

**OFFENTLIGE TJENESTER I NORGE 1830-1865
INNENFOR RAMMEN AV HISTORISKE
NASJONALREGNSKAPER**

**PUBLIC SERVICES IN NORWAY 1830-1865
WITHIN THE FRAMEWORK OF HISTORICAL NATIONAL ACCOUNTS**

ELISABETH BJØRSVIK

Avhandling for graden dr. oecon

Submitted in partial fulfilment of the requirements for the degree dr. oecon
at the Norwegian School of Economics and Business Administration (NHH)

Bergen, Norway
July 2004

FORORD

Problemstillinger knyttet til krigsideologi i norsk middelalder og offentlig forvaltning i Norge på 1800-tallet er representert i henholdsvis hovedfagsoppgaven i historie *Ideologi og tendens i Baglersagaen* fra Universitetet i Bergen 1994, og i doktorgradsarbeidet *Offentlige tjenester i Norge 1830-1865 innenfor rammen av historiske nasjonalregnskaper*, Norges Handelshøyskole (NHH) 2004. I tid er det 600 år mellom de periodene de to arbeidene omfatter, men det finnes allikevel en fellesnevner i tema, og det er militærvesenet, som er hovedfokus i hovedfagsoppgaven og en av de offentlige tjenestene doktorgradsarbeidet omfatter.

I årene 1999-2000 gjennomførte jeg kursdelen i høyere avdeling studium (HAS) ved NHH. I januar 2001 ble jeg ansatt som doktorgradstipendiat samme sted. I perioden frem til og med juni 2004 ble undersøkelsen *Offentlige tjenester i Norge 1830-1865 innenfor rammen av historiske nasjonalregnskaper* gjennomført.

Jeg ønsker å takke NHH for at jeg fikk stipendiatstilling. Veileder Ola Honningdal Grytten har vært en god læremester. En spesiell takk går til han, men også til andre nåværende og tidligere ansatte og stipendiater ved seksjon for økonomisk historie og institutt for samfunnsøkonomi, som har vært viktige bidragsytere både faglig og sosialt. Bibliotekets personale har vært til uvurderlig hjelp. Takket være dem hadde jeg i flere uker hele serien med *Departements Tidende 1829-1855* på kontoret! Veiledningskomitéen bestående av Edgar Hovland og Gudmundur Jonsson har gitt nyttige tilbakemeldinger. Kontakten med Jan Pieter Smits og Herman de Jong ved Groningen Growth and Development Centre (GGDC) ble etablert under mitt forskningsopphold der høsten 2003, og representerte et viktig bidrag for prosjektets fremdrift.

Jenny var ni måneder og Jørgen syv år da jeg begynte på HAS-studiet. Gjennomføringen av doktorgradskurs og arbeidet med selve avhandlingen har vært mulig fordi jeg har et godt støtteapparat. Den største takken går derfor til min mann, mine foreldre og min søster, som har holdt ut med mine prosjekter siden jeg begynte hovedfagsstudiet i 1991 da Jørgen var to uker gammel.

Davanger, juli 2004

Elisabeth Bjørsvik

ENGLISH SUMMARY

The work on establishing the historical national accounts for Norway (HNN) 1830-1865 started in 1994, as a joint project between the Economic History Section at the Norwegian School of Economics and Business Administration (NHH) and Statistics Norway (SSB). The project is set in a Nordic framework aiming at construction of coordinated Nordic historical national accounts (NHNA). My doctoral dissertation *Public services in Norway 1830-1865 within the framework of historical national accounts* is part of the work on HNN 1830–1865. The dissertation is built up around the question: *What was the GNP contribution of public services 1830–1865?* The calculations are carried out based on empirical and quantitative studies. Search for sources and source criticism is essential. During the 19th century, Norway entered into the industrial age. GNP per capita had an annual growth of 1,35 per cent 1830-1875. This growth was above average of those countries Norway usually is compared with. The political framework was the Swedish-Norwegian union (1814-1905). Local autonomy was introduced in 1837. In 1837 Norway had 17 counties, 355 rural municipalities and 37 towns. In 1865 the numbers were 434 rural municipalities and 57 towns. Hardly any subject has been treated more closely in Norwegian economic history than the municipalities. At the same time, no analysis of the public sector in aggregated terms exists. As the existing official national accounts begin in 1865, new statistics on public services for the period 1830-1864 are offered. Compared with the official figures for the year 1865, the new findings indicate that public services have been underestimated by more than 20 per cent.

The Finnish work (HNF), the Swedish work (HNS) and the Dutch work (HND) form the basis of my research. Information concerning HNF, HNS and HND is mainly found in: *Finland's Historical National Accounts 1860-1994: Calculation Methods and Statistical Tables*, *The Finnish Economy 1860-1985. Growth and Structural Change*, *Historiska nationalräkenskaper för Sverige: Offentlig verksamhet i Sverige, 1800-1980*, *The economic development of the Dutch service sector 1800-1850*, *Trade and transport in a*

*premodern economy and Dutch GNP and its components, 1800-1913.*¹

The classification of production of the HNN, is presented by Tor Skoglund, Statistics Norway.² The proposition emphasizes former historical estimates for Norway, today's national accounts (NA), the aim for a co-ordinated NHNA, sources and objects of analysis. Public services cover section 14 in HNN, with a sub-grouping in central government activities and municipalities. According to the EU Standard, NACE Rev. 1, Public services in HNN are covered in *Section L Public administration and defence*, *Section M Education* and *Section N Health and social services*, the part which is non-market production. In HNH, *Government* includes only administration and defence. Postal services, education, religion, and government industries are excluded. These industries are kept separate in order to avoid sudden breaks in time series as a consequence of an increase in public involvement or a policy of privatisation.³ Major parts of public activities are not included:

“All business concerns owned by the central government and the municipalities belong to trades or industries indicated by their field of activity and so do the state-owned companies. The major ones are the State Railways and the Post and Telegraph Office.”⁴

The main difference between the classifications of public services in NHNA is the treatment of the state church. Like HNS, I have included the state church under municipal services. In the HNF, religious activities are part of private sector.⁵ The classification of public services in HNN is detailed to meet various purposes of analysis and comparability. Statistics Norway is responsible for the final presentation.

---

¹ Hjerpe, Riitta, *Finland's Historical National Accounts 1860-1994: Calculation Methods and Statistical Tables*, Jyväskylä 1996, Hjerpe, Riitta, *The Finnish Economy 1860-1985. Growth and Structural Change*, Bank of Finland, Helsinki 1989, Krantz, Olle, *Historiska Nationalräkenskaper för Sverige: Offentlig verksamhet 1800-1980*, Lund 1987, Horlings, Edwin, *The economic development of the Dutch service sector 1800-1850, trade and transport in a premodern economy*, Neha Amsterdam 1995, Smits, Jan-Pieter, Edwin Horlings and Jan Luiten van Zanden, *Dutch GNP and its components, 1800-1913*, Groningen 2000.

² Skoglund, Tor, “Næringsgruppering i historisk nasjonalregnskap for Norge”, Christensen, Jørgen Peter (ed.), *Nordiske historiske nationalregnskaper*, Workshop 3, København 1998, p. 51-66.

³ Horlings, Edwin, *op.cit.* p. 90.

⁴ Hjerpe, Riitta, 1996, p. 55f.

⁵ Kauppila, Jari and Ilja Kavonius, “The Service Sector in the Historical National Accounts. A comparison between Finland and Sweden”, Lindmark, Magnus and Peter Vikström, *Nordiska Historiska Nationalräkenskaper*, Workshop V, Umeå 2001, p. 167f.

Table 1. Public services in HNN 1830-1865

Central Government	Inter-municipal authorities	Municipalities
Administration	Administration	Administration
Defence		
Education	Education	Education
Health, medical and social services	Health, medical and social services	Health, medical and social services

The state church

The GNP contribution of central government is calculated as the sum of *wage and salary totals*. This is in accordance with HNH.⁶ HNF has a more comprehensive definition.

“The GDP contribution of the central government is calculated as the sum of the wage and salary totals, the calculated interest on state-owned buildings or rents plus the depreciation on fixed capital.”⁷

The process leading towards total wage can roughly be divided into four segments:

- I. Abstract of the Central government fiscal account has been analysed and wage entries identified. The military service includes food and clothing.
- II. Several government institutions were only represented by government subsidy. Wage calculations are based on institution accounts, budgets and the works of the wage committees.
- III. Civil servants and government officials' variable income has been identified and calculated. The main sources of wage information are the works of the salary commission (1868) and job advertisements in *Departements Tidende*.⁸
- IV. Information on the value of free housing etc. is found for county governors.

Municipal activities include services offered by counties, rural municipalities and towns. The GNP contribution equals *wage totals*. The HNF has a broader definition:

⁶ Smits, Jan-Pieter, Edwin Horlings and Jan Luiten van Zanden, *op.cit.* p. 6-11.

⁷ Hjerpe, Riitta, 1996, p. 57.

⁸ "O. No. 3. Om de med Sportler lønnede Embeder", *Storthings Forhandlinger i Aaret 1871*, Tredie Deel, Christiania.

“The GDP contribution of the municipal activities is presented as the total sum of wages and salaries plus the calculated rent and depreciation of the buildings owned and used by the municipalities.”⁹

Research confirms that it is difficult to use accounts as base for estimation of wage totals. The data are not homogeneous and preservation varies. The entries suffer from lack of detail. Official statistics with information on total income and number of employees can only be found for teachers. *Formannskapsforhandlinger*, *institutional accounts*, and *wage material* are among the sources used.

The GNP contribution of public services was almost eight million NOK in 1830, and close to 14 million NOK in 1865. In 1830 public services accounted for 4,6 per cent of GNP, and in 1865 2,8 per cent. Using the results of this investigation, it is possible to say something about the Government’s role in the process of modernization in Norway, and the introduction of municipal self-government in 1837. The results indicate that the Government and the municipalities played a more important role in the early phase of modernisation. Municipal self government did not lead to major changes in the role of the municipalities in the modernisation process.

---

⁹ Hjerpe, 1996, p. 59.

INNHALDSFORTEGNELSE

1	PRESENTASJON AV AVHANDLING	1-10
1.1	INTRODUKSJON	1
1.2	ET NORSK HISTORISK NASJONALREGNSKAP 1830 - 1865	3
1.3	NORDISKE OG NEDERLANDSK HISTORISKE NASJONALREGNSKAPER	4
1.4	TILNÆRMING OG METODE	6
1.5	TEMA OG PROBLEMSTILLINGER	8
1.6	OPPSUMMERING	10
2	TILNÆRMING OG METODE	11-28
2.1	TEMA OG PROBLEMSTILLING	11
2.2	OFFENTLIGE TJENESTERS BRUTTOPRODUKT I DAGENS NASJONALREGNSKAP	12
2.3	OFFENTLIGE TJENESTER I HNA	15
	2.3.1 <i>HNF</i>	15
	2.3.2 <i>HNS</i>	16
	2.3.3 <i>HNH</i>	16
	2.3.4 <i>HNN</i>	17
2.4	FASTPRISBEREGNINGER	22
2.5	FASTPRISBEREGNINGER AV OFFENTLIGE TJENESTER I HNN 1830-1865	25
2.6	KONKLUSJONER	27
3	NÆRINGSINNDELING	29-38
3.1	TEMA OG PROBLEMSTILLING	29
3.2	NÆRINGSINNDELING	29
3.3	OFFENTLIGE TJENESTER	34
	3.3.1 <i>HNS</i>	34
	3.3.2 <i>HNF</i>	35
	3.3.3 <i>HNH</i>	36
	3.3.4 <i>HNN</i>	36
3.4	KONKLUSJONER	38
4	STATSREGNSKAPET SOM KILDE	39-55
4.1	TEMA OG PROBLEMSTILLING	39
4.2	STATSREGNSKAPET	40
4.3	RIKSREVISJONENS BETÆNKNING AV 1880	41
4.4	POSTENE I STATSREGNSKAPET	43
	4.4.1 <i>Ekstrakt av statsregnskapet 1840</i>	44
	4.4.2 <i>Lønnspostene</i>	45
	4.4.3 <i>Nye poster</i>	51
4.5	STORTHINGS FORHANDLINGER SOM KILDE	53
4.6	LØNN I STATSREGNSKAPET: KONKLUSJONER	54

5	STATSINSTITUSJONER	56-79
5.1	TEMA OG PROBLEMSTILLING	56
5.2	STRAFFEANSTALTENE	57
5.3	UNDERVISNINGSINSTITUSJONER	65
	5.3.1 <i>De lærde skoler</i>	65
	5.3.2 <i>Universitetet</i>	68
	5.3.3 <i>Døvstumminstituttet i Trondheim</i>	70
	5.3.4 <i>Lærerseminarer</i>	70
5.4	HELSE- OG SOSIALTJENESTER	71
	5.4.1 <i>Rikshospitalet og Fødselsstiftelsen</i>	71
	5.4.2 <i>Pleiestiftelser for spedalske og Lungegaarden Hospital</i>	73
	5.4.3 <i>Gaustad sinnsykehus</i>	75
5.5	DISTRIKTSLEGENE	76
5.6	KONKLUSJONER	79
6	FOGDER, LENSMENN, SORENSKRIVERE OG BYFOGDER	80-101
6.1	TEMA OG PROBLEMSTILLING	80
6.2	FOGDER, LENSMENN, SORENSKRIVERE OG BYFOGDER I HISTORIEFORSKNINGEN	82
6.3	KILDENE	82
	6.3.1 <i>Storthings Forhandlinger</i>	83
	6.3.2 <i>Departements-Tidende</i>	84
	6.3.3 <i>Eksekusjoner, utpantninger og skifte</i>	84
6.4	LØNSSYSTEM	85
	6.4.1 <i>Sportler</i>	85
	6.4.2 <i>Fogder</i>	87
	6.4.3 <i>Lensmenn</i>	89
	6.4.4 <i>Sorenskrivere</i>	94
	6.4.5 <i>Byfogder</i>	96
6.5	BOLIG SOM DEL AV LØNNEN	98
6.6	KONKLUSJONER	100
7	MILITÆRVESENET	102-119
7.1	TEMA OG PROBLEMSTILLING	102
7.2	METODE OG TILNÆRMING I HNH, HNF OG HNS	104
7.3	ARBEIDER MED FOKUS PÅ MILITÆRVESENET	105
7.4	KILDER OG METODE	106
7.5	LANDMILITÆRETATENS LØNSSPOSTER	106
	7.5.1 <i>Landmilitæretatens lønnssystem</i>	109
7.6	SJØMILITÆRETATENS LØNSSPOSTER	110
	7.6.1 <i>Sjømilitæretatens lønnssystem</i>	111
7.7	SAMLET LØNN I LANDMILITÆRETATEN	112
7.8	SAMLET LØNN I SJØMILITÆRETATEN	114
7.9	MILITÆRVESENET I NORGE OG SVERIGE	118
7.10	KONKLUSJONER	119

8	STATENS TJENESTER	120-131
8.1	TEMA OG PROBLEMSTILLING	120
8.2	NOMINELLE LØNNSERIE 1830-1865	120
8.3	FASTPRISBEREGNINGER	124
8.4	STATENS TJENESTERS ANDEL AV BNP: NYE OG TIDLIGERE BEREGNINGER	125
	<i>8.4.1 Nye beregninger</i>	125
	<i>8.4.2 Offisielle nasjonalregnskapstall for 1865</i>	126
	<i>8.4.3 Andre beregninger</i>	129
8.5	STATENS TJENESTER 1830-1910: LINJER I UTVIKLINGEN	130
8.6	KONKLUSJONER	131
9	KOMMUNAL ADMINISTRASJON	132-169
9.1	TEMA OG PROBLEMSTILLING	132
9.2	KOMMUNAL ADMINISTRASJON I HNF, HNH OG HNS	133
9.3	NORSKE ARBEIDER	135
9.4	KILDER	137
9.5	ADMINISTRASJON I BYENE	141
9.6	DE ENKELTE UTGIFTSPOSTENE	142
	<i>9.6.1 Lokaladministrasjonen</i>	147
	<i>9.6.2 Politivesenet</i>	151
	<i>9.6.3 Fængselsvesenet</i>	154
	<i>9.6.4 Brannvesenet</i>	156
	<i>9.6.5 Vektervesenet</i>	160
9.7	SAMLET LØNN TIL ANSATTE I BYKOMMUNAL ADMINISTRASJON	162
9.8	LANDKOMMUNENE	164
9.9	AMTSKOMMUNENE	165
9.10	ANSATTE I ADMINISTRASJON- EN SAMMENLIGNING MED SVERIGE	167
9.11	KONKLUSJON	168
10	DET KOMMUNALE SKOLEVESEN	170-197
10.1	TEMA OG PROBLEMSTILLING	170
10.2	NORSK OG INTERNASJONAL FORSKNING	171
	<i>10.2.1 Norsk forskning</i>	171
	<i>10.2.2 HNS og HNF</i>	172
10.3	KILDER	173
	<i>10.3.1 Skolelover</i>	173
	<i>10.3.2 Undervisningsstatistikk</i>	174
	<i>10.3.3 Andre kilder</i>	177
10.4	LØNNSBEREGNINGER	177
	<i>10.4.1 Lærere i landdistriktene</i>	177
	<i>10.4.2 Lærere i byene</i>	183
10.5	BORGER- OG REALSKOLER	187
10.6	ANDRE SKOLER	188
10.7	AMTSKOLER	189
10.8	KIRKESANGERE	191
10.9	KILDER	192
10.10	LØNN TIL KIRKESANGERE 1830-1865	196

10.11	KONKLUSJONER	196
11	KOMMUNALE HELSE- OG SOSIALTJENESTER	198-223
11.1	PRESENTASJON AV TEMA	198
11.2	KOMMUNALE HELSE- OG SOSIALE TJENESTER I HNS, HNF OG HNH	199
11.3	NORSK FORSKNING	200
11.4	KILDER	201
	<i>11.4.1 Lover, forordninger og kommisjonsarbeider</i>	201
	<i>11.4.2 Statistikk, beretninger, innstillinger og regnskaper</i>	202
11.5	INSTITUSJONENE	204
11.6	HELSE- SOSIAL- OG OMSORGSARBEIDERE	206
	<i>11.6.1 Fattiginstitusjoner</i>	207
	<i>11.6.2 Amtsykehusene</i>	209
	<i>11.6.3 Bysykehus og sinnsykeasylar</i>	210
	<i>11.6.4 Andre stillinger</i>	211
	<i>11.6.5 Jordmødre og hjelpevaksinatorer</i>	212
	<i>11.6.6 Barneasylene</i>	215
11.7	HOVEDTREKK I UTVIKLINGEN	215
11.8	ETABLERING AV LØNSSERIER	216
	<i>11.8.1 Jordmødre</i>	217
	<i>11.8.2 Vaksinatorer</i>	219
	<i>11.8.3 Fattiginstitusjoner</i>	219
	<i>11.8.4 Amtsykehus</i>	220
	<i>11.8.5 Andre ansatte</i>	221
	<i>11.8.6 Ansatte ved sykehusene</i>	221
11.9	FATTIGPLEIE UTENFOR INSTITUSJONENE	221
11.10	HELSE- OG SOSIALE TJENSTER I NORGE OG SVERIGE	222
11.11	KONKLUSJONER	223
12	STATSKIRKEN	224-246
12.1	TEMA OG PROBLEMSTILLING	224
12.2	NEDERLANDSKE, SVENSKE OG FINSKE ARBEIDER	226
	<i>12.2.1 HNH</i>	226
	<i>12.2.2 HNS</i>	226
	<i>12.2.3 HNF</i>	228
12.3	KILDER	228
	<i>12.3.1 Lønnskommissjonen av 1846</i>	229
	<i>12.3.2 Statistisk Årbog 1867-1871</i>	229
	<i>12.3.3 Lønnsopplysninger 1861-1865</i>	229
	<i>12.3.4 Wedervangarkivet og statistiske oversikter</i>	230
	<i>12.3.5 Andre kilder</i>	230
12.4	GEISTLIGHETENS INNTEKTER	231
12.5	VURDERING AV LØNNSSYSTEMET	235
12.6	LØNSBEREGNINGER	237
	<i>12.6.1 Antallet geistlige 1827, 1843 og 1865</i>	237
	<i>12.6.2 Samlet lønn 1830</i>	238
	<i>12.6.3 Samlet lønn 1843</i>	239
	<i>12.6.4 Samlet lønn 1861-1865</i>	241

12.6.5	<i>Samlet lønn 1830-1865</i>	244
12.7	NORSKE OG SVENSKE RESULTATER	245
12.8	KONKLUSJONER	246
13	OFFENTLIGE TJENESTER INNENFOR RAMMEN AV HISTORISKE NASJONALREGNSKAPER	247-261
13.1	INTRODUKSJON	247
13.2	KOMMUNALE TJENESTER	248
13.3	LØNN I KOMMUNALE TJENESTER: NYE OG OFFISIELLE TALL	251
13.4	OFFENTLIGE TJENESTER	251
13.5	ET PARADIGMESKIFTE?	254
13.6	OFFENTLIG FORVALTNING I HNN OG NHNA	255
13.7	HISTORISK NASJONALREGNSKAP SOM RAMME FOR OFFENTLIG VIRKSOMHET	258
13.8	OPPSUMMERING	260
14	OFFENTLIG VIRKSOMHET PÅ 1800-TALLET: FRA AGRARØKONOMI TIL PENGEØKONOMI	262-287
14.1	INTRODUKSJON	262
14.2	OFFENTLIG VIRKSOMHET I NORGE 1830-1865	263
	<i>14.2.1 Lønssystemer</i>	263
	<i>14.2.2 Pensjonsvesenet</i>	269
	<i>14.2.3 Statens oppgaver</i>	270
14.3	FUNDAMENT FOR OFFENTLIG ENGASJEMENT: SKATTER OG AVGIFTER	271
14.4	STATENS ROLLE I ØKONOMIEN	277
14.5	FORMANNSKAPSLOVENE OG KOMMUNALT ENGASJEMENT	280
14.6	STAT OG KOMMUNE	285
14.7	OPPSUMMERING	286
	APPENDIKS	288-310
	LITTERATUR OG KILDER	311-327

KAPITTEL 1

PRESENTASJON AV AVHANDLING

1.1 INTRODUKSJON

Norge er i dag et av verdens rikeste land. Moderniseringsprosessen tok til på 1800-tallet, da landet beveget seg fra et agrarsamfunn mot et industrisamfunn. Anslag for BNP, som er det viktigste målet på økonomisk vekst, viser at Norge i perioden 1830-1875 opplevde en årlig vekst i BNP per innbygger på 1,35 prosent. Veksten i dette tidsrommet var høyere enn i flere av våre naboland.¹

Avhandlingen *Offentlige tjenester i Norge 1830-1865 innenfor rammen av historiske nasjonalregnskaper* gir noen av svarene på offentlig forvaltnings rolle i norsk økonomi i deler av 1800-tallet. Undersøkelsen inngår nemlig i arbeidet med å etablere et historisk nasjonalregnskap for Norge (HNN) 1830-1865, som igjen er del av prosjektet om samordnende nordiske historiske nasjonalregnskaper (NHNA). Offentlige tjenester omfatter administrasjon, militærvesen, statskirken, undervisning, og helse- og sosialtjenester produsert av stat, amtskommuner, landkommuner og byer.

Et historisk nasjonalregnskap (HNA) er et statistikkssystem over makroøkonomiske nøkkelstall for den perioden det skal dekke. Det kan etableres fra *produksjons-, inntekts- og anvendelsessiden*, og gir som resultat et lands verdiskapning, uttrykt som bruttonasjonalprodukt (BNP). Systemet er det beste utgangspunkt for å studere og analysere økonomisk vekst, strukturendringer og inntektsfordeling i et gitt samfunn over et bestemt tidsrom, eller også mellom land.

”Gerschenkron was right to state that historical growth estimates made outside the framework of the national accounts are nothing more than unverifiable empirical generalizations.”²

---

¹ Hodne, Fritz og Ola Honningdal Grytten, *Norsk økonomi i det 19. århundre*, Fagbokforlaget 2000, s. 92.

² Smits, Jan-Pieter, Edwin Horlings og Jan Luiten van Zanden, *Dutch GNP and its components, 1800-1913*, Groningen 2000, s. 10.

De årlige tallseriene for 14 næringer som utgjør HNN 1830-1865 er et kvantitativt redskap til analyse av norsk økonomi, ikke bare for den delen av 1800-tallet regnskapet omfatter, men også i et mer langsiktig perspektiv, i og med at de nye seriene kan knyttes opp mot de offisielle tallene som starter med året 1865.³

Konstruksjon av nasjonalregnskapstall for en periode som ligger 150 år bakover i tid, og som skiller seg kraftig ut fra dagens samfunn, er naturlig nok ikke uproblematisk. På begynnelsen av 1800-tallet livnærte hovedtyngden av befolkningen seg av primærnæringene. Produksjon til eget bruk og mangesysle, dominerte. Befolkningsveksten var stor, fra 883 000 innbyggere i 1801, til over en million i 1825 og to millioner i 1891. Landet opplevde første fase i industrialiseringen i 1840-årene. Den overordnede politiske ramme var den svensk-norske unionen, som innebar felles konge og utenrikspolitikk. Grunnloven av 1814 introduserte den liberale rettsstat, som blant annet var kjennetegnet ved utstrakt rettssikkerhet og forutsigbarhet. Borgerne skulle beskyttes mot en vilkårlig kongemakt. Økonomisk politikk i den liberale rettsstat betegnes som økonomisk liberalisme. Statens oppgaver var først og fremst knyttet til å holde ro og orden innad, forsvare landets grenser utad, holde markedene åpne, samt stå for utbygging av infrastruktur. Et hovedtrekk i den økonomiske politikken var skillet mellom land og by, en dualisme som blant annet kom til uttrykk i stemmerettsregler, skatteregler og lover.⁴ Formannskapslovene av 1837 for by og land introduserte det kommunale selvstyret, og dermed den administrativ-politiske inndeling vi kjenner i dag. Landet var i 1837 inndelt i 18 amt, 355 landkommuner og 37 byer. I 1865 var antall amt 19, formannskapsdistrikter 434 og byer 57.⁵

Avhandlingen omfatter deler av overgangsperioden fra agrarsamfunn til industrisamfunn. Det betydde blant annet at offentlige tjenester i stor grad ble utført innenfor rammen av bondesamfunnets prinsipper, slik at inntekten til den enkelte tjeneste- eller embetsmann bestod dels i varer, dels i penger, og befolkningen betalte tjeneste- eller embetsmannen direkte for de tjenestene som ble utført. I tillegg ble flere oppgaver, som vakthold over arrestanter, utført av befolkningen. Dette innebærer at offentlig virksomhet var svært

---

³ Disse presenteres i Bjerke, Juul, *Langtidslinjer i norsk økonomi*, Samfunnsøkonomiske studier nr. 16, Statistisk sentralbyrå, Oslo 1966, og i NOS XII 163. *Nasjonalregnskap 1865-1960*, Statistisk sentralbyrå, Oslo 1965.

⁴ For ytterligere kommentarer og beskrivelse av forholdet by - landdistrikt se Hodne, Fritz, *Stortingssalen som markedsplass, statens grunnlagsinvesteringer 1840-1914*, Universitetsforlaget 1984, s. 210-219.

⁵ Mykland, Liv og Kjell-Olav Masdalen, *Administrasjonshistorie og arkivkunnskap. Kommunene*, Universitetsforlaget AS 1987, s. 14, Tvethe, Martin Braun, *Norges Statistikk*, Chr. Grøndahls forlag, Christiania 1848, s. 371, Broch, O. J., *Statistisk Årbog for Kongeriget Norge 1867-1871*, P.T. Mallings Fagbokhandel, Kristiania 1871, s. 10-33, C188. *Historisk statistikk 1994*, Statistisk sentralbyrå, Oslo-Kongsvinger 1995, s. 663.

forskjellig fra vår tid. En utfordring er derfor å kartlegge og forstå datidens administrative, økonomiske og politiske strukturer.

1.2 ET NORSK HISTORISK NASJONALREGNSKAP 1830-1865

Arbeidet med HNN 1830-1865 ble satt i gang i 1994, og var i utgangspunktet et fellesprosjekt mellom daværende institutt for økonomisk historie ved Norges Handelshøyskole (NHH) og Statistisk Sentralbyrå (SSB). SSB publiserte i 1965 historiske nasjonalregnskapstall for Norge perioden 1865-1960.⁶ Arbeidet med lange tidsserier fikk høy prioritet i 1950-årene, og viktige serier forlenget bakover, først til 1900, deretter 1865. Byrået regner selv med feilgrenser på pluss minus 20 prosent for den eldste perioden.⁷ Nyere undersøkelser utført av Fritz Hodne og Ola H. Grytten viser også at dokumentasjonen av datagrunnlaget og beregningsmetoder for de offisielle tallene er mangelfull.⁸ Som del av arbeidet med HNN 1830-1865 skal derfor byråets tall revideres.

Det pågående arbeidet med HNN 1830-1865 er dermed et *førstegenerasjonsarbeid*. Denne undersøkelsen er nummer to i rekken av doktorgradsarbeider ved NHH som er del av HNN. I oktober 2002 disputerte Camilla Brautaset med avhandlingen *Norsk eksport 1830-1865 i perspektiv av historiske nasjonalregnskaper*.⁹ Innledende arbeid om jordbruket ble publisert av Fritz Hodne og Ola H. Grytten i 1994 og 1998. Grytten presenterte i 2003 endelige tall for jordbruket. Han har også beregnet årlige anslag for BNP 1830-1865 og etablert en konsumprisindeks for Norge 1819-2002. Hodne har beregnet verdiskapningen i manufaktur og industri 1817-1829.¹⁰

---

⁶ Se fotnote 3, s. 2.

⁷ Bjerke, Juul, *op. cit.*, s. 21.

⁸ Grytten, Ola Honningdal og Fritz Hodne, "Historical National Accounting in Norway. Notes on previous Work and present Challenges", Eloranta, Jari (red.), *Nordiska Historiska Nationalräkenskaper*, Workshop 2, University of Jyväskylä, Jyväskylä 1997, s. 7-30.

⁹ Brautaset, Camilla, *Norsk eksport 1830-1865 i perspektiv av historiske nasjonalregnskaper*, NHH, Bergen, Mars 2002.

¹⁰ Hodne, Fritz og Ola Honningdal Grytten, "Gross Domestic Product of Norway 1835-1915", Krantz, Olle (red.), *Nordiska Historiska Nationalräkenskaper*, Workshop I, Occasional papers in Economic History No. 1, Umeå University, Umeå 1994, Grytten, Ola Honningdal, "A deflator for private consumption in Norway 1819-1871", Jonsson, Gudmundur (ed.), *Nordic Historical National Accounts*, Workshop VI, University of Iceland, Reykjavik 2003, s. 165-196, Grytten, Ola Honningdal og Fritz Hodne, "Norwegian Production of Land Crops in the Nineteenth Century. Prices and Output 1830-1910", Christensen, Jørgen Peter (red.), *Nordiske historiske nasjonalregnskaper*, Workshop 3, memo nr. 202, København 1998, s. 115-142, Hodne, Fritz, "Verdiskapningen i "manufaktur og industri" i Norge 1817-1829", Grytten, Ola Honningdal (red.), *Nordiske historiske nasjonalregnskaper*, Workshop IV, Fagbokforlaget 1999, s. 41-61, Grytten, Ola Honningdal, "Output, Input and Value Added in Norwegian Agriculture 1830-1865", Jonsson, Gudmundur (ed), *op.cit.*, s. 47-76.

En forutsetning er at de nye historiske tallseriene skal konstrueres på basis av *empiri*. Det betyr at *kildesøk* og *kildeskritikk* utgjør en vesentlig del av arbeidet. Regnskapet skal etableres innenfor rammen av dagens nasjonalregnskapsprinsipper og retningslinjer, dvs. FN-standarden *A System of National Accounts (SNA 1993)* med oppfølging i *European System of Accounts 1995 (ESA 1995)*, samt stå i forhold til tidligere historiske beregninger for Norge og NHNA.¹¹

1.3 NORDISKE OG NEDERLANDSK HISTORISKE NASJONALREGNSKAPER

Målet om *samordnende NHNA* har så langt resultert i seks workshops med tilsvarende antall artikkelsamlinger: Olofsfors, Sverige 1994, Järvenpää, Finland 1996, Gentofte, Danmark 1997, Solstrand, Norge 1998, Anumark, Sverige 2000 og Reykjavik, Island 2003. Arbeidet med HNA er kommet langt i de nordiske land:

- Vekststudie for Finland 1860-1985.
- Sektorundersøkelser for Sverige 1800-1980.
- Island 1870-1945.
- Danmark 1818-1970.

Resultatene fra den finske vekststudien (HNF), ledet av Riitta Hjerpe, ble publisert i 1989 og er tilgjengelig i de engelske versjonene *The Finnish Economy 1860-1985: Growth and structural change* og *Finland's Historical National Accounts 1860-1994: Calculation Methods and Statistical Tables*.¹² Lennart Schön og Olle Krantz' arbeid med et historisk nasjonalregnskap for Sverige (HNS) 1800-1980 har resultert i ni sektorundersøkelser og tilsvarende antall publikasjoner. I tillegg er hovedresultatene publisert mer samlet.¹³ Undersøkelsen av offentlige tjenester finnes i publikasjonen *Historiska Nationalräkenskaper för Sverige: Offentleg verksamhet 1800-1980*.¹⁴ Historisk statistikk for Island ble publisert i

---

¹¹ FN, OECD et. al, *System of National Accounts*, London, Paris, New York 1993, *European System of Accounts*, Office for official Publications of the European Communities, Brussels-Luxembourg, 1996. For utfyllende informasjon om SNA1993 se unstats.un.org/unsd/sna1993/introduction.asp.

¹² Hjerpe, Riitta, *The Finnish Economy 1860-1985: Growth and structural change*, Bank of Finland's publications, Studies on Finland's economic growth, Helsinki 1989, Hjerpe, Riitta, *Finland's Historical National Accounts 1860-1994: Calculation Methods and Statistical Tables*, Jyväskylä Yliopisto Historian Laitos, Suomen Historian Julkaisuja 24, Jyväskylä 1996.

¹³ Krantz, Olle, *Swedish Historical National Accounts 1800-1998 - Aggregated Output Series*, preliminary version, Umeå 2001.

¹⁴ Krantz, Olle, *Historiska Nationalräkenskaper för Sverige: Offentleg verksamhet i Sverige 1800-1980*, Studentlitteratur, Lund 1987.

1997. Gudmundur Jonsson har hatt et hovedansvar for dette arbeidet.¹⁵ Beregninger av BNP for Island tilbake til 1800-tallet ble publisert i artikkelen "The Gross Domestic Product of Iceland, 1870-1945", mens de endelige resultatene finnes i *Hagvöxtur og idnvæding, Þjóðarframleiðsla á Íslandi 1870-1945*.¹⁶ Svend Aage Hansen publiserte i 1974 danske historiske nasjonalregnskapstall for årene 1818-1970.¹⁷

Arbeidet med HNA befinner seg på forskjellige stadier i de nordiske land. I Norge arbeides det for å etablere et HNN tilbake til 1830, mens man i Sverige kan bygge videre på arbeidene til blant annet Olle Krantz og Lennart Schön. Magnus Lindmark har således fokusert på historiske miljøregnskaper. Målet med slike regnskap er å etablere et analytisk verktøy som gjør det mulig å studere forholdet mellom miljøpåvirkning og makroøkonomisk forandring.¹⁸ I Danmark har man revidert noen av Hansens serier, men det er fremdeles hans arbeid som danner basis for de fleste undersøkelser. Andre retninger i NHNA er å gå lengre tilbake i tid enn 1800-tallet. På workshop VI. i Reykjavik presenterte Niels Kærgård forslag til beregninger for førmoderne tid.¹⁹ Ragnar Arnasons arbeid er knyttet til mulighetene for å inkludere fiskeressursene i historisk nasjonalregnskap for Island (HNI).²⁰ En viktig del av det nordiske prosjektet er å arbeide for felles næringsinndeling og næringsinnhold. Jari Kauppila og Ilja Kavonius har sammenlignet servicesektoren i HNF og HNS.²¹ På den måten blir det klart hva som er forskjellene. Det samme er også gjort for offentlige tjenester i Jari Elorantas artikkel "Public Sector Development in Sweden and Finland in the 19th and 20th Century: Growth Studies Comparisons".²² Dette arbeidet er et naturlig utgangspunkt for arbeidet med offentlige tjenester i HNN.

---

¹⁵ *Hagskinna, Sögulegar hagtöker um Island, Icelandic Historical Statistics*, Hagstofa Islands, Statistics Iceland, Reykjavik 1997.

¹⁶ Jonsson, Gudmundur, "The Gross Domestic Product of Iceland, 1870-1945", Grytten, Ola Honningdal (red.), 1999, s.7-25, Jonsson, Gudmundur, *Hagvöxtur og idnvæding. Þjóðarframleiðsla á Íslandi 1870-1945*, National Economic Institute, Reykjavik 1999.

¹⁷ Hansen, Svend Aage, *Økonomisk vækst i Danmark, bind II: 1914-1970*, Akademisk forlag, København 1974, s. 216-317.

¹⁸ Lindmark, Magnus, "Riktlinjer för historiska miljöräkenskaper", Lindmark, Magnus og Peter Vikström (red.), *Nordiska Historiska Nationalräkenskaper*, Occasional papers in Economic History, Umeå University No. 4, Umeå 2001, s. 85-108.

¹⁹ Kærgård, Niels, "The Danish national product in pre-modern period", Jonsson, Gudmundur (ed.), 2003, s. 33-46.

²⁰ Arnason, Ragnar, "Green national accounts for Iceland: First hesitant steps", *ibid.*, s. 233-252.

²¹ Kauppila, Jari og Ilja Kavonius, "The Service Sector in the Historical National Accounts. A Comparison between Finland and Sweden", i Lindmark, Magnus og Peter Vikström, *op.cit.*, s. 145-174.

²² Eloranta, Jari, "Public Sector Development in Sweden and Finland: Growth Studies Comparisons", i Eloranta, Jari (red.), *op.cit.*, s. 111-134.

I denne undersøkelsen har jeg også valgt å trekke inn det nederlandske historiske nasjonalregnskapsarbeidet (HNN) 1800-1913 gjennomført ved *University of Groningen* i 1990-årene. Arbeidet fremstår som svært solid, og resultatene er lett tilgjengelige via internett.²³ *Groningen Growth and Development Centre* (GGDC) er et av de mest aktive og fremtredende miljøer i Europa med hensyn til forskning omkring langsiktig økonomisk utvikling og vekst.²⁴

1.4 TILNÆRMING OG METODE

Et lands verdiskapning uttrykt ved BNP fremkommer fra *produksjonssiden, inntektssiden og anvendelsessiden*. HNN skal etableres fra produksjonssiden, i likhet med de fleste nordiske arbeidene. Dette har sammenheng med kildegrunnet. I situasjoner der statistikk over innenlandsk produksjon, eksport og import er mer pålitelig og rikere enn statistikk over inntekt og forbruk brukes produksjonsmetoden for å bestemme BNP.²⁵

Tabell 1.1 Overordnet tilnærming i nasjonalregnskap

Produksjonsregnskap	Inntektsregnskap	Kostnadsregnskap
Value added: - primærnæringer. - sekundærnæringer. - tertiærnæringer.	Inntekter av produksjonen: - lønn til sysselsatte. - driftsoverskudd. - forbruk av kapital.	Konsum: - privat. - offentlig. Bruttoinvesteringer: - privat. - offentlig. Lagerendringer. Netto eksport.
Bruttonasjonalprodukt til faktorkostnader.	Nasjonalinntekt.	
+ indirekte skatter.	- nettoinntekter fra utlandet.	
- subsidier.		
Bruttonasjonalprodukt til markedspriser.	Bruttonasjonalinntekt.	Bruttonasjonalprodukt.

Kilde: Hjerpe, Riitta, *Finland's Historical National Accounts 1860-1994: Calculation Methods and Statistical Tables*, Jyväskylä 1996, s. 9.

Tabell 1.1 viser hvordan man kommer frem til bruttonasjonalproduktet evt. bruttonasjonalinntekten ved henholdsvis produksjonsregnskapet, inntektsregnskapet og

²³ www.nationalaccounts.niwi.knaw.nl. *Dutch GNP 1800-1913*, Smits, Jan-Pieter, Edwin Horlings og Jan Luiten Van Zanden.

²⁴ For mer informasjon om senteret, se dets hjemmeside: www.ggdc.net

²⁵ Fløttum, Erling Joar, *Nasjonalregnskap i Norge. System og beregningsmetoder*, SSB, Oslo 1980, s. 112f.

kostnadsregnskapet. Produksjonsregnskapet gir en beskrivelse fra produsentenes side, klassifisert etter økonomisk aktivitet. Total produksjon er summen av alle varer og tjenester. Differansen mellom totalen og produktinnsatsen er *value added*. BNP fremkommer ved å addere *value added* til hver økonomisk aktivitet. Det er imidlertid ikke noe skarpt skille mellom de tre regnskapene.

”The data available for historical calculations of national income places limitations on the choice of viewpoint. Every account that is to be clarified must be estimated with the aid of other accounts. By combining statistics from numerous sources - i. e. time series and cross-sectional data - and exploiting literature and archive material, it has been possible to reconstruct missing time series satisfactorily.”²⁶

Bruk av inntektsmetoden er imidlertid den eneste farbare vei for beregning av bidraget til BNP fra offentlig forvaltning. Dette skyldes at produksjonen i de offentlige produksjonssektorene er definert lik kostnadene, arbeid og kapital. I denne undersøkelsen omfatter offentlig forvaltnings bruttoprodukt kun lønn. Dette er i overensstemmelse med tidligere historiske beregninger for Norge og HNH.

Bruk av nasjonalregnskapsrammen på historisk materiale er ikke uproblematisk. En rekke innvendinger gjør seg gjeldende: Regnskapets vektlegging av markedet, mangel på nasjonal økonomisk integrasjon og ufullstendig statistisk materiale. Jan-Pieter Smits, Edwin Horlings og Jan Luiten van Zanden argumenterer imidlertid for hvordan og hvorfor HNA-rammen kan brukes på en økonomi som skiller seg vesentlig ut fra dagens.²⁷ Selv om dagens nasjonalregnskap (NA) i hovedsak omfatter markedsorienterte aktiviteter, finner man eksempler på at også ikke-markedsorienterte aktiviteter er inkludert. Et slikt eksempel er offentlige tjenester. Hovedpoenget er at for hver aktivitet som utgjør en del av HNA må det bestemmes en verdi, selv om den i utgangspunktet ikke har noen markedspris.²⁸ I NA er dette løst ved at offentlige tjenesters bidrag til nasjonalproduktet defineres som lønnskostnader og kapitalslit. Ved å inkludere markedsrettet og ikke-markedsrettet virksomhet unngår man brudd og overvurdering av den økonomiske veksten etter hvert som markedet får en større rolle, i en periode som nettopp karakteriseres ved overgang fra agrarøkonomi til markedsøkonomi.²⁹ Innen offentlig virksomhet er ikke problemene løst selv om man bruker

---

²⁶ Hjerpe, 1994, s. 9.

²⁷ Smits, Jan-Pieter, Edwin Horlings, og Jan Luiten van Zanden, 2000, s. 4-11.

²⁸ *Ibid.*, s. 6.

²⁹ *Ibid.*, s. 4-11.

dagens definisjoner for beregningene. Tjeneste- og embetsmennene mottok en rekke inntekter i tillegg til lønn over stats- eller kommunekassen og flere tjenester ble utført uten at det offentlige spilte en direkte rolle.

1.5 TEMA OG PROBLEMSTILLINGER

Hovedspørsmålet i avhandlingen er: *Hva var offentlige tjenesters årlige BNP-bidrag perioden 1830-1865?* BNP-bidraget er i denne undersøkelsen definert som samlet lønn til ansatte i stat, amt, byer og landkommuner, innen områdene *Militærvesen, Administrasjon, Undervisning, Helse- og sosial og Statskirken*. Nærmere redegjørelse for avgrensingen finnes i kapittel 3 *Næringsinndeling*.

1800-tallets lønssystemer var svært forskjellige fra det vi kjenner i dag. En rekke tjeneste- og embetsmenn mottok betaling direkte av befolkningen for utførelse av bestemte tjenester. Deler av betalingen var gjerne i varer. Dette innebærer blant annet at såkalte variable (uvisse) inntekter, dvs. inntekter avhengig av antall og type behandlede saker, må beregnes. Bolig eller embetsgård kunne også være en del av inntekten. Verdien av bolig må derfor tas med i kalkulasjonen. Det er med andre ord ikke mulig å basere beregningene på stats- og kommuneregnskaper. Offentlig virksomhet var heller ikke noe klart, entydig begrep. En rekke samfunnsoppgaver ble løst av befolkningen uten direkte innblanding fra offentlige myndigheter. Dette gjaldt blant annet deler av fattigomsorgen, arrestvesenet og administrasjon. Et spørsmål blir da om disse skal regnes som offentlige tjenester og hvordan BNP-bidraget kan beregnes.

Resultatene settes inn i en analytisk ramme. Sentrale spørsmål er statens rolle i overgangen fra det førindustrielle til det industrielle samfunn og betydningen av det kommunale selvstyre som ble introdusert i 1837. Gir beregningene grunnlag for å hevde at politikken i Norge i perioden fra 1840-årene kan karakteriseres som planliberalisme? Hva viser beregningene i forhold til det kommunale selvstyre? Den norske statistikken blir sammenlignet med de offisielle tallene fra SSB for 1865, samt tilsvarende estimer fra de andre nordiske land, først og fremst Sverige. Dette har sammenheng med at svenske tall omfatter hele den perioden min undersøkelse omfatter, i tillegg til at lønn er spesifisert i en egen serie. Undersøkelsen som helhet gir kunnskap om offentlig virksomhet i overgangen fra det førindustrielle til det industrielle samfunn. Hva kan lønssystemene fortelle om denne prosessen?

Avhandlingen er en monografi bestående av 14 kapitler. Hovedstrukturen er en inndeling i statlige og kommunale tjenester. For de statlige tjenestene skjer beregningene som en trinnvis prosess. Dette gjenspeiles i kapittelinnndelingen. Kommunale tjenester har en underinndeling i amt, by og landdistrikt.

Tabell 1.2 Avhandlingens struktur

Overordnede kapitler	Statlige tjenester	Kommunale tjenester
Kapittel 1 Presentasjon av avhandling	Kapittel 4 Statsregnskapet som kilde	Kapittel 9 Kommunal administrasjon
Kapittel 2 Tilnærming og metode	Kapittel 5 Statsinstitusjoner	Kapittel 10 Undervisning
Kapittel 3 Næringsinndeling	Kapittel 6 Variable inntekter: Fogder, lensmenn, sorenskrivere og byfogder	Kapittel 11 Helse- og sosialtjenester
Kapittel 13 Offentlige tjenester innenfor rammen av historiske nasjonalregnskaper	Kapittel 7 Militærvesenet	Kapittel 12 Statskirken
Kapittel 14 Offentlig virksomhet på 1800-tallet: fra agrarøkonomi til pengeøkonomi	Kapittel 8 Statens tjenester	

Tabell 1.2 viser avhandlingens struktur. Kapitlene 2 og 3 inneholder tilnærming, metode og næringsinndeling, kapitlene 4-8 omhandler statens tjenester, kapitlene 9-12 har fokus på kommunale tjenester, mens kapittel 13 gjengir hovedresultatene i forhold til kommunale og statlige tjenester samlet. I kapittel 14 blir resultatene satt inn i en bredere sammenheng, med blant annet fokus på det kommunale selvstyret og diskusjon omkring statens rolle i moderniseringsprosessen. Kapitlene som omhandler de enkelte tjenestene er bygd opp etter en felles mal:

- Presentasjon av tilnærming og metode i HNS, HNF og HNH.
- Oversikt over forskningsarbeider innen det aktuelle området.
- Presentasjon av kildene.
- Beregninger.
- Kommentarer om utviklingsforløp.

Perioden som undersøkes ligger dels hundre og femti år bakover i tid. Hva som finnes av kildemateriale varierer fra tjeneste til tjeneste. Tidsfaktoren for doktorgradsarbeidet begrenser kildesøkarbeidet. På den andre siden er temaet *offentlige tjenester* nettopp karakterisert ved at materiale finnes spredt rundt i *byarkiv, kommunearkiv, fylkesarkiv, interkommunale arkiv, statsarkiv* og *Riksarkivet*. Et interkommunalt arkiv er et selvstendig interkommunalt

samarbeidsorgan på arkivsektoren. Per i dag finnes ni slike arkiver, med interkommunalt arkiv i Rogaland som det eldste, etablert i 1976. I Rogaland blir kommunearkivene oppbevart permanent, mens vanlig praksis er at de bearbeidede arkivsakene returneres til medlemskommunen. Materialet er i tillegg lite undersøkt. Det siste er lett verifiserbart ved å henvise til kommentarer man blir møtt med, som at dette materialet har ingen sett på tidligere. Samtidig er det nettopp kildene som er utgangspunkt for tilnærming og metode. Enkeltobservasjoner og resultater presenteres i tabeller i teksten eller i appendiks. Disse ligger til grunn for den aggregerte fremstillingen og danner basis, ikke bare for avhandlingen, men også for fremtidige arbeider om relaterte temaer. Et mål med avhandlingen er å gi detaljerte opplysninger om kilder og kildegrunnlag.

1.6 OPPSUMMERING

Målet med denne undersøkelsen er å beregne og presentere årlige tall for offentlige tjenesters BNP-bidrag 1830-1865. Offentlige tjenester er produsert av stat, amt, landdistrikt og byer innen områdene administrasjon, militærvesen, statskirken, helse- og sosial og undervisning. BNP-bidraget defineres som samlet lønn. Tidsseriene inngår direkte i HNN, som er et kvantitativt redskap og første trinn mot mer omfattende analyser av norsk økonomi på 1800-tallet og internasjonale komparative analyser. Arbeidet med HNN er igjen del av et nordisk samarbeidsprosjekt, med mål om samordnende NHNA.

KAPITTEL 2

TILNÆRMING OG METODE

2.1 TEMA OG PROBLEMSTILLING

Fra produksjonssiden er bruttonasjonalproduktet (BNP) summen av samtlige næringers bruttoprodukt. Bruttoproductet fremkommer som produksjonsverdi med fratrukk av produktinnsats, og uttrykker næringens andel av BNP. Fokus i dette kapitlet er hva som omfattes av offentlige tjenesters bruttoprodukt. Offentlige tjenester er karakterisert ved at de mangler markedspris. Bruttoproductet i NA, HNF og HNS er derfor beregnet ved hjelp av innsatsfaktorene arbeid og kapital. I denne undersøkelsen, tilsvarende tidligere historiske beregninger for Norge og HNH, omfatter bruttoproduktet kun samlet lønn. Dette har sammenheng med at kapitalslitberegninger er meget usikre. For å oppnå målet om sammenlignbare NHNA har jeg imidlertid etablert en serie for offentlige tjenesters BNP-bidrag som inkluderer kapitalslit, basert på Statistisk Sentralbyrås tall for 1865, oversikt over statens eiendommer 1862-1863, samt årlige opplysninger om forsikringssum for bygninger i kjøpsteder, ladesteder og fogderier 1827-1865.

Målet er å etablere serier som uttrykker samlet lønn. I en periode der økonomien var kjennetegnet med trekk dels fra agrarøkonomien og dels pengeøkonomi, må det klarlegges hva som skal omfattes av begrepet lønn og sysselsetting. Utgangspunktet her er lønns- og sysselsettingsbegreper i NA.

Fastprisberegninger er sentrale i HNA. Kutymen er at offentlige tjenester deflateres med en representativ lønnsindeks, noe som innebærer forutsetning om ingen produktivitetsvekst.

”Furthermore, the growth of tertiary productivity may be assessed wrongly as a consequence of the method of deflation. Deflation does not take into account improvements in the quality of services.”³⁰

---

³⁰ Smits, Jan-Pieter, “Chapter 1 The role of the service sector in the process of economic development”, s. 13. Den nederlandske tittelen på avhandlingen er *Economische groei en structurele veranderingen in de Nederlandse dienstsector 1850-1913*.

I dette kapitlet presenteres prinsippene for fastprisberegninger i NHNA generelt, i tillegg til valgene for bruk av deflatorer i denne undersøkelsen.

2.2 OFFENTLIGE TJENESTERS BRUTTOPRODUKT I DAGENS NASJONALREGNSKAP

BNP fra produksjonssiden fremkommer som produksjonsverdi minus produktinnsats pluss netto produktskatter minus korreksjon for FISIM. Det gir bruttoprodukt i alt pluss netto produktskatter, minus korreksjon for FISIM. FISIM er verdien av indirekte målte bank- og finanstjenester definert som formuesinntekter fratrukket renteutgifter og inntekter fra eget fond. Offentlig forvaltning bidrar til BNP på samme måte som øvrig produksjonsvirksomhet i økonomien. Bruttoproductet fremkommer ved kostnadene til *arbeid* og *kapital*, det vil si *lønn* og *kapitalslit*. SNA 1993 definerer lønnskostnader som:

”The total remuneration, in cash or in kind, payable by an enterprise to an employee in return for work done by the latter during the accounting period.”³¹

Kontantlønn er grunnlønn utbetalt etter faste intervaller, godtgjørelse for overtid, nattarbeid, helgearbeid osv, godtgjørelse for ekstraordinære leveomkostninger, boliggodtgjørelse utbetalt i kontanter, ad-hoc basert bonus, godtgjørelse for dekning av reisekostnader til og fra arbeidsstedet, godtgjørelse som betales arbeidstakeren ved kortvarig fravær, tantieme, gratiale, drikkepenger, møte- og styregodtgjørelse og spesielle utbetalinger til lønnstakere som forlater foretaket dersom disse er individuelle.

Naturallønn er varer og tjenester eller andre fordeler, som stilles til rådighet av arbeidsgiveren gratis eller til sterkt reduserte priser for lønnstaker. Disse varene og tjenestene er ikke nødvendige for at lønnstaker skal utføre arbeidet sitt overfor arbeidsgiver og representerer en tilleggsinntekt for lønnstakeren. Eksempler på naturallønn er subsidiert bedriftskantine, boligjenester, uniformer eller andre typer spesialklær som også kan brukes utenfor arbeidstid, tjenester fra kjøretøy eller andre varige varer, varer og tjenester produsert av arbeidsgiver, sports- og feriebekvemmeligheter, barnehage for ansattes barn, bonusaksjer og lån gitt av arbeidsgiver til lønnstaker med lavere rente enn markedsrente. Utgangspunkt for verdisetting av varer og tjenester er kjøperpris når de er kjøpt av arbeidsgiver eller basispris når de er produsert av arbeidsgiver.

---

³¹ Hansen, Stein og Tor Skoglund, *Beregning av sysselsetting og lønn i nasjonalregnskapet*, avdeling for økonomisk statistikk/seksjon for nasjonalregnskap, notater 97/21, Statistisk Sentralbyrå 1997, s. 10.

Den andre delen av offentlig forvaltnings bruttoprodukt er *kapitalslit*, dvs. reduksjon i verdien av fast realkapital (både materiell- og immateriell produksjonskapital) på grunn av normal slitasje, skade og foreldelse. I forbindelse med hovedrevisjonen av nasjonalregnskapet ble det gjennomført nye beregninger av realkapitalbeholdningen og kapital slit. Beregningene er basert på *Perpetual Inventory metode* (PIM). Dette er en indirekte beregningsmetode. Utgangspunktet er lange tidsserier for bruttoinvesteringer i fast kapital, der man anslår kapitalbeholdning og kapital slit ved hjelp av forutsetning om levetid og avskrivningsprofiler.³² Alle OECD-land bruker PIM-metoden i sine nasjonalregnskapsberegninger. Det vanligste er å bruke en S-formet overlevelseshetsfunksjon og lineære avskrivninger. Noen land benytter seg også i tillegg av direkte målinger av kapitalbeholdningene.

I eldre beregninger, blant annet i nasjonalregnskap 1900-1929, har kapital slit i offentlig konsumkapital utgangspunkt i antagelsen om at kapital slitet svarer til utgiftene til reparasjoner og vedlikehold. Deretter forutsatte man at kapital slitet gjennomgående lå over dette beløpet, som følge av verdiforringelsen på bygningskapitalen.³³ Offentlig konsumkapital er fast realkapital i produksjonssektorene for offentlig forvaltning. I SSBs nasjonalregnskapsstatistikk 1865-1960 blir det understreket at beregninger av realkapital og kapital slit særlig for den tidligste perioden er usikre.

”Vi må i alminnelighet regne med at feilmarginene er større for realkapitaltallene enn for nasjonalregnskapstallene. Det statistiske grunnlaget er nemlig meget usikkert, særlig i 1865 og 1899. Til dette kommer at også tallene for bruttoinvestering i følge nasjonalregnskapet hører med blant de hovedtallene som har de største feilmarginene.”³⁴

Det kommer ikke frem av beskrivelsen hvilke kilder som er brukt. Etter de offisielle beregningene utgjorde kapital slit for stat og kommune i 1865 til sammen tre millioner kroner, fordelt som en million på stat og to millioner på kommuner.³⁵

Beregning av samlet lønn i HNA tar ofte utgangspunkt i sysselsettingssiden. Det grunnleggende sysselsettingsbegrepet i NA er *antall sysselsatte personer*. Med dette menes:

³² NOS C426. *Nasjonalregnskapsstatistikk 1978-1996, produksjon, anvendelse og sysselsetting*, Oslo-Kongsvinger 1997, s. 18f.

³³ Norges offisielle statistikk XI. 143. *Nasjonalregnskap 1900-1929*, H. Aschehoug & Co, Oslo 1953, s. 53.

³⁴ Bjerke, Juul, *Langtidslinjer i norsk økonomi 1865-1960*, Samfunnsøkonomiske Studier 16, Statistisk sentralbyrå, Oslo 1966, s. 21.

³⁵ *Ibid.*, s. 102-103.

- Alle personer i aldersgruppen 16-74 år som utførte inntektsgivende arbeid i minst en times varighet i den uken arbeidskraftsundersøkelsen ble gjennomført.
- Sysselsatte midlertidig fraværende fra inntektsgivende arbeid, dvs. personer fraværende på grunn av sykdom, ferie osv., og personer inne for førstegangs militærtjeneste eller sivilarbeidstjeneste.

Sysselsatte personer i NA er gjennomsnittstall over ett år, og er fordelt etter kriterier som yrkesstatus, næring og kjønn. Dermed skilles det mellom lønnstakere og selvstendig næringsdrivende. Personer som har arbeidet i flere næringer, regnes som sysselsatt i næringen med største omfang av arbeidsforholdet. SNA 1993 og ESA 1995 anbefaler begrepet *jobs*. Antall jobber vil normalt være større enn antall sysselsatte personer. *Job* er definert som en eksplisitt eller implisitt kontrakt mellom en person og en institusjonell enhet for å utføre et arbeid mot kompensasjon for en bestemt periode eller inntil nærmere beskjed.

”I det norske nasjonalregnskapet er det av beregningstekniske og datamessige årsaker foreløpig ikke lagt opp til å imøtekomme SNA på dette punktet. En bedre håndtering av biarbeid er imidlertid et prioritert prosjekt i videreføringen av arbeidet med sysselsettingsberegningene i nasjonalregnskapet.”³⁶

Sysselsatte normalårsverk er antall heltidssysselsatte pluss antall deltidssysselsatte omregnet til heltidssysselsatte. Begrepet *utførte timeverk* defineres som timeverk utført med faktisk arbeidstid, korrigert for fravær. Antall utførte timeverk vil avvike fra antall betalte timeverk, fordi ferie, sykdom, og permisjon ikke er medregnet. Hovedformål med timeverkstallene er å tallfeste innsatsen av arbeidskraft i produksjonsvirksomheten i de ulike næringer, og er således nyttig i analyse av produktivitet.

---

³⁶ Hansen, Stein og Tor Skoglund, *op.cit.*, s. 9.

2.3 OFFENTLIGE TJENESTERS BNP-BIDRAG I HNA

2.3.1 HNF

Det finske arbeidet definerer lønn til ansatte i staten som lønnsposter i statsregnskapene, pensjoner, sosialforsikringer, bonus i kontanter eller goder i naturalia, lønn til den stående hær, samt godtgjørelse til utskrevne soldater.

”The GDP contribution of the central government is calculated as the sum of the wage and salary totals, the calculated interest on state-owned buildings or rents plus the depreciation on fixed capital.”³⁷

BNP-bidraget for kommunale tjenester defineres som

”The GDP contribution of the municipal activities is presented as the total sum of wages and salaries plus the calculated rents and depreciation on the buildings owned and used by the municipalities.”³⁸

En rekke kilder er tatt i bruk for å beregne de kommunale tjenestenes BNP-bidrag. Samlet lønn for den tidligste perioden, dvs. 1860 til 1936, fremkommer i hovedsak med utgangspunkt i antall sysselsatte og antall institusjoner.³⁹ Sysselsatte er klassifisert etter type kommunalt arbeid, slik som ansatte i administrasjon, politibetjenter og lærere. For lærere er statistikk materialet godt, mens for andre grupper mangler statistikk helt eller delvis. For perioden 1860-1920 er en serie for statseid kapital kalkulert ved bruk av *the accumulated investment method*. Data er hentet fra bruttoinvesteringstall i regnskapene til *the National Building Board* og staten. Reduksjonen i akkumulerte investeringer ble antatt å utgjøre en prosent basert på forutsetningen om en gjennomsnittlig levetid på bygningene på 100 år. Avskrivningsdelen var antatt å utgjøre to prosent og kalkulert rente fem prosent av den samlede kapitalbeholdningen. For kommunale tjenester er rente og avskrivning beregnet som en viss prosentandel av verdien av bygninger eid av kommunene. Sammenhengende serie for denne verdien er konstruert på basis av en rekke hjelpeserier. Total kalkulert rente

---

³⁷ Hjerpe, Riitta, *Finland's Historical National Accounts 1860-1994: Calculation Methods and Statistical Tables*, Suomen Historian Julkaisuja 24, Jyväskylä 1996, s. 57.

³⁸ *Ibid.*, s. 59.

³⁹ ”Data on urban poor relief houses were found in town histories. The average number of staff per institution was roughly estimated on the basis of the Rasila and A. Helsingius studies.” *Ibid.*, s. 62.

og avskrivning er beregnet til 8,5 prosent av bygningsverdien. For årene 1860-1882 er kalkulert rente og avskrivning beregnet til 33 prosent av samlet lønnsutgift.⁴⁰

”There is, however, some definitional calculativeness in the calculation solutions, e.g. calculated interest, which means rents and depreciation.”⁴¹

2.3.2 HNS

I 1987 publiserte Olle Krantz beregninger for offentlig virksomhet.⁴² Seriene omfatter perioden 1800-1980. Hovedforskjellen i forhold til tidligere historiske beregninger for Sverige, er at han også tar med den delen av militærvesenet som ble finansiert direkte av bøndene og geistlighetens variable inntekter. Seriene omfatter lønn, leie, varer og tjenester, reparasjoner og vedlikehold. Bruttoproduktet omfatter lønn og leie. For kommunale tjenester utgjør leie i perioden 1830-1865 like mye som serien for reparasjoner og vedlikehold, mens for statens tjenester er posten leie dobbel så stor som reparasjoner og vedlikehold. Kapitalslitet utgjorde et tillegg i lønnsutgiftene på +/- 10 prosent for de kommunale tjenestene i perioden 1830-1865 og +/- 4,5 prosent for de statlige.⁴³

2.3.3 HNH

Edwin Horlings og Jan-Pieter Smits har undersøkt tjenesteproduksjonen i Nederland i perioden 1800-1913.⁴⁴ *Value added* er totallønn, som for statens tjenester omfatter lønnsposter på statsregnskapet samt soldatenes mat og klær. Beregningsprosessen omfattet flere trinn. Først ble det etablert årlige serier for statens samlede utgifter. Deretter ble lønnsandelen beregnet som en bestemt prosentdel av de totale utgiftene, med utgangspunkt i *benchmark years*. For militæret blir det gjort årlige beregninger, fordi utgiftene her viste store variasjoner. Fremgangsmåten for kommunale tjenester var en annen, med et utvalg kommunale regnskaper som grunnlag.

---

⁴⁰ *Ibid.*, s. 58ff.

⁴¹ *Ibid.*, s. 64.

⁴² Krantz, Olle, *Historiska Nationalräkenskaper för Sverige: Offentlig verksamhet 1800-1980*, Lund 1987.

⁴³ Tallene er fremkommet på basis av tabellene for lønn og hyrer.

⁴⁴ Horlings, Edwin, *The economic development of the Dutch service sector 1800 – 1850, Trade and transport in a premodern economy*, Neha Amsterdam 1995, s. 89-90.

”The financial accounts for virtually every community have been preserved in the various provincial archives. A sample is taken from these accounts. Data on the structure of this outlay is very scarce. The earliest information relates to the year 1854 when 19.5 percent of expenditure was used to remunerate civil servants and pensioners. This percentage share is assumed constant throughout the first half of the nineteenth century.”⁴⁵

Jan-Pieter Smits’ undersøkelse har som kildemateriale lønnsopplysninger for de ti største byene.⁴⁶

2.3.4 HNN

Samlet lønn er et vanskelig og upresist begrep når det relateres til 1800-tallets økonomi. Budsjetter og regnskaper forteller ikke hele omfanget av offentlige tjenester. Befolkningen betalte direkte til embets- og tjenestemenn for ytelser. Gebyrer og sportler til offentlige embets- og tjenestemenn utgjorde ”den usynlige offentlige sektor”. Den norske statistikeren Martin Braun Tvethe har i *Norges Statistikk* fra 1848 beregnet denne delen til 1,9 millioner kroner.⁴⁷ I tillegg fikk blant annet omgangskolelærere deler av lønnen som kost og losji, mens andre gjerne hadde fri bolig, lys og brensel. Med lys menes her talglys. Brensel var gjerne favner med bjørkeved. Beregningene skal omfatte all lønn som er knyttet til den offentlige ansattes virksomhet innen de tjenestene undersøkelsen omfatter, enten den er synlig over regnskapene eller ikke.

Et forhold som kompliserer ytterligere og som må diskuteres, er hva man skal gjøre med den delen av produksjonen som foregikk uten direkte innblanding fra det offentlige, men som var samfunnets måte å løse fellesoppgaver. På sikt ble disse oppgavene overtatt av det offentlige. Dette gjaldt først og fremst ombudsmannsinstitusjonen, vaktholdet over arrestanter og fattigomsorgen i landdistriktene. Gudmundur Jonsson har behandlet tilsvarende problemstilling i artikkelen ”Non-Market Production: What to count and how”.⁴⁸ Forholdet mellom hva som ble produsert i hjemmet og markedet endret seg kraftig fra og med 1800-tallet. Dersom vi ikke tar hensyn til slike forskyvninger i produksjonen, og kun fokuserer på

---

⁴⁵ *Ibid.*, s. 90.

⁴⁶ Smits opplyste at materialet for byene var det andre som hadde fremskaffet, slik at han selv ikke hadde gjort søk rundt i landets arkiver.

⁴⁷ Tvethe, Martin Braun, *Norges Statistikk*, Chr. Tønsbergs Forlag, Christiania 1848, s. 316-318. Beløpet omfatter sportler til statsstyrelsen og geistligheten.

⁴⁸ Jonsson, Gudmundur, ”Non-Market Production: What to count and how?”, Eloranta, Jari (red.), *Nordiska Historiska Nationalräkenskaper*, Workshop 2, Jyväskylä 1997, s. 47-56.

markedet, vil man få en større vekst i BNP etter hvert som tjenesteproduksjonen ble markedsorientert.

”If the calculations are strictly limited to production, income and expenditure in the market sector then the degree of economic growth will be overestimated. As the estimates are extended further back in time, the national accounts will cover an ever smaller proportion of total production. Shifts of producers and consumers from the non-market sector to the market sector will be registered as new activities and add to economic growth, whereas this really was a case of substitution within the economy.”⁴⁹

Varer og tjenester produsert for markedet utgjør hovedtyngden av produksjonsaktivitetene til de utviklede land i dag, og det er dette produksjonssystemet SNA har som sitt utgangspunkt. Ikke-markedsproduksjon, som blant annet varer og tjenester produsert og konsumert av samme husholdning omfattet etter SNA 53 og SNA 68 ikke tjenester knyttet til pass av barn, rengjøring, husarbeid, pleie av syke og gamle, samt transport av medlemmer av husholdningen. SNA 93 inneholder ikke store endringer i forhold til hva som skal inkluderes i regnskapet. Tjenester utført i hjemmet faller utenfor nasjonalregnskapssystemet fordi de er relativt isolert og uavhengig i forhold til markedet, i tillegg til at det er vanskelig å beregne deres verdi.⁵⁰ Matlaging og vask av klær er inkludert dersom oppgavene blir utført av lønnet arbeidskraft, men ekskludert dersom oppgavene blir utført av ulønnet arbeidskraft. I HNA er det imidlertid gjort egne beregninger for ulønnet husarbeid.⁵¹

Ombudsmannsinstitusjonen var en måte å løse fellesoppgaver gjennom valgte, ulønnede representanter. I løpet av 1800-tallet fikk man for noen ombud, som kemner, revisor og fattigforstander, en overgang til fastlønnede stillinger. I denne undersøkelsen er det kun gjort beregninger for den delen av tjenesten som var lønnet. Dette er i overensstemmelse med NHNA. Plikten til å holde vakt over arrestanter ble i landdistriktene løst ved at man enten betalte lensmannen for arbeidet, eller utførte plikten selv. I offentlige dokumenter finnes kalkulasjoner for hvor mye vaktholdet *in natura* utgjorde. Beregningene har som utgangspunkt det beløp lensmannen fikk for tilsvarende tjeneste, slik at det er mulig å bruke dette til å kalkulere omfanget av tjenesten i sin helhet. Fattigomsorgen i landdistriktene ble i hovedsak gjennomført ved legd. Legd innebar at en krets av gårder gikk sammen om å fylle sentrale samfunnsoppgaver, som blant annet underhold av fattiglemmer. Legd kunne være

⁴⁹ *Nationalaccounts.niwi.knaw.nl* Dutch GNP 1800-1913, s. 6.

⁵⁰ Jonsson, Gudmundur, “Non-Market Production: What to count and how?”, Eloranta, Jari (red.), *op. cit.*, s. 48.

⁵¹ Krantz, Olle, *Historiska Nationalräkenskaper för Sverige: husligt arbete 1800-1980*, Lund 1987.

omgangslegd, dvs. at man tok i mot de fattige på gården, eller en plikt til å gi ulike varer til underhold av de fattige. Legd var et alternativ til fattiginstitusjoner, som ellers knapt fantes i landdistriktene. Vi har samtidsberegninger for verdien av legdsforsørgelsen. Hvordan beregningene er utført og hva de konkret uttrykker, vet vi mindre om. Dersom vi forutsetter at beregningene omfatter alle sider ved legdsforsørgelsen, som forpleining, kost og losji, kan en mindre defineres som lønn, i og med at hovedtyngden gikk til å dekke det daglige behov til de fattige, som mat og husrom. Svenske og finske undersøkelser har kun tatt med fattigpleie i institusjoner. Det er dette prinsippet jeg i utgangspunktet har fulgt, men i tillegg har jeg i kapittel 11, punkt 11.9, etablert en oversikt over de opplysningene vi har om størrelsen på legdsforsørgelsen, slik at det er mulig å gjøre beregninger for den delen av tjenesten som faller utenfor institusjoner.

Beregning av samlet lønn varierer i forhold til de ulike yrkesgrupper. For statens tjenester fremkommer samlet lønn som en prosess i fem trinn:

- Lønnspostene på statsregnskapet identifiseres og defineres i forhold til områdene *Statsadministrasjon, Undervisning, Helse- og sosialtjenester* i kapittel 4.
- Separate beregninger for *Landmilitæretaten* og *Sjømilitæretaten* presenteres i kapittel 7.
- Lønn til ansatte i statlige institusjoner behandles i kapittel 5.
- Fogders, sorenskriveres, byfogders og lensmenns inntekter beregnes på grunnlag av lønnskommisjonsarbeider og stillingsannonser i kapittel 6.
- Emolumenters andel av lønnen for enkelte yrkesgrupper presenteres i kapittel 5 og kapittel 6.

Beregninger av samlet lønn for kommunalt ansatte byr på andre utfordringer. Edgar Hovland uttrykker det slik:

”Det er vanskelig å få skikkelig grep om de kommunale utgiftene fram til midten av 1880-åra. Bortsett fra enkelte spredte år med statistiske oppgaver tidlig i 1850-åra må vi vente helt til midten av 1860-tallet før vi får årlig statistikk.”⁵²

Amtmannsberetningene inneholder aggregert regnskapsmateriale for byene årlig fra og med 1846, amtene 1849 og landkommunene 1851. Lønnens andel av utgiftene er ikke spesifisert. Mer presis informasjon om lønn kan en finne i primærkilder som formannskapsprotokoller, kommune- og institusjonsregnskaper. Materialet er vanskelig tilgjengelig, fordi det finnes i ulike arkiver, i tillegg til at det ofte ikke er systematisert. Mange kommunearkiver er under bearbeiding. Noen kommuner sender ikke alt fra seg, men beholder for eksempel de eldste arkivsakene selv.

Et begrep som også må avklares, er *sysselsatt*. I perioden mottok mange lønn både av stat og kommune. Ansvarsforholdet mellom stat og kommune var ikke alltid klart, slik at praksis varierte innen en og samme yrkesgruppe. Kombinasjon av offentlige stillinger var vanlig. I denne undersøkelsen regnes personer som sysselsatt i den sektoren som bidrar med hovedtyngden av lønnskostnadene. Annen offentlig virksomhet er med, slik at sysselsatt i størst mulig grad representerer *heltidssysselsatt*. Dette innebærer blant annet at kirkesanger og allmueskolelærer regnes som en stilling. Distriktslegen kunne fungere som lege ved by- og amtsykehuset. I de tilfeller slike kombinasjoner var vanlig, faller tjenesten som helhet inn under staten. Flere oppgaver falt også inn under *Sjømiljøretaten*, som navigasjon, den geografiske oppmålingen og oppsyn med fiskeriene.

Definisjoner og fremgangsmåter i HNF, HNS og HNH er forskjellige. I HNH omfatter *value added* kun samlet lønn. Beregninger av kapitalslitet for den tidligste perioden i svenske og finske undersøkelser er etablert med utgangspunkt i en rekke forutsetninger og antagelser. Jeg har derfor gjort følgende eksperiment: For det første har jeg forutsatt at kapitalslitet for offentlig forvaltning i Norge utgjorde tre millioner kroner i 1865, tilsvarende de offisielle beregningene for 1865. Deretter har jeg beregnet kapitalslitet ut fra noen av forutsetningene i finske og svenske arbeider. Nærmere bestemt betyr det at jeg har forutsatt at kapitalslitet utgjorde 33 prosent av samlet lønn, som er metoden brukt for finske kommunale tjenester, og et annet alternativ der kapitalslitet beregnes til ti prosent av de kommunale tjenestene, og 4,5

---

⁵² Hovland, Edgar, ”Grotid og glanstid”, Næss, Hans Eyvind (red), *Folkestyre i by og bygd. Norske kommuner gjennom 150 år*, Universitetsforlaget 1987, s. 79.

prosent av de statlige som i den svenske undersøkelsen. Gjennomsnittet av finsk og svensk tilnærming svarer til det norske resultatet.

Tilnærminger og vurderinger i HNF, HNS og SSBs beregninger, viser at kapitalstall for 1800-tallet er usikre. I *Storthings Forhandlinger 1862-1863* finnes en oversikt over statens eiendommer.⁵³ For en rekke bygninger oppgis forsikringssummen i den alminnelige brannkasse. Gjør man forutsetninger om avskrivning tilsvarende opplysningene i den finske vekststudien, viser dette at de offisielle beregningene for 1865 kan brukes som utgangspunkt for kapitalstallberegningene for statsforvaltningen. I *C. No. 7 Norges Almindelige Brandforsikrings-Indretning for Bygninger* finnes årlige tall for forsikringssummer 1827-1865. Tabellene er inndelt etter kjøpsteder, ladesteder og fogderier. Det skilles ikke mellom private og offentlige bygninger. De fleste statlige bygningene lå i byene, slik at serien for forsikringssummer som omfatter kjøp- og ladesteder kan brukes. Med kapitalstallet for 1865 og serien for forsikringssummen har jeg beregnet årlige tall for kapitalstallet i statlig forvaltning. Jeg har ikke funnet noen bygningsoversikt for kommunal forvaltning. Undersøkelsen av statens eiendommer har imidlertid vist, at det er mulig å basere kapitalstallberegningene på SSBs tall for 1865. For å finne frem til årlige tall for kapitalstallet har jeg også her brukt serien for forsikringssummen for bygninger i by og ladesteder. Fogderiene er ikke med, fordi tabellene i *C. No. 7* som omfatter periodene 1827-1846 og 1847-1863, ikke samsvarer. Etter disse gikk forsikringssummen i fogderiene kraftig ned fra 1846 til 1847 og fremover. Det er mulig å etablere en serie for utviklingen i antall faste skoler i landdistriktene. Utbygging av skolevesenet karakteriserer kommunal virksomhet i den perioden som omfattes av undersøkelsen. Skolelover for landdistriktene av 1827 og 1860 søkte nettopp å fremme overgang til faste skoler, mens skoleloven for byene av 1848 satte betingelser om minst en allmueskole i byen. Opplysninger om antall er hentet fra undervisningsstatistikk og O. J. Brochs *Kongeriget Norge og det norske Folk*, og omfatter årene 1826, 1827, 1837, 1840, 1853, 1861, 1862, 1863, 1864 og 1865.⁵⁴ Problemet med denne serien er at utbyggingen av faste skoler skjøt fart fra og med skoleloven av 1860, slik at denne serien alene ikke gir noe troverdig bilde av bygningsutviklingen som helhet. Noe som forsvarer bruk av forsikringssummen for kjøpsteder og ladesteder er at mange av de kommunale bygninger fantes her.

⁵³ "S. No. 10. Fortegnelse over Statens Eiendomme Aar 1862", *Storthings Forhandlinger Aar 1862-1863*, Tredie Deel, trykt i flere Bogtrykkerier, Christiania.

⁵⁴ Broch, O. J., *Kongeriget Norge og det norske Folk, dets sociale Forhold, Sundhedstilstand, Næringsveie, Redningsvæsen, Samfærdselsmidler og Ekonomi*, Det steenske Bogtrykkeri, Kristiania 1876, Tillæg XX. Almueskolevesenet, s. 34.

2.4 FASTPRISBEREGNINGER

Fastprisberegninger av offentlige tjenester blir i faglitteraturen behandlet under overskrifter som "Some Problems" eller "Spesielle problemer ved deflatering av produksjonen i de enkelte sektorer".⁵⁵

For historisk analyse av økonomiske forandringer over tid er fastprisberegninger viktige. En økning av nasjonalproduktet i løpende priser over en lengre tidsperiode sier lite om den reelle veksten. Løpende verdiserier fungerer da som utgangspunkt for konstruering av fastprisserier. Innen NHNA har metoder for fastprisberegninger fått stor oppmerksomhet.⁵⁶ Det nordiske samarbeidsprosjektet har resultert i felles prinsipper for deflatering, med hensyn til metode, periodisering, basisår og bruk av pris- og volumindekser. En innvending mot tidligere HNA har nettopp vært at man ikke la nok vekt på deflateringsprinsipper. Olle Krantz uttrykker det slik:

"Store ansträngingar krävdes för att finna och i förekommande fall skatta data i löpande priser och sammanställa dem till historiska nationalräkenskaper. När detta arbete var utfört gjordes en enkel deflatering bygd på lättillgängliga, helst färdiga prisindexserier."⁵⁷

I NA fremkommer BNP i faste priser ideelt sett som:

$$\text{BNP} = \text{Produksjon} - \text{Produktinnsats} + \text{Produktskatter} - \text{Produktsubsidier} - \text{Korreksjon for FISIM, alt i faste priser.}$$

Utgangspunktet for HNA er dagens internasjonale systemer og retningslinjer. HNA skiller seg imidlertid på vesentlige punkt ut fra NA, og dette legger begrensninger på valg av tilnærming og metode. HNA er karakterisert ved at tidsseriene omfatter lange perioder, samt at hovedarbeidet består i å konstruere verdiserier med utgangspunkt i pris- og

---

⁵⁵ Krantz, Olle, "A Framework for Historical National Accounts? Some Reflections", Krantz, Olle (red.), *Nordiska Historiska Nationalräkenskaper*, Occasional Papers in Economic History - Umeå University, No.1, Umeå 1994, s. 19, Bjørndal, Liv, "Fastprisberegninger i det norske nasjonalregnskap", *Nasjonalregnskap, modeller og analyse, Samfunnsøkonomiske studier nr. 26*, SSB, Oslo 1975, s. 85-107.

⁵⁶ Røgeberg, Svein Lasse, "Beregning av nasjonalregnskapstall i faste priser", Grytten, Ola Honningdal (red.), *Nordiske historiske nasjonalregnskaper*, workshop IV, Fagbokforlaget 1999, s. 131-164, Grytten, Ola Honningdal, "Deflateringsprinsipper for nordiske historiske nasjonalregnskaper", Lindmark, Magnus og Peter Vikström (red.), *Nordiska Historiska Nationalräkenskaper*, workshop V, Occasional papers in Economic History, Umeå University No. 4., Umeå 2001, s. 21-46.

⁵⁷ Krantz, Olle, "Innledning", Krantz, Olle (red.), 1994, s. 1.

mengdekomponenter. Hva som finnes av kilder er av avgjørende betydning. I HNA etterstrebes dobbeltdeflatering, dvs. at produktinnsats i faste priser trekkes fra produksjon i faste priser. Alternativet er enkeltdeflatering, som innebærer at bruttoproduktet deflateres direkte. I mange tilfeller har man ikke tilstrekkelige opplysninger om produktskatter, produktsubsidier og FISIM. BNP i faste priser er derfor lik bruttoproduktet i faste priser. Som prinsipp i NHNA gjelder:

”En bør etterstrebe å finne bruttoproduktet i faste priser for alle de næringer som inngår i kontosystemet i beregninger av bruttoproduktet i løpende priser.”⁵⁸

For mange serier kan pris og mengde skilles ut, slik at fastprisserier kan etableres direkte, dvs. for hver post som inngår i kalkulasjonene beregne hva volumet av varer og tjenester som inngår i posten i undersøkelsesåret ville ha kostet vurdert til priser i basisåret. Uttrykket er da:

$$\sum p_0q_t$$

Innenfor tjenesteytende næringer vil en slik tilnærming være vanskelig, siden pris og volum ikke kan skilles fra hverandre. Prinsippet i NHNA er: ”Det virker da rimelig å benytte representative prisindekser som deflatorer.”⁵⁹

Finland har en lang tradisjon i etablering av indekser, som for eksempel en nominell lønnsindeks for statstjenestemenn. For de svenske statlige tjenestene 1870-1926 konstruerte Krantz en lønnsindeks basert på en lønnskommisjon fra 1927. For perioden forut for 1870 var tilnærmingen en annen, fordi lønnsystemet for statsansatte var svært komplisert. I tillegg til fast lønn mottok en rekke tjenestemenn sportler og naturalia. Olle Krantz begrunner valg av tilnærming for fastprisberegninger for den tidligste perioden slik:

”Att mot denna bakgrund åstadkomma en väl genomarbetad og säkerställt representativ löneindexserie skulle kräva alltför mycket tid och arbete. I stället har valts ett tilvägagångssätt med visse förenklingar.”⁶⁰

⁵⁸ Grytten, Ola Honningdal, ”Felles retningslinjer for deflatering i nordiske historiske nasjonalregnskaper”, Grytten, Ola Honningdal (red.), 1999, s. 213.

⁵⁹ *Ibid.* s. 215.

⁶⁰ Krantz, Olle, 1987, s. 31.

Vakansavgiftsserien, dvs. den delen av militærmannskapenes lønn som ikke kom til syne over statsregnskapet, ble brukt som deflator for statens tjenester. Deflaterer for kommunale tjenester er de lønnsatser som ble brukt for å beregne lønnssummer i løpende priser.

Jan-Pieter Smits har i sine studier av tjenester i Nederland 1850-1913 etablert en lønnsindeks med utgangspunkt i opplysninger om sysselsetting for benchmark years. Gjennomsnittslønn fremkommer som antall sysselsatte dividert med samlet lønn. Årlig gjennomsnittslønn er konstruert ved interpolering med industrilønner som hjelpeserie.⁶¹

Prisindeksene i HNA er konstruert etter Paasches formel. Det betyr at vektene endres over tid, dvs. løpende vekter, i motsetning til Laspeyre indeksen der vektene i prinsippet er faste og lik varesammensetningen på et gitt tidspunkt (basisåret). Formelen for Paasche prisindeks er:

$$\frac{\sum (p_t q_t)}{\sum (p_0 q_t)}$$

I prinsippet er det enighet om at en representativ lønnsindeks er den beste måten å deflatere offentlige tjenester. Problemet er da at produktivitetsveksten forutsettes å være null.

“A much more serious problem concerns the industries for which value added is estimated as the product of employment and wages and salaries. If this value added is deflated with an index of wages or incomes it is implicitly assumed that (labour) productivity does not change. One way to overcome this drawback is to introduce assumptions on the rate of growth of productivity.”⁶²

Flere studier og kommentarer er rettet mot denne problematikken, uten at man er kommet frem til noen endelig løsning.

---

⁶¹ Samtale med Jan-Pieter Smits 16. oktober 2003, som del av et forskningsopphold ved *Groningen Growth and Development Centre* høsten 2003.

⁶² Horlings, Edwin, *op. cit.*, s. 98.

”Other than the development of alternative productivity indicators – such as the number of patients per doctor in health care or the number of pupils per teacher in education – the only workable solution thusfar has been to introduce new assumptions, for example by setting the productivity growth of the public services to one percent per annum. In our calculations we have refrained from making such assumptions, because any percentage other than zero is essentially arbitrary.”⁶³

I HNA-sammenheng er konsensus at offentlige tjenester skal deflateres med lønn, og at man da forutsetter ingen produktivitetsvekst over en begrenset periode.

I fastprisberegningene er valg av basisår og periodeinndeling viktig. Valgene må sees i sammenheng med konjunktuelle og strukturelle svingninger i økonomien. De langsiktige prisbevegelsene er brukt som indikator, kartlagt ut fra eksisterende prisserier for BNP.

Tabell 2.1 Forslag til periodisering og basisår

Periodisering	Basisår
1800-1818	1810
1818-1850	1830
1850-1874	1861
1874-1896	1884
1896-1914	1906

Kilde: Grytten, Ola Honningdal, ”Deflateringsprinsipper for nordiske historiske nasjonalregnskaper”, Lindmark, Magnus og Peter Vikström (red.), *Nordiska Historiska Nationalräkenskaper*, Occational Papers in Economic History No. 4, Umeå 2001, s. 21-46.

Tabell 2.1 viser at perioden 1830-1865 etter retningslinjer i NHNA omfattes av to basisår, 1830 og 1861.

2.5 FASTPRISBEREGNINGER AV OFFENTLIGE TJENESTER I HNN 1830-1865

Gjennomgangen av HNF, HNS og HNH viser at det er problemer forbundet med deflatering av offentlige tjenester på 1800-tallet. Selv om en rekke innvendinger er rettet mot forutsetningen om null produktivitetsvekst når tjenestene deflateres med en lønnsindeks, og det pågår forskning omkring denne problematikken, bruker man i HNA-sammenheng tradisjonell metode, dvs. lønnsindeks som deflator.

⁶³ Smits, Jan-Pieter, Edwin Horlings og Jan Luiten van Zanden, *Dutch GNP and its components 1800-1913*, Groningen 2000, s. 7.

For Norge finnes ingen representativ lønnsindeks for den aktuelle perioden. Med representativ prisindeks menes her en lønnsindeks som omfatter hele eller deler av offentlig virksomhet som behandles i denne avhandlingen, konstruert som en Paasche indeks. Dette understreker at det er gjort lite innen området lønn og offentlige tjenester i norsk økonomisk historisk forskning i det aktuelle tidsrommet. *Wedervangarkivet*, lønns- og prisarkivet ved NHH, er den viktigste kilden til forskningsarbeider om lønnsrelaterte temaer. Fokus har imidlertid vært andre yrkesgrupper.⁶⁴ Et alternativ er å følge det svenske eksempelet, slik at lønnsatser som brukes til å etablere løpende serier, også fungerer som deflator. Mer presist innebærer det etablering av mikroindekser etter formelen

$$P = P_t / P_0$$

For noen kommunale tjenester er det mulig å finne årlig gjennomsnittslønn basert på opplysninger om antall og lønn for benchmark years. Dette gjelder *lærere ved allmueskolene i landdistriktene, lærere ved allmueskoler i byene og geistligheten*. Det er disse tre gruppene som er best representert i offentlig statistikk og lønnskommisjonsarbeider. På basis av opplysninger om årlig gjennomsnittslønn har jeg etablert en lønnsindeks for hver av gruppene, som så er deflator for sine respektive yrkesgrupper. For andre yrkesgrupper mangler vi tilstrekkelige opplysninger om lønn og antall. For tjenester i byene har jeg valgt å bruke serien for lærere ved allmueskolen som deflator. Argumentet er at naturaliadelen utgjorde en liten del av lærernes lønn, tilsvarende andre yrkesgruppene i byene. Resten av inntekten kom over offentlige budsjetter. Denne serien er også brukt som deflator for amtskommunale tjenestene. For jordmødre i landdistrikt og byer, ansatte i administrasjon i landdistriktene, ansatte ved amtsykehus og justisvesenet i byene har jeg ikke gjort fastprisberegninger, fordi lønnsatsen som er brukt for å konstruere de løpende seriene er den samme for hele perioden. Tilsvarende gjelder også for lærere ved amtjordbruksskoler.

Innen statens tjenester har jeg etablert et skille mellom yrkesgrupper som fikk hele eller deler av inntekten som sportler, og yrkesgrupper hvis inntekter i hovedsak kom over statskassen. For den første gruppen, dvs. sorenskrivere, lensmenn, fogder og byfogder, har jeg brukt serien for årlig gjennomsnittslønn for geistligheten som deflator. I likhet med sportulerende

---

⁶⁴ Se blant annet Gjølberg, Ole, *Reallønnsutvikling og levevilkår for jordbruksarbeidere ca. 1830-1880*, NHH 1974, Ramstad, Jan, *Kvinnelønn og pengeøkonomi. En studie av kvinners lønn i tekstilindustrien i Kristiania ca. 1850-1910*, NHH 1982.

embetsmenn mottok geistligheten deler av inntekten som uvisse inntekter. Beregninger viser at denne delen av geistlighetens inntekter utgjorde 50 prosent av inntekt, før bolig. En rekke felles faktorer knyttet til befolkningsutviklingen spilte inn med hensyn til de uvisse inntektenes årlige størrelse for sivile og geistlige embetsmenn. For den andre gruppen har jeg forsøkt å finne årlige tall for ansatte og lønn for ansatte ved Universitetet og de lærde skoler. Problemet med de lærde skolene er at disse utover i perioden også omfattet andre skoleslag som middel- og realskoler. For Universitetet har jeg årlige lønnsopplysninger basert på budsjett- og regnskapsmateriale, men mangler informasjon om antall ansatte i deler av undersøkelsesperioden. Sammenligninger av den nominelle lønnsveksten samlet for perioden 1830-1865 for lærere ved allmueskoler i byene og ansatte ved Universitetet viser at denne var vel fem prosent for begge gruppene. En del av statens ansatte hadde fri bolig m.m, tilsvarende lærere i byene. Jeg har derfor valgt å bruke lønnsserien for lærere i byene for de statlige yrkesgruppene som hadde fast inntekt over statskassen. Inntektssammensetningen har dermed vært avgjørende for valg av deflator.

2.6 KONKLUSJONER

I denne undersøkelsen er offentlige tjenesters bidrag til BNP satt lik samlet lønn. I en periode der deler av virksomheten falt innenfor rammen av det førindustrielle samfunn, som i lønnsammenheng blant annet betydde varer i stedet for penger, betaling direkte av befolkningen osv., mens andre deler av inntekten kom over kommune- eller statskasse, innebærer dette en omfattende prosess for å identifisere samlet lønn til ansatte innen offentlig tjenesteyting. Beregningene er derfor delt inn som en trinnvis prosess. I tillegg ble en del oppgaver løst uten direkte innblanding av det offentlige, som noen administrasjonsoppgaver, vakthold over arrestanter og pleie av fattige i landdistriktene. I prinsippet har jeg fulgt NHNA, som kun har tatt med tjenester i de tilfeller lønn kan identifiseres. Jeg har imidlertid beregnet den delen av vaktholdet som ble utført av befolkningen, i tillegg til å gi en oversikt over de opplysningene vi har om verdien på legdsforsørgelsen. Avgrensingen av bruttoproduktet er i overensstemmelse med HNH og tidligere historiske beregninger for Norge. I HNS og HNF er også kapitalstilt en del av bruttoproduktet, tilsvarende NA. I appendiks presenterer jeg en bruttoproduktserie som inkluderer kapitalstilt.⁶⁵ Utgangspunktet er offisielle kapitalstiltall for 1865. For statens tjenester har det vært mulig å kontrollere dette tallet opp mot forsikringssum for statens bygninger. Kapitalstiltallet er beveget bakover ved

---

⁶⁵ Appendiks 3, tabell A3.4, s. 296, og appendiks 4, tabell A4.6, s. 303, og appendiks 5, tabell A5.2, s. 306.

hjelp av årlige tall for forsikringssummer for landets bygninger i kjøp- og ladesteder. Tilsvarende tilnærming er brukt for beregninger av kapitalslitet i kommunal forvaltning.

Kutyme i HNA-sammenheng med hensyn til fastprisberegninger av offentlige tjenester er bruk av en representativ prisindeks. For Norge finnes ikke slike lønnsindekser for den aktuelle perioden. Årlig gjennomsnittslønn er mulig å etablere for lærere i allmueskolene i byene, lærere i allmueskolene i landdistriktene og geistligheten. Vurderinger av lønns sammensetningen til de enkelte yrkesgruppene er så utgangspunkt for hvilke av de tre lønnsseriene som er mest representative. Tilnærmingen er i samsvar med de valg Olle Krantz har gjort for svenske offentlige tjenester.

KAPITTEL 3

NÆRINGSINNDELING

3.1 TEMA OG PROBLEMSTILLING

Det sentrale rammeverk for HNA fra produksjonssiden er næringsinndelingen. Næringsinndelingen i HNN 1830-1865 er utarbeidet av rådgiver i SSB, Tor Skoglund, og ble presentert på workshop 3 om NHNA i Gentofte i 1997.⁶⁶ I dette kapitlet presenteres næringsinndelingen i HNN 1830-1865 nærmere, med særlig vekt på Næringsgruppe 14 *Offentlig Forvaltning*.

3.2 NÆRINGSINNDELING

SSB har ansvar for utformingen av næringsinndelingen i HNN. Inndelingen skal gjøre HNN sammenlignbar med moderne nasjonalregnskap, samtidig som den skal gjenspeile og ivareta næringsenes rolle i tidligere tider. Næringer som var sentrale på 1800-tallet, eksisterer kanskje ikke i dag, eller har en mer beskjeden betydning. En rekke avveininger må derfor tas i forhold til hvordan den historiske konteksten kan bevares innenfor en moderne ramme. Tor Skoglund har i sitt forlag til næringsinndeling lagt vekt på særlig tre forhold: internasjonal sammenlignbarhet, analyseformål, og kildegrunnlag.

---

⁶⁶ Skoglund, Tor, "Næringsgruppering i historisk nasjonalregnskap for Norge", Christensen, Jørgen Peter (red.), *Nordiske historiske nasjonalregnskaper - Workshop 3*, København 1998, s. 51-66.

Tabell 3.1 Næringsinndeling i HNF, HNS og HNN.

HNF	HNS	HNN	NACE henvisning i HNN
Jordbruk	Jordbruk og binæringer	Jordbruk og jakt	01
Skogbruk	Industri og håndverk	Skogbruk	02
Jakt og fiske	Bygnings- og anleggsarbeid	Fiske mv	B
Industri	Offentlige tjenester	Bergverksdrift	C
Manuell saging	Transport og kommunikasjon	Industri	D
Tjære og bek produksjon	Boligtjenester	Kraft- og vannforsyning	E
Bygningsarbeid	Private tjenester	Bygge- og anleggsvirksomhet	F
Land- og vannkonstruksjon		Varehandel	G-50.2-50.403-52.7
Kommunikasjoner		Sjøtransport	61
Handel		Annen samferdsel	I-61
Bank- og forsikring		Finansiell tjenesteyting og forsikring	J
Boligtjenester		Eiendomsdrift, forretningsmessig tjenesteyting, og utleievirksomhet	K
Offentlige tjenester		Privat og personlig tjenesteyting	50.2+50.403+52.7+H+P+M+N+O
Private tjenester		Offentlig forvaltning	Lmv

Kilder: Skoglund, Tor, "Næringsgruppering i historisk nasjonalregnskap for Norge", Jørgen Peter Christensen (red), *Nordiske historiske nationalregnskaber - workshop 3*, København 1998, s. 51-66, Hjerpe, Riitta, *Finland's Historical National Accounts 1860-1994: Calculation Methods and Statistical Tables*, Jyväskylä 1996, Krantz, Olle, *Swedish Historical National Accounts 1800-1998 – Aggregated Output Series*, preliminary version, Umeå 2001.

Tabell 3.1 viser næringsinndelingen i HNF, HNS og HNN. De enkelte næringsgruppene i HNN har en mer detaljert inndeling enn det som fremkommer i tabell 3.1. Næringsgruppe 14. *Offentlig forvaltning* har en underinndeling i 14.1 *Statsforvaltning* og 14.2 *Kommuneforvaltning*.

Næringsinndelingen i NA er basert på SN94 (Standard for næringsgruppering) og bygger på FN standarden ISIC rev. 3 (International Standard Industrial Classification of all Economic Activities) og EU-standardens NACE rev. 1 (Nomenclature générale des Activités économiques dans les Communautés Européennes). NACE rev. 1 har en inndeling i *Næringshovedområder*, der offentlig forvaltning omfattes av *Næringshovedområde L Offentlig forvaltning*.⁶⁷

⁶⁷ NOS C182, *Standard for Næringsgruppering*, SSB, Oslo-Kongsvinger 1994.

Tabell 3.2 *Næringshovedområde L Offentlig forvaltning* i NA.

Næringsområdet omfatter statlig, fylkeskommunal og kommunal administrasjon, generell administrasjon i direktorater og etater, administrasjon tilknyttet forsvar, politi- og rettsvesen og offentlige trygdeordninger der personalet er lønnet av staten, fylkeskommunen eller kommunen.
75. Offentlig administrasjon, forsvar og trygdeordninger underlagt offentlig forvaltning
75.1 Offentlig administrasjon unntatt utenriks- og sikkerhetssaker og trygdeordninger underlagt offentlig forvaltning
75.11 Generell (overordnet) offentlig administrasjon og økonomiforvaltning
75.12 Offentlig administrasjon tilknyttet helsestell, sosial virksomhet, undervisning, kirke, kultur og miljøvern
75.13 Offentlig administrasjon tilknyttet næringsvirksomhet og arbeidsmarked
75.14 Hjelpetjenester for offentlig administrasjon
75.2 Offentlig administrasjon tilknyttet utenriks- og sikkerhetssaker
75.21 Utenrikssaker
75.22 Forsvar
75.23 Retts- og fengselsvesen
75.24 Politi- og påtalemyndighet
75.25 Brannvern
75.3 Trygdeordninger underlagt offentlig forvaltning

Kilde: NOS C182, *Standard for Næringsgruppering*, SSB, Oslo-Kongsvinger 1994, s. 29f.

Tabell 3.2 viser innholdet i *Næringshovedområde L Offentlig forvaltning* i NA. I tillegg til administrasjon og forsvar, inneholder området rettsvesen, fengselsvesen, politi, og brannvern. I SN94 er skillet mellom statlig, fylkeskommunal og kommunal administrasjon opphevet. I SN83 ble det skilt mellom kommune- og statsadministrasjon. Årsaken til denne endringen, er at man vil unngå ulik praksis i forhold til gruppering av enkelttjenester.⁶⁸ I HNA er det imidlertid ut fra flere forhold og vurderinger viktig å få frem nettopp skille mellom statlig og kommunalt nivå. Edwin Horlings som har arbeidet med tjenester i HNH uttrykker det slik:

”Value added in *government* is generally equated with the income of civil servants employed by the central government. Local and provincial authorities are rarely included, or their share in total government is assumed constant throughout the period under examination. It is therefore necessary to make an independent estimate of the value added generated by these authorities.”⁶⁹

Næringshovedområde L Offentlig forvaltning omfatter ikke offentlig virksomhet innen undervisning og helse- og sosialtjenester. Disse hører til *Næringshovedområdene M Undervisning og N Helse- og sosialtjenester*, som inneholder både ikke-markedsrettet og markedsrettet virksomhet. Tabell 3.3 viser at undervisning omfatter alle nivåer fra førskole til voksenopplæring, mens helse- og sosialtjenester er inndelt i tre, nemlig helsetjenester, veterinærtjenester, og sosial- og omsorgstjenester.

⁶⁸ *Ibid.*, s. 10f.

⁶⁹ Horlings, Edwin, *The economic development of the Dutch service sector 1800-1850, trade and transport in a premodern economy*, Neha Amsterdam 1995, s. 41.

Tabell 3.3 Næringshovedområde M Undervisning og N Helse- og sosialtjenester.

Næringshovedområde M Undervisning	Næringshovedområde N Helse- og sosialtjenester
80.1 Førskole- og grunnskoleundervisning	85.1 Helsetjenester
80.2 Undervisning på videregående skoles nivå	85.2 Veterinærtjenester
80.3 Undervisning på universitets- og høyskolenivå	85.3 Sosial- og omsorgstjenester
80.4 Voksenopplæring og annen undervisning	

Kilde: NOS C182, *Standard for næringsgruppering*, SSB, Oslo-Kongsvinger 1994, s. 30.

Offentlig forvaltning i HNN omfatter foruten *Næringshovedområde L* *Næringshovedområdene M* og *N*, den delen som er ikke-markedsrettet. Utgangspunktet for næringsinndelingen i HNN er inndelingen av 1910, som er den første næringsinndelingen før 1930.⁷⁰

”Når det for perioden 1900-1929 bare er utført slike beregninger for 1910, er begrunnelsen først og fremst at det bare er årene omkring 1910 som er tilstrekkelig dekket med statistikk.”⁷¹

For årene før 1900 omfatter beregningene offentlig konsum, fordelt som statlig og kommunalt konsum, og offentlig forvaltnings inntekter og utgifter.⁷² Næringene i 1910 var:⁷³

Jordbruk
Skogbruk mv
Fiske mv
Hvalfangst
Bergverksdrift mv
Industri
Bygge- og anleggsvirksomhet
Kraft- og vannforsyning mv
Varehandel
Finansinstitusjoner
Forretningsbygg og boliger
Sjøtransport
Annen samferdsel
Offentlig administrasjon og forsvar
Offentlig og privat tjenesteyting
Personlig tjenesteyting.

⁷⁰ NOS XI. 143, *Nasjonalregnskap 1900-1929*, H. Aschehoug & Co, Oslo 1953, s. 55-57.

⁷¹ *Ibid.*, s. 55.

⁷² Bjerke, Juul, *Langtidslinjer i norsk økonomi 1865-1960*, Samfunnsøkonomiske studier, Statistisk sentralbyrå, Oslo 1966, s. 96-152.

⁷³ Oversikten er basert på Skoglund, Tor, ”Næringsgruppering i historisk nasjonalregnskap for Norge”, Christensen, Jørgen Peter (red.), *op.cit.*, s. 51-66.

Offentlig og privat tjenesteyting omfattet: 1. Undervisning, 2. Helse- og veterinærtjenester, 3. Religiøst og humanitært arbeid, 4. Juridisk, teknisk, merkantil og annen tjenesteyting, 5. Underholdning.

Offentlig forvaltning utgjør ikke en næringsgruppe i tidligere HNN. Skoglund har i sin vurdering lagt vekt på de analysemuligheter et mer omfattende innhold i næringsgruppen åpner opp for.

Næringsgruppering betyr at man grupperer sammen homogene aktiviteter, dvs. en klassifisering etter produksjonsenheter. I NA finnes ca. 150 næringer som også kan grupperes etter produksjonsvirksomhet: *markedsrettet produksjon, ikke-markedsrettet produksjon, produksjon for eget bruk og ideelle organisasjoner*. En næring kan ha en del som hører til *markedsrettet produksjon* og en del som hører til *ikke-markedsrettet produksjon* som for eksempel *Næringshovedområde M Undervisning*. Tabell 3.4 viser hva statsforvaltning og kommuneforvaltning omfatter etter en institusjonell inndeling.

Tabell 3.4 Ikke-markedsrettet produksjon.

Statsforvaltningen	Kommuneforvaltningen
Transport	Bygge- og anleggsvirksomhet
Forretningsmessige tjenester	Offentlig administrasjon og sosialforsikring
Forsvar	Undervisning
Undervisning	Helsetjenester
Helse- og veterinærtjenester	Sosial- og omsorgstjenester
Sosial- og omsorgstjenester	Kulturell tjenesteyting og sport
Offentlig administrasjon og sosialforsikring	

Kilde: NOS C 426, *Nasjonalregnskapsstatistikk 1978-1996, produksjon, anvendelse og sysselsetting*, SSB, Oslo-Kongsvinger, 1997, s. 178.

Etter NACE rev. 1 omfatter offentlig forvaltning kun administrasjon og forsvar. Innholdet i *Næringsgruppe 14 Offentlig forvaltning* blir dermed mer knyttet opp til NAs institusjonelle inndeling, der begrepene statsforvaltning og kommuneforvaltningen omfatter hele den offentlige forvaltnings virksomhet. På den annen side omfatter ikke offentlig forvaltning i HNN transport, forretningsmessige tjenester og bygge- og anleggsvirksomhet.

I HNN skilles det mellom stats- og kommuneforvaltningen, et skille som er opphevet i SN94. Næringsgruppen *Offentlig forvaltning* i HNN 1830-1865 er derfor ikke direkte sammenlignbar verken med dagens inndeling eller tidligere historiske beregninger for Norge,

men ligger tett opp til HNF og HNS. En detaljert inndeling sikrer imidlertid at målet om sammenlignbarhet over tid ikke går tapt, samtidig som det åpnes opp for en rekke nye analysemuligheter. Historikeren Edgar Hovland uttrykker det blant annet slik:

”Rundt 1850 inntrådte det et nokså tydelig skifte, og det er rimelig å tale om en kommunal ekspansjonsfase fra 1850-åra. Utsagnet har sjølsagt bare begrenset gyldighet, fordi holdningsendringen skjedde til ulik tid i kommunene. Det vi ønsker å vite litt om, er hvor stor denne veksten var, og hvilke områder som var de mest ekspansive. Var det i tillegg forskjell på bykommuner og landkommuner? Hvordan plasserte amtskommunene seg i bildet?”⁷⁴

3.3 OFFENTLIGE TJENESTER

3.3.1 HNS

Olle Krantz har beregnet bruttoproduksjonen for offentlige tjenester i Sverige 1800-1980. Resultatene er publisert i *Historiska Nationalräkenskaper för Sverige: Offentlig verksamhet 1800-1980*.⁷⁵ Han har etablert serier for lønn, leie, kjøp av varer og tjenester, reparasjoner og vedlikehold. Krantz bygger sitt arbeid på en lang svensk nasjonalregnskapstradisjon. I 1937 publiserte en forskergruppe ledet av E. Lindahl nasjonalregnskapstall for Sverige tilbake til 1861.⁷⁶ I 1967 presenterte Ö. Johansson nye beregninger, mens Olle Krantz og Carl Axel Nilssons publikasjon i 1975 markerte starten på det omfattende arbeidet med å etablere historiske nasjonalregnskapstall tilbake til 1800.⁷⁷

Offentlig virksomhet omfatter statlig og kommunal tjenesteproduksjon. Figur 3.1 viser hvor detaljert inndelingen i det svenske arbeidet er. Statlig tjenesteproduksjon er delt inn etter funksjon: forsvar utad, ro innad og tjenester knyttet til kongemakten. Kommunal tjenesteproduksjonen er tjenester produsert av landsting, by og landkommune, med en underoppdeling i de ulike tjenestene.

---

⁷⁴ Hovland, Edgar, Grotid og glanstid 1837-1920”, Næss, Hans Eyvind (red.), *Folkestyre i by og bygd. Norske kommuner gjennom 150 år*, Universitetsforlaget, 1987, s. 79.

⁷⁵ Krantz, Olle, *Historiska nationalräkenskaper för Sverige: Offentlig verksamhet 1800-1980*, Lund 1987.

⁷⁶ Lindahl, Erik, Einar Dahlgren og Karin Kock, *National Income of Sweden 1861-1930, I-II*, London 1937.

⁷⁷ Johansson, Östen, *The Gross Domestic Product of Sweden and its Composition 1861-1965*, Uppsala 1967, Krantz, Olle og Carl-Axel Nilsson, *Swedish National Product 1861-1970*, Kristianstad 1975.

Fig. 3.1 Statens og kommunenes tjenester i HNS

Statlig tjenesteproduksjon		
Hovstat	Sivile stater	Krigsmakt
Kommunal tjenesteproduksjon		
Landsting	By	Landkommuner
Allmenne administrative oppgaver	Allmenne administrative oppgaver	Allmenne administrative oppgaver
Øvrige kommunale oppgaver	Øvrige kommunale oppgaver	Øvrige kommunale oppgaver
Undervisning	Undervisning	Undervisning
Helse- og sosial	Helse- og sosial	Helse- og sosial
Fattig- og barnepleie	Fattig- og barnepleie	Fattig- og barnepleie

Statskirken

Kilde: Krantz, Olle, *Historiska Nationalräkenskaper för Sverige, Offentlig Verksamhet 1800-1980*, Lund 1987.

Offentlig industrivirksomhet, bygnings- og konstruksjonsarbeid, og transporttjenester hører til den næringsgruppe der slik virksomhet er dominerende. Overføringer og bidrag til ulike formål er ikke inkludert.

3.3.2. HNF

Undersøkelser av offentlige tjenester i den finske vekststudien 1860-1994 er gjennomført av flere forskere. For den tidligste perioden er beregninger for kommunene utført av Riitta Hjerpe, mens Erkki Pihkala har analysert statens inntekter og utgifter med ti års intervaller.

Offentlige tjenester defineres som:

”Public services include the activities of offices or institutions related to national or local administration, maintenance of internal and external security and order as well as the development and control of diverse trades and industries. They also include the social services produced by public institutions, such as education and research, health care and other activities furthering the well-being of citizens or groups of citizens.”⁷⁸

Tjenestene behandles også her i forhold til statlig, regionalt og lokalt nivå. Offentlige byggearbeider, transport- og kommunikasjonstjenester hører til næringsgruppene *Bygningsarbeid, Land- og vannkonstruksjon, og Kommunikasjoner*. Offentlig forretningsdrift

⁷⁸ Hjerpe, Riitta, *Finland's Historical National Accounts 1860-1994: Calculation Methods and Statistical Tables*, Jyväskylä 1996, s. 55.

hører til den næring der gjeldende virksomhet er dominerende. All religiøs aktivitet behandles samlet i næringsgruppen *Private tjenester*.

3.3.3 HNH

I Nederland har man etablert og publisert HNH for perioden 1800-1913. Edwin Horlings har arbeidet med tjenester i første halvdel av 1800-tallet.⁷⁹ Jan-Pieter Smits har undersøkt tjenester i perioden 1850-1913.⁸⁰ Næringsgruppen *Government* omfatter offentlig administrasjon og forsvar. *Education* er en næringsgruppe, mens helse- og sosial og religiøse tjenester hører til gruppen *Other social and personal services*. Videre er offentlig industrivirksomhet utelatt. Argumentene er at man skal unngå plutselige brudd som følge av privatisering eller økt offentlig engasjement.⁸¹ En svakhet i tidligere undersøkelser er at man ikke har gjort selvstendige beregninger for andre nivåer enn det statlige.

3.3.4 HNN

Næringsgruppe 14 *Offentlig forvaltning* i HNN omfatter *Næringshovedområde L Offentlig forvaltning* i dagens nasjonalregnskap, dvs. offentlig administrasjon og forsvar, *Næringshovedområde M Undervisning* og *Næringshovedområde N Helse- og sosialtjenester*, den delen av *M* og *N* som er ikke-markedsrettet. I likhet med HNS, HNF og HNH har jeg etablert et skille mellom stat, amt og kommuner. Kommunene er videre delt inn i *landkommuner* og *byer*. På 1800-tallet var skillet mellom by og landdistrikt av stor betydning politisk og økonomisk. Derfor er det ut fra flere sammenhenger naturlig og interessant å se utviklingen i og mellom disse to nivåene.

Hovedforskjellen mellom HNS og HNF er klassifiseringen av statskirken. I HNS er statskirken del av kommunale tjenester, mens den behandles som religiøse aktiviteter under private tjenester i HNF. På *VI Workshop on Nordic Historical National Accounts* i Reykjavik i september 2003 ble temaet diskutert, i forbindelse med presentasjonen av offentlige tjenester i HNN.⁸² I likhet med det svenske arbeidet har jeg behandlet statskirken som en offentlig tjeneste. Statskirken hadde en dominerende stilling i norsk statsliv på 1800-tallet å omtales

---

⁷⁹ Horlings, Edwin, *op.cit.*

⁸⁰ Jan-Pieter Smits undersøkelse finnes kun på hollandsk. Jeg har imidlertid fått tilgang til noen av kapitlene som er oversatt til engelsk.

⁸¹ Horlings, Edwin, *op.cit.*, s. 90.

⁸² Bjørsvik, Elisabeth, "Public services in Norway 1830-1865 within the framework of historical national accounts", Jonsson, Gudmundur, *Nordic Historical National Accounts*, Workshop VI, University of Iceland, Reykjavik 2003, s. 125-136.

som *den usynlige offentlige sektor*. Den utførte tjenester som befolkningen betalte direkte for uten å gå veien om offentlige regnskaper.⁸³ I og med at det etableres en egen serie for statskirken er det fullt mulig å beregne offentlige tjenesters BNP-bidrag med og uten statskirken, slik at målet om sammenlignbare NHNA opprettholdes. Figur 3.2 gir en nærmere oversikt over innholdet i næringsgruppe 14.

Fig. 3.2 Offentlige tjenester i HNN.

Statens tjenester	Næringshoved område, NACE
Statsadministrasjon	L
Forsvar	L
Undervisning	M
Helse- og sosialtjenester	N

By	Kommunale tjenester				
	Næringshoved område	Land	Næringshoved område	Amtskommuner	Næringshoved område
Administrasjon	L	Administrasjon	L	Administrasjon	L
Undervisning	M	Undervisning	M	Undervisning	M
Helse, sosial- og omsorgstjenester	N	Helse- sosial og omsorgstjenester	N	Helse- sosial og omsorgstjenester	N

Statskirken

For den delen av 1800-tallet undersøkelsen omfatter, er det i flere tilfeller vanskelig å skille mellom statlige og kommunale oppgaver. Et eksempel er politivesenet. Primært var politivesenet en kommunal oppgave, men deler av utgiftene ble overtatt av statskassen på slutten av 1700-tallet. Resultatet av politiske diskusjoner i 1830- og 1840-årene var at det kommunale ansvaret ble understreket. Problematikken og diskusjonene blir tatt opp i sin bredde i kapittel 9 *Kommunal administrasjon*. I tillegg er det vanskelig å bestemme hva som er offentlige tjenester og hva som er private tjenester. Tilsvarende problemstilling gjør seg også gjeldende i dag.

⁸³ Uttrykket den usynlige offentlige sektor om statskirken blir blant annet brukt av Edgar Hovland.

”Hovedregelen for definisjon av offentlig forvaltning er at dette skal omfatte virksomhet som er kontrollert av offentlige myndigheter og hovedsaklig finansiert av offentlige midler. Institusjoner innenfor helse, undervisning og forskning regnes som en del av offentlig forvaltning dersom mer enn 50 prosent av de løpende utgiftene dekkes av offentlige midler, og dersom institusjonene er opprettet etter politiske vedtak og virksomheten kontrolleres av myndighetene. På disse områdene kan det være noe uskarpe grenser mellom privat og offentlig virksomhet.”⁸⁴

I likhet med finske og svenske definisjoner inkluderes offentlig virksomhet innen kommunikasjon og transport, forretningsmessig tjenesteyting, statens industri- og byggevirksomhet i den næringsgruppe der den aktuelle aktivitet er dominerende, som *Næringsgruppe 9 - Sjøtransport, Næringsgruppe 10 - Annen samferdsel, Næringsgruppe 7 - Bygge- og anleggsvirksomhet, Næringsgruppe 6 - Kraft- og vannforsyning, og Næringsgruppe 5 - Industri*. Dette innebærer at det er bedriftens funksjon og ikke status vis a vis myndigheten som spiller en rolle.

3.4 KONKLUSJONER

Tor Skoglunds forslag til innhold i *Næringsgruppe 14 Offentlig forvaltning* i HNN 1830-1865 innebærer at den får et mer omfattende innhold enn tilsvarende næringsgruppe etter NACE rev.1. Foruten offentlig administrasjon og forsvar, omfatter *Offentlig forvaltning* også undervisning og helse- og sosial, den delen som er ikke-markedsrettet. Ut fra analyseformål og samfunnsforholdene på 1800-tallet, er det hensiktsmessig å skille mellom statlig og kommunal virksomhet. En slik inndeling fanger opp dualismen i samfunnet, samtidig som kjennetegnene ved 1800-tallet kommer klarere frem. En interessant problemstilling er blant annet hvordan amt, landkommuner og byer utviklet seg i forhold til hverandre. Jeg har derfor valgt å følge Skoglunds forslag. Dermed vil innholdet og avgrensingen av offentlige tjenester ligge nær opp til HNF og HNS. En detaljert inndeling gjør det mulig å skille ut de enkelte tjenestene, som statskirken, slik at også målet om sammenlignbarhet med NA og NHNA oppnås.

Næringsgruppe 14 omfatter kun en del av offentlig sektor, og sektorens betydning i norsk økonomi gjenspeiles derfor ikke direkte gjennom denne næringsgruppen. En forståelse og analyse av offentlig sektor som helhet, er først mulig når det endelige HNN foreligger.

---

⁸⁴ *Offentlig sektor i Norge. Strukturelle hovedtrekk og utvikling i perioden 1988-1994, Rapport 96/7, Statistisk Sentralbyrå, s. 10.*

KAPITTEL 4

STATSREGNSKAPET SOM KILDE

4.1 TEMA OG PROBLEMSTILLING

I *Storthings Forhandlingene* finnes utdrag av statsregnskapet. Instruks for statsrevisorene ble vedtatt av Stortinget i 1821. Instruksen forutsatte at når revisjonen var fullført skulle ekstrakt av regnskapet trykkes. Bestemmelser om hva disse utdragene skulle inneholde fantes også:

”Extracterne bør vise Statskassens virkelige Indtægter, Udgifter, Tilgodehavende og Beholdninger samt Indeholde, saavidt muligt, en Sammenligning ved hver Indtægts- og Udgiftspost med det dertil bestemte Beløb, i hvilken Hensigt Extracterne, i Henseende til Rubrikkernes Inndeling, blive at indrette overensstemmende med det af Stortinget udfærdigede Budget.”⁸⁵

Tim Greve har arbeidet med Riksrevisjonens historie, og mener at man for store deler av 1800-tallet ikke kan snakke om et egentlig statsregnskap. Dette begrunner han med at statens virksomhet ikke var representert i sin helhet i regnskapene, og at beløpene som var oppført ikke var de faktiske inntekter og utgifter.⁸⁶ Fritz Hodnes undersøkelser av statens grunnlagsinvesteringer gir også en god innføring i statsregnskapet som kilde.⁸⁷

I kapittel 2. *Tilnærming og metode* har vi sett at beregninger av samlet lønn for statens tjenesteproduksjon har statsregnskapet som utgangspunkt. I det følgende vil jeg først se på hva som karakteriserer statsregnskapet som kilde, deretter identifisere lønnsposter som hører til områdene *Statsadministrasjon, Helse- og sosial og Undervisning. Militærvesenet* blir behandlet i kapittel 7. *Storthings Forhandlingene* inneholder også gasjelister, budsjettinnstillinger og dokumenter. Dette er kilder som trenger nærmere kommentarer. Som del av dette kapittelet presenteres i konklusjonen lønn etter statsregnskapets poster 1830-

⁸⁵ Greve, Tim, *Riksrevisjonen 1816-1966*, Universitetsforlaget 1966, s. 25-26.

⁸⁶ *Ibid.*, s. 20, s. 43.

⁸⁷ Hodne, Fritz, *Stortingssalen som markeds plass. Statens grunnlagsinvesteringer 1840-1914*, Universitetsforlaget 1984, s. 64-78.

1865. Tim Greves uttalelse understreker at begrepet lønn ikke er uproblematisk når det knyttes til 1800-tallet:

”Hele gasjesystemet var imidlertid lite oversiktlig, fordi det vrimlet av spesielle tillegg, forskudd, stipendier, avsnavnsgodtgjørelser, emolumenter, honorarer osv.”⁸⁸

4.2 STATSREGNSKAPET

Regnskapsutdragene inneholder få opplysninger og spesifikasjoner. Først mot slutten av 1840-tallet øker spesifiseringsgraden.⁸⁹ En rekke nye poster kom til i undersøkelsesperioden. Noen av disse finner vi igjen i tabell 4.1, og var knyttet til de nye statsinstitusjonene som Botsfengselet, sinnsykeasylet på Gaustad, og Lungegaarden hospital.

Tabell 4.1 Noen nye poster i perioden 1830-1865.

Nye poster	År
Tilskudd til Botsfengselet	1842
Sinnsykeasylet på Gaustad	1848
Kontrollkommisjonene for sinnsykeasylene	1854
Pleiehospitalet Lungegaarden	1855
Lønn og reiseutgifter til seks skoledirektører	1861
Lønn til en overlege for spedalske	1854

Kilder: Storthings Forhandlinger i Aaret 1845, Sjette Deel, Chr. Grøndahl, Christiania, Storthings Forhandlinger i Aaret 1857, Sjette Deel, Chr. Grøndahl, Christiania, Storthings Forhandlinger i Aarene 1862-1863, Syvende Deel, Chr. Grøndahl, Christiania.

Regnskapet var et *nettoregnskap*. Eventuelle inntekter i postene var trukket fra utgiftene. Deler av statens inntekter og utgifter var ikke med. Statsinstitusjoner var kun representert med statstilskudd. Statens forretningsvirksomhet var ikke representert. I analysen av statens grunnlagsinvesteringer benytter Fritz Hodne seg av Martin Braun Tvethes oppstilling over statens inntekter og utgifter.⁹⁰ I Tvethes tall er forretningsvirksomheten med. Hodne inkluderer også regnskapene for *Opplysningsvesenets fond* og *det Nordlandske skole- og kirkefond*.⁹¹ Fondsregnskapene ble holdt atskilt fra statsbudsjettet frem til 1880.

⁸⁸ Greve, Tim, *op.cit.*, s. 39.

⁸⁹ ”Extract af Norges Riges Statsregnskab for Aaret 1849”, *Storthings Forhandlinger i Aaret 1854*, Femte Deel, Chr. Grøndahl, Christiania.

⁹⁰ Hodne, Fritz, *op.cit.*, s. 74f., Tvethe, Martin Braun, *Norges Statistik*, Chr. Tønsbergs Forlag, Christiania 1848, s. 203-297.

⁹¹ Opplysninger om de to fondene finnes i Lov ang. Det beneficierende Gods af 20. august 1821 og Lov ang. De nordlandske Kirkers Salg af 1. august 1821.

Utgangspunktet for min undersøkelse er imidlertid en annen. Jeg trenger mest mulig informasjon om *innholdet* i enkeltposter, og det finner vi ikke hos Tvethe. Samtidig er det bekymringsfullt at postene ikke er bruttoposter, og at deler av statens tjenesteproduksjon ikke er representert. Statsregnskapet fulgte kalenderåret, mens budsjetterminen var fra 1. juli til 30. juni. Fra og med 1863 ble budsjetterminen endret til 1. april. Stortinget møttes hvert tredje år. Årlige storting ble først innført i 1869.⁹² Budsjettet ble derfor vedtatt for tre år om gangen. Mangel på sammenfall mellom budsjetts- og regnskapsperiode innebærer at for år som ligger i begynnelse og slutten av en budsjettsperiode fremkommer bevilgningen som en kombinasjon av gammelt og nytt budsjett. En rekke bilag som statsrevisorenes antegnelser, Finans- Toll og Handelsdepartementets besvarelser og statsrevisorenes kommentarer, fulgte med statsregnskapet. I flere tilfeller presenteres oversikt over en utgiftsposts utvikling. Fra og med 1849 finnes blant annet ekstrakter av *Landmilitæretatens* regnskap og *Sjømilitæretatens* regnskap som bilag.⁹³ Inndelingsstrukturen ble endret fra og med 1861 fra fagområde til departementsinndeling.

4.3 RIKSREVISJONENS BETÆNKNING AV 1880

I 1879 ble riksrevisjonen (statsrevisjonen) oppfordret av Stortinget om "til næste Storting at afgive Betænkningen angaaende den hensigtsmæssigste Indretning og Affatning af Statsbudgettet".⁹⁴ Riksrevisjonen redegjorde for endringer som måtte gjennomføres for å nå målet om et bruttobudsjett tilsvarende Østerrike, Preussen, Belgia, Italia, England, Danmark og Sverige.

---

⁹² www.stortinget.no>Om Stortinget>Budsjettbehandlingen

⁹³ "Extract af Regnskab over Landmilitair-Etatens Udgifter for 1849, sammenholdt med Budgetbevilgningen", *Storthings Forhandlinger i Aaret 1854*, Femte Deel, Chr. Grøndahl, Christiania, "Extract af Regnskabet over Sømilitair-Etatens Udgifter for 1849, sammenholdt med Budget-Bevilgninger", *Storthings Forhandlinger i Aaret 1854*, Femte Deel, Chr. Grøndahl, Christiania.

⁹⁴ "Dok. No. 1. Betænkning angaaende den hensigtsmæssigste Indretning og Affatning af Statsbudgettet", *Storthings Forhandlinger 1880*, Femte Del, Det steenske Bogtrykkeri, Christiania, s. 1.

”Det er af stor og hidtil hos os ikke noksom paaagtet Vigtighed, at Statsbudgettet gives et saa tydelig og systematisk ordnet Affatning som mulig, idet man samler, hva der efter Indtægternes og Udgifternes Art hører samme, i en Fremstilling, der giver Enhver, som dertil har Opfordring, adgang til saavel med Lethed at trænge ind i Enkelthederne som uden Overblikk over Stillingen under enhver Administrationsbranche, som et affattet Statsbudget bør give.”⁹⁵

Riksrevisjonens kommentarer omfattet en rekke institusjoner og også hvorvidt disse var statlige eller ikke. Felles var at kun deler av inntektene og utgiftene var synlige i statsbudsjettet. *Universitetet* var en statsinstitusjon som bestod ved statstilskudd, egne inntekter og tilskudd fra Opplysningsvesenets fond.

”Da Universitetet uagtet det ved Lov 20de August 1821 § 52 og Fundats 28de Juli 1824 § 57 er sikret en Trediedel af Oplysningsvæsenets Fonds Rentefonds Overskud og ved den sidstnævnte Lovbestemmelse tillige nogle andre Indtægter, ikke desto mindre helt og holdent er en Statsindretning, er den Budgetteringsmaade, som hidtil er anvendt, kun lidet egnet til at skaffe den, der ikke har et desto fortroligere Kjendskab til vor Budgetordning, den Oplysning om Anstaltens Økonomi, som han søger i Statsbudgettet og ikke kan falde paa at søge andetsteds end her.”⁹⁶

De høyere skoler, dvs. *lærde-, real- og middelskoler*, ble i hovedsak finansiert ved egne midler, men var etter Riksrevisjonens oppfatning statlige institusjoner, for i de tilfeller der egne inntekter ikke strakk til var statskassen forpliktet til å dekke resten.⁹⁷ Tilsvarende gjaldt også for *Døvstumminstituttet i Trondheim*.

”Anderledes forholder det sig derimod med andre Undervisningsanstalter, f. Ex. Folkeskolerne, de private Døvstumme- og Blindeinstituter o.fl. De drives vel ogsaa under Statsgaranti, men nyde dog kun et fast Tilskud af Statskassen og maa tilveiebringe de til sin Bestaaen iøvrigt Fornødne paa anden Maade uden at kunne rette noget yderligere Krav til Staten paa Dækkelse af Underskudd, upaaregnede Udgifter o. desl.”⁹⁸

Straffeanstaltene, dvs. slaveriene, tukthusene og Botsfengselet hadde i likhet med de statlige undervisningsinstitusjonene flere inntektskilder. *Gaustad sinnsykeasyl* var kun representert med lønninger til overadministrasjon og transportutgifter. *Rikshospitalet* hadde i tillegg til

---

⁹⁵ *Ibid.*, s. 35.

⁹⁶ *Ibid.*, s. 26.

⁹⁷ *Ibid.*, s. 28.

⁹⁸ *Ibid.*, s. 26.

bevilgninger over statsbudsjettet inntekter fra kurlpenger og andre forskjellige utgifter. *Fødselsstiftelsen* og *Barnehospitalet* i Christiania ble behandlet sammen med Rikshospitalet.

”At disse Indtægter ere virkelige Statsindtægter, lader sig imidlertid neppe bestride, da Righospitalet unegtelig er en Statsindretning, som helt og holdent drives af Staten og til Fremme af, hva der af alle erkjendes at være Statsøiemed.”⁹⁹

Andre statlige helseinstitusjoner var *Fødselsstiftelsen i Bergen*, *pleiestiftelser for spedalske* i Bergen, Molde og Trondheim, samt *Lungegaarden Hospital* i Bergen. Disse var i virksomhet fra siste del av undersøkelsesperioden, med unntak av *Lungegaarden Hospital* som ble tatt i bruk i 1849.

Riksrevisjonens kommentarer gjaldt også postene *Lønn til statsrådets medlemmer og personalet i regjeringskontorene* og *Pensjoner*. Som tillegg til innholdet i disse postene kom midler fra ulike fond.¹⁰⁰

Gjennomgangen bekrefter at statsregnskapet ikke gir noe representativt bilde av det offentlige engasjement. For å få en fullstendig oversikt over statsinstitusjonene, må blant annet institusjonsregnskaper undersøkes. Professor Ingvar *Wedervangs Lønns- og prishistoriske Arkiv* ved NHH, inneholder også slikt materiale. Informasjon om pleiestiftelser for spedalske finnes i offisiell statistikk. Kapittel 5 er i sin helhet viet statsinstitusjonene.

4.4 POSTENE I STATSREGNSKAPET

Første trinn i prosessen med å kalkulere statens BNP-bidrag er å identifisere lønnspostene på statsregnskapet. Postene skal deles inn etter område, basert på definisjoner og avgrensinger gjort i kapittel 3. *Næringsinndeling*. Statsregnskapet for 1840 tjener som utgangspunkt for inndeling og identifisering. Et tidlig år i undersøkelsesperioden er valgt, fordi man da må ta i bruk andre kilder for å finne postenes betydning og innhold. Samtidig øker forståelsen for hvordan statsregnskapet utviklet seg i perioden, og hvilke nye oppgaver som kom til.

---

⁹⁹ *Ibid.*, s. 30.

¹⁰⁰ *Ibid.*, s. 25 og s. 35.

4.4.1 EKSTRAKT AV STATSREGNSKAPET 1840¹⁰¹

1. **Det kongelige hus og hofholdning**
  - a. Hans majestet kongen
  - b. Hans kongelige høyhet kronprinsen
2. **Stortinget**
  - a. Diett og skyss til stortingsmenn
  - b. Diett og skyss til valgmenn
  - c. Lønninger til stortingets arkivar og statsrevisjon
  - d. Tilfeldige utgifter ved stortinget og statsrevisjonen
3. **Siviladministrasjonen**
  - A. Regjeringen
    - a. Stattholderen, statsministeren, statsrådene
    - b. Regjeringsdepartementene og statssekretariatet
    - c. Kontorutgifter
  - B. Overøvrighetene
  - C. Oppebørselsvesenet
    - a. Hovedkassene
    - b. Fogder m.fl
    - c. Tollvesenet
  - D. Alminnelige oppsyn med bergverkene
  - E. Magasinvesenet
  - F. Pengers- og dokumenters befordring samt kureerutgifter
4. **Justis- og politivesen**
  - A. Lovkommisjonen
  - B. Høyesterett
  - C. Overdomstolene
  - D. Lønninger ved politivesenet
  - E. Lensmennenes lønninger
  - F. Skarpretternes lønninger
  - G. Straffeanstaltene
    - a. Tukthusene
    - b. Slaveriene
  - H. Sikt- og sakefallsutgifter, samt andre tilfeldige utgifter ved justis- og politivesenet
  - I. Utgifter i anledning regulering av rikets geistlige og verdslige inndelinger
5. **Allmennyttige anstalter**
  - A. Nasjonens dannelse og opplysning
    - a. Universitetet
    - b. De lærde skoler
    - c. Almueskolevesenet
    - d. Døvstum instituttet i Trondheim
    - e. Geistlighet og kirke
    - f. Vitenskapenes selskap i Trondheim og det Kongelige selskap for Norges Vel
    - g. Kunstskolen i Christiania, samt til dannelse av en kunst og malerisamling
    - h. Vitenskaplige reiser i utlandet
  - B. Tilskudd til enke-kassen
  - C. Fattigvesenet på Kongsberg
  - D. Medisinalvesenet
    - a. Lønninger
    - b. Bergens og Refnæs hospitaler
    - c. Rikshospitalet
    - d. Fødselstiftelsen
    - e. Tilfeldige utgifter ved medisinal- og karantenevesenet
  - E. Veivesenet
  - F. Postvesenet

---

¹⁰¹ "Extract af Norges Riges Statsregnskab for Aaret 1840", *Storthings Forhandlinger i Aaret 1845*, Sjette Deel, Chr. Grøndahl, Christiania, s. 2-13. I arbeidet med å identifisere postene er det i denne omgang ikke nødvendig å se på beløpene i de ulike postene. Oppsettet er i henhold til det trykte regnskapet.

- G. Oppmålingen
- H. Matrikuleringen
- I. Overtagne kommuneutgifter
- K. Kanal- og havnevesen
- L. Fyrvesenet

- 6. Statseiendommenes vedlikeholdelse og drift**
  - A. Kongsberg sølvverk
  - B. Mynten på Kongsberg
  - C. Offentlige bygningers vedlikehold
  - D. Noen faste utgiftsposter etter gasjelisten
  - E. Forskjellige statseiendommer
  - F. Utgifter ved fullføring av den påbegynte kongeboligen

- 7. Pensjoner, vartpenger og gratialer**
  - A. Pensjoner
  - B. Gratialer og understøttelse
  - C. Vartpenger til de ved armereduksjonen avgåtte soldater
  - D. Godtgjørelse til krigshospitalkassen for tapt andel i tollkonfiskerte varer

- 8. Renter og avdrag av statsgjelden**
  - A. Renter og avdrag av det hambroske 4 prosent statslån av 1834
  - B. Renter av de uoppsigelige statsobligasjoner
  - C. Renter og avdrag av det til en kongeboligs oppføring opptatte statslån
  - D. Tilfeldige utgifter ved det hambroske statslån av 1834 og 1825
  - E. Lønninger til direktørene for de utenlandske statslån
  - F. Renter og avdrag av kapital som inntår i Fondet ad usus publicus
  - G. Utgifter i anledning av det hambroske lån av 1828
  - H. Utgifter i anledning av lånet av 1820

- 9. Utenlandske anliggender**
  - A. Bidrag til ministerkassen
  - B. Utgifter for handelens beskyttelse i Middelhavet, samt til lønninger til konsuler m.v
  - C. Konsulatutgifter

- 10. Ulricæ Eleonoræ kirke i London**
- 11. Landmilitæretaten**
- 12. Sjømilitæretaten**
- 13. Skyssutgifter på reiser fra 1. januar 1840**
- 14. Uforutsette og tilfeldige utgifter**
- 15. Utbetaling av deponerte penger**
- 16. Forskudd**
- 17. Summer som av statskassens kontante beholdning er gjort fruktinnbringende**
- 18. Utgifter for det ved salg av statens jordegods dannede fond**
- 19. Utgifter i sølv mot inntekter i sedler**
- 20. Statskassens fond**
- 21. Erstatning til de i krigen i året 1814 skadelidende**
- 22. Fondet til understøttelse for embetsmenns trengende enker og barn**

4.4.2 LØNNSPOSTENE

Lønnspostene som hører til *Statsadministrasjon, Militærvesen, Undervisning, og Helse- og sosial* skal identifiseres. Tabell 4.2 viser poster som med sikkerhet inneholder lønn.

Tabell 4.2 Sikre lønnsposter på statsregnskapet 1840, etter område

Statsadministrasjon	Militærvesenet	Undervisning	Helse og sosial
1. Det kongelige hus og hofholdning	7. Pensjoner, vartpenger og gratialer Vartpenger til de ved armereduksjonen avgåtte soldater.	5. Allmennyttige anstalter Universitetet De lærde skoler Døvstumminstituttet i Trondheim Vitenskaplige reiser i utlandet	5. Allmennyttige anstalter Lønninger ved medisinalvesenet Rikshospitalet Fødselstiftelsen
2. Stortinget Lønning til stortingets arkivar og statsrevisjonen.	11. Landmilitæretaten		
3. Siviladministrasjonen Regjeringen Overøvrighetene Oppebørselsvesenet Magasinvesenet Pengers- og dokumenters befordring.	12. Sjømilitæretaten 5. Allmennyttige anstalter: Oppmålingen		
4. Justis- og politivesen Lovkommisjonen Høyesterett Overdomstolene Lønninger ved politivesenet Lensmennes lønninger Skarpretterens lønninger Straffeanstaltene Utgifter i anledning regulering av rikets geistlige og verdslige inndelinger	21. Erstatning til de i krigen i 1814 skadelidende		
7. Pensjoner, vartpenger og gratialer Pensjoner Gratialer og understøttelse			
8. Renter og avdrag av statsgjelden Lønninger til direktører for de utenlandske statslån			

Kilder: "Extract af Norges Riges Statsregnskab for Aaret 1840", *Storthings Forhandlinger i Aaret 1845*, Sjette Deel, Chr. Grøndahl, Christiania, s. 2-13.

Postene som omfatter statsinstitusjoner, kan altså ikke brukes direkte, fordi beløpet kun representerer statsbidraget. Riksrevisjonen beregnet i 1880 et tillegg til *Lønninger ved regjeringskontorene* på 8,1 prosent. Jeg har gjort tilsvarende forutsetning for hele undersøkelsesperioden.

Riksrevisjonens undersøkelser viser at en stor del av pensjonene ikke var representert i statsregnskapet.¹⁰² Et argument mot å ta med samlede pensjonsutgifter er at disse da omfatter pensjoner til andre yrkesgrupper enn de som faller inn under tjenestene som behandles i denne avhandlingen. Jeg har derfor valgt å kun regne med den delen av pensjoner som kommer frem

¹⁰² "Dok. No. 1.", *op.cit.*, s. 35.

på statsregnskapet. *Overøvrigheten* var utgifter til amtmennene. For årene 1830-1848 spesifiseres ikke lønn og andre utgifter. Jeg har for disse årene forutsatt samme prosentfordeling mellom lønn og andre utgifter som etter regnskapet i 1849. Tilsvarende tilnærming er gjort for *Lovkommisjonen*, *Høyesterett* og *Overdomstolene*.¹⁰³

Utgifter til *tollvesenet* utgjør en betydelig post i regnskapet. Statens hovedinntektskilde årene 1837-1892 var toll, etter at den direkte land- og kjøpstadsskatten ble opphevet i 1837. Frem til 1818 var tolletatens embetsmenn og betjenter delvis lønnet av sportler, i tillegg til proserter og gasjer. I 1818 falt sportlene bort, og fra og med budsjettsperioden 1824-1827 ble også prosentene ført opp på statsbudsjettet.¹⁰⁴ I tillegg til *Lønninger etter gasjelister*, *Embetsmenns og betjentes proserter*, hører *Til inventariers anskaffelse, disses og bygningers vedlikehold, lys og brensel, samt andre tilfeldige utgifter* med under tollvesenet. Underpost *Til inventariers anskaffelse* inneholder lønn til betjenter.¹⁰⁵

Lønninger til politivesenet trenger nærmere kommentarer. Kun den delen som omfatter lønn til politimestrene hører til staten. Analyser av gasjelistene for budsjettsperiodene som startet i 1848 og 1859/1860 viser at rundt 60 prosent av posten *Lønninger til politivesenet* falt på staten. Politivesenet for øvrig blir behandlet som en kommunal tjeneste.

For flere poster i statsregnskapet må det foretas mer grundige undersøkelser for å bestemme om de inneholder lønn eller ikke. Tabell 4.3 presenterer en oversikt over slike usikre poster.

Tabell 4.3 Usikre poster.

Statsadministrasjon	Undervisning	Helse og sosial
Tilfeldige utgifter ved Stortinget og riksrevisjonen	Kunstkolen i Christiania	Fattigvesenet på Kongsberg
Kontorutgifter under siviladministrasjonen		Tilfeldige utgifter ved medisinal og karantenevesenet
Sikt og sakefallsutgifter		
Overtagne kommuneutgifter		
Utenlandske anliggender		
Uforutsette og tilfeldige utgifter		
Matrikuleringen		

Kilde: "Extract af Norges Riges Statsregnskab for Aaret 1840", *Storthings Forhandlinger i Aaret 1845*, Sjette Deel, Chr. Grøndahl, Christiania, s. 2-13.

¹⁰³ "Extract af Norges Riges Statsregnskab for Aaret 1849", *Storthings Forhandlinger i Aaret 1854*, Femte Deel, Chr. Grøndahl, Christiania, s. 6.

¹⁰⁴ Tvethe, Martin Braun, *op.cit.*, s. 250.

¹⁰⁵ "Extract af Norges Riges Statsregnskab for Aaret 1853", *Storthings Forhandlinger i Aaret 1857*, Sjette Deel, Chr. Grøndahl, Christiania, Bilag F.

Tilfeldige utgifter ved Stortinget og statsrevisjonen lar seg ikke bestemme ut fra seinere regnskap.¹⁰⁶ Jeg har derfor forutsatt at posten ikke inneholder lønn. *Kontorutgifter under siviladministrasjonen* inneholder lønn til ekstraskrivere og bud. I 1850 var kontorutgiftene fordelt på 17 grupper: 1. Aviser og avertissement, 2. Trykking, innbinding, bøker, 3. Håndverksarbeide, 4. Ekstraskriveri, 5. Lønning, 6. Husleie, 7. Atskillig, 8. Papir, 9. Trykking, innbinding, 10. Penner m.m, 11. Blekk, 12. Lys, lampeolje, gass, 13. Arbeidspenger, 14. Lakk, oblater, 15. Blyanter, 16. Husting, og 17. Brensel.

Lønninger utgjorde 59 prosent av postens innhold.¹⁰⁷ *Sikt- og sakefallsutgifter, samt andre tilfeldige utgifter ved justis - og politivesenet* er vanskelig å bestemme. Undersøkelser har ikke gjort det mulig å si med sikkerhet hvor stor del som er lønn. Tabell 4.4 viser disse utgiftene, slik de fremstår i bilagene til statsregnskapet.

Tabell 4.4 Sikt- og sakefallsutgifter, 1849, 1850, 1851, i kroner.

Post*	1849	1850	1851
Forskudd til delinkventutgiftenes bestridelse	448 200	439 000	464 000
Betaling til sættedømmer m.fl.	3920	2456	2716
Dusør til lensmenn	21 928	22 016	22 016
Utgifter i anledning straffefengsler i Christiania	2940	2740	2968
Statskassens bidrag til lønn til underfogden i Christiania	800	800	800
Tilfeldige utgifter, politikammeret i Christiania	500	500	
Sikt- og sakefallsutgifter ved justis- og politivesen	500	360	
Utgifter ved kronarbeideres pågripelse og transport**	468	628	1224
Skysstutgifter	23 904	29 952	24 512
Andre utgifter	792	752	524

* I tillegg kom noen småposter, som undersøkelse av skiftevesenet og overformynderi. Disse utgjorde i 1850 litt over 5 000 kroner

** Den som ikke utredet det pålagte underholdningsbidraget til uekte barn ble ilagt kronarbeid i festningene.

Kilder: "Extract af Norges Riges Statsregnskab for Aaret 1849", *Storthings Forhandlinger i Aaret 1854*, Femte Deel, Chr. Grøndahl, Christiania, s. 25, "Extract af Norges Riges Statsregnskab for Aaret 1850", *Storthings Forhandlinger i Aaret 1854*, Femte Deel, Chr. Grøndahl, Christiania, s. 25, "Extract af Norges Riges Statsregnskab for Aaret 1851", *Storthings Forhandlinger i Aaret 1854*, Femte Deel, Chr. Grøndahl, Christiania, s. 25.

¹⁰⁶ Se for eksempel "Extract af Norges Riges Statsregnskab for Aaret 1853", *Storthings Forhandlinger i Aaret 1857*, Sjettede Deel, Chr. Grøndahl, Christiania.

¹⁰⁷ "Extract af Norges Riges Statsregnskab for Aaret 1850", *Storthings Forhandlinger i Aaret 1854*, Femte Deel, Chr. Grøndahl, Christiania, s. 24.

Sikt- og sakefallsutgifter var utgifter i forbindelse med undersøkelse og påtale av lovovertrедelser. Staten overtok mesteparten av disse ved lov av 17. desember 1836.¹⁰⁸ På Stortinget i 1842 ble det uttrykt bekymring over utgiftenes økning, som man mente hadde sin bakgrunn i urimelig sportulering, dvs. gebyrer som ble krevd for utføring av de enkelte tjenestene, samt ansettelse av flere prokuratorer i distriktene.¹⁰⁹

Det er ikke umiddelbart klart om *Kunstskolen i Christiania* var en statsinstitusjon eller en privat skole med statlig bidrag. Ved budsjettsforhandlingene for perioden 1848-1851 nektet Stortinget å støtte den kongelige proposisjon om økt statsbidrag til skolen ut fra argumenter om at utvidelse av skolen var et ansvar for kommunene og håndverkerne selv, og at skolens lærere ikke var kongelige embetsmenn.

”Den Tid maatte snart komme at man kunne Undrage denne igrunnen private Indretning noe av Understøttelsen og dermed komme andre lignende til Hjelp.”¹¹⁰

Noen mente at det ikke var grunnlag for å nekte bevilgning mer til denne institusjonen enn til andre, som for eksempel Universitetet. Staten hadde visse forpliktelser etter håndverksloven av 1839, som liberaliserte håndverksnæringen med blant annet opphevelse av laugsvesenet. Basert på synspunktene i debatten i 1848 synes det rimelig å anta at dette ikke var en statsinstitusjon innenfor den rammen riksrevisjonen fastsatte. Budsjettforhandlingene i 1862/1863 viser at situasjonen var uendret.¹¹¹ Riksrevisjonen kom heller ikke med egne kommentarer om denne institusjonen.

Posten *Fattigvesenet på Kongsberg* viser til at staten var forpliktet til å støtte de fattige på Kongsberg etter planen av 1806. Bergverket hadde sitt eget fattigvesen, dels finansiert ved bedriftens overskudd. Da sølvverket ble nedlagt, ble det bestemt at fattigvesenet skulle reorganiseres for å dempe virkningene på lokalsamfunnet.¹¹² Dermed ble statens ansvar

---

¹⁰⁸ ”Lov angaaende Udredelse af Udgifter ved Lovovertrédelsers Undersøgelse og Paatale m.m”, *Love, Resolutioner, Reglementer, Instruxer, Skrivelser m.v. vedkommende Fængselsvæsenet 1814-1897*, Johannes Bjørnstads Bogtrykkeri, Christiania 1898, s. 2.

¹⁰⁹ *Storthings-Efterretninger 1836-1854*, 2det Bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1893, s. 222f.

¹¹⁰ *Ibid.*, s. 225-226.

¹¹¹ ”S. No. 4. Den kongelige Proposition til Stats-Budget for Terminen 1ste April 1863-1ste April 1866”, *Storthings Forhandlinger 1862-1863*, Anden Deel, Christiania, s.10.

¹¹² Seip, Anne-Lise, *Sosialhjelpstaten blir til. Norsk sosialpolitikk 1740-1920*, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 1984, s. 48-50.

understreket. Opplysninger om lønn finnes i bilag til statsregnskapet, men også i gasjelistene som ble presentert for Stortinget ved hver budsjettsbehandling, og som gjengis i tabell 4.5.¹¹³

Tabell 4.5 Lønn til ansatte ved fattigvesenet på Kongsberg 1833, 1842 og 1845, etter gasjelistene, i kroner

Stilling	1833	1842	1845
Forvalter	1608	1608	1608
Bokholder	1008	1008	1008
Magasinbestyrer	440	440	440
Kasserer	672	672	672
Lege	336	336	336

Kilder: *Storthings Forhandlinger i Aaret 1833*, Femte Deel, Chr. Grøndahl, Christiania 1834, s. 258-352, *Storthings Forhandlinger i Aaret 1842*, Sjette Deel, Christiania 1844, s. 103, "No. 3. Angaaende Gager og Gagetillæg", *Storthings Forhandlinger i Aaret 1845*, Første Deel, Christiania, s. 162.

Tilfeldige utgifter ved medisinal og karantenevesenet inneholder skyssutgifter, lønn, samt andre tilfeldige utgifter. Som tittelen antyder varierte lønnsandelen fra år til år. De år posten ikke er spesifisert har jeg forutsatt at 50 prosent er lønn.

Magistraten med flere fikk deler av lønnen dekket av statskassen. Bakgrunnen for dette var at aksisen, dvs. avgift per tønne gods som ble innført og som lønnet de lokale tjenestemennene, i 1792 ble overtatt av kongen mot erstatning til kommunene. *Overtagne kommuneutgifter* er således en lønnspost. Kun en del av innholdet faller inn i under staten. Borgermestere, rådmenn, by- og rådstuskriver og skattefogder blir i denne undersøkelsen behandlet under kommunal administrasjon. Dermed er det kun bidraget til byfogdene som hører til staten.

Posten *Utenlandske anliggender* lar seg ikke bestemme via statsregnskapet. Innholdet i posten er tredelt, og spesifisert som *Utgifter i anledning av diplomatiske anliggender*, *Til fellesutgifter konsulatvesenet vedkommende* og *Konsulatutgifter*. Samlet sum i 1853 var 225 000 kroner. *Storthings Forhandlinger for Aaret 1857* inneholder en innstilling og proposisjon, som gir en mer detaljert oversikt over bevilgningene.¹¹⁴ Basert på denne fremstillingen har jeg forutsatt at 66 prosent av postens innhold er lønn.

¹¹³ "Extract af Norges Riges Statsregnskab for Aaret 1854", *Storthings Forhandlinger i Aaret 1857*, Sjette Deel, Chr. Grøndahl, Christiania, Bilag I.

¹¹⁴ "O. No. 24. Angaaende naadigst Proposition til Norges Riges Storting betræffende Udfærdigelse af en Lov om Nedsættelse af Consulatgebyrene samt betræffende Bevilgning af 22.300 Spd. til Consulatvæsenet", *Storthings Forhandlinger for Aaret 1857*, Femte Deel, Christiania.

Innholdet i posten *Uforutsette og tilfeldige utgifter* varierte år for år.¹¹⁵ For de årene der innholdet presenteres nærmere i bilaget, har jeg forsøkt å trekke ut lønnspostene. For andre år i undersøkelsesperioden har jeg forutsatt at lønnen utgjorde 50 prosent.

Matrikuleringen er utgifter knyttet til matrikkelen, dvs. grunnlaget for gårdens skatteskyld. Ved lov av 1818 ble det bestemt at en ny matrikkel skulle utarbeides. Fra 1827 ble den nye matrikkelen delvis, og fra 1836 helt, anvendt som skattefundament. Distriktskommisjoner skulle sammenligne eiendommers innbyrdes verdiforhold i det enkelte tinglag. Matrikuleringen for hele riket ble gjennomført av hovedmatrikuleringskommisjonen, som besiktiget en eiendom i tinglaget og fastsatte en verdi, som dermed ble utgangspunktet for verdifastsettelsen av de andre eiendommene i tinglaget etter de forhold distriktskommisjonen hadde fastsatt. I flere tilfeller var distriktskommisjonens vurderinger urimelige, slik at hovedmatrikuleringskommisjonen etter lov av 1821 fikk adgang til å rette opp i misforhold i verdifastsettelsen.¹¹⁶ Hvor stor del av denne posten som er lønn, og hvor stor del som er utgifter spesifiseres ikke. I mangel av mer presise opplysninger har jeg derfor forutsatt at 50 prosent er lønn.

4. 4.3 NYE POSTER

I løpet av perioden kom nye poster til. Flere av disse var forbundet med offentlige kontroll- og næringsoppgaver. Hovedprinsippet som er fulgt, er at kontroll- og næringsoppgavene hører til den næring de skal kontrollere/fremme.¹¹⁷ Dersom man velger å ta oppgavene med som del av statens tjenester under området *Administrasjon* viser tabell 4.6 hvor mye disse utgjorde.

---

¹¹⁵ For nærmere bestemmelse av innholdet i posten *Uforutsette og tilfeldige utgifter* se appendiks A.1.1. *Oversikt over uforutsette og tilfeldige utgifter 1851*, s. 288.

¹¹⁶ For mer utfyllende informasjon om matrikkelen, se Tvethe, Martin Braun, *op.cit.*, s. 257-262.

¹¹⁷ Eloranta, Jari, "Public sector development in Sweden and Finland in the 19th and 20th century: growth studies comparisons", Eloranta, Jari (ed), *Nordiska historiska nationalräkenskaper*, workshop 2, Jyväskylä 1997, s. 116.

Tabell 4.6 Kontroll- og næringsoppgaver, 1835, 1840, 1845, 1850, 1855, 1860 og 1865, i kroner

Oppgavene	1835	1840	1845	1850	1855	1860	1865
Oppsyn med bergverk	10 600	9 300	11 300	10 500	10 500	12 300	10 900
Oppsyn med fiskeriene*					17 500	28 600	29 500
Kontroll med brennevins- og malttilvirkningen**				46 900	44 000	92 300	65 600
Utskiftningsvesenet						27 700	68 600
Agronomer					6 300	15 000	8 000
Lønn forstvesenet***						14 200	14 800
Til sammen	10 600	9 300	11 300	57 400	78 300	190 100	197 400

* Jeg har forutsatt at 50 prosent av utgiftene var lønn.

** Jeg har forutsatt at 50 prosent av utgiftene var lønn.

*** Jeg har forutsatt at 50 prosent av utgiftene var lønn.

Kilder: Riksarkivet, statsrevisjonen nr. 47, hyllenr. 4A01766, "Extract af Norges Riges Statsregnskab for Aaret 1840", Storthings Forhandlinger i Aaret 1845, Sjette Deel, Chr. Grøndahl, Christiania, "Extract af Norges Riges Statsregnskab for Aaret 1845", Storthings Forhandlinger i Aaret 1848, Femte Deel, Chr. Grøndahl, Christiania, "Extract af Norges Riges Statsregnskab for Aaret 1850", Storthings Forhandlinger i Aaret 1854, Femte Deel, Chr. Grøndahl, Christiania, "Extract af Norges Riges Statsregnskab for Aaret 1855", Storthings Forhandlinger i Aarene 1859-1860, Femte Deel, Chr. Grøndahl, Christiania, "Extract af Kongeriget Norges Statsregnskab for Aaret 1860", Storthings Forhandlinger i Aarene 1862-1863, Syvende Deel, Chr. Grøndahl, Christiania.

Utgifter med kontrollen med brennevins- og malttilvirkningen er todelt: 1. Til kontrollen med ulovlig brennevins- og malttilvirkning samt med ulovlig innførsel landverts av brennevin og malt. 2. Kontroll med den lovlige tilvirkning. Lønnens andel av utgiftene spesifiseres ikke.

Rundt 1840 begynte arbeidet med å kartlegge behovet for kontroll med de ulike fiskeriene. I utgangspunktet ble det forutsatt at allmuen selv skulle utføre oppsynet, men i 1851 ble statens ansvar erkjent. Åtte små fartøyer ble kjøpt inn på statens regning til bruk i oppsyn med vårsildfiskeriet. I 1852 bestod politioppsynet under Lofotfiskeriet av syv personer, samt lensmennene fra de nærliggende områdene.¹¹⁸

Utskiftning ble en statlig oppgave fra slutten av 1850-årene. Med utskiftning menes makeskifte av jorden mellom oppsittere på en navnegård. Ordningen skulle samle spredte jordteiger til fortrinnsvis ett stykke. Utskiftningsprosessen ble regulert ved lover av 1821 og 1857. Som ledd i loven av 1857 bidro staten med kostnader til oppmåling, skifte og utflytting. I 1863-regnskapet spesifiseres utgiftene som lønn og reiseutgifter for fast ansatte utskiftningsformenn, lønn og reiseutgifter til utskiftningsformenn som ikke er fast ansatt, gaver til fremme av utskiftning, og tilfeldige utgifter. Jeg har forutsatt at 50 prosent av posten lønn og reiseutgifter er lønn.

¹¹⁸ *Storthings-Efterretninger 1836-1854*, 4de Bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1911, s. 637.

Andre nye poster som kom til i perioden var blant annet *Undersøkelser angående de lavere folkeklasser, Til avholdssakens fremme og Gasje og reiseutgifter til seks skoledirektører*. Gasje og reiseutgifter til seks skoledirektører hører inn under *Undervisning*. I regnskapet i 1863 spesifiseres den delen som utgjør lønnen. Denne informasjonen er utgangspunktet for de år der vi mangler slike opplysninger. *Til avholdssakens fremme* regnes i sin helhet som lønn. Tilsvarende gjelder også *Undersøkelser angående de lavere folkeklasser*.

4.5 STORTHINGS FORHANDLINGER SOM KILDE

Grovt sett inneholder *Storthings Forhandlingene* tre andre hovedkilder i tillegg til ekstrakt av statsregnskapet: *budsjettinnstilling, gasjelister og dokumenter* som behandler yrkesgruppers inntekter. Budsjettinnstilling omfatter departementets budsjettforslag, den kongelige proposisjon, komitéinnstilling og Stortingets behandling. Budsjetter er detaljerte, og er i de tilfeller der det ikke finnes regnskapsmateriale utgangspunkt for beregningene. Gasjelister ble lagt frem for hvert Storting.¹¹⁹ For flere yrkesgrupper fremkommer statslønn per ansatt etter stilling. Det er imidlertid ikke alle yrkesgrupper som er representert i listene. Riksrevisjonen konkluderte i årene omkring 1880 at gasjelistene inneholdt til dels manglende og misvisende opplysninger:

”Under saadanne Omstændigheder siger det sig selv, at det vidtløftige Dokument, der hvert Aar forelægges Storthinget under Navn af ”Gagelister”, er et temmelig overflødig Aktstykke, hvortil kommer, at disse Lister baade ere urigtige i sin Inndeling, naar Universitetet, Kongsberg Fattigvæsen, Stempletpapirforvaltningen, Mynten, Fyrvæsenet og Postvæsenet opføres som ”særskilte Fonds”, og høist ufullstændige som en samlet Oversigt over Statens Lønninger, naar de ikke medtage saa væsentlige Lønningsposter som de, der vedkomme Armeen, den geografiske Opmaaling, de høiere Almendannelsesskoler, Landbrugsvæsenet, Udskiftningsvæsenet, Kongsberg Sølvværk, Fiskeriopsynet, Marinen, Telegrafvæsenet, Jernbanevæsenet og flere andre Administrationsgrene. Man tilføier, at man ikke har fundet noget Tilsvarende i fremmede Staters Budgetforelæggelser.”¹²⁰

Undersøkelser av regnskapsmateriale for blant annet Rikshospitalet viser at gasjelistene kun omfatter noen stillinger.¹²¹ Dersom man søker opplysninger om samlet lønn til ansatte ved

¹¹⁹ ”S. No. 13. Angaaende Gager”, *Storthings Forhandlinger i Aaret 1854, Anden Deel*, trykt i flere Bogtrykkerier, Christiania, s. 191-253.

¹²⁰ ”Dok. No. 1. Betænkning angaaende den hensigtsmæssigste Indretning og Affatning af Statsbudgettet”, *op.cit.*, s. 27.

¹²¹ Appendiks 1, tabell A1.2 gir en oversikt over innholdet i gasjelistene, s. 289.

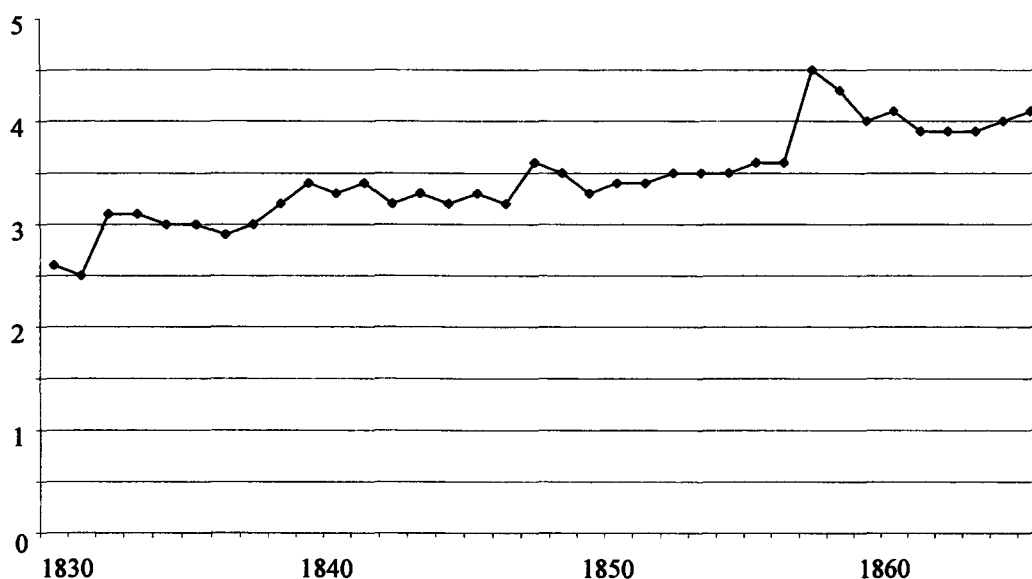

Rikshospitalet, vil man altså ikke finne det i gsjelistene. En rekke dokumenter inneholder lønnsinformasjon. Jeg har undersøkt *Storthings Forhandlingene* perioden 1830-1880 for å få oversikt over dokumenter som behandler lønsspørsmål inngående. Resultatet er gjengitt i kapittel 6.¹²²

4.6 LØNN I STATSREGNSKAPET: KONKLUSJONER

Med utgangspunkt i statsregnskapet for 1840 og Riksrevisjonens kommentarer fra 1880 har jeg identifisert lønnspostene som hører til *Statsadministrasjon, Undervisning, og Helse- og sosial*. Postene *Landmilitæretaten* og *Sjømilitæretaten* blir behandlet mer inngående i kapittel 7. *Militærvesenet*. I den grad det er mulig, er det utført årlige beregninger med utgangspunkt i analyse av statsregnskapet. Noen poster lar seg imidlertid ikke bestemme fullt ut, selv etter nærmere undersøkelser. I slike tilfeller er kalkulasjonene basert på visse forutsetninger. Dette gjelder postene *Sikt- og sakefallsutgifter* og *Utenlandske anliggender*. Figur 4.1 viser at lønn i statsregnskapet utgjorde knapt 2,7 millioner kroner i 1830 og i 1865 4,2 millioner kroner. I dette tallet er ikke statsinstitusjoner, militærvesenet eller tjeneste- og embetsmennenes variable og andre inntekter med.

Fig. 4.1 Lønnsposter i statsregnskapet 1830-1865, i millioner kroner

Kilde: Egne beregninger basert på analyse av statsregnskapets poster 1830-1865.

¹²² Se kapittel 6, punkt 6.3.1, tabell 6.2.

For budsjettperioden 1857-1860 ble det gitt dyrtidstillegg for de fleste statsstillinger:

”Med de nedenfor bestemte Indskrænkninger og Undtagelser bevilges for Budget-termin 1ste Juli 1857 til 30te Juni 1860 følgende Tillæg til alle i Civiletatens Gagereglement opførte og til visse Pengebeløb fastsatte Gager, der udredes af Statskassen eller af særskilte Fonds eller Indretninger, der af Statscassen opretholdes eller nyde regelmæssige Tilskud, samt til alle ved Militair-Etaterne ansatte Embedsmænds Gager – Alt dog kun forsaavidt disse Gager ikke overstige et Beløb af 1200 Spd.”¹²³

Statsregnskapet, i kombinasjon med budsjettforhandlingene og Riksrevisjonens innstilling av 1880, gir informasjon om hvilke institusjoner som skal regnes som statsinstitusjoner. De samme kildene viser også hvilke begrensinger som ligger i ekstrakt av statsregnskapet, og hvordan et mer fullstendig bilde av statens virksomhet først kan etableres med hjelp av en rekke andre kilder. Tilsvarende undersøkelser av statsregnskapet danner også basis for kalkulasjonene i NHNA og HNH. Hvor detaljert studiene er varierer.

---

¹²³ ”S. No. 15. Omregulering af Gager”, *Storthings Forhandlinger i Aarene 1865-1866*, Tredie Deel, Christiania.

KAPITTEL 5

STATSINSTITUSJONER

5.1 TEMA OG PROBLEMSTILLING

Fokus i dette kapitlet er statsinstitusjoner, og dermed de endringer og etableringer som staten gjennomførte i perioden 1830-1865. Flere av institusjonene ble etablert i første halvdel av 1800-tallet, mens slaveriene og tukthusene var fra siste halvdel av 1700-tallet. Reformarbeid innen fengselsvesenet var del av en internasjonal utvikling, og i Norge fikk man Botsfengselet som et synlig resultat.

”Det er en bekjendt Sag, at Forbryderne, ligetil den sidste Fjerdedel af det forrige Aarhundrede, bleve behandlede med en oprørende Grusomhed, der visstnok havde vakt tænkende medmenneskers Opmærksomhed og Afsky; men Englænderen Howard var den første, der i forskjellige Skrifter, udgivne i 1777-79, med stærke, men sande Farver skildrede denne umenneskelige Tilstand, som han støttede til mange sørgelige Erfaringer og mange beviste Kjendsgjæringer, der godtgjorde disse Sandheders hele Vægt.”¹²⁴

Undersøkelser av statsregnskapets innhold i kapittel 4 har vist, at en rekke statsinstitusjoner kun stod oppført med statsbidraget. Statsregnskapet gir med andre ord ikke et korrekt bilde av omfanget av tjenesteproduksjonen i *straffeanstaltene*, dvs. *slaveriene*, *tukthusene* og *Botsfengselet*, *Universitetet*, *de lærde skoler*, *Døvstumstituttet i Trondheim*, *Rikshospitalet* og *Fødselstiftelsen*, *Pleiestiftelser for spedalske*, *Lungegaarden Hospital* og *Gaustad Sinnsykeasyl*. Informasjon om lønn og ansatte finner vi i lønnskommisjonsarbeider, institusjonsregnskaper og Wedervangarkivet. Beregningene omfatter emolumenter som fri bolig, lys og brensel for ansatte ved slaveriene, tukthusene og lærere ved de lærde skoler. I tillegg til de nevnte statsinstitusjonene presenteres også distriktslegenes inntekter som by- og amtsleger. Distriktslegene kombinerte flere offentlige arbeidsoppgaver, og inntekten fra disse regnes i denne undersøkelsen i sin helhet under statlig tjenesteyting.

---

¹²⁴ Morgenstjerne, C., *Om Fængselsvæsenet*, Særaftryk af ”Norsk Retstidende”, Kristiania 1873, s. 2.

I hvilken grad man i arbeidet med HNA i de andre nordiske land har gjennomført lignende undersøkelser, er avhengig av innholdet i statsregnskapet. Ut fra opplysninger i Riksrevisjonens kommentarer, var Norge sein i overgangen fra netto- til bruttobudsjett, i tillegg til at det fantes særegenheter i systemet, som eksempelet med gasjelistene viste.

5.2 STRAFFEANSTALTENE

Fengselsvesen og dermed fangepleie hørte til statens primær oppgaver. I Norge fantes det fra siste halvdel av 1700-tallet både slaveri og tukthus. Slaveriene lå innenfor festningsområdet og i 1830 fantes slaveri i festningene Akershus, Bergenhus, Fredriksteen, Fredrikstad og Vardøhus. Tukthusene var i Christiania grunnlagt i 1741, Christiansand (1789), Bergen (1744), og Trondheim (1735). I 1837 ble det nedsatt en kommisjon som skulle utarbeide forslag til reform av straffeanstalter og fangepleie. Selv om man fra siste del av 1700-tallet så en bedring i behandlingen av fanger, var ikke problemene løst. Eldre lokaler og harde straffelover dannet fremdeles rammen for fengselspleien.

I løpet av de siste tiårene på 1700-tallet utviklet det seg flere retninger innen fangepleie. Isolering, undervisning, bot, arbeid og orden er stikkord som karakteriserer de prinsippene som lå til grunn. De ulike systemene ble utprøvd i 1820-årene. I de europeiske land gikk man inn for cellesystemet. Således ble det for eksempel i Baden i 1848 bygd et fengsel med 408 celler.

Rapporten om de norske straffeanstaltene ble utarbeidet i 1840 årene, og er trykt som *Beretning om Beskaffenheden af Norges Strafanstalter og Fangepleie samt Betænkning og Indstilling om en Reform i begge, efter fremmede Staters Mønster*. Innholdet og inndelingen er tredelt:

- Straffeanstalter og straffearbeid i Norge frem til 1840.
- Ulike fengselssystemer.
- Forslag til reform.

Kommisjonsinnstillingen inneholder informasjon om tukthusenes inntekter og utgifter etter art samlet for årene 1828-1839, slaverienes inntekter og utgifter etter art samlet for årene 1828-1839, inntekter, utgifter og statstilskudd for tukthusene hvert år 1828-1839, inntekter, utgifter og statstilskudd for slaveriene hvert år 1828-1839, lønn til ansatte ved tukthusene per 1840, opplysninger om den enkelte stilling, samt spredte opplysninger om ansettelse og lønn i slaveriene.

Inntektene til tukthusene var i tillegg til statstilskudd, renter av utestående kapitaler, grunnleie, landskyld og forpaktningsavgift, salg av fabrikater, tilfeldige utgifter. Utgiftspostene var funksjonærens og betjenters lønn mv, pensjoner, skatter, brannkontingent og andre avgifter, auksjonsomkostninger, nye bygninger og hovedreparasjoner på bygninger, ordinære bygningsreparasjoner, inventarsaker, arbeidsredskaper, råmaterialer, arbeidsbetaling til fanger, fangers bespisning, fangers gang og sengklær, legemidler, fangers-, klær- og lokalers renhold, skole og kirke, brensel, lys og olje, forskjellige utgifter.

”Da Straffeanstaltene Vedligeholdelse baade efter Forholdenes Natur og de gennem den nyere Lovgivning udtalte Grundsætninger (se Lov om Udgifter ved Lovovertrædelsers Undersøgelse og Paatale af 17. Decbr. 1836 § 1) maa ansees at være et almindeligt Statsøiemed, synes ogsaa de dertil fornødne Midler, saavidt Indretningerne ikke idethele kunne bestaae ved sig selv, rigtigst at burde søge tilveiebragte ved en nogenlunde ligelig Fordeling paa det hele Statsamfund.”¹²⁵

Slaverienes inntektsposter i tillegg til statstilskudd var betaling for slavers og oppsynsmenns avgivelse til utearbeid, inntekter ved salg av fabrikater, samt tilfeldige inntekter. Beretningen inneholder opplysninger om antall ansatte og deres lønn. Karakteristisk for fengselsvesenet i perioden, var at fangene ble sysselsatt. Arbeidsanstalter ble en del av slaveriene på begynnelsen av 1820-tallet. Målet var at fangene skulle produsere og selge produkter. Salget utgjorde dermed en del av institusjonens inntekter. Hensikten var også å fremme moral og gjøre soningstiden mer meningsfull.

Storthings Forhandlinger for 1854 inneholder dokumentet ”Angaaende Gager og Lønninger ved Strafanstalterne” med lønnsopplysninger om ansatte ved straffearbeidsanstaltene,

---

¹²⁵ *Departements-Tidende* 1839, s. 73f.

tukthusene og Botsfengselet per 1851.¹²⁶ Informasjonen omfatter også emolumenter som fri bolig, lys og brensel og i enkelte tilfeller hvor mye disse settes til i penger. Opplysningene er fordelt på tre lister med en inndeling etter straffeanstalt: *Lønninger i den kongelige proposisjon angående gasjer av statskassen, lønninger bevilget av Stortinget, lønninger som ikke er særskilt bevilget av Stortinget*. Dokumentet skapte diskusjon i Stortinget. I gasje- og pensjonskomiteens innstilling het det blant annet:

”De fleste af de omhandlende Lønninger til Strafanstalternes Betjente m.fl. er bleven bevilget af flere Storthing under et med den Sum, der udfordres til Anstaltens Behov, uanseet at Storthinget til dels efter Budgetkomiteens Opfordring har forlangt sig forelagt af Regjeringen særskilt Opgave over de forskjellige Lønningers Beløb. I Regelen maa det ogsaa ansees hensigtsmæssigt, at der forholdes paa denne Maade, og har nærværende Komite troet, at det blot vilde føre til uformøden Vidløftighed i nærværende Indstilling at indlade sig paa en speciel Gjennemgaaen af hver enkelt Lønning, forsaavidt disse er bestemte i de sidste Aar og ikke forhen haver været undergivet Storthingets Revision.”¹²⁷

Komiteen kom med forslag til nedsettelse i lønninger, men Stortinget gikk imot, fordi bevilgningene allerede var gjort.¹²⁸ Dokumentet ”Opgave over Lønninger til Embedsmænd og Betjente ved Strafanstalterne” viser lønn per 1862 og har en inndeling etter institusjon, der hver enkelt stilling presenteres i forhold til *nuværende Gage og det nuværende Gagetillæg*.¹²⁹ Det opplyses ikke hvor mange overgevaldigere og gevaldigere (voktere) som var ansatt ved den enkelte institusjon. Det gis heller ikke informasjon om emolumenter. En anmerkning i dokumentet viser til en fullstendig fortegnelse over gasjer og lønninger ved straffeanstaltene, uten at det opplyses hvor denne finnes.¹³⁰ Vi finner slik informasjon delvis i lønnsforslag presentert 1862-1863.¹³¹ For årene mellom 1851 og 1862 har jeg sett på forslag til lønn for budsjettperiodene 1851-1854 og 1857-1860.¹³²

---

¹²⁶ ”Dok. Nr. 13. Angaaende Gager og Lønninger ved Strafanstalterne”, *Storthings Forhandlinger i Aaret 1854*, Sjette Deel, Christiania, s. 115-122.

¹²⁷ *Storthings - Efterretninger 1836-1854*, 4de Bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1911, s. 705.

¹²⁸ *Ibid.*

¹²⁹ ”Dok. No. 50. Opgave over Lønninger til Embedsmænd og Betjente ved Strafanstalterne”, *Storthings Forhandlinger i Aarene 1865-1866*, Syvende Deel, trykt i flere Bogtrykkerier, Christiania.

¹³⁰ *Ibid.*, s. 11.

¹³¹ ”S. No. 4. Angaaende Norges Riges Indtægter og Udgifter for Tidsrummet fra 1ste April 1863 til 1ste April 1866”, *Storthings Forhandlinger Aar 1862-1863*, Anden Deel, Christiania, s. 11-16.

¹³² ”No. 1. Angaaende Regulering af Norges Riges Indtægter og Udgifter for Tidsrummet fra 1ste Juli 1851 til 1ste Juli 1854”, *Storthings Forhandlinger i Aaret 1851*, Første Deel, Christiania, s. 7ff., ”S. No. 3. Angaaende Reguleringen af Norges Riges Indtægter og Udgifter for Tidsrummet fra 1ste Juli 1857 til 1. Juli 1860”, *Storthings Forhandlinger Aaret 1857*, Første Deel, Christiania, s. 5-22.

Vi har dermed informasjon om lønn til ansatte ved slaveriene og tukthus i Norge 1828-1839, 1851, 1862, samt lønnsforslag 1851-1854, 1857-1860 og 1863-1866. Det er mulig å etablere årlig lønnsserie 1830-1851, fordi de to eldste kildene gir informasjon om når stillinger ble opprettet og lønn endret. I flere tilfeller er emolumentene medregnet i pengelønnen, mens det for andre stillinger opplyses om emolumentenes verdi i penger.

Straffeanstaltene i Christiania var størst i landet i hele undersøkelsesperioden. Således utgjorde samlet lønn ved denne institusjonen knapt 27 000 kroner hvert av årene 1828-1839, mens tilsvarende tall for de andre anstaltene var Christiansand knapt 4 000 kroner, Bergen 9 500 kroner, Trondheim 9 000 kroner, Fredrikstad 5 400 kroner og Fredriksteen 4 100 kroner. Tabell 5.1 gir et bilde av omfanget av tjenesten ved tukthuset og slaveriet i Christiania.¹³³ Som vi ser, fantes det både prest og lærer der. I sin fremstilling av fengselsvesenet fremhevet C. Morgenstjerne at man i Norge, tidligere enn i en del andre land, nettopp så viktigheten av å sørge for fangers undervisning.¹³⁴ Ved kongelig resolusjon av 20. september 1838 ble det opprettet et eget presteembete ved Akershus festning og Christiania tukthus. Tabell 5.1 viser lønn etter stilling. Jeg har så langt det er mulig, forsøkt å identifisere enkeltstillinger. Derfor har jeg ekstrahert opplysninger fra tekst og ikke brukt samlet lønn slik de gjerne fremkommer i ulike oversikter. Dette forklarer hvorfor det ikke er alltid full overensstemmelse mellom mine tall og oversikter som presenterer lønn samlet.

---

¹³³ Oversikt over ansatte og lønn ved de andre straffeanstaltene finnes i appendiks, tabell A.2.1, A.2.2 og A.2.3, s. 290-292.

¹³⁴ Morgenstjerne, C., *op.cit.*, s. 14.

Tabell 5.1 Lønn og emolumenter til ansatte ved straffeanstaltene i Christiania, 1828-1839, 1851, 1857 og 1862, i kroner.

Stilling	Lønn 1839	Lønn 1851	Lønn 1857	Lønn 1862	Emolumenter og andre opplysninger*
Prest	1200	3200		3100	
Hjelpeprest		1200		3100	
Regnskapsfører	800	2000		2260	
Regnskapsfører	600	1200		1200	
Lege		840		1200	
Overgevaldiger	584	600		1044	Fri bolig
Klokker		200		1400	I 1862 var stilling som lærer og klokker slått sammen.
Organist		120		240	
Lærer		336			
Verksmester	800	1200		1400	Fri bolig og brensel
Kontorbetjent		768		920	
Fyrbøter og slutter		350		492	
Overinspektør	3200	4000		4000	Fri bolig, lys og brensel
Underinspektør	1200	2120		2388	Fri bolig, lys og brensel
Kontorbetjent		768		920	
Betjent		768			
Vaktmestere	1200 (2)	6272 (7)		3584	Inklusiv husleiegodtgjørelse
Vektene	1800 (6)	12960 (27)		15984	Inklusiv hus, lys og brensel
Portner	680 (2)	360		440	Fri bolig, lys og brensel
Sykeoppasser	300	480		1020	Fri bolig, lys og brensel. I 1862 omfattet beløpet to oppassere.
Baker	544				
Smed		480		696	Inklusiv hus, lys og brensel
Kjøkkenbetjenter		1440 (3)		1392	Inklusiv hus, lys og brensel. I 1862 har jeg forutsatt samme antall som i 1851.
Oppsynskvinner		1440 (3)		1392	Inklusiv hus, lys og brensel. I 1862 er det forutsatt samme antall som i 1851.
Fabrikkmester	1200	1200		1400	320 for hus, lys og brensel
Fabrikkassistent	960	960			320 for hus, lys og brensel
Snekker	600			696	240 for hus, bolig, brensel
Farvemester	960	960		1136	320 for hus, lys og brensel
Overskjærmester	960	960			320 for hus, lys og brensel
Utsalgsbestyrer	960			2000	
Verksmesterinne		480		576	Fri bolig, lys og brensel
Provianskriver	800	896		1064	Fri bolig, lys og brensel
Klokker og skolelærer	800	720		1092	160 i husleiegodtgjørelse
Organist og sanglærer		160		204	
Lege		640		1200	
Stampemester		832		964	Fri bolig, lys og brensel
Drenger		1344 (4)		1856	144 hver for hus, lys, brensel. Jeg har forutsatt samme antall i 1862 som i 1851.
Til sammen	26593	52254	76 000**	61680***	

* Emolumentene representerer 1839 og 1851. I lønnsopplysningene for 1862 er emolumentene trolig ikke inkludert.

** Tallet innbefatter emolumenter og dyrtidstillegg.

*** Lønn til plassmajoren og kontorbetjent er med i denne summen.

Kilder: *Beretning om Beskaffenheden af Norges Strafanstalter og Fangepleie samt Betænkning og Indstilling om en Reform i begge, efter fremmede Staters Mønster; afgiven af den under 10. Sept. 1837 nedsatte Commission til at meddele Betænkning angaaende Strafanstaltens bedre Indretning m.v.*, Chr. Grøndahl, Christiania 1841, ”Dok. No 13. Angaaende Gager og Lønninger ved Strafanstalterne”, *Storthings Forhandlinger i Aaret 1854*, Sjette Deel, Christiania, s. 115-122, ”S. No. 4. Angaaende Norges Riges Indtægter og Udgifter for Tidsrummet fra 1ste April 1863 til 1ste April 1866”, *Storthings Forhandlinger Aar 1862-1863*, Anden Deel, Christiania, s. 11-16, ”S. No. 3. Angaaende Regulering af Norges Riges Indtægter og Udgifter for Tidsrummet fra 1ste Juli 1857 til 1ste Juli 1860”, *Storthings Forhandlinger 1857*, Første Deel, s. 5-10.

Ansatte ved straffeanstaltene fikk også dyrtidstillegg for budsjettsperioden fra og med 1857 som kompensasjon for prisstigningen i perioden.

”...Departementet ved nærværende Leilighed, foruden de sædvanlige, vedkommende Embedsmænd og Betjente ved Strafanstalterne hidtil tillagte Lønninger, angaaende hvilke der i den Storthinget forelæggende Fortegnelse over Gager og Lønninger ved Strafanstalterne, vil blive avgivet fornøden Forklaring, har troet envidere at burde forslagsviis opføre for hver enkelt Strafanstalts vedkommende en rund Sum, der paa Grund af den indtraadte Stigning i Priserne paa Livets Fornødenheder antaes at burde som et Dyrtidstillæg anvendes til Forbedring af de ved samme ansatte Functionaires Kaar. Ved Fastsættelsen af dette Tillæg har man, som vedlagte Bilag No. 4 udviser, fulgt den samme Fremgangsmaade, som er befulgt i den kgl. Resolution af 26. November sidstleden angaaende lignende Tillæg for de i Civiletatens Gagereglement anførte Embedsmænd og Betjenters vedkommende, i det man har ansat bemeldte Dyrtidstillæg til visse Procent af den vedkommende Tillagte Løn.”¹³⁵

Dyrtidstillegget for budsjettsperioden 1857-1860 utgjorde 26,2 prosent. I den påfølgende budsjettsperioden ble dyrtidstillegget noe redusert. Dette gjenspeiler seg i lønnstallene for 1862.

Landets første moderne statsfengsel var Botsfengselet i Christiania. Det åpnet i 1851 og baserte sin virksomhet på Philadelphiamodellen, dvs. tanke på forbedring gjennom celleisolasjon, og fulgte således de gjeldende internasjonale prinsipper.

Opplysningene i *Storthings Forhandlingene* 1854 er derfor den første offentlige oversikten over lønnsutgiftene ved denne institusjonen. Av 27 ansatte i 1851 stod 16 oppført med emolumenter. For de stillingene vi ikke har informasjon om verdien på emolumentene, er disse satt til 120 kroner for lavere stillinger og 320 kroner for høyere stillinger. Som lavere stillinger regnes portner og bud, mens høyere stillinger er direktør, prest, regnskapsfører og overvaktmester. Tabell 5.2 viser lønn til ansatte ved Botsfengselet 1851, 1857 og 1862.

---

¹³⁵ “No. 3. Angaaende Rigets Indtægter og Udgifter for de 3 Aar fra 1ste Juli 1857 til 1ste Juli 1860”, *Storthings Forhandlinger i Aar 1857, Første Deel*, Christiania, s. 13f.

Tabell 5.2 Lønn og emolumenter til ansatte ved Botsfengselet 1851, 1857 og 1862, i kroner.

Stilling	Lønn 1851	Lønn 1857	Lønn 1862	Emolumenter
Direktør	3200		3200	Fri bolig, lys og brensel
Prest	2400		2680	Fri bolig, lys og brensel
Lege	1120		2260	320 Fri bolig, lys og brensel
Lege	200		200	
Regnskapsfører	1400		1620	Fri bolig, lys og brensel
Betjent	768		920	
Overvaktmester	1000		1180	Fri bolig, lys og brensel
Vaktmester	680		1144	160 for fri bolig, lys og brensel
Verksmester	800		960	
Assistent	480		576	
Kontorbetjent	784		920	
Vektene	1728 (3)		2076	120 hver for fri bolig, lys og brensel
Mottakelsesvekker	384		476	120 for fri bolig, lys og brensel
Ekstravektene	768 (2)		1264	120 hver for fri bolig, lys og brensel
Sykeoppasser	432		520	120 for fri bolig, lys og brensel
Bud	288		344	Fri bolig, lys og brensel
Maskinmester	720		864	
Kokk	384		476	120 for fri bolig, lys og brensel
Kjøkkenassistenter	576 (2)		688	
Portner	384		476	Fri bolig, lys og brensel
Førstelærer	1200		1400	
Underlærere	1600 (2)		2336	
Inspeksjonens skriver			480	
Inspeksjonens bud			144	
Formann i inspeksjonen			600	
Utselgeren			1600	
Til sammen	21296	32800*	29404	

* Inklusiv emolumenter og dyrtidstillegg.

Kilder: "Dok. No. 13. Angaaende Gager og Lønninger ved Strafanstalterne", *Storthings Forhandlinger i Aaret 1854*, Sjettede Deel, Christiania, s. 115-122, "S. No. 3. Angaaende Reguleringen af Norges Riges Indtægter og Udgifter for Tidsrummet fra 1ste Juli 1857 til 1ste Juli 1860", *Storthings Forhandlinger i Aaret 1857*, Første Deel, Christiania, s. 20ff, "S. No. 4. Angaaende Norges Riges Indtægter og Udgifter for Tidsrummet fra 1ste April 1863 til 1ste April 1866", *Storthings Forhandlinger Aar 1862-1863*, Andel Deel, Christiania, s. 16-17, "Dok. No. 50. Opgave over Lønninger til Embetsmænd og Betjente ved Strafanstalterne", *Storthings Forhandlinger i Aarene 1865-1866*, Syvende Deel, Christiania.

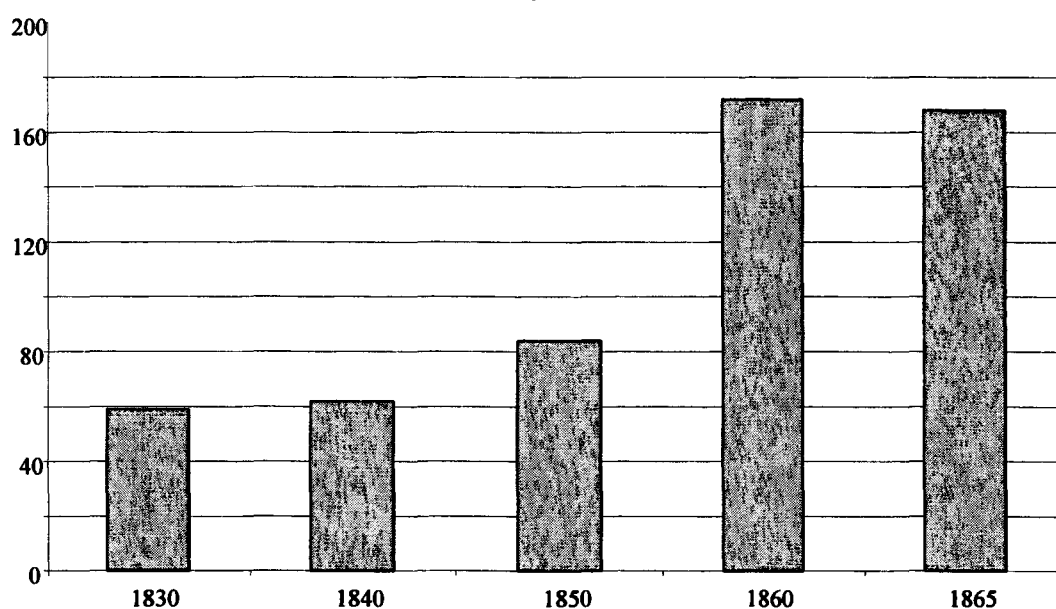
Wedervangarkivet inneholder lønnsopplysninger ekstrahert fra fengselets regnskaper. Materialet viser at de fleste stillinger fikk lønnstillegg i 1857/1858, men at dette tillegget reduseres noe i 1861.¹³⁶ Dette er også i overensstemmelse med de observasjoner vi har for de andre straffeanstaltene. Basert på budsjettinnstillinger og regnskapsmaterialet i *Wedervangarkivet* er det mulig å beregne samlet lønn til ansatte ved Botsfengselet hele perioden 1851-1865.

Lønnsopplysninger for landets straffeanstalter finnes dermed for 1828-1839, 1851 og 1862. I tillegg har jeg analysert budsjettforslagene for 1851-1854, 1857-1860 og 1863-1866. Årene

¹³⁶ *Wedervangarkivet*, NHH, mappe W517.

1830-1851 er det mulig å etablere årlige tall basert på observasjoner i kildematerialet. *Departements Tidende* inneholder også informasjon om ansettelse og endringer i lønn. For årene 1851 til 1857 har jeg på basis av departementets vurderinger forut for budsjettet 1857-1860, samt analyser av budsjettet 1851-1854 forutsatt at det ikke skjer endringer i lønn eller sysselsetting. Beregningene for 1857-1860 er basert på budsjettforslag, samt opplysningene i Wedervangarkivet som viser at det skjer en lønnsreduksjon i 1861. For 1862 har vi opplysninger om lønn, men disse inkluderer ikke emolumenter. Basert på emolumentenes andel av samlet pengelønn i 1828-1839 og 1851 har jeg forutsatt at tillegget utgjorde 14 prosent.

Fig. 5.1 Samlet lønn til ansatte ved straffeanstaltene 1830, 1840, 1850, 1860 og 1865, i 1000 kroner

*Kilder: Beretning om Beskaffenheden af Norges Strafanstalter og Fangepleie samt Betænkning og Indstilling om en Reform i begge, efter fremmede Staters Mønster; afgiven af den under 10. Sept. 1837 nedsatte Commission til at meddele Betænkning angaaende Strafanstaltens bedre Indretning m.v, Chr. Grøndahl, Christiania 1841, "Dok. No. 13. Angaaende Gager og Lønninger ved Strafanstalterne", *Storthings Forhandlinger i Aaret 1854*, Sjette Deel, Christiania, s. 115-122, "No. 1. Angaaende Regulering af Norges Riges Indtægter og Udgifter for Tidsrummet fra 1ste Juli 1851 til 1ste Juli 1854", *Storthings Forhandlinger i Aaret 1851*, Første Deel, Christiania, s. 7ff., S. No. 3. Angaaende Regulering af Norges Riges Indtægter og Udgifter for Tidsrummet fra 1ste Juli 1857 til 1ste Juli 1860", *Storthings Forhandlinger i Aaret 1857*, Første Deel, s. 5-22, "S. No. 4. Angaaende Norges Riges Indtægter og Udgifter for Tidsrummet fra 1ste April 1863 til 1ste April 1866, *Storthings Forhandlinger Aar 1862-1863*, Anden Deel, Christiania, s. 11-16, "Dok. No. 50. Opgave over Lønninger til Embedsmænd og Betjente ved Strafanstalterne", *Storthings Forhandlinger i Aarene 1865-1866*, Syvende Deel, Christiania.*

Figur 5.1 viser samlet lønn ved landets straffeanstalter hvert tiår i undersøkelsen, samt 1865. Samlet lønn ble nær tredoblet i perioden. Fra 1850 til 1860 ble samlet lønn mer enn fordoblet.

Utviklingen etter 1850 kan settes i sammenheng med flere forhold. For det første ble Botsfengselet etablert i 1851. For det andre ble det ansatt flere ved den enkelte institusjon, og for det tredje ble det for budsjettperioden 1857-1860 bevilget dyrtidstillegg. Samtidig hadde vi i følge samtidsbeskrivelser en svært kostbar fangepleie, i og med at antall fanger per straffeanstalt var færre hos oss enn i andre land.

5.3 UNDERVISNINGSSINSTITUSJONER

5.3.1 DE LÆRDE SKOLER

Lærde skoler omtales også som katedralskoler, latinskoler og middelskoler, og bestod dels av egne midler, dels av tilskudd fra private, stat eller kommuner. Arendal skole nøy ikke noe understøttelse fra det offentlige. Bergen katedralskole hadde ikke siden 1825 fått tilskudd fra statskassen. Kommunen garanterte for Stavanger latinskoles virksomhet, mot et årlig bidrag av statskassen på 1 600 kroner. En fullstendig lærd skole stod her i direkte sammenheng med borgerskolen. Kongsberg middelskole ble underholdt direkte av byens skolekasse, dersom skolepengene ikke dekket utgiftene. I tillegg fikk skolen årlig 800 kroner i tilskudd fra statskassen. Jeg har allikevel valgt å behandle skolene i sin helhet som statsinstitusjoner. Dette har blant annet sammenheng med at de i offisiell statistikk regnes som statens skoler. Jeg har imidlertid ikke beregnet tillegg for emolumenter for rektorer og overlærere. Skolene var trinnet før Universitetet. I løpet av 1840- og 1850-årene ble flere av de lærde skoler utvidet også til middel- og realskoler. Dette innebar at skolene skulle

”.. forberede Elevene enten for deres Indtrædelse i det praktiske Liv, eller for deres Optagelse i tekniske eller andre specielle Undervisningsanstalter.”¹³⁷

Noen av skolene kunne identifisere sin virksomhet tilbake til 1500- og 1600-tallet. I 1837 fantes lærde skoler i Christiania etablert i 1635, Trondheim (1500-tallet), Bergen (1537), Christiansand (1678), Drammen (1817), Fredrikshald (1823), Skien (1824), Stavanger (1826), Kongsberg (1824), Larvik (1824), Arendal (1824), Molde (1832) og Tromsø (1833).¹³⁸

Informasjon om antall lærere og deres lønn finner vi i offentlige dokumenter og statistikk. I nær sagt hele perioden 1830-1851 pågikk det en politisk debatt om forbedring av denne gruppens økonomiske stilling.

¹³⁷ *Departements-Tidende No. 35 1849*, s. 549.

¹³⁸ Etableringsår står i parentes. Holst, Christian, *Statistiske Tabeller vedkommende det lærde Skolevæsen i Norge, udarbeidet efter officielle Actstykker*, Jacob Chr. Abelsted, Christiania 1839, Tabeller I-XIII.

I 1833 var det syv rektorer, seks overlærere og bestyrere, samt 40 adjunkter, med til sammen 103 000 kroner i lønn. Tilsvarende lønnstall gjaldt også for 1830.¹³⁹ *Storthings Forhandlinger 1848* inneholder kongelig proposisjon ”No. 79 Angaaende naadigst Proposition til Norges Riges Storting betræffende Gagereglement for de lærde Skolers Lærere”, med informasjon om rektorenes, overlærernes og adjunktens pengelønn og emolumenter årene 1845 og 1848. I tillegg presenteres et nytt lønnsforslag.¹⁴⁰

Tabell 5.3 Lønn og emolumenter til rektorer og overlærere/bestyrere 1845 og 1848, i kroner.

Rektor	Lønn 1845	Lønn 1848	Emolumenter
Christiania skoles rektorer	4800	4800	Fri bolig
Holmboe	4400	4800	Fri bolig
Boye	3200	4000	Fri bolig
Bugge	3600	4000	Fri bolig
Frølich	3200	3600	Fri bolig
Hammer	3600	3600	Fri bolig
Musæus	2400	3400	Fri bolig
Olsen	2400	2400	Fri bolig
Overlærere/bestyrere			
Hysing	2600	3600	Fri bolig og brensel
Lange	2400	3000	Fri bolig, lys og brensel
Horn	2000	2200	Fri bolig
Thue	2200	2200	
Graff	1400	1400	Fri bolig
Sagen	3400	3600	
Arbo	2000	2800	
Til sammen	43 600	49 400	

Kilde: ”Dok. No. 79. Angaaende naadigst Proposition til Norges Riges Storthings betræffende Gagereglementet for de lærde Skolers Lærere”, *Storthings Forhandlinger i Aaret 1848, Fjerde Deel*, Christiania, s. 40-47.

Det opplyses ikke om verdien av fri bolig. Som vi ser i tabell 5.3 utgjorde lønn til rektorer, overlærere og bestyrere 43 600 kroner i 1845 og 49 400 kroner i 1848. Tar vi med adjunktene, var samlet lønn de to nevnte årene 110 000 kroner og 115 000 kroner.

Diskusjonen i 1848 åpnet for utvidelse av tilbudet til å omfatte kombinert lærd- og realskoleundervisning, blant annet for å avhjelpe mangelen på høyere utdanning. Noe gasjereglement for lærerne ble ikke vedtatt i 1848, men 10 000 kroner ble bevilget for budsjetterminen 1848-1851 til lønnsforbedring. I 1851 kom gasjereglementet.¹⁴¹ I *Storthings Forhandlinger for Aaret 1851* foreligger en oversikt over lønn til lærere ved fullstendige

¹³⁹ *Storthings Forhandlinger i 1833*, Fjerde Deel, s. 150ff.

¹⁴⁰ ”Dok. No. 79. Angaaende naadigst Proposition til Norges Riges Storting betræffende Gagereglement for de lærde Skolers Lærere”, *Storthings Forhandlinger i Aaret 1848*, Fjerde Deel, Christiania.

¹⁴¹ *Storthings-Efterretninger 1836-1854*, 3die Bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1904, s. 986f.

lærde skoler, de kombinerte lærde og realskoler, samt middel- og realskoler.¹⁴² Det gis opplysninger om fast lønn, emolumenter, personlige tillegg, tillegg fra skolekassen, og stillinger som fikk lønnstillegg budsjettsperioden 1848-1851. Likeledes inneholder *Storthings Forhandlingene i Aarene 1862-1863* lønnsopplysninger per 1862.¹⁴³ Disse presenteres i tabell 5.4. I 1862 arbeidet 84 lærere ved lærde- og realskoler, med en lønn på til sammen knapt 200 000 kroner.

Tabell 5.4 Lønn til ansatte ved lærde skoler og realskoler, 1862, i kroner

Antall rektorer	Samlet lønn	Antall overlærere	Samlet lønn	Antall adjunkter	Samlet lønn
1	4000	2	8000	1	3600
3	14400	5	16000	1	3400
3	12600	1	3600	1	3200
5	18000	4	11200	1	2800
1	2800	4	9600	3	7800
1	3200	3	6000	1	2400
				9	16200
				12	19200
				12	14400
				10	14000
14	55000	19	54400	51	87000

Kilde: "Dok. No. 21. Forslag angaaende et forandret Lønningsregulativ for Lærere ved de lærde Skoler og Realskolens Lærere", *Storthings Forhandlingene i Aarene 1862-1863*, Ottende Deel, Christiania.

Tilsvarende inneholder dokumentet "S. No. 3 Lærere ved Lærde- Real og Middelskoler" en lønnsoversikt 1863-1865.¹⁴⁴ Nye skoler som kom til var Lillehammer middel- og realskole etablert i perioden 1848-1851, Christiansund lærde- og realskole i virksomhet fra 26. august 1864, og Aalesund lærde- og realskole i virksomhet fra 19. september 1864.

Beregningene er basert på lønnsopplysninger for 1830, 1833, 1837, 1845, 1848, 1851, 1862, 1863 og 1865. Mellom observasjonsårene er beregningene gjennomført med interpolering og forutsetning om lineær utvikling i antall ansatte og gjennomsnittslønn. Andre betjenter fantes også ved skolene. Analyse av undervisningsstatistikken for 1837 viser at betjentenes lønn utgjorde et tillegg på 16 prosent.¹⁴⁵ Dette er gjort gjeldende for alle andre år i undersøkelsen,

¹⁴² "No. 30. Angaaende naadigst Proposition til Norges Riges Storting betræffende Gagereglement for de lærde Skolers Lærere", *Storthings Forhandlingene i Aaret 1851*, Tredie Deel, Christiania, s. 14-23.

¹⁴³ "Dok. No. 21. Forslag angaaende et forandret Lønningsregulativ for Lærere ved de lærde Skoler og Realskolens Lærere", *Storthings Forhandlingene i Aarene 1862-1863*, Ottende Deel, Christiania, s. 11-13.

¹⁴⁴ "S. No. 3. Lærde, Real og Middelskoler", *Storthings Forhandlingene i Aaret 1865-1866*, Anden Deel, Christiania, s. 32-86.

¹⁴⁵ Holst, Christian, *Statistiske Tabeller vedkommende Underviisningsvæsenets Tilstand i Norge ved Udgangen af Aaret 1837*, Chr. Grøndahl, Christiania 1840, s. 64-69.

med unntak av årene 1862-1865. Disse årene er lønn til andre med i lønnsoversiktene. Samlet lønn ved de lærde skoler økte dermed fra 125 000 kroner i 1830 til 250 000 kroner i 1865. Lønnsveksten kan knyttet til utvidet skoletilbud, lønnsregulering og dyrtidstillegg for budsjettsperioden 1857-1860. Dyrtidstillegg for budsjettsperioden 1857-1860 utgjorde 26,6 prosent. Observasjonen baserer seg på analyser av stillingsannonser i *Departements Tidende*. Vi finner flere bekreftelser i *Departements-Tidende* på at dyrtidstillegg ble gitt.¹⁴⁶

”Alle Lærere ved de offentlige Lærde og Realskoler samt ved Thronhjems Lærde Skole for såvidt de ikke er Timelærere med Timesbetaling eller særskilte Tegne-Skrive- Sang eller Gymnastikk lærere, bevilges fra Tidsrommet 1. Juli 1857 til 30. Juni 1860 Dyrtidstillæg, overensstemmende med Stortingets Beslutning av 18. og 19. Juni sidstleden.”¹⁴⁷

5.3.2 UNIVERSITETET

Universitetet i Christiania var i virksomhet fra 1813.¹⁴⁸ I 1848 var det 32 lærere der, hvorav 21 professorer og 11 lektorer. Opplysninger om lønn til ansatte ved Universitetet finner vi i *Departements-Tidende* for de første årene på 1830-tallet, og hos Martin Braun Tvethe for årene 1843-1846. Beregningene til og med 1846 er i hovedsak basert på regnskapstall, mens beregningene for 1847-1865 er basert på budsjetter og gasjelister.¹⁴⁹ Lønnen omfatter stillinger som professor, universitetslektor, amanuensis, bibliotekar, gartner m.fl. Som tabell 5.5 viser, utgjorde samlet lønn ved denne institusjonen 132 000 kroner i 1831, og vel 193 000 kroner i 1863.

---

¹⁴⁶ Se blant annet *Departements-Tidende for Aaret 1859*, Chr. Schibsted, s. 224, s. 784.

¹⁴⁷ *Departements-Tidende for Aaret 1858*, Chr. Schibsted, s. 9.

¹⁴⁸ Tvethe, Martin Braun, *Norges Statistik*, Chr. Tønsbergs Forlag, Christiania 1848, s. 350.

¹⁴⁹ Budsjettene for siste del av perioden hører til materialet i *Riksarkivet*, hyllenr. 3A02933.

Tabell 5.5 Samlet lønn til ansatte ved Universitetet, 1830-1865, i kroner.

År	Samlet lønn
1831	132 200
1833	133 952
1835	135 740
1836	132 000
1837	135 824
1839	138 960
1842	150 274
1843	145 576
1844	145 460
1845	149 864
1846	150 840
1848	151 744
1854	156 883
1857	192 688
1859/60	209 028
1863	193 480

Kilder: "S. No. 13. Angaaende Gager", *Storthings Forhandlinger i Aaret 1854*, Anden Deel, Christiania, s. 191- 253, " S. No. 14. Angaaende Gager", *Storthings Forhandlinger i Aarene 1862-1863*, Tredie Deel, Christiania, s. 101-202, " S. No. 3. Angaaende Regulering af Norges Riges Indtægter og Udgifter for Tidsrummet 1ste Juli 1857 til 1ste Juli 1860", *Storthings Forhandlinger i Aaret 1857*, Første Deel, Christiania, s. 85-104, *Departements-Tidende 1830-1839*, Tvethe, Martin Braun, *Norges Statistik*, Chr. Tønsbergs Forlag, Christiania 1848, s. 354, *Riksarkivet*, hyllenr. 3A02933.

Universitetslærernes lønn ble regulert ved kongelig resolusjon av 11. oktober 1825 og revidert i 1827. Deler av inntekten ble oppgitt i tønner bygg, der to tredjedeler ble beregnet etter 12 kroner per tønne, og resterende etter kapiteltaksten som gjennomsnitt av de siste ti år. Kapiteltaksten tjente som norm for en ved kontrakt fastsatt ytelse, og svarte til kornprisene på ethvert enkelt sted.¹⁵⁰ Utover i perioden fikk vi en overgang fra lønn uttrykt i tønner bygg til penger.¹⁵¹

Et forslag om og ansatte flere innenfor de eksisterende økonomiske rammer, ble i 1845 forelagt Stortinget. Forslagsstilleren mente at en reduksjon i lønnen til den enkelte ville stå i forhold til faktisk arbeidstid, fremme nyansettelse og vitenskaplig produksjon. Et annet forslag gikk ut på at studentene kunne betale for hver forelesning eller eksamen. Begge forslagene ble avvist.¹⁵²

¹⁵⁰ *Storthings-Efterretninger 1836-1854*, 3die Bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1904, s. 247.

¹⁵¹ "S. No. 4. Den kongelige Proposition til Statsbudget for Terminen 1ste April 1863 – 1ste April 1866", *Storthings Forhandlinger i Aaret 1862-1863*, Anden Deel, Christiania, s. 79. Sammenlign blant annet gasjelistene for 1833 og 1848. *Storthings Forhandlinger i Aaret 1833*, Femte Deel, Chr. Grøndahl, Christiania 1834, s. 334-341, *Storthings Forhandlinger i Aaret 1848*, Første Deel, trykt i flere Bogtrykkerier, Christiania, s. 172-174.

¹⁵² *Storthings-Efterretninger 1836-1854*, 2det Bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1893, s. 724-725.

”Som en Modsætning af hvad der ved fremmede Universiteter er brugeligt, fortjener det at mærkes, at der ikke betaales noget Honorar af Tilhørerne for de offentlige Forelæsninger.”¹⁵³

5.3.3 DØVSTUMINSTITUTTET I TRONDHEIM

Døvstumminstituttet i Trondheim ble opprettet ved kongelig resolusjon av 1. november 1824.

Tabell 5.6 viser lønn til ansatte i 1829 og 1857.

Tabell 5.6 Lønn til ansatte ved døvstumminstituttet i Trondheim, i kroner

1829		1857	
Lønninger	3968	Forstander	2400
		Lærer	1200
		Lærer	860
		Lærer	800
		Lærer	800
		Lærerinne	240
		Pensjon	600
Til sammen	3968		6 900

Kilder: *Departements-Tidende for Aaret 1830*, s. 574, ”S. No. 3. Angaaende Regulering af Norges Riget Indtægter og Udgifter for Tidsrummet fra 1ste Juli 1857 til 1ste Juli 1860”, *Storthings Forhandlinger i Aaret 1857, Første Deel*, Christiania, s. 132.

De årlige lønnsutgiftene ved Døvstumminstituttet var små. Jeg har på grunnlag av de opplysninger kildene gir satt lønnen i første del av perioden til 4 000 kroner hvert år (1830-1856), og for siste del 6 900 kroner. Tillegget i forbindelse med budsjettperioden 1857-1860 ble omgjort til et fast tillegg i den påfølgende perioden.¹⁵⁴

5.3.4 LÆRERSEMINARER

Allmueskoleloven av 1827 forutsatte etablering av læreranstalter til utdanning av klokkere og lærere i de faste skolene så snart Opplysningsvesenets fond hadde fått nødvendige midler til å opprettholde slike skoler. I 1839 fantes det seks lærerseminarer: Kvitseid etablert i 1819, Trondenes (1825), Asker (1834), Klæbu (1839), Stord (1839) og Holt (1839). Undersøkelse av undervisningsstatistikken for 1837 viser at sognepresten ofte var bestyrer med eller uten godtgjørelse. I tillegg var han som også gjerne førstelærer. Lønn som bestyrer faller dermed

¹⁵³ *Ibid.*, s. 351.

¹⁵⁴ ”S. No. 4. Den kongelige Proposition til Stats-Budgettet for Terminen 1ste April 1863-1ste April 1866”, *op.cit.*, s. 3-5.

inn under geistlighetens inntekter. Samlet lønn for andre lærere, inkludert bolig, var 13 500 kroner. Jeg har latt dette beløpet gjelde for hele undersøkelsesperioden fra og med 1839.¹⁵⁵

5.4 HELSE- OG SOSIALTJENESTER

5.4.1 RIKSHOSPITALET OG FØDSELSSTIFTELSEN

Rikshospitalet ble åpnet i 1826, Fødselsstiftelsen i Christiania i 1818 og Fødselsstiftelsen i Bergen i 1861. Etter gasjelistene har jeg som vist i tabell 5.7 utarbeidet en lønnsversikt for ansatte ved Rikshospitalet og Fødselsstiftelsen. Gasjelistene gir en oversikt over tidligere bevilgede lønninger, samt forslag til nye. Forskjeller i de årene som er representert i tabell 5.7 kan skyldes endring i gruppering og betegnelse i forhold til enkeltstillinger. Tabellen gir ikke noen fullstendig oversikt over hvem som var ansatt ved Rikshospitalet og deres lønn. Dette blir klart når vi sammenligner gasjelistene med regnskapsmaterialet som finnes i Riksarkivet. Analyse av gasjelite og regnskapsmateriale viser dermed hvor misvisende det kan være å bruke gasjelister som utgangspunkt for beregningene. Opplysningene her må alltid kontrolleres opp mot annet materiale, først og fremst regnskaper. *Wedervangarkivet* inneholder lønnsopplysninger for stillinger som gangkone og vaskekone. Disse er ikke representert i gasjelistene.¹⁵⁶

---

¹⁵⁵ Holst, Christian, 1840, s. 60-61.

¹⁵⁶ *Wedervangarkivet*, mappe W517.

Tabell 5.7 Lønn til ansatte ved Rikshospitalet og Fødselsstiftelsen, etter gasjelistene 1833-1859, i kroner.

Stilling	1833*	1842	1845	1848	1854	1859
Bestyrelsen						2000
Overlege		1200	1200	1200	1200	1200
Overlege		1200	1200	1200	1200	1200
Overlege		1200	1200	1200	1200	1200
Overlege			1200	1200	1200	1200
Reservelege		800	600	800	800	800
Reservelege		800	800	800	800	800
Lege, filialavd**		800	800	800	800	800
Kandidater		864	864	864	864	2016
Inspektøren		2000	2000	2000	2000	2000
Vaktmester		500		600	600	800
Regnskapsfører						1400
Vaktmester		400				
Kasserer			1400	1400	1400	
Prest		240	240	200	240	600
Overgangkoner						864
Fødselsstiftelsen						
Overlege		1200	1200	1200	1200	1200
Reservelege		400	400	400	400	400
Pleiekone		600	600	600	600	480
Jordmor		320	320	320	320	800
Inspektør		400	400	400	400	
Kasserer					200	
Vaktmester		200	200	200	200	200
Eksaminatører					240	400
Til sammen	12 124	13 124	14 624	15 384	15 864	20 360***

* På gasjelisten i 1833 er ikke lønn til den enkelte spesifisert.

** Denne kolonnen representerer også reservelege.

*** Forslag til personlige tillegg og dyrtidstillegg utgjorde 7 000 kroner.

Kilder: Storthings Forhandlinger i Aaret 1833, Femte Deel, Christiania, s. 258-354, Storthings Forhandlinger i Aaret 1842, Sjette Deel, Mallings, Christiania 1844, s. 11-109, "No. 3. Gager og Gagetillæg", Storthings Forhandlinger i Aaret 1845, Første Depel, Chr. Grøndahl, Christiania, s. 115-165, "No. 4. Gager og Gagetillæg", Storthings Forhandlinger i Aaret 1848, Første Deel, Christiania, s. 124-179, "S. No. 13. Angaaende Gager i Aaret 1854", Storthings Forhandlinger i Aaret 1854, Anden Deel, Christiania, s. 191-253, "No. 37. Gager", Storthings Forhandlinger i Aaret 1859, Tredie Deel, Christiania, s. 112-198.

Rikshospitalets regnskaper 1861-1865 finnes i *Riksarkivet*, og presenteres i tabell 5.8.¹⁵⁷ Regnskapene gir i tillegg detaljert informasjon om hvor mye hver enkelt fikk i lønn. Dette bekrefter igjen at gasjelistene ikke er representative i forhold til hvem og hvor mange som arbeidet der.

¹⁵⁷ *Riksarkivet*, hyllenr. 2A02862.

Tabell 5.8 Gasjer og lønninger ved Rikshospitalet, Fødselsstiftelsen og Barnehospitalet, 1861-1865, i kroner.

År	Gasjer	Lønninger*
1861	26 380	20 472
1862	26 248	28 480
1863	26 248	28 480
1864	26 248	26 756
1865	26 248	26 152

*Lønninger mottok blant annet oldfrue, gangkoner, dagkoner, sykeoppvarter, kokkepiker, kjøkkendreng og fyrbøter.

Kilde: Riksarkivet, hyllenr. 2A02862.

I en oversikt over Rikshospitalets inntekter og utgifter årene 1826-1850 er utgiftspostene *bespisning, medikamenter, vin og brennevin, blodigler, bind og bandasjer, brensel, lys, olje, såpe, inventarium, bygninger, skatter og avgifter, kjørsel, renovasjoner, lønninger, dagarbeider m. m, og forskjellige utgifter*.¹⁵⁸ En sammenligning av gasjelistene og posten *Lønninger* viser at *Lønninger* også omfatter gasjene i gasjelistene. Dermed har vi årlige observasjoner for samlet lønn de første 20 årene i undersøkelsesperioden og de fem siste. For årene 1851-1855 har jeg forutsatt at andre lønninger utgjorde et tillegg til gasjelistenes poster på 50 prosent, og for årene 1856-1860 77 prosent. Forutsetningene er basert på analyse av lønnstallene fra 1850 og 1861.

Ved kongelig resolusjon av 28. mai 1861 ble det bestemt at det ved jordmorskolen og fødselsstiftelsen i Bergen skulle ansettes en økonom, regnskapsfører og kasserer som også skulle være inspektør og sekretær med 1 200 kroner i lønn samt fri bolig, lys og brensel. Overjordmoren skulle ha 600 kroner samt fri bolig, lys og brensel. Underjordmor og pleiekone fikk 288 kroner, fri bolig, lys og brensel. Læreren i lesing og skriving fikk 200 kroner.¹⁵⁹ Jeg har forutsatt at lønnen til disse lå fast i årene 1861-1865 og at emolumentenes verdi utgjorde et tillegg i pengelønnen på 40 prosent, basert på opplysninger fra kommunale helse- og sosialinstitusjoner.

5.4.2 PLEIESTIFTELSE FOR SPEDALSKE OG LUNGEGAARDEN HOSPITAL

Etter hvert som den spedalske sykdom spredte seg på 1800-tallet ble behovet for offentlige tiltak erkjent. Diskusjoner om etablering av statlige institusjoner var i gang i 1830-årene, men først mot slutten av 1840-tallet stod den første institusjonen ferdig.¹⁶⁰ I Bergen stod henholdsvis *Lungegaarden Hospital* ferdig i 1849 og *Pleiestiftelsen for Spedalske No. 1* i

¹⁵⁸ Riksarkivet, hyllenr. 3A08954, pakkenr. 88.

¹⁵⁹ *Departements Tidende* 1861, s. 616f.

¹⁶⁰ *Departements Tidende* 1839, s. 357-371.

1857. Opprinnelig var det tenkt at alle pleiestiftelsene for spedalske skulle ha et nummer etter navnet, men slik ble det ikke. Lungegaarden Hospital brant ned i 1853, og pasientene flyttet til underoffiserskolen i Kong Oscars gate. Ny bygning stod klar igjen i 1857. Reknes Pleiestiftelse ved Molde åpnet for spedalske i 1861. Samme år åpnet også Reitgjærde Pleiestiftelse ved Trondheim. *Wedervangarkivet* inneholder lønnsopplysninger for disse institusjonene.¹⁶¹ Offisiell statistikk finnes årlig fra og med 1860 og inneholder informasjon over antall spedalske, og regnskapsoversikt for Pleiestiftelsen for Spedalske No. 1, Reknes og Reitgjærde. Samlet lønn etter offisiell statistikk presenteres i tabell 5.9. Regnskap for Lungegaarden er ikke trykt før 1878. I *Departements Tidende* for 1849 finnes imidlertid lønnsreglement for Lungegaarden for overlegen, underlegen, økonomen, regnskapsfører og kasserer. Det gis ikke informasjon om lønn for øvrig betjening.¹⁶²

Tabell 5.9 Lønn til ansatte ved pleiestiftelser for spedalske årene 1860-1865, i kroner*

Institusjon	1860	1861	1862	1863	1864	1865
Pleiestiftelsen No.1	8 500	8 500	8 800	8 900	8 900	8 800
Reknes hospital				6 300	6 500	6 500
Reitgjærde hospital				8 600	8 600	8 600

* Tallene er avrundet til nærmeste 100 kroner.

Kilder: C. No. 5. *Tabeller over de Spedalske i Norge i Aaret 1860*, Det steenske Bogtrykkeri, Christiania 1861, s. 46-48, C. No. 5. *Tabeller over de Spedalske i Norge i Aaret 1861*, Det steenske Bogtrykkeri, Christiania 1862, s. 38-39, C. No. 5. *Tabeller over de Spedalske i Norge i Aaret 1862*, Det steenske Bogtrykkeri, Christiania 1863, s. 19, C. No. 5. *Tabeller over de Spedalske i Norge i Aaret 1863*, Det steenske Bogtrykkeri, Christiania 1864, s. 19, s. 23, s. 28, C. No. 5. *Tabeller over de Spedalske i Norge i Aaret 1864*, Det steenske Bogtrykkeri, Christiania 1865, s. 33-34, s. 38, s. 43, C. No. 5. *Tabeller over de Spedalske i Norge i Aaret 1865*, Det steenske Bogtrykkeri, Christiania 1867, s. 17, s. 22-23, s. 27-28.

Som tabell 5.9 viser, finnes samlet lønn for tre av de fire institusjonene i 1863, 1864 og 1865. Årene 1861-1862 har vi slik informasjon kun for *Pleiestiftelsen for Spedalske No. 1*. Verken Reknes eller Reitgjærde var i virksomhet hele 1861. Reknes åpnet i februar, og Reitgjærde i slutten av august.¹⁶³ Basert på regnskapene for 1863 har jeg beregnet at lønn til ansatte ved Reknes i 1862 utgjorde 71 prosent av lønnen ved Pleiestiftelsen No.1, og for Reitgjærde 97 prosent. Tilsvarende forutsetning er gjort for 1861, men her er det kun beregnet lønn for de månedene institusjonene var åpne. Årene 1857-1859 har jeg forutsatt samme lønn ved Pleiestiftelsen No. 1 som i 1860. Beregningene for Lungegaarden Hospital tar utgangspunkt i lønnsreglementet av 1849, og forholdet lønn til bestyrelsen og andre betjenter ved Pleiestiftelsen for spedalske No. 1. Lønn til bestyrelsen utgjorde 65 prosent av lønnsutgiftene.

¹⁶¹ *Wedervangarkivet*, mappe W 517.

¹⁶² *Departements Tidende 1849*.

¹⁶³ C. No. 5. *Tabeller over de Spedalske i Norge i Aaret 1861*, Det steenske Bogtrykkeri, Christiania 1862, s. 24.

Beregnet på denne måten var samlet pengelønn ved Lungegården 7 400 kroner i 1849. Økonomen og underlegen hadde bopel i hospitalet/fri bolig, samt lys og brensel. Emolumentene utgjorde et beregnet tillegg i pengelønnen på 40 prosent.

5.4.3 GAUSTAD SINNSSYKEHUS

I 1848 kom lov om sinnsykes behandling og forpleining. Lovarbeidet var basert på studier av eksisterende innretninger. Konklusjonen var at tilstanden i de kommunale og private anstaltene var svært dårlig. Loven inneholdt bestemmelser om at menn og kvinner måtte holdes separat, pasientene skulle være rene, beskyttes mot mishandling, få frisk luft, og rolige pasienter sysselsettes. Forholdene frem til 1848 kan dermed tolkes som det motsatte av de reglene som her ble nevnt. Kontrollkommisjoner skulle sørge for at bestemmelsene ble fulgt. På Stortinget i 1848 ble det også bevilget midler til etablering av en statlig anstalt. Landets første statlige sykehus for psykiatriske pasienter åpnet på Gaustad 1. oktober 1855. *Wedervangarkivet* inneholder årlige lønnsopplysninger for de fleste ansatte ved denne institusjonen.¹⁶⁴ I tillegg kom lønn til direktøren, voktere, kokkepiker, vaskepiker og avlskar, til sammen over 11 000 kroner.¹⁶⁵ Lønnsopplysningene i *Wedervangarkivet* er i all hovedsak overensstemmende med direktørens forslag. Et unntak er lønn til presten, som var betydelig høyere enn det direktøren forutsatte i sitt forslag. I 1857 var lønnen 2 400 kroner og i 1858 3 200 kroner, mot direktørens forslag på 1 600 kroner. I 1861 ble det ansatt en ny prest med lavere lønn. Tabell 5.10 gir en samlet oversikt over lønnsinformasjonen vi kan ekstrahere fra *Wedervangarkivet*.

---

¹⁶⁴ *Wedervangarkivet*, mappe W517.

¹⁶⁵ "S. No. 3. Angaaende Regulering af Norges Riges Indtægter og Udgifter for Tidsrummet 1ste Juli 1857 til 1ste Juli 1860", *Storthings Forhandlinger for Aaret 1857*, Første Deel, Christiania, s. 303ff.

Tabell 5.10 Ansatte ved Gaustad sinnsykeasyl og deres årslønn 1855-1865, etter Wedervangarkivet, i kroner.

Stilling	1855	1856	1857	1858	1859	1860	1861	1862	1863	1864	1865
Forvalter	800*	2400	2400	2800	2800	2800	2800	2800	2800	2800	2800
Fyrbøter	200	200	200	200	288	288	288	288	288	288	288
Gartner	600	600	600	600	600	600	600	600	600	600	600
Gårdsgutt	200	200	200	200	200	200	200	200	200	200	200
Husholderske		480	480	480	480	480	480	480	480	480	480
Kasserer	1600	1600	1600	2400	2400	2400	2400	2400	2400	2400	2400
Assistentlege	1200	1200	1200	1200	1200	1200	1200	1200	1200	1200	1200
Reservelege	588**	2000	2000	2400	2400	2400	2400	2400	2000****	2000	2400
Maskinist	800	800	800	800	800	800	800	800	800	800	800
Oldfrue		480	480	480	480	480	480	480	480	480	480
Presten			2400	3200	3200	3200	2400	2400	2400	2400	2400
Portmann	400	400	400	400	600	600	600	600	600	600	600
Tjenestepike	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Overvokter	1000	1000	1000	1000	1000	1200	1000***	1000	1000	1000	1000
Vokterske	160	160	160	192	192	192	192	192	192	192	192
Til sammen	7648	11620	14020	16452	16740	16940	15940	15940	15540	15540	15940

* Gjelder de tre siste månedene.

** Gjelder årets tre siste måneder.

*** I 1861 ble det ansatt en ny overvokter.

**** I 1863 ble det ansatt en ny reservelege med lavere lønn.

Kilde: *Wedervangarkivet*, mappe W 517.

For de stillingene som ikke omfattes av opplysningene i *Wedervangarkivet*, beregnes et tillegg i henhold til direktørens forslag.

5.5 DISTRIKTSLEGENE

Distriktslegeordningen i Norge var på mange måter unik. Sammenligninger med tilsvarende arrangementer i Sverige og Danmark viste at ordningen var mest utbredt i Norge. Utviklingen i antall viser at tjenesten var i vekst i hele perioden, fra 29 embeter i 1825, 63 i 1840, 60 i 1850, til 126 i 1870.¹⁶⁶ I likhet med flere andre statlige stillinger, fikk legene i Nord-Norge en høyere gasje over statskassen, enn tilsvarende stillinger i resten av landet. Gasjen ble i 1817 satt til 400 speciedaler for distriktslegene i nord, og 240 speciedaler i sør.

Flere distriktsleger arbeidet ved by- eller amtsykehus, i tillegg til at de gjerne hadde privatpraksis. Informasjon om arbeidsoppgaver og virksomhet finner vi i utkast til *Medicinallov* av 1844 og dokumentet "S. No. 37. Opgave over de nuværende Distriktlægeembeder og Amts- og Landphysikater samt over de disse Embeder nu tillagte og

¹⁶⁶ Hodne, Fritz, *Stortingssalen som markeds plass. Statens grunnlagsinvesteringer 1840-1914*, Universitetsforlaget 1984, s. 124-126, s. 255-256.

for de foreslaaende Gage av Statskassen".¹⁶⁷ Om distriktslegenes og amt- og landphysici sine plikter het det i 1859/60 at de skulle føre tilsyn med sunnhets- og medisinalvesenet i distriktet, samt i kjøpsteder der det ikke var egen statsfysicus eller bylege.

Tabell 5.11 viser distriktlegenes kombinasjonsstillinger i kildene fra 1844 og 1859/1860. Lønn som distriktslege utgjorde hovedtyngden av inntekten. Vi finner eksempler på at enkelte oppgaver var ulønnet, slik som distriktslegen i Vestfinnmark som ikke fikk noen godtgjørelse for å fungere som lege ved sykehuset i Hammerfest. Mange bestemmelser om den offentlige leges plikter kan spores tilbake til 1700-tallet, eller tidlig på 1800-tallet. Således skulle distriktslegen i Hedemarken etter bestemmelser av 1803 også være lege ved amtsykehuset, og likeledes distriktslegen i Stavanger etter bestemmelser av 1799 være lege ved amtets sykehus. Oversikten bekrefter også at amtsykehusene var en etablert institusjon allerede fra slutten av 1700-tallet.

---

¹⁶⁷ *Udkast til Lov om Medicinalvæsenet i Norge med Motiver*, Chr. Grøndahl, 1844, " S. No. 37. Opgave over de nuværende Distriktlægeembeder og Amts- og Landphysikater samt over de disse Embeder nu tillagte og for de foreslaaende Gage af Statskassen." *Storthings Forhandlinger i Aarene 1859-1860*, Deel , Christiania, s. 76f.

Tabell 5.11 Distriktsleger ved amts- og bysykehus.

Embete	1844	1859/60
Hedemarken physicat	960 kr som distriktslege + 200 kr. som sykehuslege + 400 kr. for tilsyn med sykehuset.	Lege ved Hedemarken amtsykehus etter reskript av 1803 og 1830 med 400 kroner årlig betalt av amtskommunen, fri bolig og jordvei, samt 200 kroner netto i kur- og medikamentpenger (gjennomsnitt av årene 1851-1855)
Fåberg distriktlegeembete		Lege ved amtsykehuset på Lillehammer med 800 kroner.
Numedal og Sandsver	960 kr. som distriktslege + tilsyn med sykehuset 336 kr.	Fra 1833 også lege ved Buskerud amtsykehus med 520 kroner av amtskommunen.
Jarlsberg physicat	960 kr. som distriktslege + tilsyn med sykehuset 436 kr.	I følge Rescript av 20. mai 1785 også lege ved Jarlsberg amtsykehus. Gjennomsnittlig inntekt 1851-1855 364 kroner.
Bratsberg physicat	960 kr. som distriktslege + 680 kr. som lege ved amtsykehuset.	Siden 1774 også lege ved Bratsberg amtsykehus. Inntekten utgjorde som gjennomsnitt 1851-1855 1240 kroner. Herav gikk 320 kroner til lønn til assistent, og 144 kroner i befordringspenger.
Flekkefjord	1280 kr som distriktslege + tilsyn med sykehuset 240 kr.	Fra 1799 lege ved sykehuset i Flekkefjord, med 240 kroner årlig fra amtskommunen.
Stavanger		Fra 1799 også lege ved Stavanger amtsykehus med 320 kroner.
Ytre Romsdal	960 kr. som distriktslege + 80 kr. av Molde by + av Refnes hospital 320 kr.	I følge reskript av 1789 også lege ved Refnes hospital med 352 kroner av sykehuset, 200 kroner av amtet, og av Molde by 80 kroner.
Alstahaug		Distriktslegen er også lege ved Skjeggens sykehus. Emolumentenes verdi er satt til 300 kroner, samt andre inntekter 120 kroner
Bodø		Distriktslegen er fra 1794 også lege ved sykehuset i Bodø. Samlet lønn anslått til kroner 360,-.
Vestlofoten		Distriktslegen er også lege ved sykehuset i Buksnes. Inntekt som gjennomsnitt 1851-1855 har utgjort 544 kroner.
Vestfinnmarken		Lege ved sykehuset i Hammerfest uten noen særskilt godtgjørelse.
Christiansand statsfysicus	1502 kr. som statsfysicus + 240 kr. av tukthuset	
Toten distriktslege	Tilsyn med sykehuset 800 kr, husleie samme sted 120 kr, lønn for en sykeoppvarter 120 kr.	

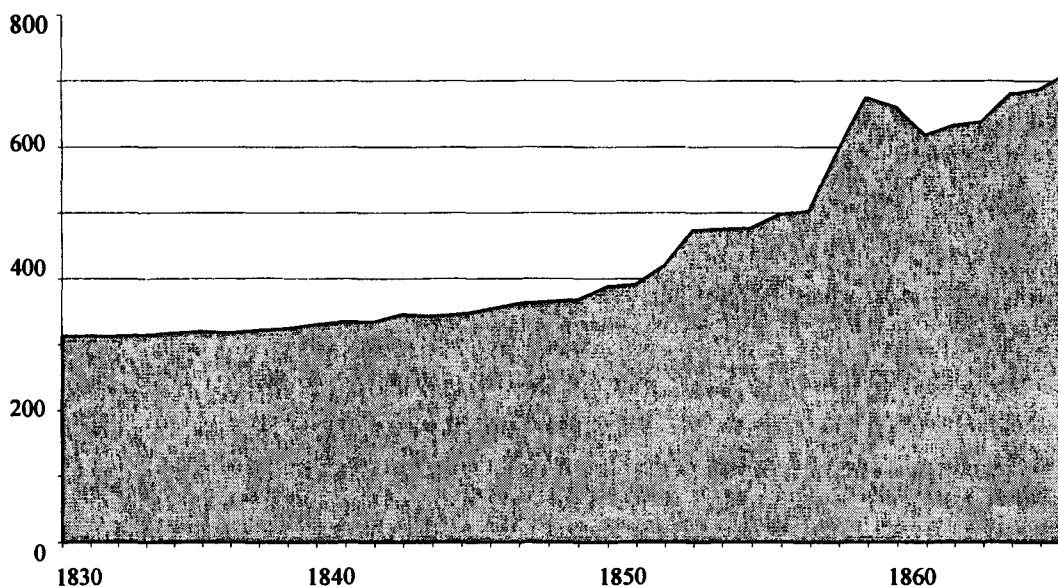
Kilder: *Udkast til Lov om Medicinalvæsenet i Norge med Motiver*, Chr. Grøndahl, Christiania 1844, s. 88ff., "S. No. 37. Opgave over de nuværende Distriktlægeembeder og Amts- og Landphysikater samt over de disse Embeder nu tillagte og for de foreslaaende Gage af Statskassen", *Storthings Forhandlinger 1859/1860*, Tredie Deel s. 76-79.

Oversikten i tabell 5.11 viser også at tillegget til distriktslegenes lønn over statsregnskapet var moderat. Dette blir tydelig når 101 distriktsleger i 1859 mottok 116 000 kroner over statskassen.

5.6 KONKLUSJONER

Budsjettinnstillinger, institusjonsregnskaper, lønnskommisjonsarbeider og Wedervangarkivet utgjør hovedkildene når samlet lønn for ansatte ved statsinstitusjonene skal beregnes. Av de institusjonene som er behandlet i dette kapittelet var de fleste etablert før 1830: Rikshospitalet, Fødselsstiftelsen i Christiania, Universitetet, Døvstumtallet, de lærde skoler, tukthusene og slaveriene. I 1830-årene ble det satt i gang et stort reformarbeid innen fengselsvesen og fangepleie. I dette tiåret startet også diskusjonen om det offentliges ansvar for spedalske. Innen undervisningsvesenet kjempet lærerne ved de lærde skoler for høyere lønn. Avklaring omkring disse sakene og flere, kom imidlertid ikke før ett tiår eller mer senere. Viktige endringer fra og med 1840-årene var utvidelsen av lærde skoler til også å gjelde real- og middelskoler, vedtak om bygging av en statlig anstalt for sinnssyke og spedalske, i tillegg til etablering av et statsfengsel bygd på de nyeste prinsipper og metoder innen fangepleien. Figur 5.2 viser samlet lønn til ansatte innen disse institusjonene perioden 1830-1865. Lønnen ble mer enn fordoblet i løpet av perioden, fra vel 300 000 kroner i 1830 til over 700 000 kroner i 1865.

Fig. 5.2 Samlet lønn til ansatte ved statsinstitusjoner, i 1000 kroner, 1830-1865

Kilde: Figuren er basert på egne beregninger.

KAPITTEL 6

FOGDER, LENSMENN, SORENSKRIVERE OG BYFOGDER

6.1 TEMA OG PROBLEMSTILLING

Inntektssystemene på 1800-tallet var både uoversiktlige og kompliserte. En rekke offentlige tjeneste- og embetsmenn fikk deler av inntekten over statsbudsjettet, mens resten kom inn som blant annet variable inntekter. Målet med HNN er som tidligere nevnt, å beregne samlet lønn. Det betyr, at den delen av inntekten som hørte til utføringen av offentlige oppgaver, men som falt utenfor budsjettene, også skal være med. Bare på den måten kan det etableres et korrekt bilde av den offentlige virksomheten. Problemstillingen er særlig aktuell når vi i dette kapitlet setter fokus på ansatte innen *Statsadministrasjon*. Statsadministrasjon faller inn under *Næringshovedområdet L Offentlig forvaltning* i standard for næringsgruppering (SN94) i dagens NA. Området omfatter foruten administrasjon også rettsvesen og forsvar.¹⁶⁸ Forsvaret blir behandlet i kapittel 7 *Militærvesenet* og politi- og brannvesen i kapittel 9 *Kommunal administrasjon*. Fremstillingen i tabell 6.1 bekrefter at lønnspostene på statsregnskapet kun representerte en del av samlet lønn for sorenskrivere, fogder, lensmenn og byfogder. Hovedutfordringen er dermed å beregne den delen av lønnen som ikke gjenspeiles i statsregnskapets poster.

Begrepet samlet lønn omfatter således lønn over statsregnskapet, *andre faste inntekter*, dvs. inntekter som falt med bestemte beløp til bestemte tider på året, og *variable (uvisse) inntekter*, som var avhengig av antall og type utførte tjenester. Inntektene gikk ikke umiddelbart til embetsmannen selv, men skulle også dekke kontor- og reiseutgifter. Begrepene *bruttoinntekter* og *nettoinntekter* viser til henholdsvis inntekt *før* og *etter* at kontor- og reiseutgifter er trukket fra.

---

¹⁶⁸ For nærmere bestemmelse av innholdet i næringsgruppen, se kapittel 3 *Næringsinndeling*, tabell 3.2.

Tabell 6.1 Kombinasjoner av inntektskilder, ulike yrkesgrupper

Yrkesgrupper	Statslønn	Kommunelønn	Sportler	Embetsgård
Sorenskrivere			•	•
Lensmenn	•	•	•	
Fogder	•	•	•	•
Amtmenn	•			•

Det gis en liten oversikt over litteratur som omhandler fogder, lensmenn, sorenskrivere og byfogder. Hovedkilder er lønns- og lovkommissjonsarbeider og stillingsannonser i *Departements Tidende*. I *Amtmannsberetningene* finnes tabeller over antall og verdi av utpantninger og eksekusjoner i landdistrikt og byer årene 1841-1865. For å være mer presis, har vi opplysninger om antall til og med 1860, og verdi årene 1841-1865. Disse oppgavene hørte til lensmennenes, fogdenes og byfogdenes arbeidsområder. Oversikt over antall og verdi av tinglyste gjeldsbrev og skifteutlegg i landdistrikt og byer finnes også for årene 1841-1865. Dette var oppgaver som hørte til sorenskriverembetet. I årene 1856-1865 hadde 42 sorenskrivere og 25 fogder embetsgård. Amtmennenes erstatning for avsnitt av fri bolig er utgangspunkt for beregning av boligtillegget.¹⁶⁹

Sorenskrivernes inntekter bestod nesten utelukkende av såkalte variable inntekter og utgjorde 577 000 kroner, inklusive boligtillegget, per år 1856-1865.¹⁷⁰ Kun de kombinerte sorenskriver- og fogdembetene i Alta, Hammerfest, Tana og Varanger mottok fast gasje av statskassen.

Lensmenn hadde fast inntekt av statskassen, andre faste inntekter, samt variable inntekter. Variable og andre inntekter var på 330 000 kroner i 1863, 1864 og 1865. Fogder hadde fast gasje av statskassen, andre faste inntekter, samt variable inntekter. Tillegg til statsregnskapets lønnspost utgjorde for denne gruppen i årene 1856-1865 90 000 kroner.¹⁷¹ Byfogdenes inntekter kom fra statskassen, kommunekassen og i form av sportler. Tillegg til statsregnskapets poster var 138 000 kroner i hvert av årene 1856-1865. Inkludert i dette beløpet er den delen av inntekten som kom over kommunekassen.

¹⁶⁹ Se punkt 6.5, tabell 6.9.

¹⁷⁰ I dette beløpet er også andre faste inntekter med, som f. eks. sorenskrivertoll og tiende av frigårder.

¹⁷¹ Bolig for 25 fogder er med i beregningen.

6.2 FOGDER, LENSMENN, SORENSKRIVERE OG BYFOGDER I HISTORIEFORSKNINGEN

Flere arbeider omhandler yrkesgruppene fogder, lensmenn, sorenskrivere og byfogder. Eksempler er Arent Olafsens bøker om lensmenn og sorenskrivere, Hans Eivind Næss (red.) *For rett og rettferdighet i 400 år. Sorenskrivere i Norge 1591-1991*, og Haakon M. Fiskaas *Gjaldkar og byfogd. Historikk og biografi 1125-1975*.¹⁷²

Administrative endringer skjedde i undersøkelsesperioden. Et synlig bevis er økning i antall tinglag og sorenskriveri. I tillegg fikk flere steder ladesteds- eller kjøpstadsrettigheter. Spesialiseringen økte som følge av at funksjoner som tidligere hadde vært underlagt en og samme stilling, nå ble delt. Dette kunne være som følge av at byen fikk egen embetsmann, eller også at ulike oppgaver som var tillagt embetsmannen i byen, nå ble delt mellom flere. Sitatet nedenfor er hentet fra *Departements Tidende* og viser noen av de argumentene som gjorde seg gjeldende i forbindelse med deling av embeter:

”Samtlige angaaende Sagen afgivne Erklæringer gaae ud paa, at det vil være hensigtsmæssigere, at Vestfinnmarken deles i 2de Districter, og at i hvert ansættes en Embedsmand, der baade er Foged og Sorenskriver, end at Districtet forbliver udeelt, men Fogdeembetet adskilles fra Sorenskriverembetet. De Grunde, der ere anførte for denne Formening, ere, at det især med Hensyn til af afhjælpe Savnet af en juridisk Embédsmand i Hammerfest, er af særdeles Viktighed, at Vestfinnmarkens Fogderi deles; thi den i Hammerfest ansættende juridiske Embedsmand faaer da saa meget kortere Thingreiser, at han ikun behøver at være halvt saalænge borte fra Hjemmet, som naar Districtet skulde forblive udeelt, en Omstændighed, der er af megen Viktighed, eftersom Thingreiserne foregaae netop paa den Tid af Aaret, da en juridisk Embedsmands Nærværelse i Hammerfest By meest tiltrænges.”¹⁷³

6.3 KILDENE

Lønnsforhold og lønssystemer var aktuelle temaer i den offentlige debatt. Stortinget behandlet søknader om høyere lønn fra tjeneste- og embetsmenn. Noen ganger ledet dette til krav fra offentlige myndigheter om at yrkesgrupper skulle sende inn fullstendige inntektsoppgaver, slik at forholdene kunne vurderes på et mer helhetlig grunnlag. Det er slike

---

¹⁷² Næss, Hans Eyvind (red.), *For rett og rettferdighet i 400 år. Sorenskrivere i Norge 1591-1991*, Oslo 1991, Fiskaa, Haakon M., *Gjaldkar og Byfogd. Historikk og Biografi 1125-1975*, Universitetets husbibliotek, Oslo 1980, Olafsen, Arent, *Våre sorenskrivere, sorenskriverinstitusjonen og sorenskrivere i Norge II 1814-1927*, A/S O. Fredr. Arnesen bok- og Akcidenstrykkeri, Oslo 1945, Olafsen, Arent, *Våre lensmenn, et bidrag til den norske lensmannsstands historie gjennom 700 år*, E. Sems trykkeri, Halden 1930.

¹⁷³ *Departements-Tidende* 1842, s. 332.

lønnskommisjonsarbeider som er hovedkildene når den delen av inntekten som falt utenfor budsjettene skal beregnes. Disse finnes trykt i *Storthings Forhandlingene*. Stillingsannonseene i *Departements Tidende* inneholder også inntektsoppgaver. I *Amtmannsberegningene* finnes opplysninger om antall og verdien av saker som faller inn under stillingenes arbeidsområde.

6.3.1 STORTHINGS FORHANDLINGER

De offentlige lønnskommisjonsarbeidene er i hovedsak fra siste del av undersøkelsesperioden. I tabell 6.2 presenteres en oversikt over lønnsoppgaver i *Storthings Forhandlingene*. I 1860-årene begynte diskusjonen om overgang fra sportel- til fastlønnssystem. Sportelsystemet innebar at embets- og tjenestemannen mottok hele eller deler av inntekten direkte for utførte tjenester knyttet til skifter, auksjoner osv. Det store arbeidet som sportelkommisjonen startet i 1860-årene, ble presentert på Stortinget i 1871, med detaljert informasjon om inntektssammensetningen til sorenskrivere, fogder, byfogder, samt andre stillinger i kommuneadministrasjonen. Lensmennenes lønnsforhold var under vurdering i blant annet 1850- og 1860-årene.

Tabell 6.2 Inntektsoppgaver i *Storthings Forhandlingene*

Yrkesgrupper	År
Lensmenn	1857, 1865-1866
Fogder	1830, 1848, 1871
Byfogder	1871
Sorenskrivere	1871
Politimestre	1871
Borgermester, by- og rådstuskrivere	1871
Siviletatens gasjeringsvesen	1854, 1865-1866
Pensjonsvesenet	1839, 1871
Amtmenn	1845, 1854
Sportler for offentlige tjenestemenn	Kgl. Prp. 1830, 1871

*Årstallene viser til det året oppgavene blir presentert i *Storthings Forhandlingene*, ikke det året/de årene lønnsopplysningene er i fra. Inntektsopplysningene i *Storthings Forhandlingene* 1871 representerer således årene 1856-1865.

Kilder: Storthings-Efterretninger 1814-1833, 3die Bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1882, s. 184, "No. 4. Gager og Gagetillæg", *Storthings Forhandlingene i Aaret 1848*, Første Deel, Christiania, s. 60-63, "O. No. 37. Angaaende naadigst Proposition til Norges Riges Storting betræffende Udfærdigelse af en Lov om Forbedring af Lensmændenes Lønninger m.v.", *Storthings Forhandlingene i Aaret 1857*, Femte Del, Christiania, "S. No. 15. Omregulering af Gager", *Storthings Forhandlingene Aar 1865-1866*, Tredie Deel, "Oth. Prp. No. 3. Angaaende civile og militaire Embeders Lønningsforholde", *Storthings Forhandlingene i Aaret 1871*, Tredie Deel, Christiania.

6.3.2 DEPARTEMENTS- TIDENDE

Departements-Tidende finnes for alle år i undersøkelsesperioden. Hensikten med bladet var å gi allmennheten informasjon om offentlige anliggender.

”Da vi ingen Tvivl nære om, at den af os underdanigst ansøgte Adgang til Departementernes Archiver og Protokoller med den Beredvillighed, som vi efter det foranførte troer at kunne vente af en liberal og oplyst Regjering, vil blive os naadigst tilstaaet, haabe vi at blive satte istand til ved Uddrag af motiverede Indstillinger, og de derpaa afgivne naadigste Resolutioner, samt af de med de forskjellige Auctoriteter passerede Correspondancer, betimeligen at levere vore Læsere det Vigtigste af hvad der inden den offentlige Administrations Gebeet forefalder, saavel med hensyn til geistlige og militaire, som civile Anliggender, ligesom og statistiske og statsoeconomiske Efterretninger, interessante Retstilfælde, Vacanser, Befordringer og Afgang m.m.”¹⁷⁴

Stillingsannonsene omhandler ledige sorenskriverembeter, fogdembeter og byfogdembeter. Tilsvarende finnes ikke for lensmenn. Annonnene opplyser om *bruttoinntekter*, *kontorutgifter* og *nettoinntekter* som middeltall for de siste tre, fem eller ti år. Det nevnes ikke noe om husleiegodtgjørelse.

6.3.3 EKSEKUSJONER, UTPANTNINGER OG SKIFTE

Eksekusjoner og utpantninger hørte inn under arbeidsområdene til fogder, lensmenn og byfogder. Utpantninger er utleggsforretninger hvor det ikke kreves forutgående rettergang og dom, vanligvis fordi det er hjemlet i lovgivningen. Eksekusjon er fellesbetegnelse på utleggs- utpantings- og avsetningsforretninger. Disse ble gjerne også omtalt som fogdforretninger.¹⁷⁵ Lensmannen fikk fullmakt til å foreta eksekusjoner under en viss grense på egne vegne. Lov av 1843 satte denne grensen til 120 kroner.¹⁷⁶ Eksekusjoner i saker med en verdi over 120 kroner gikk således til fogden.

Amtmannsberetningene inneholder oversikt over antall eksekusjoner og utpantninger 1841-1860 for landdistrikt og byer, og verdien av disse sakene 1841-1865. Problemet er at de to seriene gir tildels svært ulike resultat. I de tilfeller der det ikke finnes andre observasjoner, må ulike vurderinger legges til grunn i forhold til hvilken hjelpeserie som kan brukes.

¹⁷⁴ *Departements Tidende 1829*, s. V.

¹⁷⁵ Mykland, Liv og Kjell-Olav Masdalen, *Administrasjonshistorie og arkivkunnskap. Kommunene*, Universitetsforlaget 1987, s. 246.

¹⁷⁶ *Ibid.*, s. 250.

Sorenskrivernes hovedinntektskilde var auksjoner, fulgt av skifte og tinglysning.¹⁷⁷ Jeg har ikke funnet informasjon om antall og verdien av auksjoner i *Amtmannsberetningene* for andre år enn 1861-1865. Derimot finnes serie for antall og verdien av tingslyste gjeldsbrev og skifteutlegg der pant er gitt i fast eiendom årene 1841-1865, for det enkelte sorenskriveri og samlet for landdistrikt og byer. Også her blir utviklingsforløpet forskjellig i forhold til hvilke serie som brukes.

6.4 LØNNSYSTEM

Inntektskildene varierte, og kombinasjonene var mange for statens tjeneste- og embetsmenn. Statslønnen utgjorde i flere tilfeller kun en del av inntekten. Derfor er det naturlig og nødvendig at fogder, lensmenn, sorenskrivere og byfogder behandles hver for seg. Innledningsvis presenteres sportelsystemet som var “bærebjelken i den norske stats lønssystem” i undersøkelsesperioden.

6.4.1 SPORTLER

Hele eller deler av embets- og tjenestemannens inntekter var avhengig av og varierte med antall og type utførte tjenester. Sportelloven av 1830 erstattet bestemmelser fra 1788. Kompleksiteten forstår vi når sorenskriverens virksomhet ble behandlet i hele 85 paragrafer.¹⁷⁸ Tabell 6.3 gir kun en liten ”smakebit” på noen av de takstene som gjaldt etter loven av 1830. I siste halvdel av 1860-årene ble sportelsystemet gjenstand for offentlig vurdering.

---

¹⁷⁷ Auksjoner utgjorde som årlig gjennomsnitt 1856-1865 over 200 000 kroner, skifte over 120 000 kroner, og tinglysning over 120 000 kroner.

¹⁷⁸ Mejlænder, Otto, *Almindelig norsk Lovsamling for Tidsrummet 1660-1870*, Mallings Fagbokhandel, Christiania 1872, s. 371-394.

Tabell 6.3 Eksempler på takster i Sportelloven av 1830

Yrkesgruppe	Tjeneste	Betaling
Sorenskrivere	Tingsak	1 spd.
	Føre protokoll	1 spd, 60 sk.
	Vitne	16 sk.
	Tingslyse skjøter	mindre enn 50 spd: 40 sk. 50 -100 spd: 60 sk. 100-200 spd: 80 sk.
Fogder på landet	Arrest	5 spd
	Utkastelse	3 spd. 24 sk.
	Møte på allmuens vegne	3 spd. 24 sk.
Lensmenn	Stevning, kjennelser	32 sk.
	bekjentgjørelser	24 sk.
Stevnevitne	Stevning, kjennelse	16 sk.
Lagrettsmenn	Månedsting	Per dag 24 sk.
Byfogd	Kjennelser	12 sk
	Ekstrarett	3 spd. 24 sk.
	Utpantning	Sum under 5 spd: 8 sk.
		10 – 25 spd: 32 sk.

Kilde: Mejlænder, Otto, *Almindelig norsk Lovsamling for Tidsrummet 1660-1870*, Mallings Forlagsboghandel, Christiania 1872, s. 371-394.

Sportellovens bestemmelser kan ikke brukes som utgangspunkt for beregningene. Kildesøket blir for omfattende, det vil være vanskelig å finne nok opplysninger, i tillegg til at andre forhold spilte inn ved betaling. Embetsmennenes argumenter mot et fastlønnssystem var blant annet at i situasjoner der kunden hadde betalingsproblemer, kunne humane motiver spille inn, slik at det ble gitt betalingsutsettelse. Hoveddokumentet om sportelsystemet finnes i *Storthings Forhandlingene Aar 1871*, og er en proposisjon i fire deler om sivile og militære embetsmenns avlønning: Kongelig proposisjon om gasjeregulativ, kongelig proposisjon til lov om endret lønningsmåte for visse sivile embeter, kongelig proposisjon om forandring i lovgivning om sivile embetsgårder, og kongelig proposisjon om opphevelse av offiserers rett til fritt kvarter eller kvartergodtgjørelse. Bilagene ” O. No. 40. Om Omregulering af sivile og militære Embetslønninger” og ”O. No. 3. Om de med Sportler lønnede Embeter” inneholder lønnsmateriale for fogder, sorenskrivere, byfogder og administrativt personell i byene 1856-1865, samt vurdering av det eksisterende lønnssystemet.¹⁷⁹ En overgang til fast gasje var knyttet til flere uheldige sider ved de eksisterende forhold:

- Inntekten var avhengig av embetsdistriktets størrelse og folkemengde.
- Sportelsystemet førte til ulikheter i inntekt mellom embetsmenn av samme klasse.
- Viktige forretninger ga liten eller ingen inntekt.

¹⁷⁹ For behandling av annet administrativt personell i byene, se kapittel 9 *Kommunal administrasjon*.

- Systemet bidro til uforutsigbarhet i inntekten til den enkelte.
- Sportlene økte gjerne i de år befolkningen opplevde store vanskeligheter.
- Systemet var vanskelig å kontrollere.
- Sportlene skulle også dekke kontor- og reiseutgifter, og kunne derfor ikke umiddelbart defineres som lønn.

Inntektsoppgavene skiller som nevnt mellom *bruttoinntekter*, *nettoinntekter* og *utgifter ved embetets bestyrelse*. *Bruttoinntekt* var dermed summen av faste og variable inntekter, som også skulle dekke kontor- og reiseutgifter. *Nettoinntekt* var bruttoinntekt fratrukket utgifter ved embetets bestyrelse. Opplysninger om inntekter og utgifter baserte seg på oppgaver fra den enkelte embets- og tjenestemann. Fastsettelsen av kontorutgiftene var særlig usikker. Departementet beregnet fogdenes kontorutgifter til 34-35 prosent av bruttoinntekten for hvert av årene 1838-1846, basert på inntektsinformasjon fra fogdene selv.

”Departementet har derimod troet at komme det Rette nærmest ved at beregne, hvor mange Procent de med samtlige Fogedembeders Bestyrelse ifølge de indkomne Opgaver forbundne Udgifter i eet Aar have udgjort gjennemsnittvis af Embedernes samtlige visse og uviste Indtægter, hvorved man har fundet, at disse Udgifter i Gjennemsnitt for alle Fogedembeder udgjøre mellem 34 og 35 Procent af Bruttoindtægten.”¹⁸⁰

I stillingsutlysningene i *Departements Tidende* finner vi flere eksempler på at amtmannen mener at kontorutgiftene er satt for høyt av vedkommende embetsmann.¹⁸¹

6.4.2 FOGDER

Fogdens arbeidsoppgaver hørte til administrasjon, politi- og skatteinnkreving.

”At fogden har den kontrollerende Myndighed – er Politimester i sit Distrikt er ikke ligefrem lovbestemt; men derhen har Forholdet efterhaanden udviklet sig, og Lovgivningen ratihaberet dette Forhold.”¹⁸²

For hele perioden finnes informasjon om statslønn i gasjelistene og statsregnskapet. Problemet med bruk av statsregnskapet som kilde er at posten også omfatter lønn til andre enn

¹⁸⁰ ”No. 4. Gager og Gagetillæg”, *Storthings Forhandlinger i Aaret 1848*, Første Deel, Christiania, s. 59.

¹⁸¹ *Departements Tidende 1833*, s. 752.

¹⁸² ”O. No. 3. Om de med Sportler lønnede Embeter”, *Storthings Forhandlinger i Aar 1871*, Tredie Deel, Christiania, s. 5.

fogder.¹⁸³ Gasjelistene på sin side gir ikke nødvendigvis riktig informasjon om antall og lønn, fordi disse representerer kun et forslag, og Stortinget kunne dermed vedta noe annet. Dermed må man også gjøre undersøkelser i forhold til budsjettforhandlingene i *Storthings Forhandlingene*.

Antall fogder etter offentlige lønnsoppgaver var 44 i årene 1830-1846 og 51 i 1856-1865. På gasjelisten for budsjettperioden 1848-1851 var antallet 47, som også er overensstemmende med forslaget for 1854. Etter gasjelistene varierte statslønnen mellom 83 100 kroner og 83 400 kroner i perioden 1830-1851, i 1854 oppgis lønn til fogder til 89 000 kroner, og etter offentlige dokumenter 1856-1865 utgjorde lønn over statsregnskapet 113 200 kroner. Det er disse opplysningene som danner grunnlag for beregningene.

I *Storthings Forhandlingene* 1830 presenteres lønnsoppgaver for fogder for året 1829.¹⁸⁴ Lønnen presenteres som bruttoinntekt etter lønnsgrupper. 12 av fogdegasjene lå mellom 4 000 til 6 400 kroner, ni fra 3 200 til 4 000 kroner, 18 fra 2 400 til 3 200 kroner, og fem fra 2 000 til 2 400 kroner. Dokumentet ”No. 4. Angaaende Gager og Gagetillæg” i *Storthings Forhandlinger* 1848 inneholder opplysninger om gjennomsnittslønn årene 1838-1846.¹⁸⁵ Vi finner informasjon om bruttolønn og kontorutgifter etter fogdenes opplysninger, og kontorutgifter og nettoinntekt etter departementets beregninger. Nettoinntekt før boligtillegget utgjorde etter departementets beregninger 124 300 kroner.

”O. No. 3. Om de med Sportler lønnede Embeder” gir lønnsopplysninger for 51 fogder som gjennomsnitt for årene 1856-1865.¹⁸⁶ I tillegg til kolonner for *bruttoinntekt*, *kontorutgifter* og *nettoinntekt* gis det en detaljert inndeling av de enkelte inntektskildene. Oppnevnelser til auksjoner utgjorde 200 000 kroner, fogdeforretninger 400 000 kroner og skyldsetningsnoteringer 100 000 kroner. Disse var de største inntektskildene.

I *Departements Tidende* har det vært mulig å finne syv stillingsannonser som inneholder inntektsopplysninger for 1850, og som representerte 15 prosent av fogdene. En forutsetning for om informasjonen i annonsene kan brukes, er at det går klart frem om det er brutto eller

---

¹⁸³ Lønninger til fogder med flere utgjorde 89 100 kroner. ”Extract af Norges Riges Statsregnskab for Aaret 1849”, *Storthings Forhandlinger i Aaret 1854*, Femte Deel, Chr. Grøndahl, Christiania.

¹⁸⁴ *Storthings-Efterretninger 1814-1833*, 3die Bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1882, s. 184, *Storthings Forhandlinger i Aaret 1830*, Femte Deel, Christiania, s. 443-453.

¹⁸⁵ ”No. 4. Angaaende Gager og Gagetillæg”, *op.cit.*, s. 60.

¹⁸⁶ ”O. No. 3. Om de med Sportler lønnede Embeder”, *op.cit.*, s. 104-111.

nettostørrelser som oppgis. I de tilfeller der det opplyses om bruttostørrelsen, men ikke størrelsen på kontorutgifter m.m., har jeg forutsatt at disse utgjorde 34 prosent. Størrelsen er i overensstemmelse med Departementets beregninger for årene 1838-1846. Slike annonser i *Departements Tidende* for 1851, 1852 og 1853 representerte henholdsvis 23,4 prosent, 21,3 prosent og 17 prosent av fogdene. Disse observasjonene er basis for beregningene. De variable inntektene fremkommer som nettoinntekt inkludert boligtillegg og fratrukket statsinntekt.

I 1868 hadde 25 av 51 fogder embetsgård.¹⁸⁷ Det gis ingen opplysninger om eventuell kompensasjon for avsavn av embetsgård, verken i *Storthings Forhandlinger* eller i *Departements-Tidende*. Verdien av bolig skal tas med i lønnstallene for fogdene. På basis av informasjonen for amtmennene er denne forutsatt å utgjøre et tillegg i nettoinntekten på 12,6 prosent. Videre har jeg forutsatt at antall fogdegårder var konstant i hele perioden.¹⁸⁸ Årene 1830-1837, 1847-1849 og 1854-1855 danner lakuner. Lønnsopplysningene for 1829 har jeg satt lik 1830. Etter hvert som stillingene ble ledige utover på 1830-tallet fremstod nemlig lønnsoppgavene for 1829 som referanse. Årene 1831-1837 har jeg interpolert med forutsetning om lineær utvikling i gjennomsnittslønnen.¹⁸⁹ Antall fogder var uforandret i disse årene. Med forutsetning om lineær utvikling i gjennomsnittslønn og opplysninger om endring i antall fogder har jeg beregnet samlet lønn 1847-1849 og 1854-1855.

6.4.3 LENSMENN

Lensmannen var først og fremst politibetjent i landdistriktene. Han var sorenskriverens og fogdens assistent. Yrkesgruppens lønnsituasjon ble behandlet på Stortinget i 1857 med utgangspunkt i inntektsopplysninger for 394 lensmenn i 1854. For 54 av stillingene var lønnsopplysningene fra 1853. Bakgrunnen for den offentlige vurderingen var:

---

¹⁸⁷ *Ibid.*, s. 54.

¹⁸⁸ Verdien av bolig er fremkommet ved først å finne årlig gjennomsnittlig nettoinntekt. Deretter er boligtillegget beregnet og multiplisert med 25.

¹⁸⁹ Begrepet gjennomsnittslønn viser her til nettolønn før beregnet tillegg for bolig til 25 fogder. Beregninger av boligtillegget gjøres separat for hvert år.

”Der er en i de senere Aar meget almindelig udtalt Anskuelse, at Indtægterne af de fleste Lensmandsbestillinger ere saa smaa, at de ikke alene staae i et stærkt Misforhold til disses Viktighed og til Omfanget af de Forretninger, der ere henlagte til Lensmændene, men at de ogsaa meget ofte ere aldeles utilstrækkelige til at skaffe en Mand med Familie det tarveligste Underhold.”¹⁹⁰

Andre år med samlet inntektsinformasjon er 1862 og 1863-1865. Disse gir imidlertid kun opplysninger knyttet til lønnsgrupper.¹⁹¹ Henholdsvis 386 og 401 lensmenn var representert.¹⁹²

Lensmannens faste inntekter var *lønn av statskassen, lensmannstoll og tingholdspenger*. Lensmannstollen skulle i utgangspunktet betraktes som lønn av kommunen, og tingholdsgodtgjørelsen som erstatning til lensmannen for tingholdet. Imidlertid var de to ytelsene ofte vanskelig å skille fra hverandre. De variable inntektene kom blant annet fra *private og offentlige kunngjøringer, utpanting, og forretninger utført for sorenskrivere*.

Som vi ser i tabell 6.4 skiller lønnsoppgavene i *Storthings Forhandlingene 1857* mellom *fast og hel inntekt*. Det betyr at de variable inntektene fremkommer som hele inntekt minus fast inntekt. Noen steder oppgis en del av inntekten i korn, som i penger utgjorde til sammen 7 000 kroner. Beregningene er basert på kornpriser ekstrahert av Fritz Hodne og Ola H. Grytten og forutsetningene om at en korntønne er lik 139 liter.¹⁹³ For 23 lensmannsdistrikt mangler opplysninger om samlet inntekt.¹⁹⁴ Oversikten i tabell 6.4 representerer kun noen få lensmannsdistrikter.

---

¹⁹⁰ ”O. No. 37. Angaaende naadigst Proposition til Norges Riges Storting betræffende Udfærdigelse af en Lov om Forbedring af Lensmændenes Lønninger m.v”, *Storthings Forhandlinger i Aaret 1857*, Femte Del, Christiania, s. 2.

¹⁹¹ Se tabellene 6.5 og 6.6.

¹⁹² ”S. No. 3. Litr. D Finants- og Told-Departementet, Om Forbedring af Lensmændenes Lønninger”, *Storthings Forhandlinger i 1865-1866*, Første Deel, Christiania, s. 47ff.

¹⁹³ Hodne, Fritz og Ola Honningdal Grytten, ”Norwegian Production of Land Crops in the Nineteenth Century. Prices and Output 1830-1910”, Christensen, Jørgen Peter (red.), *Nordiske historiske nationalregnskaber*, Workshop 3, København 1998, s. 115-139, Fladby, Rolf, Steinar Imsen og Harald Winge, *Norsk historisk leksikon*, J. W. Cappelens Forlag A.S, 2. utgave, s. 355.

¹⁹⁴ 14 av de lensmannsdistriktene det ikke gis opplysninger om den hele inntekt var nabodistriktene Skånevik, Etne, Fjellberg, Føien, Vaag, Tysnes, Os, Fusa, Kvinnherad, Strandebarm, Jondal, Granvin, Kinsarvik og Røldal.

Tabell 6.4 Lønn til noen lensmenn i 1854, i kroner

Lensmannsdistrikt	Fast inntekt	Hel inntekt	Variabel inntekt
Asker og Bærum	332	1172	840
Høland	312	1288	976
Gjerdrum	208	752	544
Id	176	872	696
Løten	168	1376	1208
Elverum	340	1160	820
Jevnaker	260	860	600
Eggedal	120	392	272
Hol	88	316	228
Bø	216	944	728
Drangedal	184	388	204
Vinje	260	740	480
Moland	160	1000	840
Evje	144	620	476
Bjelland	128	264	136
Flekkefjord	184	644	460
Tysvær	112	300	188
Klepp	136	348	212
Gloppen	204	492	288
Haram	132	292	160
Namdal	192	660	468

Kilde: "O. No. 37. Angaaende naadigst Proposition til Norges Riges Storting betræffen Udfærdigelse af en Lov om Forbedring af Lensmændenes Lønninger m.v", *Storthings Forhandlinger i Aaret 1857*, Femte Del, Christiania, s. 11-37.

For lensmannsdistriktene under ett, utgjorde samlet lønn 295 600 kroner i 1854, derav 72 700 kroner i fast. I dette beløpet er også samlet lønn for de 23 lensmannsdistriktene som ikke gir slik informasjon, med. De faste bestod av komponentene statslønn og andre faste inntekter. Statslønnen finner vi informasjon om i statsregnskapet hele perioden 1830-1865. Denne utgjorde 33 200 kroner i 1830 og 46 100 kroner i 1865. Om oppgavene som lå til grunn for vurdering av lønnsforholdene, het det blant annet:

"Nøiaktigheden af disse Opgaver tør Departementet dog ikke ubetinget feste lid til, i sær da man har grund til at antage, at flere Lensmænd ikke føre ordentlige Optegnelser over deres Bestillingsindtægter, hvortil kommer, at vedkommende sees at have benyttet forskjellige Beregningsmaader."¹⁹⁵

Utsagnet viser at det knyttet seg en viss usikkerhet til lønnsoppgavenes validitet og reliabilitet. Lensmenn var ikke nøye nok når det gjaldt dokumentasjon av forretningsvirksomheten. Som resultat var inntektene trolig for lave, slik at lønnsoppgavene kun uttrykker minimumsinntekter. På den andre siden er lønnsoppgaver de eneste kildene vi

¹⁹⁵ "O. No. 37. Angaaende naadigst Proposition til Norges Riges Storting betræffende Udfærdigelse af en Lov om Forbedring af Lensmændenes Lønninger m.v", *op.cit.*, s. 11-37.

har. Tabellene 6.5 og 6.6 viser lønn til lensmenn i 1862, 1863, 1864 og 1865. Som vi ser, er inndelingen basert på lønnsgrupper, som etter lønnsoppgavene i 1862 utgjorde 13 lønnsgrupper og 1863-1865 15 lønnsgrupper. Forskjellen er, at oversikten for årene 1863-1865 har en mer detaljert inndeling for lønnsgrupper over 4 000 kroner.

Tabell 6.5 Lønnsoppgaver for lensmenn i året 1862, i kroner

Lønnsgruppe	Antall	Samlet lønn
Under 320 kroner	30	9 600
Mellom 320 og 480	64	25 600
Mellom 480 og 720	105	63 000
Mellom 720 og 960	80	67 200
Mellom 960 og 1200	48	51 840
Mellom 1200 og 1400	19	24 700
Mellom 1400 og 1600	8	12 000
Mellom 1600 og 2000	16	28 800
Mellom 2000 og 2400	7	15 400
Mellom 2400 og 2800	4	10 400
Mellom 2800 og 3200	1	3 000
Mellom 3200 og 4000	2	7 200
Over 4000	2	8 000
Totalt	386	326 740

Kilde: "S. No. 3. Litr. D Finants- og Told-Departementet, Om Forbedring af Lensmændenes Lønninger", *Storthings Forhandlinger i 1865-1866*, Første Deel, Christiania, s. 47ff.

Samlet lønn for 1862 er fremkommet som gjennomsnitt av den enkelte lønnsgruppe. For lønnsgruppen over 4 000 kroner er lønnen satt lik 4 000 kroner, og for lønnsgruppen under 320 kroner er lønnen satt til 320 kroner.

Tabell 6.6 Lønnsoppgaver for lensmenn 1863-1865, i kroner

Lønnsgruppe	Antall	Samlet inntekt
Under 320	23	7 360
320-480	58	23 200
480-720	104	62 400
720-960	81	68 040
960-1200	58	62 640
1200-1400	19	24 700
1400-1600	18	27 000
1600-2000	14	25 200
2000-2400	6	13 200
2400-2800	10	26 000
2800-3200	3	9 000
3200-3600	2	6 800
4000-4400	3	12 600
4400-4800	1	4 600
5200-5600	1	5 400
Totalt	401	378 140

Kilde: *Underdanigst Indstilling fra den ved Kongelig Resolution af 29de Juli 1874 nedsatte Kommission til at tage Lensmændenes Lønningsforholde under Overveielse m.m.*, Kristiania 1875, s. 9.

Informasjon om samlet lønn finnes dermed for 1854, 1862, 1863, 1864 og 1865. For hvert år har vi opplysninger om statslønn. Jeg har forutsatt at andre, visse inntekter lå fast i hele perioden, basert på beregninger i forhold til tallene for 1854. Med utgangspunkt i tallene for 1854 er andre visse inntekter den delen av fast inntekt som ikke faller inn under statslønnen. For periodene 1841-1852 og 1855-1860 er den variable delen beregnet ved hjelp av serien for antall eksekusjons- og utpantningssaker, med $1853/1854=100$. En del av opplysningene var fra 1853, slik at utgangspunktet er gjennomsnittet av antall saker 1853/1854. For 1861 mangler opplysninger om antall eksekusjons- og utpantningssaker. Her har jeg interpolert basert på opplysningene for 1860 og 1862. I og med lønnsoppgavene i 1862 representerte et mindre antall lensmenn enn i 1854, har jeg oppjustert 1862-tallet.¹⁹⁶

Årene 1830-1840 danner lakuner. I mangel av empiriske observasjoner har jeg forutsatt at tillegget disse årene var identisk med gjennomsnittet årene 1841-1845. Andre alternativer er å se utviklingen i sammenheng med fogder som hadde tildels de samme arbeidsoppgaver som lensmenn. Problemet er at informasjonen for fogdene uttrykker et gjennomsnitt over en lengre

¹⁹⁶ Verdien av eksekusjons- og utpantningssaker finnes for årene 1841-1865. Beregninger viser imidlertid at denne serien er lite representativ. Brukes 1853/1854 som utgangspunkt, gir den for 1862 et resultat som ligger langt over det lønnsoppgavene viser.

periode. Lensmennenes variable inntekter 1830-1840 er beregnet på tynt grunnlag. Et forhold som forsvarer tilnæringsmetoden er at statslønnen viste små variasjoner i perioden.¹⁹⁷

6.4.4 SORENSKRIVERE

Dommerfunksjonen var sorenskriverens viktigste oppgave. Han hadde ansvar for den sivile jurisdiksjon utenfor kjøpstedene i første instans, både med hensyn til offentlige og private saker. I 1592 ble det bestemt at sorenskriveren skulle ha sportler og en fast årlig avgift fra allmuen, den såkalte sorenskrivertollen. Etter hvert fikk han også embetsgård. Prinsippene stod fast frem til sorenskrivere kom på statslønn ved lov av 14. mai 1872.¹⁹⁸ Embetsdistriktet omfattet flere sogn og falt ofte sammen med fogderiet.

For årene 1856-1865 finnes inntektsopplysninger for 77 sorenskrivere. I tillegg til bruttoinntekt, nettoinntekt og kontorutgifter spesifiseres inntektskildene som *gasje av statskassen, sorenskrivertoll, tiende av frigårder, andre tiendeinntekter, rettsgebyrer, skyldforretninger, tinglysingsgebyrer, skifte og skifteskriversalær, auksjoner, veksel- og sjøprotester, magistrats- og rådstusportler, oppnevnelser, branntakster, fogdeforretninger, skyldsetnings notering, meddelelse av handelsbrev, bortleie av statens gods, samt diverse inntekter.*

Sorenskrivere fikk ikke bidrag fra kommunen, og som nevnt var det kun de kombinerte sorenskriver- og fogdembetene i Alta, Hammerfest, Tana og Varanger som mottok bidrag over statskassen. Bruttoinntekten var 735 000 kroner, kontorutgiftene 195 000 kroner, og nettoinntekten 540 000 kroner.

Det opplyses ikke om eventuell erstatning for avsnv av embetsbolig. I likhet med informasjonen fra amtmennene har jeg forutsatt at bolig utgjorde et tillegg i nettolønnen på 12,6 prosent i hele perioden for de 42 sorenskriverne som hadde embetsgård. Boligtillegget utgjorde 37 000 kroner årlig 1856-1865.

Jeg har ikke funnet samlet lønnsinformasjon for sorenskrivere for andre år enn 1856-1865. Basert på stillingsannonseene i *Departments Tidende* er det imidlertid mulig å beregne samlet lønn 1830-1834 og 1843-1852. Antall observasjoner varierte mellom 15,5 prosent av

---

¹⁹⁷ Testes forutsetningene opp mot sorenskrivernes inntekter ved å sammenligne gjennomsnittet 1830-1840 med 1841-1845, får vi et resultat som er tilnærmet likt, 393 000 kroner 1830-1840, 364 000 kroner 1841-1845.

¹⁹⁸ Fladby, Rolf, Steinar Imsen og Harald Winge, *op.cit.*, s. 313f.

sorenskriverne i 1850 og 42 prosent hvert av årene 1832-1834. Dersom det ikke opplyses om størrelsen på kontorutgiftene, har jeg forutsatt at disse utgjorde 34 prosent. Utvikling i antall sorenskriverier, og dermed antall sorenskrivere, er ekstrahert fra Arent Olafsens fremstilling, og vises i tabell 6.7.

Tabell 6.7 Endring i sorenskriveri 1830-1865

Opphør av sorenskriveri	Nytt sorenskriveri
Heggen og Frøland 1847	Trøgstad 1847
Øvre Romerike 1843	Eidsvoll 1845
Solør og Odalen 1846	Nes 1845
Østerdalen 1837	Hamar 1861
Øvre Telemark 1832	Solør 1847
Vestre Nedenes 1851	Vinger og Odalen 1847
Helgeland 1857	Nordre Østerdalen 1837
Tromsø og Senjen 1853	Sør Østerdalen 1837
Vest-Finnmark 1839	Mellom Gudbrandsdalen 1841
	Mellom Jarlsberg 1847
	Øvre Telemark Østenfjeldske 1833
	Øvre Telemark Vestenfjeldske 1833
	Holt 1852
	Nedenes 1852
	Sand 1852
	Setersdalen 1852
	Midthordaland 1847
	Røros 1851
	Søndre Helgeland 1859
	Nordre Helgeland 1859
	Tromsø 1855
	Senjen 1855
	Alta 1839
	Hammerfest 1840
	Tana 1855

Kilde: Olafsen, Arent, *Våre sorenskrivere. Sorenskriverinstitusjonen og sorenskrivere i Norge, et bidrag til den norske dommerstands historie 1814-1927*, O. Fredr. Arnesen bok- og akcidenstrykkeri, Oslo 1945, s. 103ff.

Lønnsobservasjoner mangler helt eller delvis for årene 1835-1842 og 1853-1855. For 1841 og 1842 er samlet lønn fremkommet med utgangspunkt i verdiserien av tinglyste gjeldsbrev og skifteutlegg med 1843 som 100.¹⁹⁹ For 1853, 1854 og 1855 er samlet lønn fremkommet med utgangspunkt i gjennomsnittet av antall- og verdiserien av tinglyste gjeldsbrev og skifteutlegg. De to seriene hver for seg ga svært ulike resultat. Samlet lønn 1835-1840 er fremkommet ved interpolasjon med utgangspunkt i gjennomsnittslønnen 1834 og 1841 ved forutsetning om lineær utvikling. Gjennomsnittslønnen er så multiplisert med antall sorenskrivere. Som tillegg hvert år kommer bolig.

¹⁹⁹ Bruk av antall gir for 1841 et resultat som er 24 000 kroner under bruk av verdiserien og for 1842 8 000 kroner under.

6.4.5 BYFOGDER

I byene var den del av embetsverket som svarte til fogd- og sorenskriverembetet i landdistriktene ulikt organisert. Funksjonene var gjerne samlet i en stilling, *byfogden*, som dermed var fogd, magistrat, politimester, oppebørselsbetjent, dommer, skifteforvalter, auksjonsforvalter, notarius publicus og retts- og rådstuskriver. Men som kjent, ingen regel uten unntak:

”Paa den ene Side have flere af de mindre Kjøbstæder ingen Byfoged, hvorimod Forholdet, uanseet Stedets Overgang til Kjøbstad, med hensyn til Embedsværket er forblevet, forsaavidt muligt, uforandret, i det Landdistriktets Foged udfører Fogend-, Magistrat-, Politimester- og Raadstuskriverforretningerne, og Sorenskriveren Dommer- og Skriver- og Notarialforretningerne samt Auktion- og Skifteforvaltningen.”²⁰⁰

Ved inngangen til 1800-tallet fantes det 18 byfogdembeter. Ett av disse falt imidlertid bort i 1811 da Bragernes og Stømsø ble til Drammen. I 1865 var antallet økt til 27. Byfogdembeter som kom til i perioden var: Tromsø 1838, Porsgrunn 1843, Sarpsborg 1843, Sandefjord 1845, Brevik 1849, Ålesund 1849, Drøbak 1851, Grimstad 1852, Hammerfest 1856 og Hamar 1861.²⁰¹ Inntektskildene var blant annet salær for auksjoner, rettsgebyrer, magistrats- og rådstusportler. Elleve av byfogdene mottok lønn av staten, 17 lønn fra kommunen, mens åtte av disse mottok lønn både av stat og kommune. Sammenligner vi statslønn og kommunelønn med samlet nettoinntekt, finner vi at andre inntekter utgjorde hovedtyngden av byfogdenes inntekter. Statslønnen utgjorde i gjennomsnitt 10 100 kroner hvert år 1856-1865, lønn fra kommunen 7 300 kroner og andre inntekter 131 000 kroner.

Stillingsannonse i *Departements-Tidende* spesifiserer inntektene som var tillagt byfogd og eventuelt andre stillinger, selv om det var en og samme person som oppebar disse. Dermed er det mulig å trekke ut den delen av inntekten som ikke faller inn under undersøkelsesområdet. Ut fra de opplysningene som gis, kan man ikke si noe om emolumenter. Jeg har derfor ikke gjort noen tilleggsberegninger for denne gruppen.

I tabell 6.8 presenteres lønnsopplysninger for landets byfogder ekstrahert fra *Departements Tidende* og Sportelkommissjonens vurderinger trykt i *Storthings Forhandlinger 1871*. Frem til

²⁰⁰ ”O. No. 3. Om de med Sportler lønnede Embeder”, *op.cit.*, s. 13.

²⁰¹ I Haakon M. Fiskaas fremstilling av byfogdembeter kan jeg ikke finne at han har tatt med Ålesund, se Fiskaa, *op.cit.*, s. 36f. Opplysninger om byfogdembetet i Ålesund finnes i *Departements Tidende 1849*, s. 595. Her står det at magistrats- og byfogdembete ble opprettet ved kongelig resolusjon av 29. august 1849.

1843 hadde Skien og Porsgrunn felles byfogd, som også var borgermester, by- og rådstuskriver og notarius publicus.

Tabell 6.8 Nettolønn for byfogder 1830-1865, i kroner

Stilling	1830	1831- 1834	1836- 1837	1842- 1844	1844- 1846	1846- 1848	1848- 1850	1850- 1852	1852- 1854	1856-1865
Bergen	6200	6328			5732				5152	7 896
Stavanger	4680									11 888
Christiansand			2640	2860	3064	3964		3848	3848	4 336
Fredrikshald					9744	9744	8544			10 180
Fredrikstad	4608									5 936
Larvik	10252							7200		6 484
Østerrisør	3400									3 588
Grimstad					2304					3 348
Molde		1360			1816					2 100
Christiansund		3160								4 388
Trondheim		9200			6108			4092		6 492
Drammen		6800						8580	8580	12 524
Arendal		5264			5396					6 620
Sarpsborg					1572					4 040
Kongsberg		4160		4864	4864	4864	4864			4 236
Drøbak								1496		1 928
Kragerø		1864					2596	2596		3 428
Tromsø							4000	4000		4 276
Moss	2052									6 112
Skien og Porsgrunn	4728									10 848/4 696
Ålesund										3 004
Holmestrand										3 616
Tønsberg										5 032
Sandefjord										3 984
Brevik										3 268
Hammerfest										3 764

Kilde: *Departements-Tidende 1830-1865*, "O. No. 3. Om de med Sportler lønnede Embeder", *Storthings Forhandlinger i Aaret 1871*, Tredie Deel, Christiania, s. 108ff.

Årene 1856-1865 har vi, som vist i tabell 6.8, samlet lønn for byfogder. Den variable delen av inntekten fremkommer ved å trekke fra statslønn og kommunelønn fra nettoinntektene. Kommunenes bidrag skal imidlertid inkluderes i den delen som faller utenfor statsregnskapets poster, i og med at tjenesten i sin helhet regnes som statlig. For hele perioden har jeg forutsatt at statslønn og kommunelønnen lå fast. Årene 1830-1834, 1844-1846, 1851-1854 er beregningene basert på lønnsinformasjon ekstrahert fra *Departements Tidende*. Observasjonene i prosent av antall byfogder varierte fra 20,8 prosent i hvert av årene 1852 og 1853 og til 50 prosent i 1830. Årene 1835-1843, 1847-1850 og 1855 danner lakuner. Samlet lønn for 1855 er interpolert med utgangspunkt i gjennomsnittslønnen 1856-1865 og 1854, med forutsetning om lineær utvikling, multiplisert med antall byfogder. Årene 1847-1850 og 1841-1843 er interpoleringen utført på grunnlag av antall eksekusjons- og utpantningssaker i

byene. Årene 1835-1840 er lønnstallene fremkommet på basis av gjennomsnittslønn 1834 og 1841, forutsetning om lineær utvikling mellom observasjonspunktene, multiplisert med antall byfogder. I de tilfeller der det ikke opplyses om kontorutgiftenes størrelse, har jeg forutsatt at disse utgjorde 34 prosent av bruttoinntekten.

6.5 BOLIG SOM DEL AV LØNNEN

Mange yrkesgrupper hadde fri bolig, eller mottok erstatning for avsnv av bolig. Denne undersøkelse viser at følgende skille kan etableres:

- De som hadde embetsgårder på landet.
- De som mottok erstatning for mangel på embetsgård på landet.
- De som hadde fri bolig i byene.
- De som mottok erstatning for mangel på bolig i byene.

I 1828 ble det nedsatt en kommisjon som skulle vurdere systemet med embetsgårder. I kommisjonsinnstillingen gis det også en kort oversikt over institusjonens tilblivelse:

”Grundene til Udlæggelse af Embedsgaarder saavel for militaire som civile Embedsmænd kan vel antages at have været de, som med hensyn til de sidste opgives i Rescriptet af 3. Novbr. 1813, nemlig, at det undertiden har været vanskeligt for Embedsmænd paa Landet at erholde passende Boliger; at de Boliger, de haver kunnet foreskaffe sig, ofte have ligget afsides i deres Embedsdistricter, hvorved saavel Almuens Reiser til Embedsmændene ere blevne byrdefulde, som den mellem Embedsmændene nødvendige Communication mere vanskelig, og at Udgifterne ved Embedsmændenes Reiser i Districtet vilde formindskes, naar de boede paa bequemme Steder.”²⁰²

Ved inngangen til 1830-årene var det offentlig erkjent at embetsgårdsinstitusjonen ikke fungerte etter intensjonen. Gårdene lå ikke sentralt nok i embetsdistriktet og de var i dårlig forfatning. Allikevel konkluderte kommisjonen med at systemet burde opprettholdes. Hovedargumentet var at lokalbefolkningen hadde knapt med husrom, slik at det ble vanskelig for embetsmannen å finne et sted å bo. Videre var jord nødvendig for å skaffe *de Producter*,

---

²⁰² *Departements-Tidende 1831*, Johan Krohn, Christiania, s. 269f.

som høre til *Livets første Nødvendigheder*. Man kunne heller ikke kreve at embetsmannen skulle bo sentralt i sitt distrikt, dersom han selv måtte skaffe bolig.

Embetsmenn fikk i enkelte tilfeller erstatning for mangel på embetsgård, dvs. et årlig beløp som skulle dekke utgiftene til leie av husvære. Slike erstatningsbeløp gir således kunnskap om bolig som tillegg til annen inntekt. For sorenskrivere og fogder har jeg ikke funnet opplysninger om verdien av bolig. En sivil embetsmannsgruppe vi finner slik informasjon for er amtmenn. Flere ganger i løpet av perioden var amtmennenes inntekter gjenstand for offentlig vurdering.²⁰³ I tabell 6.9 presenteres amtmennenes inntekter i 1830-årene og 1840-årene. Nettolønn representerer inntekt etter fratrukk av utgifter ved embetets bestyrelse.

Tabell 6.9 Amtmennenes nettolønn (P) og avsavn av bolig (B), 1830-årene (1) og 1840-årene (2) i kroner.

Amtmenn i:	1830-årene		1840-årene	
	P	B	P	B
Søndre Trondheim	6248	600	6960	600
Søndre Bergenhus	5296	180		
Bratsberg	4168	960	4180	960
Jarlsberg	4368	560		
Buskerud	5648	640	4980	640
Christians	4220	276	4512	448
Smaalenene	5048	280	6042	772
Lister og Mandal			5812	400
Hedemarken			4140	800

*Lønn som forlikskommisær er ikke inkludert i de offisielle inntektsberegningene. Jeg har beregnet et tillegg for denne oppgaven, tilsvarende de opplysninger vi finner i inntektsoversiktene. Derfor er det ikke full overensstemmelse mellom mine tall og slik de presenteres i kildene.

Kilder: *Departements-Tidende for Aaret 1839*, "No. 3. Oversigt over de Rigets Amtmænd paahvilede Forretninger og disse Embedsmænds Indtægter m.m.", *Storthings Forhandlinger for Aaret 1845*, Første Deel, Christiania.

Tabell 6.9 viser at det var forskjeller i det beløpet som representerer bolig. Beregninger viser at beløpet som uttrykker bolig i 1830-årene utgjorde et tillegg i nettolønnen på ti prosent og i 1840-årene 12,6 prosent. Boligtillegget utgjorde i gjennomsnitt 499 kroner i 1830-årene og 660 kroner i 1840-årene. Sammenligner vi med geistligheten utgjorde bolig for de embeter der vi har opplysninger om slik godtgjørelse, i 1861-1865 et årlig tillegg på 12,7 prosent av

²⁰³ "No. 3. Oversigt over de Rigets Amtmænd paahvilende Forretningers Omfang og disse Embedsmænds Indtægter m.m.", *Storthings Forhandlinger i Aaret 1845*, Første Del, Christiania, "No. 13. Oversigt over de Rigets Amtsmænd paahvilede Forretningers Omfang og disse Embedsmænds Indtægter m.v", *Storthings Forhandlinger i Aaret 1854*, Anden Deel, Christiania.

inntekten, eller uttrykt i penger 336 kroner.²⁰⁴ Jeg har valgt ulik tilnærming i forhold til beregninger av bolig for de forskjellige yrkesgruppene. For de yrkesgrupper der vi ikke har informasjon om størrelsen på avsnitt av bolig har jeg forutsatt at tillegget utgjorde 12,6 prosent. Dette gjelder sorenskrivere og fogder. For de yrkesgrupper der vi har slik informasjon for flere år i perioden, har jeg brukt informasjonen direkte. Dette gjelder først og fremst ansatte ved institusjoner og lærere. For geistligheten har jeg brukt opplysninger for 1861-1865 som utgangspunkt, og forutsatt at gjennomsnittsbeløpet for husleiegodtgjørelsen lå fast i hele undersøkelsesperioden.

6.6 KONKLUSJONER

Figur 6.1 viser at sorenskriveres, byfogders, fogders og lensmenns variable og andre inntekter steg fra 600 000 kroner i 1830 til over 1,1 million kroner i 1865. Sorenskrivernes inntekter kom i sin helhet fra andre inntektskilder enn statskassen. Undersøkelsen bekrefter dermed at den delen av embets- og tjenestemennenes inntekter som kom inn direkte, og knyttet til gjennomføringen av bestemte oppgaver, var betydelig. Tillegget til lønnspostene i statsregnskapet var 22,3 prosent i 1830 og 26,8 prosent i 1865.²⁰⁵ Identifikasjon og beregning av statlig virksomhet som ikke er synlig i regnskaper, utgjør en viktig del av arbeidet med å kalkulere statlige tjenesters BNP-bidrag. På den måten unngår man brudd etter hvert som større deler av tjeneste- og embetsmennene kom over på fast statslønn.

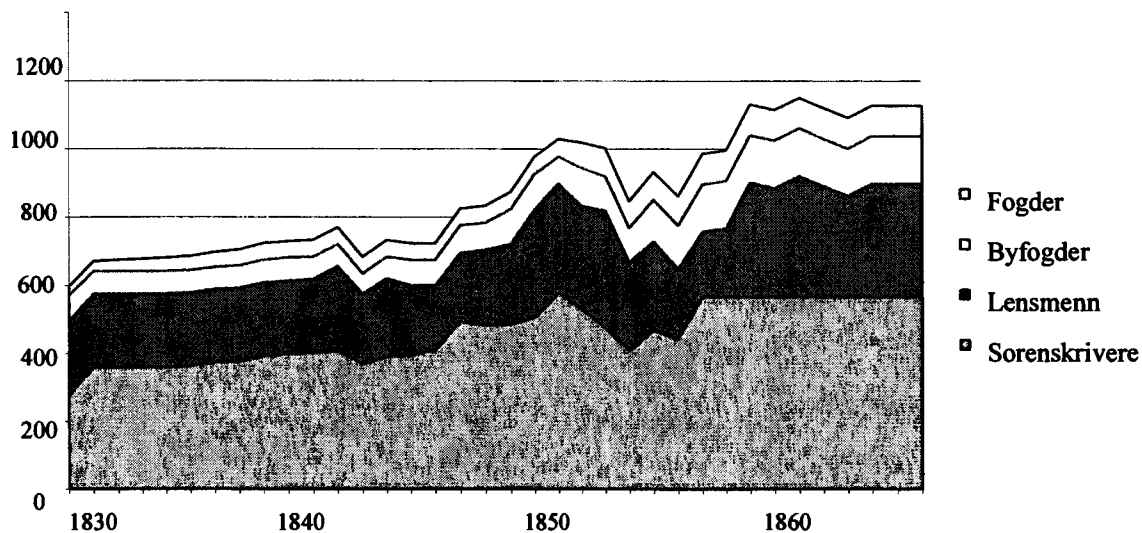
I perioden ble det en bevisstgjøring omkring systemets utilstrekkelighet. Dette kom til uttrykk i lønnskommisjonsarbeider. Sportelkommisjonens utredning i 1860-årene markerte et skille i synet på hva som var det offentliges oppgaver og hvordan disse kunne bli løst. På begynnelsen av 1870-årene ser man resultatene av denne holdningsendringen. Da kom sorenskrivere over på fast gasje.

---

²⁰⁴ Se kapittel 12 *Statskirken*, tabell 12.6.

²⁰⁵ Med lønnsposter i statsregnskapet menes første trinn i beregningsprosessen, fremstilt i kapittel 4.

Fig. 6. 1 Tillegg til statsregnskapets lønnsposter for sorenskrivere, lensmenn, fogder og byfogder, i 1000 kroner, 1830-1865

Kilde: Tallene er fremkommet på basis av egne beregninger.

Størst usikkerhet knytter seg til kalkulasjonen av lensmennenes inntekter 1830-1840. Beregninger av fogders, byfogders og sorenskriveres inntekter er basert på lønnskommisjonsarbeider og til dels årlige opplysninger i *Departements Tidende*. Samlet gir disse kildene derfor en god fremstilling av den årlige utviklingen i yrkesgruppenes lønn.

KAPITTEL 7

MILITÆRVESENET

7.1 TEMA OG PROBLEMSTILLING

En av hovedoppgavene til den liberale rettsstat på 1800-tallet var å opprettholde et militærvesen. Således var *Landmilitæretaten* og *Sjømilitæretaten* de største utgiftspostene i statsregnskapet i perioden 1830-1865, og trakk til sammen rundt en tredjedel av statsutgiftene.²⁰⁶ Militærvesenets bidrag til BNP er samlet lønn, dvs. pengelønn, klær og kost til faste og midlertidige mannskaper.²⁰⁷ Basert på de undersøkelser jeg har gjort om lønssystemer og lønnsforhold i denne perioden, kan jeg ikke se at det skal gjøres tilleggsberegninger for denne tjenesten, ut over de postene som fremkommer i statsregnskapet. Historikerne Geir Atle Ersland og Terje H. Holm beskriver overgangen fra legdssystem til et statsfinansierte militærvesen slik:

”Legdssystemet var agrarsamfunnets måte å løse samfunnsoppgaver på. Det fungerte direkte og tett. De som hadde med det militære legdssystemet å gjøre, kunne helt til soldaten marsjerte ut av bygda følge med i hva deres ytelser resulterte i. Men systemet var tungvint, lite oversiktlig sett fra sentralt hold, og så lenge bøndene leverte sine tjenester in natura, tilfløt ingen penger statskassen. Å omregne forpliktelsene til pengeavgifter ble derfor et mål sett fra statens side. Det ville bringe inn kontanter selv når soldatene ikke ble kalt ut til øvelser. Rundt år 1800 ga munderings-, utrednings- og standkvarterpenger drøyt 56 000 riksdaler i inntekt for statskassen. Bit for bit ble legdenes ansvar nedtrappet. Den siste rest forsvant i 1863 da kravet om å lagre og vedlikeholde soldatens utstyr samt å holde telthusene i orden forsvant.”²⁰⁸

I første del av kapitlet settes fokus på tilnærming og metode i svenske, finske og nederlandske arbeider. Deretter presenteres de norske kildene, som blant annet er ekstrakt av *Landmilitæretatens* og *Sjømilitæretatens* regnskaper, annet regnskapsmateriale,

²⁰⁶ Hodne, Fritz, *Stortingssalen som markeds plass. Statens grunnlagsinvesteringer 1840-1914*, Universitetsforlaget 1984, Tabell III, s. 306.

²⁰⁷ Fløttum, Erling Joar, *Nasjonalregnskapet i Norge, system og beregningsmetoder*, Samfunnsøkonomiske studier 45, SSB, Oslo 1980, s. 194.

²⁰⁸ Ersland, Geir Atle og Terje H. Holm, *Norsk forsvarshistorie*, Bind 1, Eide forlag, Bergen 2000, s. 262.

Odelstingsproposisjon ”No. 40. Om Regulering af civile og militaire Embedslønninger”, og Martin Braun Tvetes *Norges Statistik*.²⁰⁹

En rekke arbeider har militærvesenet på 1800-tallet som tema. Det er imidlertid få som ser på lønn. Det er vanskelig å få full oversikt over denne litteraturen, som til dels er kjennetegnet ved at personer tilknyttet forsvarsmiljøet har beskjeftiget seg med ulike sider ved militærvesenet. Jeg har derfor valgt å trekke frem *Norsk Forsvarshistorie*, bind 1 og 2, som ble utgitt i årene 2000 og 2001.²¹⁰ Som bakgrunn for dette bokprosjektet fremheves blant annet dette:

”I norsk historieforskning er Forsvaret som samfunnsinstitusjon blitt tillagt liten vekt. Det finnes riktignok en rikholdig krigs-, regiments- og våpenhistorisk litteratur, og for nyere tid er forskningen omkring sikkerhetspolitiske spørsmål svært omfattende. En samlet forskningsbasert fremstilling av Forsvaret i en bred og samfunnsmessig forstand finnes derimot ikke. Det er hovedmålsettingen med dette verket.”²¹¹

I tillegg trekkes Fritz Hodnes arbeid om statens grunnlagsinvesteringer perioden 1840-1914 frem. Han har en kvantitativ tilnærming til undersøkelser om statens bevilgninger til helsepleie, undervisning og samferdsel, og hva disse investeringene har betydd for landets økonomiske vekst i perioden. I den forbindelse har han også etablert en årlig serie for militærutgiftene.²¹²

Landmilitæretaten og *Sjømilitæretaten* blir behandlet separat. Bakgrunnen for et slikt valg er at de to forsvarsgrenene hadde ulik oppbygging, de ble behandlet hver for seg i budsjett og regnskap, de var underlagt egne militære planer, og de var representert med hvert sitt departement. Først i 1885 ble det etablert et felles forsvarsdepartement. I tillegg til å fange opp den historiske konteksten, åpner en slik tilnærming muligheter for nye problemstillinger om forsvarsvesenets rolle. De nye beregninger viser at militærvesenets BNP-bidrag utgjorde knapt to millioner kroner i 1830 og vel tre millioner i 1865.

---

²⁰⁹ ”No. 40. Om Omregulering af civile og militaire Embedslønninger”, *Storthings Forhandlinger i Aar 1871*, Tredie Deel, Christiania, Tvethe, Martin Braun, *Norges Statistik*, Chr. Tønsbergs Forlag, Christiania 1848, s. 319-340.

²¹⁰ Berg, Roald, *Norsk forsvarshistorie*, Bind 2, Eide forlag, Bergen 2001.

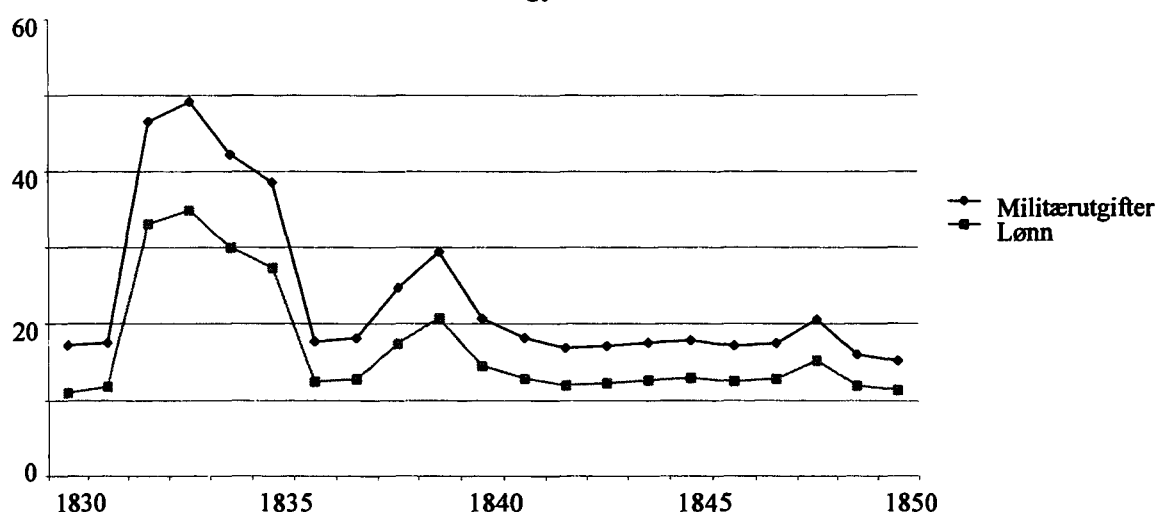
²¹¹ Ersland, Geir Atle og Terje H. Holm, *op.cit.*, s. 7.

²¹² Hodne, Fritz, *op.cit.*, Tabell III, s. 306f.

7.2 METODE OG TILNÆRMING I HNH, HNF OG HNS

Næringsgruppen *Government* i HNH omfatter administrasjon og forsvar. I motsetning til andre statsutgifter, viste militærutgiftene store, årlige svingninger. Derfor er beregningene utført på basis av årlige undersøkelser av statsregnskapet. Samlet lønn defineres som *lønn, kost og klær*. Som figur 7.1 viser, utgjorde lønnens andel av samlede militærutgifter rundt 70 prosent av militærutgiftene i perioden 1830-1850.²¹³

Fig. 7.1 Militærutgifter og lønn i Nederland 1830-1850, i 1000 hollandske gylden.

Kilde: Horlings, Edwin, *The economic development of the Dutch service sector 1800-1850, trade and transport in a premodern economy*, Neha Amsterdam 1995, s. 436f.

Olle Krantz har etablert serier for samlet lønn og innkjøp av varer og tjenester for det svenske militærvesenet fra og med 1800. Beregningene omfatter også den delen som ble finansiert direkte av befolkningen.²¹⁴ Undersøkelsene gir dermed et mer fullstendig bilde av militærutgiftene og også de statlige tjenestene enn tidligere HNS.²¹⁵

²¹³ Horlings, Edwin, *The development of the Dutch service sector 1800-1850, trade and transport in a premodern economy*, Neha Amsterdam, 1995, s. 436f.

²¹⁴ Krantz, Olle, *Historiska Nationalräkenskaper för Sverige: Offentlig verksamhet 1800-1980*, Lund 1987, s. 16-23.

²¹⁵ Lindahl, Erik et al. *National Income of Sweden 1861-1930*, London 1937.

Erkki Phikala har etablert serier over statens utgifter siste halvdel av 1800-tallet for Finland. I tillegg til lønn til faste og temporære mannskaper kom kost og losji.²¹⁶

7.3 ARBEIDER MED FOKUS PÅ MILITÆRVESENET

Et hovedtema i Roald Bergs fremstilling av norsk forsvarshistorie 1814-1905 er profesjonaliseringen av militærvesenet og dets betydning for moderniseringsprosessen.

”Forsvaret var også en integrert del av det statsapparatet som stod i spissen for den modernisering av Norge og generelt i Europa, som fulgte i kjølvannet av og som var med å frembringe den begynnende industrielle, teknologiske og kommunikative revolusjon i løpet av 1800-tallet: framveksten av ”kommunikasjonsstaten”, av spesialist- og profesjonsstaten.”²¹⁷

Hos Berg finner vi spredte opplysninger om antall i forbindelse med organisatoriske endringer, men boken inneholder ingen tabeller eller grafiske fremstillinger av utgifter, lønn eller antall. Selv om militærvesenet og militærutgiftene ikke er hovedtema i Hodnes arbeid om grunnlagsinvesteringer, har han etablert årlige tall for militærutgiftene 1815-1914 basert på Martin Braun Tvethes serie over statsutgiftene 1815-1845, *Oversigt over Kgr. Norges Finantser 1850-1876* og *Storthings Forhandlinger* 1915, ”St. Prp. Nr. 1 Statsfinansielle Opgaver 1815-1914”.²¹⁸ Hodne skiller ikke mellom utgifter til Landmilitæretaten og Sjømilitæretaten. Han identifiserer heller ikke lønn eller andre bestanddeler av utgiftene.

En samtidsberetning er kapittelet om forsvarsvesenet i Martin Braun Tvethes *Norges Statistik* som gir en fremstilling av forsvaret i Norge frem til 1848.²¹⁹ I tillegg til å følge utviklingen av den norske armé fra den første hærordningen av 1628, gis informasjon om inndelingen av den norske hær med antall og hvor stor del av budsjettet 1848-1851 som gikk til gasjering.²²⁰ Han har også en oversikt over militærutgiftene, fordelt som Landmilitæretaten og

---

²¹⁶ Hjerpe, Riitta, *Finland's Historical National Accounts 1860-1994: Calculation Methods and Statistical Tables*, Jyväskylä 1996, s. 58.

²¹⁷ Berg, Roald, *op.cit.*, s. 11.

²¹⁸ Hodne, Fritz, *op.cit.*, s. 64-78.

²¹⁹ Fremstilling frem til 1830 er basert på J. Chr. Berg, *Historisk Underretning om Landværet*, Christiania 1830.

²²⁰ Tvethe, *op. cit.*, s. 326-335.

Sjømilitæretaten.²²¹ For marinen finnes en vurdering av betydningen for det norske samfunn, og en oversikt over marinens materiell 1814 og 1848.²²²

7.4 KILDER OG METODE

Landmiliteretatens og *Sjømiliteretatens* utgifter er relativt godt dokumentert i offentlige kilder. Etatenes regnskaper finnes som bilag til ekstrakt av statsregnskapet fra og med 1849. I Riksarkivet har jeg funnet ekstrakt av *Landmiliteretatens* regnskap for årene 1838 og 1839.²²³ Arbeidet med å etablere årlige tall for samlet lønn er firedelt:

- Identifisere betydningen av og innholdet i postene i *Landmiliteretatens* regnskap.
- Finne kilder som gjør det mulig å beregne årlige lønnstall for *Landmiliteretatens*.
- Identifisere betydningen av og innholdet i postene i *Sjømiliteretatens* regnskap.
- Finne kilder som gjør det mulig å beregne årlige lønnstall for *Sjømiliteretatens*.

Identifiseringen skjer med utgangspunkt i *Landmiliteretatens* og *Sjømiliteretatens* regnskaper. Postene analyseres så ved hjelp av andre kilder. Dokument "O. No. 40. Om Regulering av civile og militaire Embedslønninger" inneholder opplysninger om de enkelte gruppers lønns sammensetning per 1867, gjerne med kommentarer til lønnsutviklingen. I budsjettsproposisjoner finner man gjerne detaljerte oversikter over postenes innhold.

7.5 LANDMILITÆRETATENS LØNSSPOSTER

For å finne lønn må postenes innhold analyseres og identifiseres. I dette arbeidet har jeg tatt utgangspunkt i *Landmiliteretats* regnskaper 1849 og 1861. Tabell 7.1 viser inndelingen av regnskapet disse to årene. I likhet med det vi har sett for statsregnskapet, endrer inndelingen seg. *Gasjeringen* er skilt ut som en egen hovedpost fra 1861.

---

²²¹ *Ibid.*, s. 240-346.

²²² *Ibid.*, s. 335-338.

²²³ Riksarkivet, Bokholderkontoret (3. armékontor) C 1819-1885, katalog 1254/01.

Tabell 7.1 Postene i Landmilitæretatens regnskap, 1849 og 1861.

Landmilitæretatens regnskap 1849	Landmilitæretatens regnskap 1861
Generalstaben	1. Gasjeringen
Krigsskolen	a. Generalstaben
Ingeniørbrigaden	b. Krigsskolen
Artilleribrigaden	c. Ingeniørbrigaden
Kavaleribrigaden	d. Artilleribrigaden
1ste akershusiske infanteribrigade	e. Kavaleribrigaden
2dre akershusiske infanteribrigade	f. 1ste akershusiske infanteribrigade
Trondheimske infanteribrigade	g. 2dre akershusiske infanteribrigade
Bergenske infanteribrigade	h. Trondheimske infanteribrigade
Christiansandske infanteribrigade	i. Bergenske infanteribrigade
Surnumaire secondløytnanter	j. Christiansandske infanteribrigade
Sivilmilitæres gasjer	k. Sivilmilitære embetsmenn
Festningsoffiserer og betjenter	l. Festningsoffiserer og betjenter
Tillegg for generalspersoner	m. Tillegg for generalspersoner
Gasjer utenom de ordinære planer	n. Gasjer utenom de ordinære planer
Ekserserlønn	o. Kvartergodtgjørelse
Kvartergodtgjørelse	p. Den militære høyskole
Den militære høyskole	q. Dyrtidstillegg
Kavaleriets ekserser- og remonteskole	2. Armeens øvelser
Brødforpleiningen	3. Brødforpleiningen
Sykes pleie og kur	4. Sykeforpleiningen
Materiell til det militære legevesen	5. Vervingen
Vervingen	6. Munderingsvesenet
Munderingsvesenet	7. Remonteringen
Remonteringen	8. Skyssutgifter
Fourangeringen	9. Festningers og kassernes forsyninger
Hesteholdsgodtgjørelse	10. Ingeniørvesenet
Skyssutgifter	11. Arsenalene
Brensel, lys m.v.	12. Krigshospitalkassen
Vedlikehold av festninger	13. Gardekompaniet i Stockholm
Drøbaksund befestning	14. Forskjellige utgifter
Arsenalene	
Krigshospitalkassen	
Den norske garde i Stockholm	
Reisestipend til offiserer	
Kontorutgifter til generaladjutant	
Kontorutgifter i Stockholm	
Veterinærelevers opplæring	
Tilfeldige utgifter	

Kilder: "Extract af Regnskab over Landmilitair-Etatens Udgifter for 1849, sammenholdt med Budgetbevilgningen", *Storthings Forhandlinger i Aaret 1854*, Femte Deel, Chr. Grøndahl, Christiania, "Extract af Regnskabet over Landmilitair-Etatens Udgifter for 1861 sammenholdt med Budgetbevilgningen", *Storthings Forhandlinger i Aar 1865-1866*, Sjette Deel, Christiania.

Landmilitæretatens regnskap 1849 inneholder 39 poster, regnskapet av 1861 14 hovedposter og 23 underposter. I tillegg til de postene jeg har tatt med i regnskapsoversikten for 1861 omfatter *Remonteringen* fourangeringen og hesteholdsgodtgjørelsen, og *Forskjellige utgifter* har en underoppdeling i reisestipendier til offiserer, veterinærelevers opplæring, bidrag til utgivelse av det norske militærtidsskrift, og tilfeldige utgifter. Nye poster i 1861 i forhold til

1849 var *dyrtidstillegg, forskjellige utgifter, samt gasjer utenom de ordinære planer*. Dyrtidstillegg kom inn på budsjettet for perioden 1857-1860.²²⁴

Generalstaben, Ingeniørbrigaden, Artilleribrigaden, Kavaleribrigaden, 1ste Akershusiske Infanteribrigade, 2dre Akershusiske Infanteribrigade, Trondhjemske Infanteribrigade, Bergenske Infanteribrigade, Christiansandske Infanteribrigade er lønnsposter og viser til inndelingen av den norske hær. Hæren ble omorganisert i 1818 og mannskapet redusert til omtrent det halve. Tvethe begrunner dette med at Norge nå var i union med Danmark-Norges tidligere hovedfiende, i tillegg til at vi ved inngangen til 1800-tallet hadde hatt en stor armé.²²⁵ Andre forklaringer var at halveringen var nødvendig ut fra statsøkonomiske hensyn og det var standspolitisk hensiktsmessig.²²⁶ Rundt 200 offiserer gikk over på *vartpenger*, dvs. utbetalinger i påvente av pensjon eller annen stilling. Vartpenger er spesifisert i statsregnskapet, sammen med pensjoner og gratialer.

Armeen bestod av nasjonale (vernepliktige) og vervede soldater og omfattet i undersøkelsesperioden i overkant av 22 000 mann. Nedbemanningen og nedbyggingen fra 1814 var også del av en europeisk utvikling. I Tvethe's *Norges Statistikk* finner vi følgende om antall: Linjearmeen bestod av 424 virkelige offiserer og 94 vakante i fred. Av underoffiserer var det av de gevorbene 227 virkelige og 84 vakante i fred, mens de nasjonale var 501 virkelige og 309 vakante i fred. Menige var 2 000 gevorbene og 10 000 nasjonale. Det fantes 335 virkelige spillemenn og 96 som var vakante i fred. Av håndverkere var det 86 virkelige og fire vakante i fred. Annet sivilmilitært personell bestod av 120 virkelige og 44 vakante i fred. Landvernet utgjorde 40 offiserer, 218 underoffiserer, 8 822 menige og 80 spillemenn.²²⁷

Andre lønnsposter er *surnumaire secondløytnanter, sivilmilitæres gasjer, gasjer til festningsoffiserer og betjenter, tillegg til generalspersoner, gasjer utenom de ordinære planer, ekserserlønn, den norske garde i Stockholm, og vervingen*.

Krigsskolen hadde sitt opphav i den matematiske skole som ble etablert i Oslo i 1750. Etter plan av september 1820 var krigsskolen en læreanstalt til dannelse av offiserer for den norske

---

²²⁴ "Extract af Kongeriget Norges Statsregnskab for Aaret 1857", *Storthings Forhandlinger i Aarene 1859-1860*, Femte Deel, Christiania.

²²⁵ Tvethe, *op.cit.*, s. 325.

²²⁶ Berg, Roald, *op.cit.*, s. 46.

²²⁷ Tvethe, *op.cit.*, s. 326-327.

landarmé, samt en høyere vitenskapelig utdanningsinstitusjon for ingeniør- og artillerioffiserer. Plan av 21. mars 1826 opphevet denne todelingen med opprettelsen av *Den kongelige norske militære høyskole*, hvis formål var utdanning av ingeniør- og artillerioffiserer. Planene inneholdt utgiftsreglementer. Her får man kunnskap om hvor stor andel av de samlede utgiftene som gikk til lønn.²²⁸ I armeens regnskaper er skolens inntekter trukket fra. Det betyr at man må søke informasjon om lønn til ansatte i skolens regnskaper eller i budsjettbeskrivelsen fra Departementet.

Kost og klær er med i beregningene, dvs. postene *brødforpleiningen* og *munderingsvesenet*. Undersøkelser av posten *munderingsvesenet* viser at denne ikke bare inneholdt lønn. En utgift var blant annet utstyr til hester. En nøyaktig oppstilling av postens innhold finnes i armédepartementets innstilling 1857–1860.²²⁹ Lønnsandelen utgjorde 83,5 prosent av samlet utgift til munderingsvesenet.

Remontering, hesteholdsgodtgjørelse og fourangering er godtgjørelse for utgifter den enkelte hadde som følge av krav om hestehold. Postene faller derfor ikke inn under lønn.

7.5.1 LANDMILITÆRETATENS LØNNSSYSTEM

Offiserer oppebar foruten den egentlige gasje, forskjellige andre inntekter, såkalte *emolumenter*. Emolumenter var i følge ”O. No. 40. Om Regulering af civile og militaire Embedslønninger” *oppasserpenger og brødpenger, kommandotillegg, adjutanttillegg, generaltillegg og alderstillegg*. Etter 1818 mottok hver garnisonerende offiser til sammen 132 kroner årlig i oppasserpenger og brødpenger. Kommandotillegget utgjorde for generalstabens og brigadenes sjefer 768 kroner, den garnisonerende korpssjef av kavaleriet 432 kroner, øvrige korps- og bataljonssjefer 336 kroner, andre 96 kroner årlig. Løytnanter som tjenestegjorde som adjutanter fikk en godtgjørelse. Tillegg til generaler var til sammen 4 000 kroner. I 1830 og 1833 fikk enkelte offiserer et alderstillegg. Lønningen for en rekke stillinger lå fast mesteparten av perioden 1830-1865. Lønningen var lav, og hadde sammenheng med at man forutsatte at mulighetene for privat beskjeftigelse ved siden av.²³⁰ For nasjonale kompanisjefer ble lønningen i 1830 fastsatt til 1 632 kroner. Lønningen til de nasjonale korpssjefer av kavaleriet og bataljonssjefene av infanteriet lå fast i hele perioden. Den ble satt til 2 976

²²⁸ Skolens planer finnes blant annet gjengitt i Schiøtz, Johannes, *Den militære Høyskole*, Kristiania 1919.

²²⁹ ”S. No. 4. Angaaende Militaeretaternes Udgifter i Budgetterminen fra 1ste Juli 1857 til 1ste Juli 1860”, *Storthings Forhandlinger i Aaret 1857*, Tredie Deel, Christiania, s. 246f.

²³⁰ ”No. 40. Om Omregulering af civile og militaire Embedslønninger”, *op.cit.*, s. 40.

kroner i 1826. En endring som gjaldt de fleste var innføring av dyrtidstillegg fra 1857. Disse tilleggene er med i regnskapene, slik at det ikke skal beregnes noe ekstra.

Kvartergodtgjørelsen for første del av undersøkelsesperioden, dvs. frem til 1839, er ikke med i regnskapene. Denne ble i utgangspunktet utredet av kommunene. Bolig skal imidlertid ikke regnes til lønnen for disse gruppene selv om alle nasjonale korps- og bataljonssjefer, korpsmajorer, eskvadron- og kompanisjefer samt stabskapteiner enten var tillagt sjefsgårder eller godtgjørelse for avsavn av sådan. Denne godtgjørelsen var bestemt til 320 kroner årlig for en korps- eller bataljonssjef og 240 kroner for en lavere avdelingssjef. Garnisonerende offiserer og løytnanter ved de nasjonale avdelinger kunne få anvist kvarter. Betaling for kvarter, som siden 1839 i sin helhet ble betalt av statskassen, ble fastsatt av hvert Storting og gjaldt for den påfølgende treårsperioden. For nasjonale løytnanter var denne en gang for alle fastsatt til kroner 120 årlig. De som ikke ønsket kvarter, kunne selv oppebære kvartergodtgjørelsen.

7.6 SJØMILITÆRETATENS LØNNSPOSTER

Tabell 7.2 viser inndelingen av sjømilitæretatens regnskap 1849 og 1861 etter bilag til statsregnskapet. Lønnsposter er *gasjer for offiserer av den aktive etat, tillegg til offiserer ved kommandosentralene i Christiania og Stockholm, utgifter ved sjøkadettkorpset, verftenes embetsmenn, offiserer og betjenter, gasjer for innrullerings- og losvesenets personale, generalauditøren som gasjetillegg, pensjoner for dem som har medaljen av 1801, øvelsestokter for offiserer, samt til forbedring i utkommandertes lønn.*

Tabell 7.2 Sjømilitæretatens regnskap 1849 og 1861

Sjømilitæretatens regnskap 1849	Sjømilitæretatens regnskap 1861
Gasjer for offiserer av den aktive stat	Gasjer for offiseretaten
Tillegg for offiserer ved kommandoekspedisjonene	Marinens kommandostab
Utgifter ved marinens faste mannskaper	Kontorutgifter ved kommandoskspedisjonene
Sjøkadettkorpset	Til en innehaver av hedersmedaljen av 1801
Verftenes embetsmenn, offiserer og betjenter	Sjøkadettinstituttet
Gasjer for innrullerings- og losvesenets personale	Marinens faste mannskaper
Generalauditøren som gasjetillegg	Verftenes embetsmenn og betjenter
Pensjoner for dem med medalje av 1801	Lønninger for marinens leger
Øvelsestokter for offiserer mv.	Til øvelser for marinens fartøyer
Stipendier for offiserer	Stipend for offiserer som går i fremmed orlogstjeneste
Til forbedring i utkommanderendes lønn	Utgifter ved innrullerings- og sesjonsvesenet
Utgifter ved innrullerings- og sesjonsvesenet	Uforutsette og tilfeldige utgifter
Kontorutgifter	
Til marinens hele materiell	
Til atskillige utgifter	

Kilder: "Extract af Regnskabet over Sømilitair-Etatens Udgifter for 1849, sammenholdt med Budget-Bevilgninger", *Storthings Forhandlinger i Aaret 1854*, Femte Deel, Chr. Grøndahl, Christiania, "Extract af Regnskabet over Sømilitair-Etatens Regnskaber sammenholdt med Budget-Bevilgninger", *Storthings Forhandlinger i Aarene 1865-1866*, Sjette Deel, Christiania.

7. 6.1 SJØMILITÆRETATENS LØNNSSYSTEM

Sjømilitæretatens lønnsystem bestod av fast gasje og forskjellige tillegg.²³¹ Tilleggene var del av lønnspostene i regnskapet. Innrulleringssjefene hørte inn under sivil-militære embetsmenn. Denne gruppen mottok deler av lønnen som sportler. Tabell 7.3 viser hvordan innrulleringssjefene inntekter var sammensatt og størrelsen på disse som et gjennomsnitt årene 1855-1865.

Tabell 7.3 Samlet lønn til innrulleringssjefene, som gjennomsnitt 1855-1865, i kroner

Stilling	Fast inntekt av statskassen		Mønstringsgebyr	Listers anskaffelse	Skriving av hyrekontrakt	Nettoinntekt
	Gasje	Kvarterpenger				
Christiania	2068	1048	1912	1164	1976	6444
Drammen	1204	600	3048	1528	2192	7060
Christiansand	2068	556	2732	1428	140	4348
Bergen	2100	680	1152	724	1468	4704
Trondheim	1920	600	444	400	1044	3300

Kilde: "O. No. 68. Om Regulering av de civile og militaire Gager", *Storthings Forhandlinger i Aaret 1871*, Tredie Deel, Christiania, s. 76-91.

²³¹ "O. No. 68. Om Regulering af de civile og militaire Gager", *Storthings Forhandlinger i Aaret 1871*, Tredie Deel, s. 76-91.

Den delen av innrulleringssjefenes inntekter som ikke kommer til syne i statsregnskapet, må beregnes. Jeg har forutsatt at tillegget til den faste gasjen (ikke medregnet kvarterpenger) var det samme i hele perioden. Andre statlige oppgaver, som oppmåling, overoppsyn med fiskeriene og ansvar for navigasjonseksamen ble også utført av marinens folk.²³² Jeg har tatt med oppmålingen og navigasjonseksamen under marinen.

7.7 SAMLET LØNN I LANDMILITÆRETATEN

Samlet lønn til Landmilitæretaten 1849-1865 er beregnet med utgangspunkt i Landmilitæretatens regnskaper, som finnes som bilag til ekstrakt av Statsregnskapet fra og med 1849. Postene er analysert, både i forhold til innhold og betydning. Årene 1838 og 1839 er beregningene basert på regnskapsmateriale i Riksarkivet. 1836-1837 og 1840-1848 er lønnstallene fremkommet med utgangspunkt i budsjettforhandlingene. Årene 1830-1835 er bevilgningene til Landmilitæretaten gitt *en bloc*, det vil si at enkeltposter ikke er skilt ut. For disse årene har jeg forutsatt at lønnen utgjorde 61 prosent av utgiftene. Forutsetningen bygger på undersøkelser de år vi har opplysninger om lønnens andel av utgiftene. Noe som forsvarer en slik tilnærming, er at det ikke skjedde noen organisatoriske endringer i perioden. For *Munderingsvesenet* er det forutsatt av lønnen utgjorde 83,5 prosent av postens utgift, basert på undersøkelser av budsjettet for 1857-1860.²³³

En rekke innvendinger kan rettes mot bruk av budsjettstall. For å imøtekomme denne kritikken, har jeg sammenlignet budsjetts- og regnskapstall. Resultatene kan sees i tabell 7.4. Budsjett har i denne sammenheng en noe utvidet betydning, og innebærer hele saksgangen fra Armédepartementets forslag til den endelige behandlingen i Stortinget. I og med at budsjettet ble bevilget for tre år om gangen, er sammenligningen budsjett-regnskap basert på det regnskapsåret som ligger midt i budsjettsperioden. Regnskapstallene i tabell 7.4 er hentet fra Tvetes oppstilling, mens budsjettstallene er fremkommet på basis av analyser av *Storthingets Efterretninger*.

---

²³² *Ibid.*, s. 76-96.

²³³ "S. No. 4. Angaaende Militaeretaternes Udgifter i Budgetterminen fra 1ste Juli 1857 til 1ste Juli 1860", *Storthinges Forhandlinger i Aaret 1857, Første Deel, Christiania*, s. 246f.

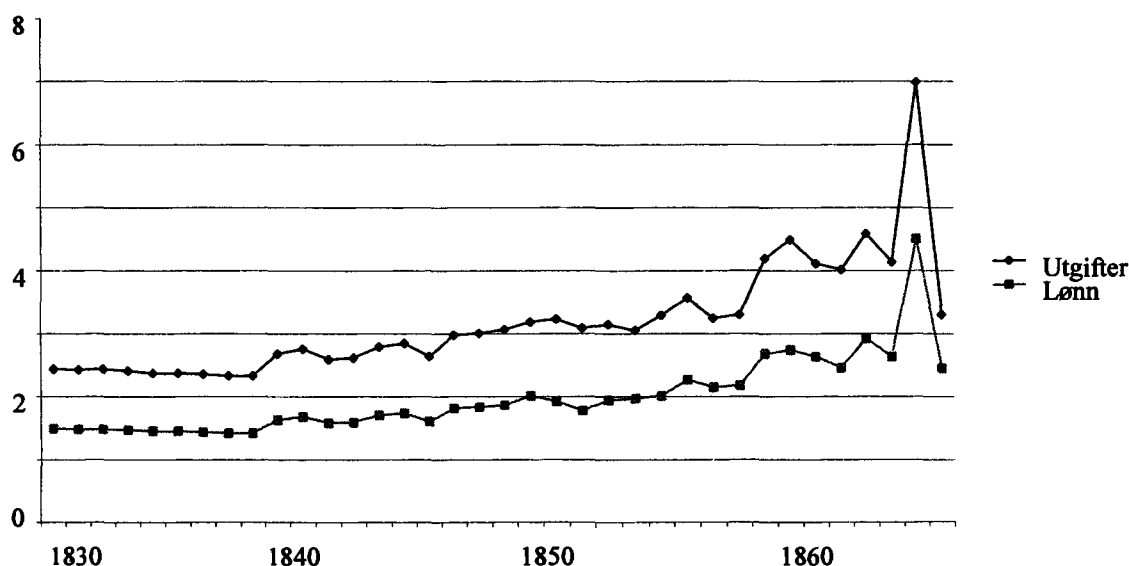
Tabell 7. 4 Landmilitæretatens budsjett og regnskap, utvalgte år, i 1000 kroner

År	Armedep.	Kgl. prop.	Militærkomite	Stortinget	Etter regnskapet
1830		2 600	2 440	2 440	2 435 (1831)
1833	2 696	2 540	2 380	2 380	2 380 (1834)
1836	2 720	2 380	2 439	2 423	2 336 (1837)
1839		2 980	2 820	2 756	2 756 (1840)
1842		3 006	2 904	2 800	2 788 (1843)
1845	3 122		3 178	3 016	2 976 (1846)

Kilder: *Storthings-Efterretninger 1814-1833*, 3de bind, Christiania 1882, Jacob Dybwads Forlag s.189ff, s. 464, *Storthings Efterretning 1836 -1854*, 1ste bind, Christiania 1888 Jacob Dybwads Forlag, s. 264ff, s. 280ff, s. 583ff, *Storthings-Efterretninger 1836-1854*, 2dre bind, Christiania 1893, Jacob Dybwads Forlag, s. 189ff, s.199ff, s. 852ff, s. 860ff, *Storthings-Efterretninger 1836-1854*, 3de bind, Christiania 1904, Jacob Dybwads Forlag, s. 353, s. 375, s. 1021, s. 1029, *Storthings- Efterretning 1836-1854*, 4de bind, Christiania 1911, Jacob Dybwads Forlag, s. 523, s. 537, Tvethe, Martin Braun, *Norges Statistikk*, Chr. Tønsberg Forlag, Christiania 1848, s. 240f.

Sammenligningen bekrefter at det var stor overensstemmelse mellom budsjettstall (Stortinget) og regnskapstall. I mangel av detaljerte regnskaper er det derfor mulig å bruke budsjettene som grunnlag for lønnsberegninger.

Fig. 7. 2 Landmilitæretatens utgifter og lønn 1830-1865, i millioner kroner

Kilder: *Storthings-Efterretninger 1814-1833*, 3de bind, Jacob Dybwads Forlag Christiania 1882, s. 189ff, s. 464, *Storthings-Efterretning 1836 -1854*, 1ste bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1888, s. 264ff, s. 280ff, s. 583ff, *Storthings-Efterretninger 1836-1854*, 2dre bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1893, s.189ff, s. 199ff, s. 852ff, s. 860ff, *Storthings-Efterretninger 1836-1854*, 3de bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1904, s. 353, s. 375, s. 1021, s. 1029, *Storthings-Efterretning 1836-1854*, 4de bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1911, s. 523, s. 537, Tvethe, Martin Braun, *Norges Statistikk*, Chr. Tønsberg Forlag, Christiania 1848, s. 240f., *Storthings Forhandlinger i Aaret 1854*, Femte Deel, Chr. Grøndahl, Christiania, *Storthings Forhandlinger i Aar 1865-1866*, Sjette Deel, Christiania.

Figur 7.2 viser årlige tall for Landmilitæretatens samlede utgifter, og årlige tall for samlet lønn. Fra og med 1836 er lønnstallene fremkommet på basis av direkte observasjoner i budsjettene, mens fra og med 1849 er lønnstallene fremkommet med utgangspunkt i regnskaper. Lønnen utgjorde over 60 prosent av armeens utgifter store deler av perioden. Dette gir grunnlag for å definere Landmilitæretaten som arbeidsintensiv. Det ble ikke gjennomført endringer i armeens organisasjon i perioden, selv om det forelå flere forslag. I 1839 overtok statskassen kvartergodtgjørelsen til de menige soldater, slik at utgiftsøkningen dette året er knyttet sammen med dette. Endringer og sammensetning i utgiftene har ellers sammenheng med øvelser, dyrtidstillegg og arsenalene. Utgiftsøkninger finner vi i forbindelse med Krimkrigen (1853-1856), innføringen av dyrtidstillegg 1857-1860, og utbruddet av den dansk-tyske krigen i 1864.

7.8 SAMLET LØNN I SJØMILITÆRETATEN

Konstruksjon av lønnsserier for marinen har *Sjømilitæretatens regnskap* som utgangspunkt årene 1849-1865, og posten *Sjømilitæretaten* på statsregnskapet og budsjetter årene 1830-1848. Regnskapet for 1857 finnes ikke som bilag til statsregnskapet. 1857 faller mellom to budsjettperioder, og er derfor fremkommet på basis av budsjettene for 1854-1857 og 1857-1861.

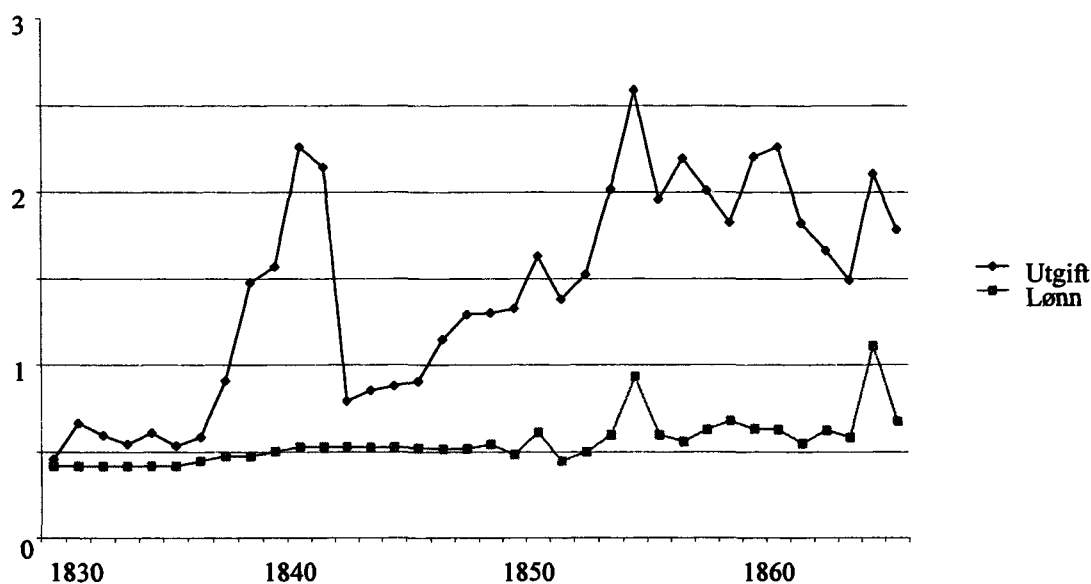
Regnskapene for 1864 og 1865 gjelder ifølge overskriften 1. april 1864 til 30. mars 1865 og 1. april 1865 til 30. mars 1866. I mangel av regnskapstall for kalenderåret 1864 og 1865 har jeg valgt å la regnskapstallene 1. april 1864 til 30. mars 1865 og 1. april 1865 til 30. mars 1866 representere henholdsvis 1864 og 1865.

For årene 1836-1848 er beregningene basert på budsjettsforhandlingene, slik de fremstilles i *Storthings-Efterretninger*. Årene 1830-1836 ble utgiftene til sjømilitæretaten bevilget *en bloc*, dvs. det redegjøres ikke nærmere for hvor mye som skulle bevilges til de enkelte områdene innen marinen. For disse årene er ikke budsjettsforhandlingene en bedre kilde enn statsregnskapet. På den andre siden finnes en kommisjonsrapport fra 1836 som viser til det beløp som de tidligere år var medgått til marinens personell.²³⁴ Dette beløpet forutsettes å være representativt for hvert av årene 1830-1835. Før 1836 omfattet marinen 77 offiserer, et fast mannskap på 534 mann, 26 verftsoffiserer, og i innrulleringsetat 15 mann. Den

²³⁴ *Storthings-Efterretninger 1836-1854*, 1ste Bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1888, s. 264f.

temporære styrke var etter utskrivningsmassen 28 648 mann, mens flåten kun trengte en bemanning på 6 000.²³⁵

Fig. 7.3 Marinens utgifter og lønn, i millioner kroner, 1830-1865

Kilder: *Storthings-Efterretninger 1814-1833*, 3de bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1882, s. 189ff, s. 464, *Storthings-Efterretning 1836-1854*, 1ste bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1888, s. 264ff, s. 280ff, s. 583ff, *Storthings-Efterretninger 1836-1854*, 2dre bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1893, s. 189ff, s. 199ff, s. 852ff, s. 860ff, *Storthings-Efterretninger 1836-1854*, 3de bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1904, s. 353, s. 375, s. 1021, s. 1029, *Storthings-Efterretninger 1836-1854*, 4de bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1911, s. 523, s. 537, Tvethe, Martin Braun, *Norges Statistik*, Chr. Tønsberg Forlag, Christiania 1848, s. 240f., *Storthings Forhandlinger i Aaret 1854*, Femte Deel, Christiania, *Storthings Forhandlinger i Aarene 1865-1866*, Sjette Deel, Christiania.

Figur 7.3 viser årlige tall for marinens samlede utgifter, og årlige tall for samlet lønn. Fra og med 1836 er beregningene basert på analyser av budsjettbehandlingen i *Storthingets Efterretninger*, og fra 1849 er beregningene basert på regnskapene. Som vi ser, var det store årlige variasjoner i utgiftene. Utviklingen må settes i sammenheng med introduksjonen av flere marineplaner i perioden, dvs. moderniseringsstrategier. Marinen skulle rustes opp materielt. I de første årene på 1830-tallet hadde marinen svært lite utstyr i forhold til mannskap. Modernisering av marinen med gjennomføringsfaser på 15 år, ble introdusert i siste halvdel av 1830-årene og midten av 1850-årene. Etter planen av 1836 skulle flåten bestå av 211 skip, hvorav åtte dampskip. Den teknologiske utvikling gikk imidlertid for hurtig.

²³⁵ *Ibid.*

Dampskipenes betydning hadde økt.²³⁶ Dette innebar, at planen raskt ble umoderne. Et annet forhold som også kompliserte moderniseringen, var at det ikke var samsvar mellom den økonomiske rammen for planen og de vedtak som ble gjort i Stortinget, slik at det ikke var mulig å følge den forutsatte utbyggingstakten. I 1855 ble det nedsatt en kommisjon for å utarbeide en ny marineplan. Krimkrigen 1853–1857 spilte en avgjørende rolle for modernisering av sjøkrigsmateriell. Marinen hadde en ”blomstringsperiode” i 1850- og 1860-årene.²³⁷ I likhet med situasjonen for Landmilitærretaten, økte marinens utgifter i forbindelse med spente europeiske situasjonen i 1864.

Marinens betydning i den svensk-norske personalunionen var allerede blitt lansert i planer av 1818 og 1828. Den norske flåten skulle bidra til forsvar av Skandinavia samtidig som man ville få en jevnstor flåte med den russiske Østersjøflåten.²³⁸ Marinens rolle i kystforsvaret ble imidlertid understreket i diskusjonene i Stortinget og de forutsetningene som lå i moderniseringsvedtakene i 1830-årene:

”Forsvarspolitisk sett fremstår imidlertid flåteplanen av 1836 som et nasjonalt monument. I stedet for å gjøre seg gjeldende på verdenshavene og eventuelt i Nord- og Østersjøen, skulle marinen beskytte norskekysten fra Svinesund til Varangerfjorden i samsvar med de nasjonale trusselvurderingene som kom til uttrykk i de militære tidsskrift. Flåteplanen av 1836 var et offisielt norsk farvel til en unions- og Sverige-sentrert militærstrategi.”²³⁹

---

²³⁶ Se vurderingen av gammel og ny plan i *Storthings –Efterretninger 1836-1854*, 4de Bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1911, s. 523f.

²³⁷ Dahl, T. P., *Unionsforsvar eller nasjonalt forsvar*, hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen, 1967. Dahl peker på at skipene som ble bygget i 1850- og 1860-årene etter planen av 1855 fort ble umoderne, s. 55.

²³⁸ Berg, Roald, *op. cit.*, s. 61.

²³⁹ *Ibid.*, s. 120.

Tabell 7.5 Sjømilitæretatens budsjett og regnskap, i 1000 kroner*

År	Marinedep.	Kgl. Prop.	Militærkomité	Stortinget	Etter regnskapet
1830	979	768	648	648	665
1833		800	640	664	613
1836	1 865	1 353	1 353	1 353	910
1839	1 865	1 865	1 865	1 401	2 264
1842	1 612	1 440	980	980	852
1845	2 302	1 859	1 264	1 264	1 149
1848	1 900	1 864	1 668	1 516	1 345
1851	2 080	1 864	1 556	1 536	1 352
1854		1 864	1 632	1 520	1 779

* Kolonnen etter regnskapet viser regnskapstallene året etter budsjettsamlingen.

Kilder: *Storthings-Efterretninger 1814-1833*, 3die bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1882, s. 189ff, s. 464, *Storthings- Efterretning 1836-1854*, 1ste bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1888, s. 264ff, s. 280ff, s. 583ff, *Storthings-Efterretninger 1836-1854*, 2dre bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1893, s. 189ff, s. 199ff, s. 852ff, s. 860ff, *Storthings-Efterretninger 1836-1854*, 3de bind, Christiania 1904, s. 353, s. 375, s. 1021, s. 1029, *Storthings- Efterretning 1836-1854*, 4de bind, Christiania 1911, s. 523, s. 537, Tvethe, Martin Braun, *Norges Statistik*, Chr. Tønsbergs Forlag, Christiania 1848, s. 240.

Tabell 7.5 viser utgiftene til sjømilitæretaten etter budsjett og regnskap 1830-1854. For de første årene i sammenligningsperioden er det samsvar mellom bevilgning og regnskap. For perioden 1836-1854 er det ikke full overensstemmelse mellom budsjetts- og regnskapstall. Dette får imidlertid ingen konsekvenser for mine beregninger. For årene fra og med 1849 er regnskap, med detaljert oversikt over lønnspostene, utgangspunkt for beregningene, mens for årene 1836-1848 er det mulig å bruke lønnstallene slik de fremkommer i budsjettsforhandlingene. Tabell 7.6 gir en detaljert oppstilling over lønnskostnadene 1835-1842. I perioden fra og med 1836 er det nemlig utbygging av marinens materiell som førte til uoverensstemmelse mellom budsjett og regnskap. Den økonomiske ramme som lå til grunn for marineplanen av 1836 ble ikke fulgt opp av militærkomiteen og Stortinget. Argumentene varierte, som blant annet mindre heldige konjunkturer.²⁴⁰ Det ble med andre ord bevilget andre summer enn forutsatt, uten at det ble vedtatt hvilke områder eller utbygginger som skulle prioriteres.²⁴¹

²⁴⁰ *Storthings-Efterretninger 1836-1854*, 4de bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania, s. 523.

²⁴¹ *Ibid.*

Tabell 7.6 Lønn til ansatte i marinen 1835, 1836, 1839 og 1842, i kroner.

Stilling post	1835	1836	1839	1842
Aktive offiseretat	143 120	142 952	145 360	145 088
Faste mannskap	208 000	179 996	213 696	205 636
Sjøkadettkorpset	18 558	17 288	15 952	14 912
Verftenes offiserer	24 312	24 312	27 856	32 056
Marinens innrulleringsetat	22 980	22 276	23 644	23 528
Generalauditøren		736	736	736
Pensjoner		384	288	144
Øvelse		100 000	100 000	100 000

Kilder: Storthings-Efterretninger 1836-1854, 1ste Bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1888, s. 264ff, 583ff, Storthings-Efterretninger 1836-1854, 2det Bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1893, s. 189ff, 860ff.

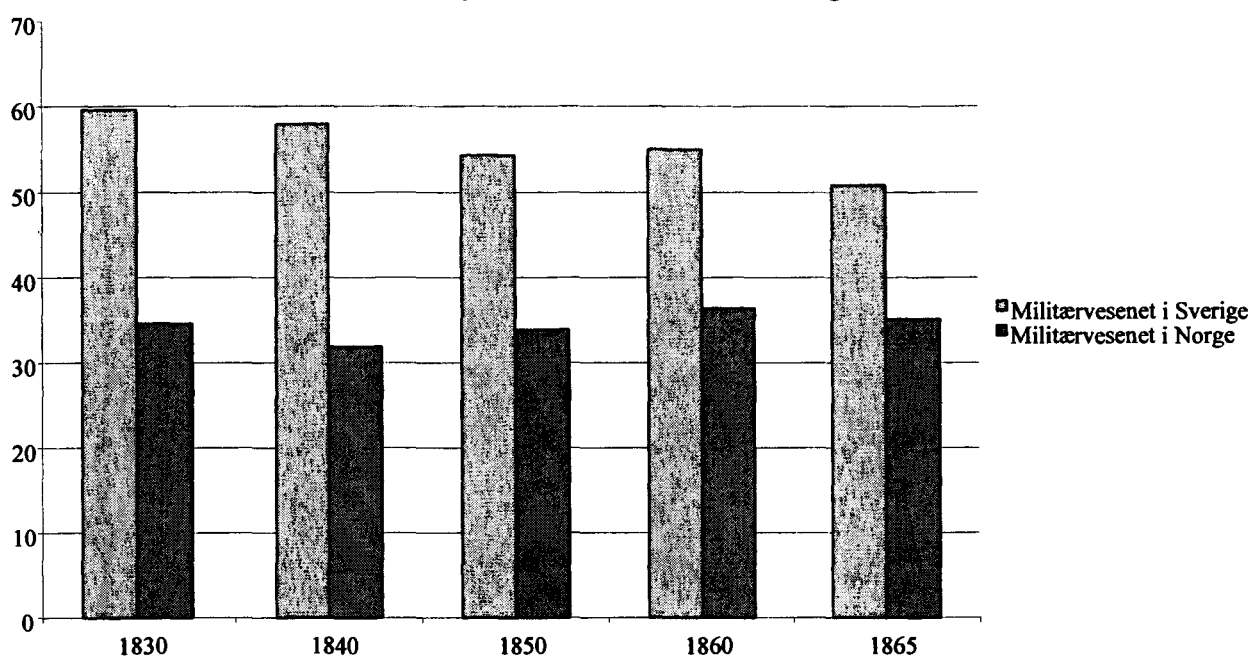
Det vi ikke får vite ut fra analyser av budsjettsforhandlingene, er om det fant sted øvelser i noen av årene 1830-1835. Var dette tilfelle får vi en økning i lønnskostnadene på 100 000 kroner.²⁴²

7.9 MILITÆRVESENET I NORGE OG SVERIGE

Sammenligning av militærvesenets andel av de statlige tjenestene i Sverige og Norge i figur 7.4 viser at tjenesten utgjorde en større del i Sverige enn i Norge. Mens militærvesenet utgjorde 60 prosent av statens tjenester i Sverige i 1830, var tilsvarende tall for Norge litt over 30 prosent. I 1865 utgjorde militærvesenet rundt 50 prosent av statens tjenester i Sverige, og i Norge litt over 30 prosent. Bevilgningene til militærvesenet i Norge var knyttet til flere forhold, som den vanskelige statsfinansielle situasjonen i landet etter Napoleonskrigene, som blant annet ledet til en kraftig reduksjon av hæren. I unionsperioden med Sverige var det også stor usikkerhet om det norske militærets rolle. Dette kommer til uttrykk i marineplanen i 1830-årene, med understreking av dens betydning i forhold til kystforsvaret.

²⁴² *Storthings-Efterretninger 1836-1854, 1ste Bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1888, s. 264f.*

Fig.7.4 Militærvesenets prosentvise andel av statens tjenester i Norge og Sverige, 1830, 1840, 1850, 1860 og 1865

Kilde: Krantz, Olle, *Historiske Nationalräkenskaper för Sverige: Offentlig verksamhet 1800-1980*, Lund 1987.

7.10 KONKLUSJONER

Beregninger av militærvesenets BNP-bidrag er basert på årlige undersøkelser av regnskaper og budsjetter til Landmilitæretaten og Sjømilitæretaten. Det er ikke gjort tilleggsberegninger for militærvesenet ut over det som fremkommer i regnskapsmaterialet. Samlet lønn er definert som pengelønn, kost og klær. Samlet BNP-bidrag for Landmilitæretaten og Sjømilitæretaten utgjorde knapt to millioner kroner tidlig i perioden og vel tre millioner kroner i 1865. Året 1864 skiller seg ut. Lønnsutgiftene steg kraftig som følge av mobilisering i forbindelse med den dansk-tyske krigen.

KAPITTEL 8

STATENS TJENESTER

8.1 TEMA OG PROBLEMSTILLING

Beregningene i kapitlene 4-7 gir et kvantitativt bilde av statens virksomhet innen administrasjon, militærvesenet, helse- og sosial og undervisning i årene 1830-1865. Undersøkelsen bekrefter, at kun deler av statens virksomhet var synlig over statsregnskapet. Således utgjorde statsinstitusjonene og tjeneste- og embetsmennesenes andre og uvisse inntekter et tillegg til statsregnskapets poster på vel 20 prosent i 1830, og over 25 prosent i 1865.

Det har vært vanskelig å bestemme hva som var statlige oppgaver, fordi det ikke var klart definert i samtiden hvilke oppgaver staten skulle påta seg, og hva som var kommunale myndigheters, eventuelt også privates ansvar. Dette kommer frem i diskusjonene i Stortinget. En del av de oppgavene som i dag regnes som statlige, hørte til kommunene, og omvendt. I utgangspunktet har jeg fulgt de prinsipper som også gjelder for i dag, nemlig at statsforvaltningen omfatter virksomhet som er kontrollert av offentlige myndigheter og hovedsaklig finansiert av offentlige midler.

Så langt har fokus vært det enkelte tjenesteområde. I dette kapitlet bringes resultatene sammen. I tillegg presenteres statens tjenesters prosentvise andel av BNP, sammenligninger med den svenske statistikken, og hvordan de nye resultatene samsvarer med tidligere beregninger. I kapittel 14 settes resultatene inn i en analytisk ramme.

8.2 NOMINELLE LØNSSERIER 1830-1865

Samlet lønn utgjorde 5,5 millioner kroner i 1830 og 9,2 millioner kroner i 1865.

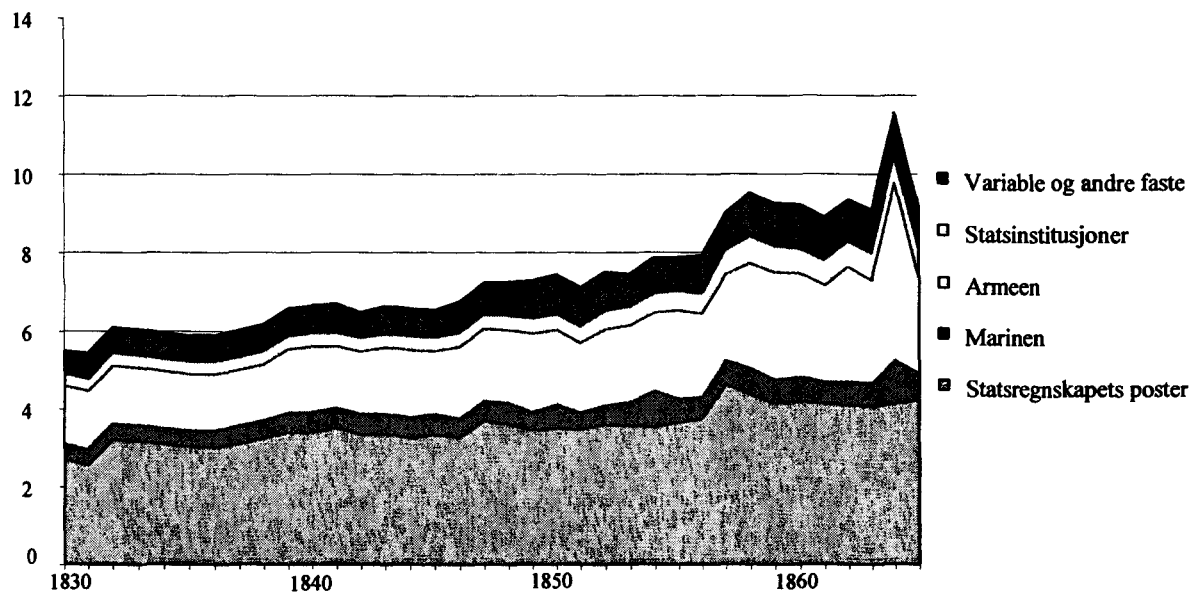
Tabell 8.1 Prosentvis fordeling av samlet lønn

Inndeling	1830	1840	1850	1865
Statsregnskapets poster	48,5	50,4	46,6	45,5
Sjømilitæretaten	7,7	8,1	8,3	7,6
Landmilitæretaten	27	25,1	25,7	26,6
Statsinstitusjonene	6	5,4	5,7	8
Variable og andre faste inntekter	10,8	11,0	13,7	12,2

Kilde: Basert på egne beregninger i kapitlene 4-7.

Tabell 8.1 viser resultatene fra hvert trinn i kalkulasjonsprosessen. Postene etter statsregnskapet utgjorde den største delen i statens BNP-bidrag med 48,5 prosent i 1830 og 45,6 prosent i 1865. Tar vi med militærvesenet, som også var en del av statsregnskapet, var tilsvarende tall vel 83 prosent og 80 prosent. Dette viser at man i perioden 1830-1865 ikke fikk en utvikling der stadig større deler av statens virksomhet var synlig i statsregnskapets poster. Riksrevisjonens kommentarer til statsregnskapets innhold rundt 1880, bekrefter dette. De fleste statsinstitusjonene var kun representert med statsbidraget gjennom mesteparten av 1800-tallet. De vurderinger som gjaldt i forhold til statsregnskapets innhold i 1830, var stort sett de samme i 1865. Statsinstitusjonenes andel av statens BNP-bidrag økte fra seks prosent til åtte prosent. Selv om de fleste institusjonene var etablert før 1830, fikk man flere kombinerte lærde, real, og middelskoler, nye institusjoner innen helse- og sosial, mens Botsfengselet var i virksomhet fra 1850-årene.

Fig. 8.1 Statens BNP-bidrag i millioner kroner, i løpende priser, 1830-1865

Kilde: Figuren er basert på egne beregninger.

Figur 8.1 viser utviklingsforløpet til statens tjenester. Året 1864 skiller seg ut. Som vist i kapittel 7, har dette sammenheng med mobilisering i forbindelse med den dansk-tyske krigen. Militærutgiftene steg fra vel fem millioner kroner i 1863 til over ni millioner kroner i 1864, og var igjen i 1865 vel fem millioner kroner.²⁴³ Uviklingen i siste halvdel av 1850-årene kan settes i sammenheng med dyrtidstillegget som ble gitt de fleste statsansatte for budsjettperioden fra og med 1857.

Tjenestene skal også deles inne etter område. Dette har blant annet sammenheng med målet om sammenlignbare NHNA, og innholdet i dagens næringsinndeling. Næringsgruppe 14 *Offentlig forvaltning* i HNN har et mer omfattende innhold enn det vi finner i det nederlandske arbeidet og i dagens nasjonalregnskap. I tillegg er det behov for kunnskap om den kvantitative tjenesteutviklingen innen og mellom de administrative nivåer stat, amt og kommuner.

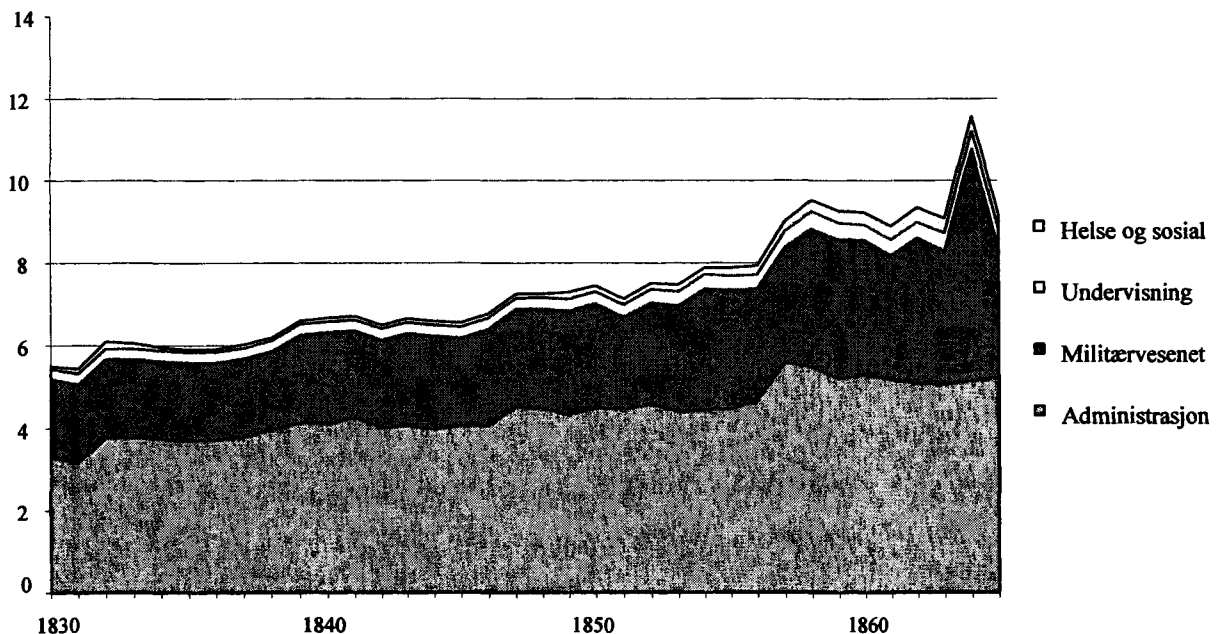
Til *Administrasjon* hører de fleste lønnspostene på statsregnskapet, statsinstitusjonene Botsfengselet, tukthusene og slaveriene, samt embets- og tjenestemennenes variable og andre faste inntekter.

²⁴³ Hodne, Fritz, *Stortingssalen som markeds plass. Statens grunnlagsinvesteringer 1840-1914*, Universitetsforlaget 1984, s. 307.

Undervisning omfatter Universitetet, lærde-, real- og middelskoler, døvstum instituttet, i tillegg til noen lønnsposter i statsregnskapet.

Helse og sosial er blant annet postene lønninger til medisinalvesenet, fattigvesenet på Kongsberg, tilfeldige utgifter ved medisinalvesenet, kontrollkommissjonen for sinnssyke, lønn til en overlege for den spedalske sykdom. I tillegg kommer statsinstitusjonene Rikshospitalet, fødselsstiftelser og jordmorskoler, barnehospitalet, Gaustad sinnssykeasyl, og Pleiestiftelser for spedalske. Området *Militærvesen* omfatter forsvarets to grener *Landmilitæretaten* og *Sjømilitæretaten*.

Fig. 8.2 Statens BNP-bidrag etter område, i millioner kroner, i løpende priser, 1830-1865

Kilde: Figuren er basert på egne beregninger.

Figur 8.2 presenterer statens BNP-bidrag etter område. *Administrasjon* og *Militærvesenet* dominerte statens tjenester. Samlet utgjorde disse områdene 94 prosent av BNP-bidraget i 1830 og 91 prosent i 1865. Dette var i samsvar med tidens politiske ideolog om den liberale rettsstat, dvs. at statens oppgaver var begrenset til borgernes rettsvern og forsvar. Borgerne skulle beskyttes mot en vilkårlig kongemakt.²⁴⁴ Tabell 8.2 viser områdenes prosentvise fordeling av statens BNP-bidrag, hvert tiår i undersøkelsen, samt 1865.

²⁴⁴ For en nærmere utdyppning av økonomisk politikk i den liberale rettsstat, se kapittel 14, avsnitt 14.4.

Tabell 8.2 Områdenes prosentvise andel av statens BNP-bidrag.

Område	1830	1840	1850	1860	1865
Administrasjon	59,5	61,2	59,8	56,9	56,5
Militærvesen	34,7	33,2	34	35,4	34,2
Undervisning	4,6	4,2	4,2	4,4	5,2
Helse- og sosial	1,2	1,4	2,0	3,3	4,1

Det skjer en forskyvning i sammensetningen av tjenestenes andel av BNP. *Helse og sosial* og *Undervisning* trakk nær seks prosent av BNP-bidraget i 1830, en andel som var økt til over ni prosent i 1865.

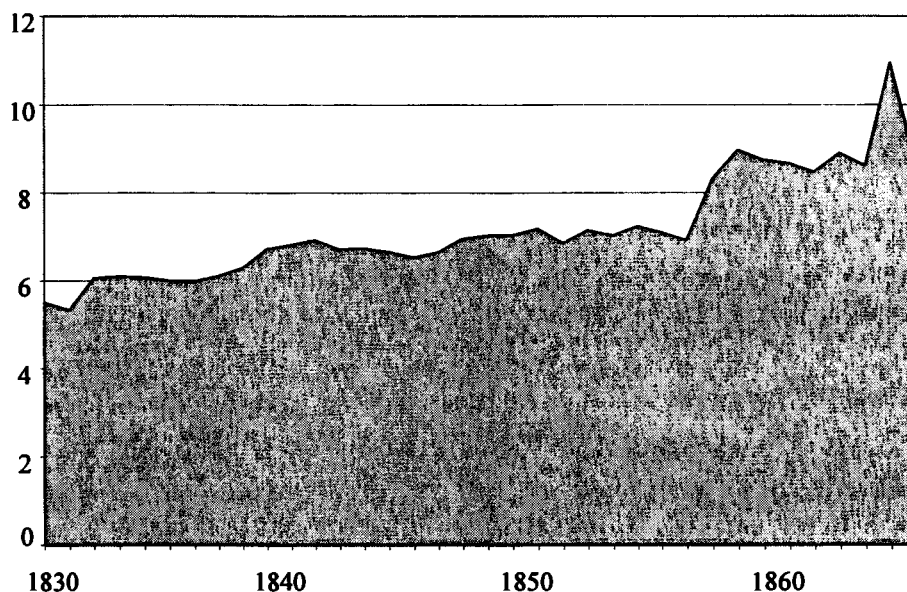
Det rene statsengasjement innen undervisning var knyttet til høyere skoleslag som lærde, middel- og realskoler og Universitetet. De fleste skolene var som tidligere nevnt, etablert før 1830. Hovedendringen var utvidelse av de lærde skoler til også å omfatte real- og middelskoler. Innen helse- og sosiale tjenester fikk man imidlertid flere nye institusjoner i perioden, som skulle dekke behovet til ulike pasientgrupper. Statens engasjement var særlig knyttet til psykiske lidelser og helbredelse av spedalske. Engasjementet hadde blant annet sammenheng med at kommuner og private ikke ga et godt nok tilbud til psykiatriske pasienter. Dette forklarer hvorfor helse- og sosial utgjorde en betydelig større del av statens BNP-bidrag i 1865 enn i 1830.

8.3 FASTPRISBEREGNINGER

Som vist i kapittel 2 skiller fastprisberegninger av offentlige tjenester seg fra næringer med klart definert pris og mengde. Bruttoproduktet etableres på basis av innsatsfaktorene. I HNA-sammenheng deflateres offentlige tjenester med lønn, selv om dette innebærer en forutsetning om null produktivitetsvekst. Problemet er imidlertid ikke løst med dette. Det finnes nemlig ingen tilgjengelig og representativ lønnsindeks for statlige embets- og tjenestemenn i den perioden min undersøkelse omfatter. Etablering av en slik indeks er tidkrevende og vanskelig, fordi inntektskildene til de enkelte yrkesgruppene varierte. For en rekke tjeneste- og embetsmenn utgjorde variable inntekter hele eller deler av inntekten. Det er vanskelig å finne nøyaktige sysselsettingstall. Det er ofte ikke samsvar i de ulike kilder i forhold til antall ansatte. Samlede opplysninger om lønn og sysselsetting for den enkelte yrkesgruppe finnes gjerne kun for få år, slik at det ikke er mulig å konstruere lønnsserier på basis av årlig informasjon. Jeg har konstruert tre separate lønnsindekser basert på årlig gjennomsnittslønn:

lønn for geistlighet, lærere ved allmueskolen i landdistriktene og lærere ved allmueskolen i byene. Hovedtyngden av statens tjenester er deflatert med lønnssetninger for lærere ved allmueskoler i byene. Sorenskriveres, fogders, lensmenns og byfogders inntekter er deflatert med lønnssetninger for geistligheten. Den årlige veksten var 1,3 prosent.

Fig. 8.3 Statens BNP-bidrag i millioner kroner, i 1830-priser

Kilder: Figuren er basert på egne beregninger.

Figur 8.3 gir en fremstilling av statens tjenester i faste priser. Beregninger viser at veksten var sterkest i perioden 1830-1840 med 2,2 prosent. Den årlige veksten 1850-1860 var 1,9 prosent, og 0,5 prosent i perioden 1840-1850.

8.4 STATENS TJENESTERS ANDEL AV BNP: NYE OG TIDLIGERE BEREKNINGER

8.4.1 NYE BEREKNINGER

Ola Honningdal Grytten har estimert årlige anslag for BNP 1830-1865 basert på tre *benchmark years* 1835, 1845 og 1865. Tallene for 1835 og 1845 har utgangspunkt i Schweigaards og Tvethes oppgaver, mens tallet for 1865 er hentet fra SSB.²⁴⁵ Statens nominelle BNP-bidrag økte fra 5,5 millioner kroner til 9,2 millioner kroner. I samme periode økte BNP fra 168 millioner kroner til 480 millioner kroner. Nominell, årlig vekst i statens

²⁴⁵ Hodne, Fritz og Ola Honningdal Grytten, *Norsk økonomi i det 19. århundre*, Fagbokforlaget 2000, s. 85f.

tjenester var 1,5 prosent mot tilsvarende vekst i BNP på tre prosent. Statens tjenesters andel av BNP utgjorde 3,3 prosent i 1830, og 1,9 prosent i 1865.

Tabell 8.4 Norske og svenske statlige tjenesters andel av BNP 1830-1865*

År	Norge	Sverige
1830	3,3	4,2
1835	3,3	3,9
1840	3,5	3,7
1845	2,9	3,8
1850	3,5	3,3
1855	2,3	2,7
1860	2,5	3
1865	1,9	3,1

* Beregningene omfatter kun lønn.

Kilder: Krantz, Olle, Historiska Nationalräkenskaper för Sverige: Offentlig verksamhet 1800-1980, Lund 1987, s. 56-57, Krantz, Olle, Swedish Historical National Accounts 1800-1980 – Aggregated Output Series, Preliminary version, Umeå 2001, s. 12-13.

Tabell 8.4 sammenligner den svenske og norske statistikken, og viser statens tjenester i prosent av BNP hvert femte år i undersøkelsesperioden. Statens tjenester utgjorde en mindre del av BNP i Norge enn i Sverige de fleste år, med unntak av 1850. Vi ser også at i begge land utgjorde statens tjenester en mindre andel av verdiskapningen i 1865 enn i 1830. En samlet diskusjon om årsakene til at de statlige tjenestene fikk reduserte sin andel av BNP fra 1830 til 1865, finnes i kapittel 13, avsnitt 13.5.

8.4.2 OFFISIELLE NASJONALREGNSKAPSTALL FOR 1865

Statistisk Sentralbyrå publiserte i 1965 nasjonalregnskapstall tilbake til 1865. For året 1865 omfatter beregningene offentlig konsum, inndelt som sivilt konsum og militært konsum, inntekter og utgifter i statsforvaltningen, kommuneforvaltningen og offentlig forvaltning. Offentlig konsum er verdien av varer og tjenester som den offentlige forvaltning disponerer for forvaltningsmessige og administrative formål, dvs. bruttoproduksjonen minus salg av varer og tjenester. Brutttoproduksjonen er sektorens kjøp av varer og tjenester, kapitalslit, lønnskostnader og eventuelt indirekte skatter. Figur 8.4 viser statsforvaltningens utgifter fordelt som nettokjøp av fast eiendom, nybygg og anlegg, reparasjoner og vedlikehold av bygninger og anlegg, andre utgifter til varer og tjenester fordelt som lønninger og pensjoner og andre utgifter, renteutgifter, subsidier, og stønader til private konsumenter. Beløpene i figur 8.4 representerer utgiftene i 1865 etter de offisielle beregningene.

Fig. 8.4 Statsforvaltningens utgifter 1865, i millioner kroner, SSBs tall

Nettokjøp av fast eiendom	Nybygg og anlegg, reparasjoner og vedlikehold av bygninger og anlegg	Andre utgifter til varer og tjenester				Renteutgifter	Subsidier	Stønader til private konsumenter
		Sivile		Militære				
		Lønninger og pensjoner	A n d r e	Lønninger og pensjoner	A n d r e			
-	1	5	4	2	3	1	-	-

Kilde: Bjerke, Juul, *Langtidslinjer i norsk økonomi 1865-1960*, Samfunnsøkonomiske studier 16, Statistisk Sentralbyrå, Oslo 1966, s. 116-121.

Statsforvaltning er all statlig forvaltning, med unntak av statlige foretak. Hva som faller inn under begrepet *all statlig forvaltning* kommer ikke direkte frem i tallene for 1865. For 1930 og fremover skjer det en inndeling i underposter, som gir en nærmere bestemmelse av begrepets innhold. Lønn var fordelt på følgende grupper: havnevesen og losvesen, lufttransport, offentlig administrasjon, forsvar, undervisning, helse- og veterinærvesen, juridisk, teknisk og merkantil tjenesteyting.²⁴⁶

De offisielle tallene viser at lønninger og pensjoner for sivile og militære utgjorde til sammen syv millioner kroner, fordelt som to millioner til militære og fem millioner til sivile. Til sammenligning viser nye beregninger 9,2 millioner kroner. Hvordan kan forskjellen forklares? I SSBs publikasjoner finnes lite informasjon om kilder og tilnærming, slik at det er vanskelig å vite hvordan beregningene er gjennomført.²⁴⁷ Det nærmeste vi kommer er følgende:

”Råmaterialet for beregningen av det offentlige konsumet (og den offentlige bruttoinvesteringen) er de offentlige regnskapene. For å komme frem til en gruppering av regnskapspostene som passer for nasjonalregnskapet (”nasjonaløkonomisk gruppering”) har en imidlertid vært nødt å gruppere regnskapene fullstendig om, og for å få gjort dette har en i utstrakt grad måtte innhente tilleggsopplysninger fra de forskjellige offentlige institusjonene. I enkelte tilfelle, særlig for tidligere år, har en også måtte splitte regnskapspostene skjønnsmessig.”²⁴⁸

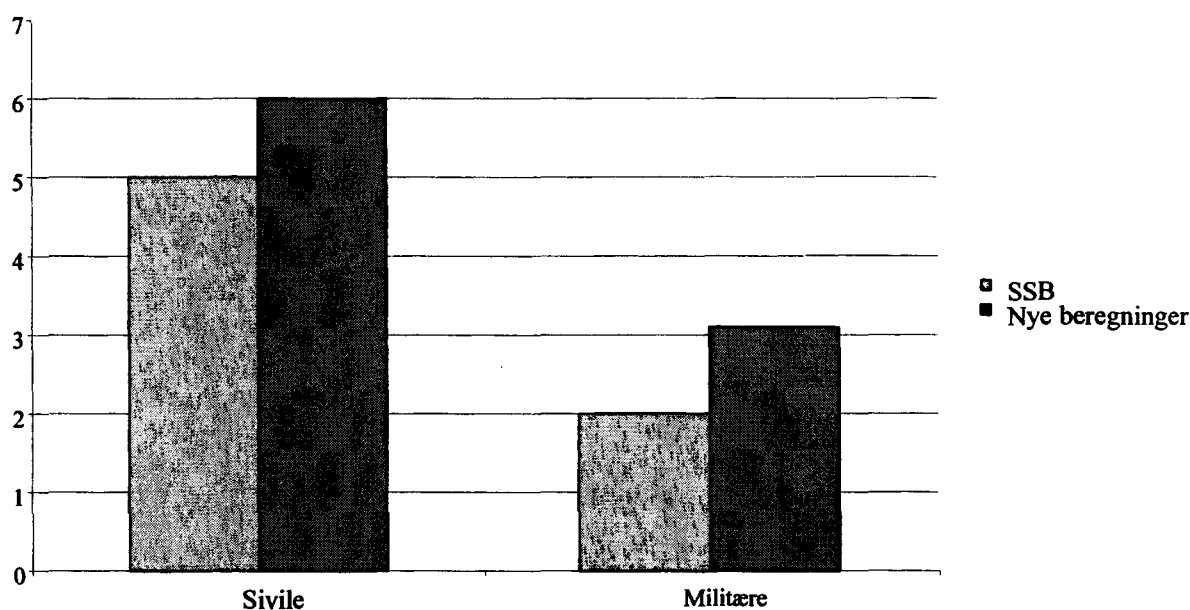
²⁴⁶ NOS XI. 185. *Nasjonalregnskap 1938 og 1948-1953*, SSB, Oslo 1954, s. 133f.

²⁴⁷ Hodne, Fritz og Ola Honningdal Grytten, ”Historical National Accounting in Norway. Notes on previous work and present challenges”, i Eloranta, Jari, *Nordiska Historiska Nationalräkenskaper*, Jyväskylä 1997, s. 7-30.

²⁴⁸ NOS XII. 163. *Nasjonalregnskap 1865-1960*, Oslo 1965, s. 28.

Militærregnskapene for 1865 finnes som bilag til ekstrakt av statsregnskapet.²⁴⁹ Ved å trekke ut lønnspostene, basert på analyse og identifisering av regnskapets innhold, viser beregninger at lønnen i 1865 utgjorde vel 3,1 millioner kroner. I overensstemmelse med nasjonalregnskapets prinsipper omfatter lønn også kost og klær. Lønninger og pensjoner til sivile utgjorde etter mine beregninger en million kroner mer enn SSBs tall. Inkludert i de nye resultatene er lønn til ansatte ved statsinstitusjonene på vel 700 000 kroner og variable inntekter på 1,1 million kroner. Vi har sett at tilleggsberegningene i min undersøkelse utgjorde knapt 25 prosent. I prinsippet er det dermed 6,4 prosent som ikke lar seg forklare.

Fig. 8.5 Nye beregninger sammenlignet med de offisielle tallene fra SSB, i millioner kroner

Kilde, Bjerke, Juul, *Langtidslinjer i norsk økonomi 1865-1960*, Samfunnsøkonomiske studier 16, Statistisk sentralbyrå, Oslo 1966, s. 116-121.

Figur 8.5 viser nye og gamle tall for henholdsvis sivile og militære i statsforvaltningen. For begge grupper gir de nye beregningene et høyere resultat enn de etablerte tallene. Sammenligningen viser at i forhold til de nye beregningene har den statlige delen av de offisielle tallene en større feilmargin enn de 20 prosentene byrået selv satte som maksimal feilgrense.²⁵⁰

²⁴⁹ "Ekstrakt af Regnskabet over Landmilitair-Etatens Udgifter for 1865", *Storthings Forhandlinger i Aarene 1868-1869*, Sjette Deel, trykt i flere Bogtrykkerier, Christiania.

²⁵⁰ For nærmere kommentarer om byråets vurderinger av egne beregninger, se kapittel 13 *Offentlige tjenester innenfor rammen av historiske nasjonalregnskaper*, s. 253.

8.4.3 ANDRE BEREGNINGER

Som innledning til HNN-arbeidet estimerte Hodne og Grytten i 1994 de ulike næringenes BNP-bidrag for årene 1835 og 1845. Offentlig tjenesteyting utgjorde en næringsgruppe. Utgangspunktet for beregningene er statens og kommunenes utgifter.²⁵¹ Hvilke tjenester offentlig tjenesteyting omfatter i Hodne og Gryttens undersøkelse blir ikke spesifisert. Dette resultatet er derfor ikke sammenlignbart med mine undersøkelser. I deres fremstilling utgjorde dermed statlige tjenester ti millioner kroner i 1835 og 11,6 millioner kroner i 1845.

Statistiske beretninger av Anton Martin Schweigaard og Martin Braun Tvethe utgjør noen av hovedkildene til kunnskap om den økonomiske utviklingen i Norge i første halvdel av 1800-tallet. Anton Martin Schweigaard behandler ikke offentlige tjenester, men i Tvethe's fremstilling finnes årlig oversikt over statens inntekter og utgifter 1815-1848, beskrivelse av militærvesenets utvikling, kommentarer om statens inntektskilder, og den delen av offentlig virksomhet som falt utenfor regnskapene.

”Men foruden disse Paalæg til Statskassen og til Communerne udreder den norske Nation et ikke lidet Bidrag til Statsstyrelsen under Sportler til Embedsmænd. Uagtet disse Ydelser i Formen er lig en Betaling for udført Arbeide for Yderen, maa de dog i Virkeligheden ansees som en Skat, da de gives for saadanne Embedshandlinger, som Staten maatte besørge udført ved andre Midler, hvis man ikke brugte Sportelformen, og da ofte Ydelsen ikke staaer i et passende Forhold til, hvad man derfor erholder!”²⁵²

Uten at det kommer eksplisitt frem hvilke år beregningen gjelder for, oppgir Tvethe sportler til sorenskrivere, byfogder, lensmenn, rådstuskrivere, politiembetsmenn med flere, til en million kroner.²⁵³ Tvethe fremhever beregningene som skjønnsmessige og usikre. Forutsetter vi at disse er basert på et av de siste årene i hans undersøkelsesperiode (1846-1848), viser mine tall at variable og andre faste inntekter utgjorde mellom 825 000 kroner og 874 000 kroner disse årene. I tallene er ikke de variable inntektene til borgermestrer m.fl. inkludert. Denne delen av offentlig tjenesteproduksjon faller i undersøkelsen inn under kommunene. Dermed er det sterkt samsvar mellom samtidsberegninger og nye beregninger med hensyn til tjeneste- og embetsmennenes andre inntekter.

²⁵¹ Hodne, Fritz og Ola Honningdal Grytten, ”Gross Domestic Product of Norway 1835-1915”, i Krantz, Olle, *Nordiska Historiske Nationalräkenskaper*, Occasional Papers in Economic History, Umeå University No.1, Umeå 1994.

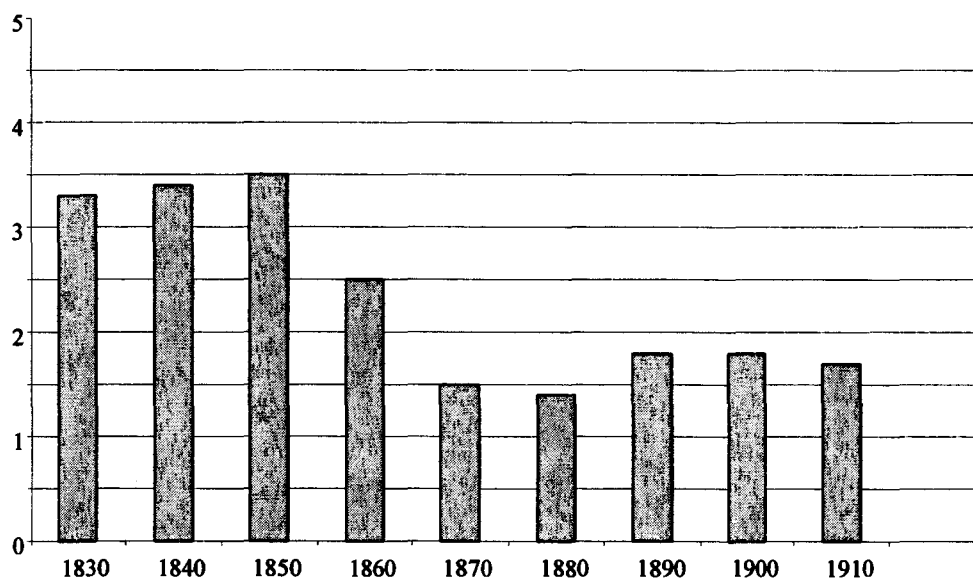
²⁵² Tvethe, *Norges Statistik*, Chr. Tønsbergs Forlag, Christiania 1848, s. 317.

²⁵³ *Ibid.*, s. 318.

8.5 STATLIGE TJENESTER 1830-1910 : LINJER I UTVIKLINGEN

Statlige tjenesters andel av BNP var beskjeden og ble redusert fra 3,3 prosent i 1830 til 1,9 prosent i 1865. Dette er i kontrast til den utviklingen vi har etter 2. verdenskrig, der statens andel av BNP utgjør en stadig større del. I 1960 var andelen således 3,9 prosent. Fig. 8.6 knytter nye beregninger for perioden 1830-1860 sammen med SSBs offisielle tall 1870-1910.²⁵⁴ Mine beregninger viser et fall i statens tjenesters BNP-bidrag fra 2,5 prosent i 1860 til 1,9 prosent i 1865. SSBs tall for 1865 er 1,5 prosent.

Fig. 8.6 Statlige tjenesters prosentvise andel av BNP, hvert tiår
1830-1910*

* Tallene for 1830, 1840, 1850 og 1860 er nye tall fremkommet i denne undersøkelsen, mens tallene for 1870, 1880, 1890, 1900 og 1910 er de offisielle tallene publisert av SSB i 1965-1966.

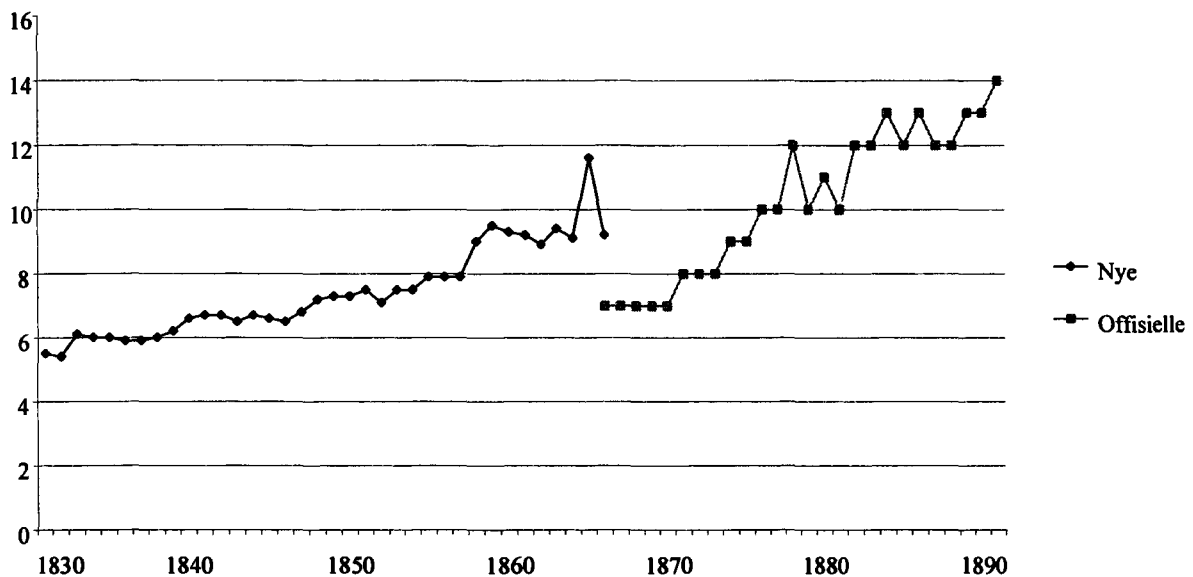
Kilder: Bjerke, Juul, *Langtidslinjer i norsk økonomi 1865-1960*, Samfunnsøkonomiske studier 16, SSB, Oslo 1966, s. 96-97, 120-123. Årene 1830, 1840, 1850 og 1860 er nye beregninger, presentert i denne undersøkelsen.

Dermed ser vi en utvikling der statens tjenester andel av BNP var høyere tidlig i perioden, og deretter fallende. Samtidig er det klart at de nye beregningene viser at de offisielle tallene fra og med 1865 er for lave. Dette gjenspeiles også i figur 8.7. De nye tallene er fremkommet på

²⁵⁴ SSBs tall 1870-1960 er hentet fra tabell X. Statsforvaltningens inntekter og utgifter, kolonnen lønninger og pensjoner, i Bjerke, Juul, *Langtidslinjer i norsk økonomi 1865-1960*, Samfunnsøkonomiske studier 16, SSB, Oslo 1966, s. 120-123.

basis av grundige kildeundersøkelser, noe som bør tilsi at eventuelle feilmarginer er marginale.

Fig. 8.7 Nye og offisielle beregninger, samlet lønn statens tjenester, i millioner kroner, 1830-1890, i løpende priser

Kilder: Bjerke, Juul, *Langtidslinjer i norsk økonomi 1865-1960*, Samfunnsøkonomiske studier 16, SSB, Oslo 1966, s. 120-123. Årene 1830-1865 er basert på mine beregninger.

8.6 KONKLUSJONER

Fritz Hodne og Ola Honningdal Grytten's estimater for 1835 og 1845 er de første forsøk på å kalkulere det offentlige bidrag til BNP for perioden forut for de offisielle tallene som starter med 1865. Hodne og Grytten definerer de offentlige utgiftene i sin helhet som offentlig tjenesteytings bidrag. Min undersøkelse representerer således noe nytt: årlige tall for statens BNP-bidrag basert på empiriske studier. Reduksjonen i tjenestenes andel av BNP, som i utgangspunktet utgjorde 3,3 prosent, til 1,9 prosent i 1865, peker mot at statens rolle var mer knyttet til *forutsetningene for* modernisering og industrialisering. Hvordan dette samsvarer med tradisjonell oppfatning om statens rolle i økonomien på 1800-tallet blir drøftet i kapittel 14.

KAPITTEL 9

KOMMUNAL ADMINISTRASJON

9.1 TEMA OG PROBLEMSTILLING

Med Formannskapslovene for landdistrikt og byer i 1837 ble det kommunale selvstyret innført. Byene var allerede forut for 1837 i stor grad selvstyrte enheter, mens oppgavene i landkommunene var blitt løst i ulike administrative inndelinger. Med det kommunale selvstyret ble formannskapsdistriktet den bærende enhet i landdistriktet, med amtet som overbygning, i de tilfeller oppgavene var for omfattende å løse for landkommunen. Betydningen av det kommunale selvstyret har naturlig nok vært et sentralt tema i den norske historiedebatten. Det finnes imidlertid få arbeider som gir en kvantitativ fremstilling av utviklingen i kommunal tjenesteyting.

Kommunal administrasjon i byer, landkommuner og amtskommuner omfattet foruten lokal administrasjon, politi-, brann-, feier-, vekter- og justisvesen. I 1838 fantes det 37 byer, 17 amt og 355 landkommuner. I 1831 ble Bergen skilt fra Søndre Bergenhuus amt og i 1842 ble Christiania skilt fra Akershuus amt. Tallet 17 omfatter ikke Bergen kjøpstad. Virksomheten i Bergen og Christiania behandles utelukkende under byene. Antall byer økte til 57 i 1865, mens det da fantes 434 landkommuner.²⁵⁵ Begrepet byer omfatter etter 1837 kjøpsteder og ladesteder med eget formannskap. Det var nettopp i perioden 1838-1865 at veksten i byer var sterkest. Går vi frem til 1875 var antall byer 58, mens tallet for 1900 og 1910 var henholdsvis 59 og 61.²⁵⁶ Aggregerte fremstillinger av kommuneutgifter finnes i *Kommunekommisjonens innstilling* av 1835 og *Amtmannsberetningene* fra siste del av 1840-årene. Andre kilder er blant annet formannskapsforhandlinger og regnskapsmateriale som finnes spredt i landets ulike arkiv. Kildematerialet er således omfattende, lite ensartet og uoversiktlig. Problematikken omkring kildene blir tatt opp i bredde i dette kapitlet.

---

²⁵⁵ Broch, O. J., *Statistisk Årbog for Kongeriget Norge 1867-1871*, P.T. Mallings Forlagsboghandel, Kristiania 1871, s. 10-33.

²⁵⁶ NOS C 188. *Historisk statistikk 1994*, Statistisk sentralbyrå, Oslo-Kongsvinger 1995, s. 663-669.

Administrasjonsstillinger fantes først og fremst i byene. Magistraten var betegnelse på byrådsstillinger. Alle magistrats- og rådstuskriverembeter ble avskaffet ved lov av 9. mars 1917. Borgermester, rådstuskriver m.fl. behandles som kommunale i denne undersøkelsen, fordi oppgavene var knyttet til kommunal virksomhet. Plassering av disse stillingene som kommunale kan skape diskusjoner, men her har jeg valgt å vektlegge oppgaver mer enn hvilket nivå som finansierte hoveddelen av inntekten. Byfogd, som også var en del av magistratet, var derimot statlig. Andre kommunale administrasjonsstillinger var revisor og kemner. Politivesenet var dels en kommunal, dels en statlig oppgave. Det kommunale ansvaret ble understreket i 1840-årene, og politivesenet, med unntak av embetsmennene, behandles derfor under byene. I Norge var politietaten således en kommunal og statlig institusjon helt frem til 1936. Tilsvarende oppgaver i landkommunene ble utført av lensmenn. I amts- og landkommunene ble administrasjonsoppgaver utført av statens tjeneste- og embetsmenn som amtmann, sorenskriver, fogd og lensmann. Mange oppgaver ble løst som ombud. Med ombud menes ulønnet tvangsplikt.

”Ombud kaldes ethvert offentlig Hverv som man med eller uden Begrænsning er pliktig til at overtage. Disse Stillinger søges ikke, men besættes dels og i Regelen ved Valg (Storthingsmænd, Valgmænd, Formænd og Repræsentanter, Overformyndere, Amtsrevisorer, Fattigkommissærer o.Fl.), dels fungere de efter speciel Opnævnelse (Skjønsmænd, Lagrettsmænd, Værger og Kuratorer).”²⁵⁷

Ombud er ikke med i kalkulasjonene fordi de ikke fikk lønn. Dersom slike stillinger hadde blitt lønnet med sportler eller varer, hadde det vært naturlig at godtgjørelsen var med i beregningene.

9.2 KOMMUNAL ADMINISTRASJON I HNF, HNH OG HNS

Offentlig administrasjon i HNF inkluderer sentraladministrasjon, det juridiske system, opprettholdelse av orden og beskyttelsesfunksjoner.²⁵⁸ Viktige kilder for å beregne årlig BNP-bidrag er blant annet Statistisk årbok, amtmennenes rapporter og spesialstatistikk. Det fantes med andre ord en rekke ulike kilder som bidro til beregning av kommunale tjenesters BNP-bidrag:

---

²⁵⁷ Dahl, W. S., *Landdistrikternes Kommunalforvaltning, En Haandbog for kommunale Ombudsmænd*, Den norske Forlagsforening, Christiania 1878, s. 23-24.

²⁵⁸ Hjerpe, Riitta, *Finland's Historical National Accounts 1860-1994: Calculation Methods and Statistical Tables*, Jyväskylä 1996, s. 59.

”The statistical data on municipalities available are, thus, relatively plentiful. The problem is that their classifications are not usually fit for the purposes of the growth studies without further work. It has been difficult to determine which of the revenue and outlay data concern the municipal activities as defined by the SNA.”²⁵⁹

Samlet lønn er beregnet på grunnlag av antall sysselsatte.

”The wage and salary totals data for 1937-1938 of the municipalities were found in the municipal financial statistics. For 1860-1936 they were calculated on the basis of the number of workers and office personnel in the employment of the municipalities. The wage and salary estimation was based on the pay level assessed on the basis of the 1937-1938 wage and salary totals and number of municipal employees plus the wage and salary index for the central government employees.”²⁶⁰

Oscar Nikulas arbeider viser at det i 1860 fantes omlag ti mennesker i regulær administrasjon i de finske byene.²⁶¹ Noe av problemet i forhold til kommunal tjenesteyting er, i følge Riitta Hjerppe, at det ikke var klare grenser mellom kommunale og statlige embeter. Politimenn i de fleste byene var lønnet av kommunene frem til staten overtok arbeidsgiveransvaret i 1903. Selv etter 1903 ble deler av politivesenet i Finland finansiert av byene. I landdistriktene ble kommunale oppgaver løst ved valgte, ulønnede ombud. Dermed er disse ikke med i beregningene.

I HNH er samlet lønn for ansatte innen kommunal administrasjon beregnet på følgende måte:

”Since there are hardly any aggregate data on municipal spending before 1851, an indirect method is applied. The financial accounts of virtually every community have been preserved in the various provincial archives. In order to construct an index of aggregate municipal expenditure a sample is taken from these accounts. This sample comprises the main Dutch cities plus a number of smaller communities. Data on the structure of this outlay is, however, very scarce. The earliest information relates to the year 1854, when 19.5 percent of expenditure was used to remunerate civil servants and pensioners. For lack of alternative data this percentage share is assumed constant throughout the first half of the nineteenth century.”²⁶²

---

²⁵⁹ *Ibid.*, s. 60.

²⁶⁰ *Ibid.*, s. 60.

²⁶¹ Oscar Nikula, *The Urban Municipalities 1721-1875, The History of Finnish Urban Municipalities 1, From the Middle-Ages to the 1870s*, Vantaa 1981.

²⁶² Horlings, Edwin, *The Economic Development of the Dutch Service Sector 1800-1850, Trade and Transport in a Premodern Economy*, Neha Amsterdam 1995, s. 90.

I sitt arbeid med svensk data skiller Olle Krantz mellom *allmänna administrativa ändamål* og *övriga kommunala ändamål*. Førstnevnte er ansatte innen administrasjon, mens sistnevnte viser til renhold, politi og brannvesen.²⁶³ Tabell 9.1 gir en oversikt over hvordan Krantz er kommet frem til årlige tall for *allmänna administrativa ändamål*.

Tabell 9.1 Tilnærming og metode i det svenske arbeidet,
allmänna administrativa ändamål 1822-1917

Nivå	1874-1917	1862-1874	1822-1862
Landkommuner	Posten <i>avlöningar, arvoden, erstättningar</i> .	Tallene antas å variere på samme måte som i byene.	Data i femårsberetningene 1828-1855 for <i>statsbidrag til kostnad för städernas styrelse</i> brukes som indikator for hele postens utvikling.
Byer	Utgifter til <i>magistrat og rådhusrätt, stadsfullmäktiges och nämnders expeditioner</i> . ²⁶⁴	Tall for 1874 varierer bakover med den serien som også brukes på helse- og sykepleie.	
Landsting	Förvaltningskostnader.	Data for <i>förvaltningskostnader</i> finnes fra 1863.	

Kilde: Krantz, Olle, *Historiska Nationalräkenskaper för Sverige, Offentlig Verksamhet 1800-1980*, Lund 1987, s. 144ff.

Lønnens prosentandel av utgiftene til renhold, brannvesen og politi 1874-1918 utgjorde henholdsvis 40 prosent, 60 prosent og 85 prosent.²⁶⁵ I tillegg regnes hele posten "Utgifter, beslutade å kyrkostämman" som lønn. For landkommuner regnes også hele utgiftsposter som lønn. For perioden 1862-1874 forutsettes det at landkommunenes utgifter utvikler seg tilsvarende byene. I byene er opplysninger for året 1874 utgangspunkt og summen beveget bakover med hjelp av serien for helse- og sykepleie.

9.3 NORSKE ARBEIDER

De fleste byer, landkommuner og amtskommuner har fått sin historie skrevet, ikke bare en gang men gjerne flere. Det er imidlertid få forskere som har beskjeftiget seg med kommunale sektor som helhet på 1800-tallet. Jeg har trukket frem tre: Edgar Hovland, Sverre Steen og Helge Seip. Kun Hovlands arbeid kan karakteriseres som nytt, siden Seips arbeid ble publisert i 1949, og Steens arbeider om landkommuner og amt kom ut i henholdsvis 1968 og 1973. Fellestrekk er at det ikke gis en sammenhengende fremstilling av utgifter, lønn og

²⁶³ Krantz, Olle, *Historiska Nationalräkenskaper för Sverige: Offentlig Verksamhet 1800-1980*, Studentlitteratur, Lund 1987, s. 144ff.

²⁶⁴ Krantz forutsetter at lønnen utgjør 80 prosent av utgiftene.

²⁶⁵ Krantz bygger sine beregninger på Lindahl, Erik et al. *National Income of Sweden 1861-1930*, I-II, London 1937. I forhold til disse tallene oppjusterer Krantz lønnens andel av samlede utgifter.

sysselsetting for større deler av 1800-tallet. Hovland kommenterer problemene med en mer helhetlig fremstilling slik:

”Ut fra de oppgaver vi har, er det vanskelig å komme fram til pålitelige tall for kommunale tjenestemenn og arbeidere. Det beste materialet finner vi i de periodiske folketellinger, men det er all grunn til å tro at disse oppgavene representerer et minimumsnivå for sysselsetting i kommunal sektor.”²⁶⁶

I byene foregikk i perioden en overgang fra ulønnede ombud til faste stillinger, mens i landdistriktene fortsatte kommuneoppgavene å bli styrt gjennom ombud. I tillegg leide store bykommuner gjerne private næringsdrivende til å utføre kommunale oppdrag. De store byene hadde et velutbygd administrasjonsapparat, og hver tredje kommunal funksjonær var sysselsatt i hovedstaden.²⁶⁷

I boken *Lokalt selvstyre i Norges bygder* gir Sverre Steen en oversikt over landkommunenes oppgaver i perioden før og etter innføringen av Formannskapsloven i 1837. Om kommunenes virksomhet sier han:

”Den enkelte kommune hadde ikke før 1837 noen samlet oversyn over sine utgifter og inntekter, noe budsjett eller regnskap; og det er jo rimelig når det ikke fantes noe felles organ for kommunens forskjellige virksomheter. Merkeligere kan det synes å være at man heller ikke etter 1837 hadde noe budsjett eller regnskap.”²⁶⁸

Steen gir eksempler på at kommuneutgiftene var små og utgiftsøkningen beskjeden frem til 1850.²⁶⁹ Det gis spredt informasjon om kommuneansatte og lønn. I *Amt og stat 1837-1860* drøftes prinsippene bak formannskapsloven av 14. januar 1837, hvordan den ble gjennomført og utviklingen av forholdet stat og amt.²⁷⁰ Viktige kilder om amtens utgifter er *Amtformannskapsforhandlingene* og *Amtmannsberetningene*, men Steen gir ikke en oversikt over amtsutgiftene over en lengre periode. Han baserer sine undersøkelser på annen forskning, som hovedfagsoppgaver, og har i mindre grad selv gjort primærkildeundersøkelser.

---

²⁶⁶ Næss, Hans Eyvind (red.), *Folkestyre i by og bygd. Norske kommuner gjennom 150 år*, Universitetsforlaget as, 1987, s. 102f.

²⁶⁷ *Ibid.*, s. 103.

²⁶⁸ Steen, Sverre, *Lokalt selvstyre i Norges bygder*, J. W. Cappelens Forlag a.s, Oslo 1968, s. 99.

²⁶⁹ *Ibid.*, s. 107.

²⁷⁰ Steen, Sverre, *Amt og stat 1837-1860*, Cappelens Forlag a.s, Oslo 1973, s. 36-46, s. 96-142.

Helge Seip har sett på utviklingen av kommuneøkonomien 1814 til 1949.²⁷¹ Fokus er skatteinngang. Som den viktigste kilden frem til 1837 fremhever han kommunekommissjonens oppgaver fra begynnelsen av 1830-årene og ulike by- og bygdehistorier.

9.4 KILDER

Flere forhold er avgjørende for valg av kilder. Prinsippet om at beregningene skal basere seg på empiri innebærer at aggregert regnskapsmateriale ikke kan benyttes uten nærmere undersøkelser. Materialet er nemlig lite spesifisert, slik at det er vanskelig å identifisere lønnspostene. Bruk av primærkilder som utgangspunkt er derfor grunnleggende. Man kan da identifisere lønnens andel, og resultatet kan så brukes på det aggregerte materialet. Deretter kan resultatet sjekkes opp mot et alternativ der lønnsopplysninger for noen byer gjøres gjeldende også for andre. Perioden som skal undersøkes ligger dels hundre og femti år bakover i tid. Det innebærer at det er begrenset hva som finnes av materiale.

To forhold som kompliserer ytterligere, er antall administrative enheter og arkivsituasjonen. Tjenestene ble i hovedsak produsert i byene. På mikronivå har jeg studert Christiania, Bergen, Stavanger, Farsund, Egersund, Sandnes og Sokndal. Disse er valgt ut fra størrelse, funksjon og kildesituasjonen.²⁷² I 1865 bodde 40 prosent av bybefolkningen her. Christiania og Bergen var landets største byer. Med funksjon menes om stedet hadde status som ladested eller kjøpsted. Byer er i denne undersøkelsen fellesbetegnelse på ladested og kjøpsteder med eget formannskap. Kunnskap om hvilke ladesteder som ikke hadde eget formannskap, og som dermed ikke faller inn under betegnelsen by, finner vi hos Broch.²⁷³ Forskjellen mellom ladested og kjøpstad gjaldt handelsrettigheter. Farsund og Egersund var etablerte ladesteder allerede mot slutten av 1700-tallet /tidlig på 1800-tallet, mens Sandnes fikk slike rettigheter i 1860 og Sokndal i 1858.

Med kildesituasjon menes blant annet at kilematerialet er lett tilgjengelig. Noen byer har eget byarkiv. Mange kommuner er medlemmer i interkommunalt arkiv. Interkommunalt arkiv i

---

²⁷¹ Seip, Helge, *Kommunenes økonomi*, Tiden Norsk Forlag, Oslo 1949, s. 26-33. Tabellene hos Seip er: *Utvikling av den norske kommunegjelden 1871-1946. Utvikling av det kommunale skatteøre 1915/16-1947/48. Utliknede kommuneskatter 1900-1946/47. Inntekt og formue etter kommuneskatteligningen 1900-1946/47.*

²⁷² Undersøkelser er også gjort i forhold til Trondheim. Byarkivaren opplyser at det ikke finnes trykte formannskapsforhandlinger før 1879. Jeg har heller ikke fått tilgang på eventuelt annet trykt regnskapsmateriale eller formannskapsprotokoller.

²⁷³ Broch, *op.cit.*, s. 10-33.

Rogaland er det eneste av de interkommunale arkivene i Norge som oppbevarer det katalogiserte materiale i stedet for å sende det tilbake til hjemkommunen. Dette har vært medbestemmende i forhold til valg av landkommuner. I en og samme institusjon kan man således undersøke 21 kommunearkiver. Undersøkelser viser at de best tilgjengelige dokumentene for landkommunene er formannskapsprotokoller som finnes tilbake til 1837/1838. I disse kan man også finne ekstrakt av fattigvesenets og skolevesenets regnskaper. For noen byer finnes trykte formannskapsforhandlinger for hele eller deler av perioden.

Wedervangarkivet inneholder årlige lønnsoppgaver for vekter, branninspektør, politimenn, feier m.fl. ekstrahert fra *Farsund formannskaps forhandlingsprotokoller* årene 1838-1861.²⁷⁴ I 1892 ble det for Christiania publisert en omfattende undersøkelse for de første femti år med formannskapslov. *Femtiårs-Beretning om Christiania Kommune 1837-1886* er delt inn i kapitler som omhandler ulike sider ved den kommunale virksomheten, med en rekke opplysninger om lønn og ansatte.²⁷⁵ For flere yrkesgrupper finnes lønnsinformasjon også årene forut for 1837, slik at det kan etableres løpende lønnsrader hele perioden 1830-1865. Tabeller viser årlig oversikt over byens inntekter og utgifter 1837-1865 inndelt i ulike poster.

Formannskapsforhandlinger for Bergen foreligger i hele perioden 1837-1865.²⁷⁶ Ekstrakt av kommuneregnskapet er først trykt i disse fra og med 1865. Det betyr at det første regnskapet er fra 1864. Forhandlingene inneholder en rekke opplysninger i forbindelse med søknader om lønnsforhøyelse. I flere tilfeller gis en "lønnshistorikk", det vil si opplysninger om lønn tilbake i tid.

Stavanger bystyres forhandlinger årene 1837 til 1861 er trykt i fire bind.²⁷⁷ Forhandlingene inneholder diskusjoner og vedtak om lønnskrav, ekstrakt av *Stavanger Commune-Regnskab*, flere institusjonsregnskaper og budsjettsinnstillinger.

Håndskrevne formannskapsprotokoller for Egersund kommune finnes for alle år 1837-1865. Disse inneholder behandlinger av saker i formannskapet og budsjettsforslag for kommunens

---

²⁷⁴ *Wedervangarkivet*, mappe W28.

²⁷⁵ *Femtiårs-Beretning om Christiania Kommune 1837-1886*, J. Chr. Gundersens Bogtrykkeri, Christiania 1892.

²⁷⁶ Forhandlingene er håndskrevne frem til 1850-årene. Samlet serie finnes i Byarkivet i Bergen.

²⁷⁷ *Stavanger bystyres forhandlinger 1837-1843 mv*, Dreyer, Stavanger 1919, *Stavanger bystyres forhandlinger 1844-1850*, Dreyers aksjeselskap, Stavanger, *Stavanger bystyres forhandlinger 1851-1855*, Dreyers aksjeselskap, *Stavanger bystyres forhandlinger 1856-1861*, Dreyer aksjeselskap, Stavanger 1967.

virksomhet. Oppstillingen er detaljert, slik at det er mulig å etablere årlige tall for antall ansatte og deres lønn innen de områdene som er fokus i dette kapittelet. I tillegg til budsjettopplysningene har jeg også funnet regnskap.²⁷⁸

Sandnes kommune ble etablert i 1862, to år etter at stedet fikk ladestedsrettigheter.²⁷⁹ Trykte regnskaper fra 1864 og 1866 er bevart. Andre dokumenter og sakspapirer om formannskapets virksomhet finnes også.²⁸⁰

Sokndal ble utskilt som eget ladested i 1858 fra Sokndal prestegjeld i Stavanger amt.²⁸¹ Formannskapsprotokoller for ladestedet finnes fra og med 1858. Budsjettene for 1863 og 1865 er bevart.²⁸² Jeg har også gått igjennom regnskapsdokumenter.²⁸³ Ekstrakter av regnskap finnes ikke. Analyser av materialet forteller om hvilke tjenester som fantes i et lite og nyetablert ladested.

Tabellarisk Ekstract af Købstædernes Commune-Regnskaber for Aaret 1830 finnes både i Riksarkivet og trykt i *Kommunekommissjonens innstilling* av 1835, som var del av undersøkelser forut for innføringen av formannskapslovene i 1837.²⁸⁴ 1835-innstillingen inneholder også ekstrakt over bykommunenes utgifter 1834, amtskommunenes utgifter 1828-1832 og landdistriktenes kommuneutgifter. For perioden etter 1837 er Martin Braun Tvethe *Norges Statistik* en viktig kilde. Her finnes en oversikt over kjøpstedenes og ladestedenes utgifter 1830-1833 og 1837-1846.²⁸⁵ Tallene presenteres samlet, dvs. det skilles ikke mellom ulike kommunale oppgaver.

---

²⁷⁸ *IKA Rogaland*, Egersund kommune, Formannskapet, Forhandlingsprotokoll 1837-1857, 1857-1866, kataloghenvisning A.1.2, *IKA Rogaland*, Egersund kommune, Kemneren, Kommuneregnskaper 1837-1844, 1845-1850, 1850-1855, hyllenr. IKA1003B 1 og 2.

²⁷⁹ Opplysningene er hentet fra katalogen om Sandnes kommune utarbeidet av IKA Rogaland.

²⁸⁰ *IKA Rogaland*, Sandnes kommune, Formannskapet, Magistrat/borgermester, korrespondanse og saksdokumenter 1863-1935, hyllenr. IKA 019C1. *IKA Rogaland*, Sandnes kommune, Kemnerkontoret, trykte regnskaper 1864-1955, hyllenr. IKA1019F/2

²⁸¹ I 1944 ble ladestedet innlemmet i Sokndal kommune. Informasjonen om Sokndal er ekstrahert fra katalogen om denne kommunen utarbeidet av IKA Rogaland.

²⁸² *IKA Rogaland*, Sokndal kommune, Sogndal ladested, Formannskapet/kommunestyret, Møtebok 1858-1887, hyllenr. IKA1026H1.

²⁸³ *IKA Rogaland*, Sokndal kommune, Sogndal ladested, Kemnerkontoret, Regnskapsdokumenter 1859-1866, IKA1026H2.

²⁸⁴ Kommunekommissjonens innstilling er trykt som *Om Commune-Udgifterne og Commune-Bestyrelsen*, Chr. Grøndahl, Christiania 1835. *Riksarkivet*. Revisjonsdep. Ekspedisjonskontoret og 3 Revisjonskontor, eske nr. 1, 1815-1833, 1816-1839, katalognr. 1257/10., hyllenr. 2C06511.

²⁸⁵ Tvethe, Martin Braun, *Norges Statistik*, Chr. Tønsbergs Forlag, Christiania 1848, s. 299.

Amtmannsberetningene har oversikt over bykommunenes inntekter og utgifter 1841-1865, herredskommunenes inntekter og utgifter 1851-1865 og amtskommunenes inntekter og utgifter 1841-1845 og 1849-1865. Detaljnivået varierer. Bykommunenes utgifter 1842-1845 presenteres som en samlet post, tilsvarende gjelder også de amtskommunale utgiftene de første årene.

Amtformannskapsforhandlinger finnes blant annet på *Statsarkivene* og *Riksarkivet*, og gir informasjon om amtskommunenes virksomhet fra 1838 og fremover. En gjennomgang bekrefter Sverre Steens beskrivelse om at fremstillingen varierer fra amt til amt.

”De trykte Amtstingsforhandlingene var i de første 7-8 årene etter 1837 langt fra ensartet. I enkelte amter ble det trykt en ganske detaljert gjengivelse av amtmennenes budsjettforslag, som gir beskjed om sammensetningen av de forskjellige hovedpostene. I andre amtstingsforhandlinger mangler enhver spesifisering både over budsjett og regnskap.”²⁸⁶

Jeg har gått igjennom følgende amtformannskapsforhandlinger: Nordre Trondhjem amt 1837-1839, Søndre Trondhjem amt 1845-1847 og 1849, Christians amt 1840 og 1843, Akershus amt 1837-1838, 1844-1846, 1848, Bratsberg amt 1837-1844, 1846-1848, Hedemarken amt 1843 og 1848, Nordre Bergenhus amt 1838 og 1843, Søndre Bergenhus 1838, 1846, 1850 og 1857 og Stavanger amt 1838-1844.

Om landkommunenes virksomhet vet vi mindre. Aggregert informasjon finnes som tidligere nevnt i *Amtmannsberetningene* fra 1851. Primærkilder som formannskapsprotokoller, regnskaper og regnskapsbilag gir informasjon om landkommunenes virksomhet. Protokollene/møtebøkene inneholder gjerne budsjettforslag. Spesifiseringsgraden varierer. Flere stillinger innen administrasjon var enten statlig eller ombud. Undersøkelser er gjort for formannskapene Helleland og Hå i Stavanger amt, Lindås, Manger, Haus, Fana og Årstad i Søndre Bergenhus amt, Skedsmo i Akershus, Byneset, Leinstrand og Strinda i Søndre-Tronhjems amt.

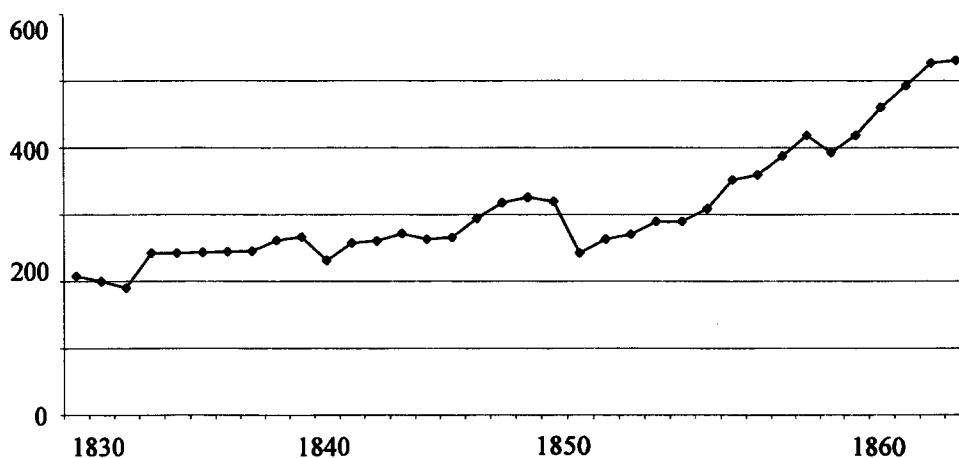
---

²⁸⁶ Steen, Sverre, 1973, s. 243.

9.5 ADMINISTRASJON I BYENE

Med utgangspunkt i *Amtmannsberetningene*, Martin Braun Tvethees oversikt, samt ekstrakt av bykommunenes utgifter 1830 er det mulig å gi en fremstilling av administrasjonsutgiftene i byer hele perioden 1830-1865, dvs. postene *Lønninger og andre faste årlige utgifter, Vektervesenet, Delinkvent- og politiutgifter, Brannvesenet og Formannskapsutgifter*.²⁸⁷ Fra 1850 forsvinner postene *Lønninger og andre faste årlige Utgifter* samt *Formannskapsutgifter*. Ny post på regnskapet er *Utgifter vedkommende Kommunebestyrelsen*.²⁸⁸ Figur 9.1 viser hvordan administrasjonsutgiftene i byene utviklet seg i perioden 1830-1865. Utgiftene ble mer enn fordoblet i perioden, fra 200 000 kroner i 1830 til over 500 000 kroner i 1865.

Fig. 9.1 Administrasjonsutgifter i byer 1830-1865, i 1000 kroner

*Kilder: Beretning om Kongeriget Norges økonomiske Tilstand i Aarene 1840-1845 med tilhørende Tabeller, Chr. Schibsted, Christiania 1847, s. 261ff., Beretning om Kongeriget Norges økonomiske Tilstand i Aarene 1846-1850 med tilhørende Tabeller, Christiania 1853, Tabell No. 36-40, Beretning om Kongeriget Norges økonomiske Tilstand Aarene 1851-1855 med tilhørende Tabeller, Chr. Schibsted, Christiania 1858, Tabell No. 52-56, Beretning om Kongeriget Norges økonomiske Tilstand i Aarene 1856-1860, Chr. Schibsted, Christiania 1863, s. 102-121, Beretning om Rigets økonomiske Tilstand Aarene 1861-1865, I. H. Tønsberg, Christiania 1867-1868, s. 175-189, "Tabellarisk Ekstract af Købstædernes Commune-Regnskaber for Aaret 1830" og "Tabellarisk Ekstract af Købstædernes Commune-Regnskaber for Aaret 1834", som vedlegg i *Om Commune-Udgifterne og Commune Bestyrelsen*, Chr. Grøndahl, Christiania 1835, Tvethe, Martin Braun, *Norges Statistik*, Chr. Tønsbergs Forlag, Christiania 1848, s. 299.*

²⁸⁷ *Tabellarisk Ekstract af Købstædernes Commune-Regnskaber for Aaret 1830* har en litt annen inndeling, med faste lønninger og husleiegodtgjørelse, andre faste årlige utgifter, vektervesenet, brannvesenet, delinkventutgifter.

²⁸⁸ *Beretning om Kongeriget Norges økonomiske Tilstand i Aarene 1846-1850 med tilhørende Tabeller*, det Wulfsbergske Bogtrykkeri, Christiania 1853, Tabell No. 39 og Tabell No. 40.

Administrasjonspostene utgjorde 39 prosent av kommuneutgiftene i 1830.²⁸⁹ Ekstrakt av byenes regnskaper for året 1834 lar seg ikke sammenligne med regnskapsutdrag for 1830.²⁹⁰ I 1841 utgjorde administrasjonspostene 42 prosent av samlet utgift.²⁹¹ For perioden 1831-1840 er det forutsatt at administrasjonspostene utgjorde 39 prosent av samlet utgift og 42 prosent i årene 1842-1845. Årene 1835 og 1836 danner lakuner. Disse er fylt ved interpolering, med utgangspunkt i utgiftstallene for 1834 og 1837.

9.6 DE ENKELTE UTGIFTSPOSTENE

Det er problematisk å bruke det aggregerte regnskapsmaterialet for beregning av samlet lønn. Posten *Lønninger og andre faste utgifter* inneholder nemlig også lønn til andre ansatte ut over de som fungerte i administrasjonsstillinger. I regnskapet for 1830 spesifiseres posten *Faste Lønninger og husleiegodtgjørelse* som

”I de større Byer: Løn til Byfogden, Byskriveren, Underfogden, Vagtmesteren og Slutten, By- og Raadstutjenerne, Stadsphysicus, Jordemødre, Branddirecteuren og Brandvæsenets Betjente, Feiervæsenets Betjente, Vandvæsenets Betjente, Borgerrepræsentanternes Skriver m. fl. samt dessuden i Christiania og Drammen Skattefogden, i Christiansand og Bergen til Gade-Inspecteuren og i Throndhjem til Quarteer-Inspecteuren, Bygningsforstanderens Assistenten o.s.v, endelig i Bergen Tillæg til Politiadjutantens Løn og Løn til 2 Extrapolitibetjente; Husleiegodtgjørelse til Byernes geistlige Embedsmænd og Kirkebetjentene. I de mindre Byerne Lønninger til Byfogden som saadan og Byskriver, Underfogden, Bytjeneren, Vagtmesteren og Slutten, Lægen, Jordmoderen, Brandinspecteuren og Feieren samt i flere Byer til Skolelæreren og Politibetjente; desuden Husleiegodtgjørelse til Geistligheden og Kirkebetjente.”²⁹²

Figur 9.2 viser hvordan administrasjonsutgiftene fordelte seg etter type oppgaver etter *Kommunekommisjonens innstilling og Amtmannsberetningene*. I flere tilfeller er det klart, at opplysninger mangler for en eller flere byer, eller at utgiftene er ført forskjellig fra år til år. Analyser avslører imidlertid hvilke byer eller hvilke utgifter som ikke er representert.

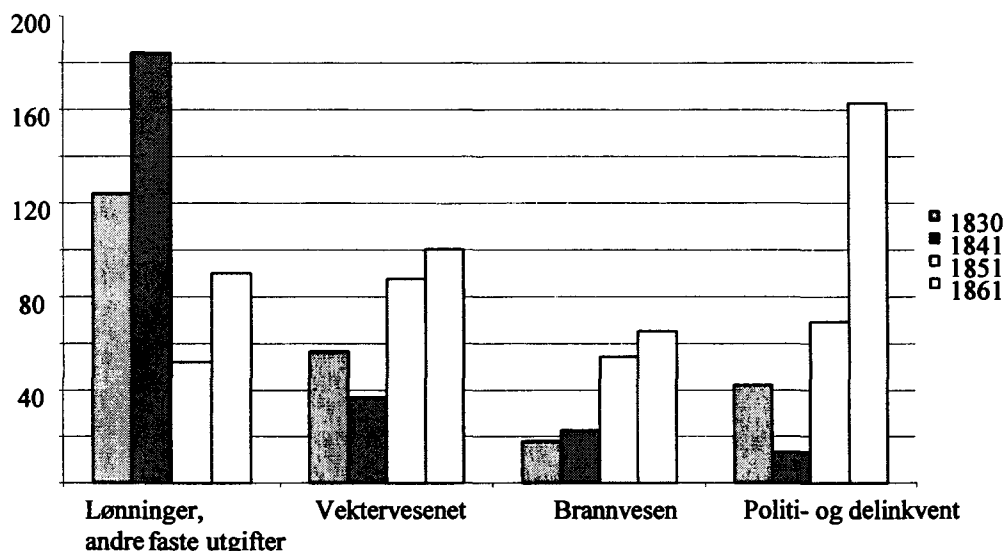
²⁸⁹ De andre utgiftspostene var: Broleggings, bro og veivesen, gatebelysning, skolevesenet, fattigvesenet, offentlig eiendom og deres inventar, renter og avdrag av byens gjeld, og forskjellige utgifter.

²⁹⁰ Ekstraktet av 1834 har ikke med posten *Lønninger og andre faste utgifter*, men kun posten *Andre, faste utgifter*.

²⁹¹ *Beretning om Kongeriget Norges økonomiske Tilstand i Aarene 1840-1845 med tilhørende Tabeller*, Chr. Schibsted, Christiania 1847, s. 261.

²⁹² ”Tabellarisk Ekstract af Kjøbstædernes Communeregnskaber for Aaret 1830”, *Om Commune-Udgifterne og Commune-Bestyrelsen*, Chr. Grøndahl, Christiania 1835.

Fig. 9.2 Administrasjonsutgifter i byer etter art, i 1000 kroner

Kilder: "Tabellarisk Ekstract af Købstædernes Commune-Regnskaber for Aaret 1830", som vedlegg til *Om Commune-Udgifterne og Commune-Bestyrelsen*, Chr. Grøndahl, Christiania 1835, *Beretning om Kongeriget Norges økonomiske Tilstand i Aarene 1840-1845 med tilhørende Tabeller*, Chr. Schibsted, Christiania 1847, s. 261, *Beretning om Kongeriget Norges økonomiske Tilstand i Aarene 1851-1855 med tilhørende Tabeller*, Chr. Schibsted, Christiania 1858, Tabell No. 52, *Beretning om Rigets oeconomiske Tilstand i Aarene 1861-1865*, I. H. Tønsberg, Christiania 1867 & 1868, Tabell No. 39.

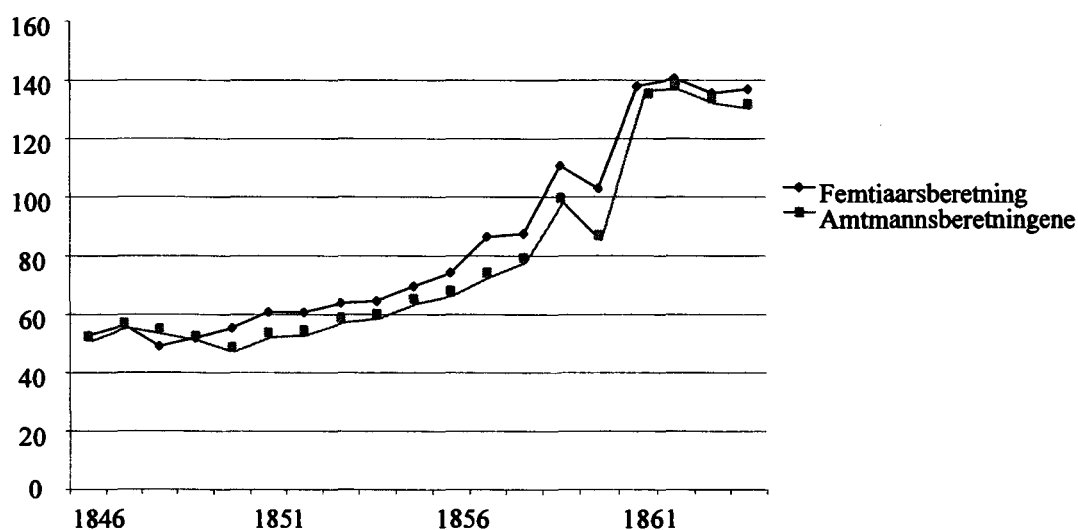
Postene lar seg ikke sammenligne over tid. Inndelingen er den samme i 1830 og 1841, og i 1851 og 1861. Hovedforskjellen er at postene *Lønninger og andre utgifter* og *Formannskapsutgifter* ikke finnes for 1851/1861. Nå finner vi i stedet *Utgifter vedkommende Kommunebestyrelsen*. Samtidig ser vi at utgiftene til *Politi og delinkvent* er kraftig redusert fra 1830 til 1841. Dette kan skyldes at deler av delinkventutgiftene ble overtatt av staten i forbindelse med loven av 17. desember 1836. Loven inneholdt blant annet bestemmelser om at utgifter ved forbrytelsers undersøkelse og påtale med mer, samt løsgjengeres arrest og transport skulle utredes av den alminnelige statskasse. På den andre siden har vi tall for samlet lønn til politibetjenter 1839. Kommunenes bidrag var mer enn det som fremkommer på regnskapet i 1841.²⁹³ Mange byer var ikke representert med delinkvent- og politiutgifter, som Christiania, Fredrikshald, Sarpsborg, Østerrisør, Tvedestrand, Lillesand, Mandal, Farsund, Flekkefjord, Egersund, Ålesund, Molde, Christiansund og Hammerfest. Likeledes gir heller ikke posten *Vektervesenet* noe troverdig bilde av utgiftene til denne tjenesten i 1841. Et eksempel som understreker dette er at for Egersund står det oppført 10 Spd. til vektervesenet,

²⁹³ *Departements-Tidende* 1839, s. 477.

mens i formannskapsprotokollene og regnskapsmaterialet er det oppgitt lønn til to vektere på til sammen 80 Spd. Utgiftene til vektervesenet representerer således kun utstyret. Forklaringen kan være at lønnsutgiftene finnes samlet i posten *Lønninger og andre faste utgifter*. En sammenligning av ekstrakt av kommuneregnskapet for Egersund og oppstillingen i *Amtmannsberetningen* for 1841 viser at lønnsutgiftene i originalregnskapet er identisk med posten *Lønninger og andre faste utgifter* i *Amtmannsberetningene*.

Nærmere undersøkelser av *Amtmannsberetningene* viser at tallene her kan være minimumstall. I 1864 mangler tall for delinkvent- og politiutgifter i Christiania, i 1860-1863 for vektervesenet og i 1861 for brannvesenet. En måte å undersøke *Amtmannsberetningenes* reliabilitet er å sammenligne tallene for Christiania med *Femtiars-Beretning om Christiania Kommune 1837-1886*. Figur 9.3 viser resultatene av en slik sammenligning.

Fig. 9. 3 Administrasjonsutgifter i Christiania 1846-1865, i 1000 kroner

Kilder: Femtiars-Beretning om Christiania Kommune for Aarene 1837-1886, J. Chr. Gundersens Bogtrykkeri, Christiania 1892, Tabell III s. 502-508, Beretning om Kongeriget Norges økonomiske Tilstand i Aarene 1846-1850 med tilhørende Tabeller, Det Wulfsbergske Bogtrykkeri, Christiania 1853, Tabell No. 36-40, Beretning om Norges økonomiske Tilstand i Aarene 1851-1855 med tilhørende Tabeller, Chr. Schibsted, Christiania 1858, Tabell No. 52-56, Beretning om Kongeriget Norges økonomiske Tilstand i Aarene 1856-1860 med tilhørende Tabeller, Chr. Schibsted, Christiania 1863, s. 102-121, Beretning om Rigets økonomiske Tilstand i Aarene 1861-1865, I. H. Tønsberg, Christiania 1867 & 1868, s. 175-189.

Femtiars-Beretningen har en mer detaljert inndeling, men mangler en egen post for vektervesenet. Vektervesenet må derfor høre inn under en annen post. Sammenligningen i figur 9.3 omfatter følgende poster som vist i tabell 9.2:

Tabell 9.2 Poster som hører til administrasjon i *Amtmannsberetningene* og *Femtiars-Beretningen*

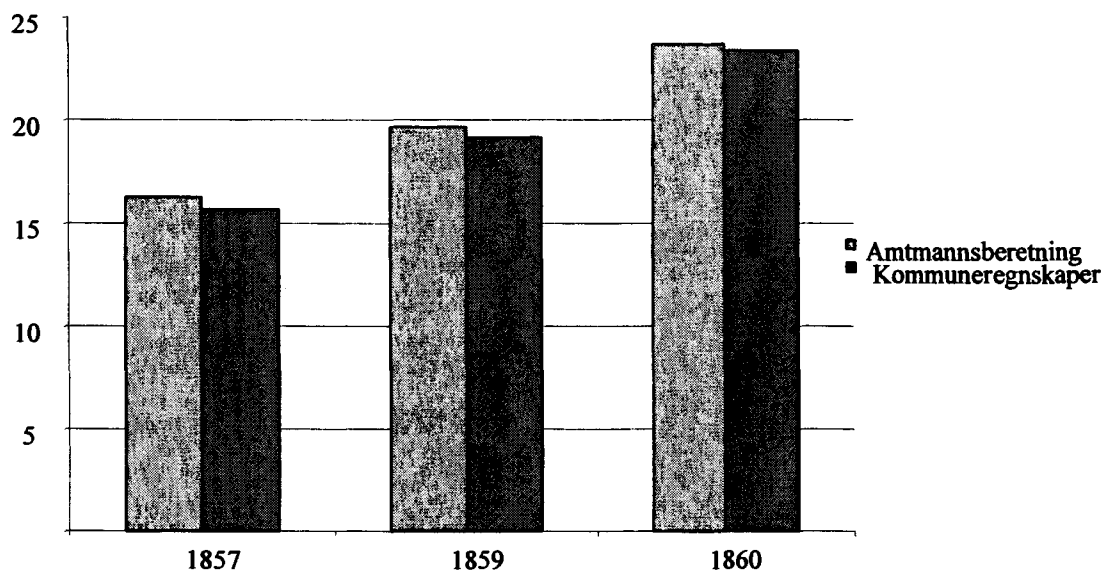
Amtmannsberetningene	Femtiars-Beretning
Vektervesenet	Kommunebestyrelsen
Brannvesenet	Kemnerens- og bokholderens kontorer
Delinkvent- og politivesen	Ligningsvesenet
Lønninger og andre faste utgifter	Utgifter ved byens rettssaker
Formannskapsutgifter	Politivesenet
Utgifter vedkommende kommunebestyrelsen	Fengselsvesenet
	Andre utgifter ved justisvesenet
	Brannvesen
	Den alminnelige administrasjon

Kilder: *Femtiars-Beretning om Christiania Kommune for Aarene 1837-1886*, J. Chr. Gundersens Bogtrykkeri, Christiania 1892, Tabel III, s. 502-508, *Beretning om Kongeriget Norges økonomiske Tilstand i Aarene 1846-1850*, Det Wulfsbergske Bogtrykkeri, Christiania 1853, Tabell No. 36 - 40, *Beretning om Kongeriget Norges økonomiske Tilstand i Aarene 1851-1855*, Chr. Schibsted, Christiania 1858, Tabell No. 52-56, *Beretning om Kongeriget Norges økonomiske Tilstand i Aarene 1856-1860 med tilhørende Tabeller*, Chr. Schibsted, Christiania 1863, s. 102-121, *Beretning om Rigets økonomiske Tilstand i Aarene 1861-1865*, I. H. Tønsbergs Bogtrykkeri, Christiania 1867 & 1868, s. 175-189.

Sammenligningen viser at det er samsvar mellom kildene med hensyn til utgiftsutvikling, men at *Femtiars-Beretningen* ligger noe over i store deler av perioden. For året 1861 gir ikke *Amtmannsberetningene* representative tall. Oppgaver mangler for både vekter og brannvesen, og ingen av de andre postene viser en kraftig økning som følge av dette.

Jeg har også sammenlignet administrasjonsutgiftene i Stavanger slik de fremkommer i ekstrakt av kommuneregnskapene i *Stavanger Bystyres Forhandlinger* og *Amtmannsberetningene*. Resultatene fremkommer i figur 9.4

Fig. 9. 4 Administrasjonsutgifter i Stavanger etter Amtmannsberetningene og kommuneregnskaper 1857, 1859 og 1860, i 1000 kroner

Kilder: *Stavanger Bystyres Forhandlinger 1856-1861*, Dreyer aksjeselskap, Stavanger 1967, s. 212f, s. 510f, s. 696f., *Beretning om Kongeriget Norges oekonomiske Tilstand i Aarene 1856-1860 med tilhørende Tabeller*, Chr. Schibsted, Christiania 1863, s. 102-121.

Figur 9.4 viser at *Amtmannsberetningene* ligger noe over tallene i regnskapsmateriale for Stavanger by for alle tre årene som omfattes av sammenligningen, nemlig 1857, 1859 og 1860. Selv om inndelingen er forskjellig i *Amtmannsberetningene* og *Femtiars-Beretning om Christiania Kommune*, i *Amtmannsberetningene* og i *Stavanger bystyres forhandlinger*, er det mulig å bruke *Amtmannsberetningene* som kilde for utviklingen av administrasjonsutgiftene. Samtidig kan ikke kilder som gir en aggregert fremstilling brukes uten videre i arbeidet med å identifisere og kalkulere samlet lønn. Man kan ikke si noe om lønnens andel i forhold til den enkelte utgiftspost, fordi lønnsdelen ikke er spesifisert. Et mulig alternativ er å bruke primærregnskapsmaterialet som utgangspunkt. I regnskapene for Stavanger kan man for eksempel finne lønnens andel av utgiftene til vektervesenet. Basert på disse observasjonene kan resultatene overføres til det aggregerte materialet, med forutsetninger om at tilsvarende forhold gjaldt for alle andre byer i perioden. Tilnærmingen kan kontrolleres med kalkulasjoner fra sysselsettingssiden. I de tilfeller der jeg har brukt det aggregerte regnskapsmaterialet som utgangspunkt, dvs. for vektervesenet og brannvesenet, har jeg også kontrollert med sysselsettingsmetoden.

9.6.1 LOKALADMINISTRASJONEN

Byene i Norge var selvstendige enheter med egen administrasjon lenge før innføringen av Formannskapsloven i 1837. Ifølge *Femtiårs-Beretning om Christiania Kommune* førte ikke formannskapslovene til store endringer:

”Man feiler neppe synderlig ved at antage, at den ved Formandskabsloven af 1837 etablerede Ordning i det Store taget under de forholdsviis smaa Forhold, hvori man da befandt sig, her i Christiania faktisk ikke har været følt som nogen større reel Forandring i den kommunale Magtstilling.”²⁹⁴

I de store byene var magistratsoppgavene så mange at disse var delt mellom flere. Tabell 9.3 inneholder lønnsinformasjon om andre administrasjonsstillinger. Skattefogdembetet fantes i Drammen, Christiania, Christiansand, Bergen og Trondheim. I Drammen var skattefogden også auksjonsforvalter. I Fredrikshald var magistratsembetet knyttet sammen med politimesterembetet.²⁹⁵ Disse stillingene hadde sportler som hovedinntekt. Til de fleste var det knyttet statslønn, og i enkelte tilfeller også lønn fra kommunen. Statslønnen utgjorde 49 800 kroner for hvert av årene 1856-1865, kommunelønnen var 5 000 kroner, og nettoinntekten 95 800 kroner.²⁹⁶ Bakgrunnen var at *aksisen* i flere kjøpsteder ved kongelig resolusjon av 28. desember 1792 skulle innkreves for kongens regning av tolloppbørselsbetjenter, mot erstatning til de personer som tidligere hadde hatt rett til denne inntekt. Aksisen var en avgift som var pålagt import- og eksportvarer i byene, og som ble brukt til å lønne kommunens embetsmenn og betjenter.²⁹⁷

---

²⁹⁴ *Femtiårs-Beretning*, 1892, s. 17.

²⁹⁵ Det kombinerte borgermester og politimesterembetet i Fredrikshald hadde ikke statslønn, men inntekten bestod av kommunelønn samt andre inntekter, som gebyrer, bøter osv.

²⁹⁶ Nettoinntekt var bruttoinntekt (statslønn, kommunelønn, sportler) fratrukket kontorutgiftene. I dette beløpet er også inntekten til borgermester/politimester i Fredrikshald med.

²⁹⁷ Fladby, Rolf, Steinar Imsen og Harald Winge, *Norsk historisk leksikon*, J.W.Cappelens Forlag A.S, 2.opplag, Oslo/Gjøvik 1990, s. 11.

Tabell 9.3 Stillinger i byadministrasjonen, nettoinntekt, i kroner

Stilling	Nettoinntekt 1830-årene	Nettoinntekt 1840-årene	Nettoinntekt (1856-1865)
Borgermester i Christiania	6168		8544
1ste rådmann i Christiania			5580
2dre rådmann i Christiania.			3564
Rådstuskriver i Christiania	6200*	3212	4780
By- og rådstuskriver i Christiansand			4600
Borgermester i Christiansand		6184	5664
Borgermester i Bergen	5200		7752
1ste rådmann i Bergen	1600	4112**	5884
2dre rådmann i Bergen	1941***	2374****	4444
Byskriver i Bergen		2548	6636
Rådstuskriver i Bergen	6000	3952	4228
Borgemester i Trondhjem		8552	8248
By- og Rådstuskriver i Trondhjem	2800	3984	5376
Skattefogden i Christiania	2000		4412
Skattefogden i Drammen	2800		3416
Skattefogden i Bergen	2800		4736
Skattefogden i Trondhjem	2800	2880	3816

* I 1830-årene var dette en kombinert by- og rådstuskriverstilling. Embetet ble delt i 1838. Byskriveren mottok ikke lønn av kommunen etter 1839.

** Det opplyses ikke om utgifter ved embetets bestyrelse. Jeg har forutsatt at disse utgjorde 34 prosent av bruttolønnen.

*** Utgifter ved embetets bestyrelse er forutsatt å utgjøre 34 prosent.

**** Utgifter ved embetets bestyrelse er forutsatt å utgjøre 34 prosent.

Kilder: "O. No. 3 Om de med Sportler lønnede Embeder", Storthings Forhandlinger i Aaret 1871, Tredie Deel, Christiania, s. 112f., Departements Tidende 1829-1865, Storthings-Efterretninger 1814-1836, 3die Bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1882, s. 184.

Skattefogdembetet i Bergen ble opprettet ved kongelig resolusjon i 1825, mens tilsvarende embete for Trondheim ble opprettet i 1821.²⁹⁸

Samlede lønnsopplysninger finnes kun for årene 1856-1865 i forbindelse med sportelkommissjonens arbeid.²⁹⁹ For andre år i undersøkelsesperioden er ledige stillinger i *Departements Tidende* brukt som kilde. I de tilfeller der det ikke opplyses om kontorutgiftenes størrelse, har jeg forutsatt at disse utgjorde 34 prosent av bruttoinntektene, i likhet med Departementets beregninger for fogder årene 1838-1846. Det kom få nye stillinger til i perioden, i tillegg til at antallet var lite. Lønnen som skal beregnes er derfor ikke stor. Jeg har valgt å la observasjonene vi har for 1830-tallet gjelde hele dette tiåret, og tilsvarende for 1840-, 1850- og 1860-tallet. Opplysninger ekstrahert fra *Departements Tidende* i 1830-årene representerte 64,7 prosent av stillingene, mens tallet i 1840-årene er 52,9 prosent. Den delen

²⁹⁸ *Departements Tidende 1831, s. 294, Departements Tidende 1834, s. 468.*

²⁹⁹ Se nærmere beskrivelse av sportelkommissjonens arbeidet i kapittel 6.

av inntekten som ble dekket over statsbudsjettet gjennom *Overtagne kommuneutgifter* må trekkes fra for å unngå dobbelttelling.

Innføringen av Formannskapsloven førte til en rask overgang fra ombud til fastlønnet stilling for *revisor* og *kemner*, selv om lovens innhold kunne tolkes slik at systemet med ombud skulle fortsette.

”Efter Formandskabslovens § 17 synes Revisionsarbeidet tænkt udført ved dertil valgte Ombudsmænd, men da Byens Regnskaber vare af den Beskaffenhed og det Omfang, at der til deres Revision ansaas nødvendig at have Mænd, som vare vandt med saadant Arbeide, blev Formandskabet ved Ræpresentantsbeslutning af 4de April 1838 bemyndiget til hertil at antage 2 Mænd og tilstaae dem en passende Løn af Bykassen.”³⁰⁰

Bykommunens virksomhet ble utvidet, ikke bare ved overgang til lønnede stillinger, men også ved at enkelte stillinger fikk assistenter. I Christiania fikk kemneren en assistent i 1858, og i 1862 ble det ansatt en egen bokholder ved kemnerkontoret. I Trondheim fikk kemneren først en assistent i 1875. Kemnerens lønn ble i 1869 fastsatt til 3 200 kroner.

Tabell 9.4 Lønn til kemner, revisor og formannskapssekretær i Christiania, Bergen, Stavanger, Trondheim og Farsund 1839 og 1860, i kroner.

By	Kemner		Revisor		Formannskapssekretær	
	1839	1860	1839	1860	1839	1860
Bergen	2800	4000		1000*	400**	1000***
Farsund	80	200				
Stavanger	480	1200	1760****	480		480
Christiania	2000	3600	1200	1000	1200	1000
Trondheim	1456					

* Tallet er hentet fra ekstrakt av Bergen kommuneregnskap for 1864.

** Benevnelsen på denne stillingen var formannskapets skriver. I 1841 søkte han om å få økt lønnen til 400 kroner.

*** Tallet er hentet fra ekstrakt av Bergen kommuneregnskap for 1864.

**** Beløpet gjaldt for revisjon av regnskapene 1837, 1838 og 1839, og er således ikke representativt som lønn 1839.

Kilder: Femtiaars-Beretning om Christiania Kommune for Aarene 1837-1886, J. Chr. Gundersens Bogtrykkeri, Christiania 1892, s. 39ff, ”Indstilling angaaende Oprettelse af en lønnet Regnskabsfører-Post for Fattigvæsenet og Sygehuset, en lønnet Fattigforstander-Post, og om Tillæg i Kæmnerens Løn”, Formandskabets Indstillinger for Bergen Kommune 1855-1859, Chr. Dahl, Bergen, Indstillinger fra Bergens Formandskab og de dertil knyttede Repræsentantsbeslutninger for Aaret 1865, R. Dahls Bogtrykkeri, Bergen 1866, s. 147f., Wedervangarkivet mappe W28, Stavanger bystyres forhandlinger 1837-1843 mv, Dreyer, Stavanger 1919, s. 284, Stavanger bystyres forhandlinger 1856-1861, Dreyer aksjeselskap, Stavanger 1967, s. 696f., Berge, Joh., Trondhjems bystyre 1827-1842, fra Eligerede Mænd til Formandskab, Trondheim 1960, s. 269-270.

³⁰⁰ *Femtiaars-Beretning*, 1892, s. 39.

Som tabell 9.4 viser, var den eneste rene administrative stilling i Farsund kommune i perioden 1838–1861 kemneren. Lønn til kemner i Bergen ble fastsatt ved instruks av 1841. I 1857 ble lønnen endret til 4000 kroner, hvorav 400 kroner var personlig tillegg. Kommuneadministrasjonen i Stavanger bestod i 1841 av både kemner og revisor. Kemnerens lønn var 600 kroner i 1859 og 1200 kroner i 1860. I regnskapene til Egersund finnes ikke noe om kemner eller revisor. Regnskapsføreren i Sandnes stod i 1864 oppført med 40 kroner.³⁰¹ Formannskapssekretær kom inn i Stavanger fra 1857. Eksemplene fra Stavanger viser hvilke argumenter som lå bak overgangen til faste, lønnede stillinger.

”Lige fra Indførelsen af den nye Communebestyrelse, efter Lov af 14. Januar 1837, hvorved Formandskabet gjøres deelaktig i den Magistraten forhen alene, ifølge Loven 3-5-1, paaliggende Pligt at udnævne Kæmner aarligen har det været en Gjenstand for nærværende Formandskabs Ønske og Overvejelse at faae en fast ansat lønnet Kæmner for Byen, da man i en saadan Foranstaltning kun kan øjne de gavnligste Resultater for Byen, og i dens Unkladelse maa forudsee alle de Ulemper og Tab for Communen, som aarligen afvexlende, alene blant de egentlige Kjøbstadsborgere valgte, i Regnskabsvæsen ofte lidet eller ikke kyndige, Kæmnere afstedkomme.”³⁰²

Tabell 9.4 bekrefter at vi har lønnsinformasjon fra flere byer i perioden, og at kemner og revisor fantes i de større byene. I de mindre byene er situasjonen litt mer usikker. I tillegg var det store lønnsforskjeller mellom byene. For byer vi ikke har opplysninger fra har jeg valgt å la Stavanger representere de større byene, dvs. byer med 5000 eller flere innbyggere i 1865. Disse var alle etablerte byer ved inngangen til 1830. Unntaket er Horten som fikk sine kjøpstadsrettigheter i 1858, og som i 1865 hadde over 6000 innbyggere. Videre har jeg forutsatt at lønnet kemner kom inn fra og med 1841, og at lønnen var 480 kroner 1841-1856, 600 kroner 1857-1859, og 1200 kroner 1860-1865. For revisor er det forutsatt at lønnen i 1860 lå fast i hele perioden. Formannskapssekretæren kom inn fra 1857, med en lønn på 480 kroner. Farsund er representant for byene med mindre enn 5000 innbyggere i 1865. Lønn til kemner er multiplisert med antall byer, basert på når det enkelte sted fikk kjøpstads- eller ladestedsrettigheter. Lønnen utgjorde i 1838 ikke mer enn 80 kroner, i 1844 var den 100 kroner, 1851 oppe i 140 kroner, og endelig 200 kroner i 1854. Lønnsopplysningene for Stavanger og Farsund går frem til og med 1861. For de fire siste årene i undersøkelsesperioden har jeg forutsatt at lønnen til de enkelte stillingene var den samme som i 1861. Forutsetningen er basert på inntrykket av at lønnen lå fast over lengre perioder. I

³⁰¹ IKA Rogaland, Sandnes kommune, Kemnerkontoret., trykte regnskaper 1864-1955, hyllenr. IKA1019F/2.

³⁰² *Stavanger bystyres forhandlinger 1837-1841*, Dreyers grafiske anstalt, Stavanger 1919, s. 91.

tillegg ble eventuelle dyrtidstillegg innført forut for 1861. Steder som ikke hadde lønnede stillinger er dermed inkludert i beregningene. Samtidig vet vi at lønnen varierte, slik at den for enkelte byer var høyere og for andre lavere enn i de to valgte byene. Dermed vil kalkulasjonene være representative.

9.6.2 POLITIVÆSENET

I 1838 forelå en kongelig proposisjon med forslag om at politivæsenet skulle være en statlig oppgave. Politimesterembetet var statlig og i flere tilfeller hadde byfogden politimesteroppgaver. Embetet faller inn under staten i sin helhet.³⁰³

”Omkostningerne ved Politivæsenet i Kjøbstæderne have hidtil været udredede deels endelig af Statscassen, deels af Samme mod Refusion af visse særegne Afgifter eller af Communcasserne, deels directe af disse eller af andre særskilte Fonds. Alt uden at Fordelingen har fundet Sted efter bestemte Regler.”³⁰⁴

Allerede i 1815 var det gjort et vedtak om at politivæsenets embetsmenn og betjenter skulle lønnes etter samme regler som statens øvrige embetsmenn, mot at inntekter som hadde vært tillagt politikassene skulle tilflytes statskassen. Dette skjedde imidlertid ikke.

”Da det nu af en erhvervet Underretning om Politipengene viset sig, at disse kun var tilflydt Statskassen fra de Kjøbstæder, hvor forhen Politibetjente havde været lønnede, havde Komiteen antaget, at ikke andre Kommuner for Tiden burde erkjendes at have Krav paa, at Politiet hos dem lønnedes af Statskassen, end de, hvem dette hidtil havde været tilstaaet, og at heller ikke disse havde andet Krav derpaa, end at de af Staten allerede lønnede Funktionærer ogsaa af denne erholdt de Tillæg, der ansaaes fornødne for dem, og ikke at nye Betjente ansattes hos dem for Statskassens Regning.”³⁰⁵

Proposisjonen ble behandlet på Stortinget i 1842, for så å bli henlagt.³⁰⁶ Dette innebar at politiets lønnsforhold var like uavklart som tidligere, slik at deler av tjenesten ble finansiert over statskassen, deler over kommunekassen, og en del kom inn som uvisse inntekter.

³⁰³ *Departements Tidende 1839*, s. 457-479, Kiil, Alf, *Arkivkunnskap. Statsarkiva*. Universitetsforlaget AS 1987, s. 157.

³⁰⁴ *Departements Tidende 1839*, s. 457.

³⁰⁵ *Storthings Efterretninger 1836-1854*, 1ste Bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1888, s. 303 ff.

³⁰⁶ *Storthings-Efterretninger 1836-1854*, 2det Bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1893, s. 260ff.

Tabell 9.5 Lønn til politivesenet etter den kongelige proposisjon, i kroner

By	Politimester	Politifullmektig	Politiadjutant	Politibetjent		samlet, politibetjenter
				Lønn	Antall	
Christiania	3800	1600	1200	768	13	9984
Drøbak				400	1	400
Soon og Hølen				200	2	400
Drammen		1440		576	6	3456
Kongsberg				480	4	1920
Larvik				480	3	1440
Sandefjord				200	1	200
Tønsberg				200	2	400
Holmestrand				200	2	400
Aasgaardstrand				200	1	200
Fredrikshald				400	2	800
Fredrikstad				200	2	400
Moss				160	2	320
Skien				160	4	640
Porsgrunn				160	1	480
				80	2	
Kragerø				160	2	320
Brevig/Stathelle				160	1	480
				80	2	
Langesund				120	1	
Arendal				400	2	800
Østerrisør				300	2	600
Grimstad				200	1	200
Lillesand				120	1	120
Mandal				200	2	400
Flekkefjord				120	2	240
Farsund				140	2	280
Stavanger				400	4	1600
Egersund				240	1	240
Bergen	2800	1600	1200	528	9	4752
Kristiansund				280	4	1120
Molde				280	1	280
Ålesund				200	1	200
Trondheim	2600		800	528	5	1056
Levanger				200	1	200
Bodø				120	1	120
Tromsø				200	1	200
Hammerfest				200	1	200
Vadsø				200	1	200
Til sammen	9200	4640	3200		96	35 168

Kilde: *Storthings Forhandlinger i Aaret 1839, Fjerde Deel, Christiania, s. 189 ff.*

Tabell 9.5 viser innholdet i proposisjonen med hensyn til antall ansatte i politivesenet og deres lønn. Proposisjonen baserte seg på eksisterende forhold, men inneholdt også noen tillegg. Det er imidlertid ikke tvil om at oppstillingen gir en god forståelse av politivesenets utbredelse og lønnsforhold i Norge i 1830-årene. Som vi ser av forslaget er ikke Christiansand med. Politimesteren her mottok ikke fast lønn, men fikk et beløp tilsvarende en skilling per tønne innført korn, som han også lønnet politifullmektig og betjenter med. For Farsund gis det tilsvarende opplysninger som i Formannskapsprotokollene. For Drammen lå lønnsforslaget i proposisjonen 20 prosent over de faktiske forhold. Politibetjentene i Drammen hadde opprinnelig lønn på 288 kroner. I 1836 fikk disse bevilget et tillegg over statsbudsjettet på 192

kroner.³⁰⁷ I proposisjonen stod det oppført et ytterligere tillegg på 96 kroner. Forholdene i Tromsø var identisk med forslaget i proposisjonen.³⁰⁸ For Stavanger er det oppført to flere enn det som kommer frem i regnskapsmaterialet, mens lønnen er den samme. Allerede i 1841 var det imidlertid tre politibetjenter i Stavanger. Lønnen til 13 betjenter i Christiania lå i proposisjonen 17 prosent over de faktiske forhold.³⁰⁹ For årene 1830-1839 er politiets samlede lønn kalkulert på basis av oppstillingen i den kongelige proposisjonen, fratrukket lønn til politimester.³¹⁰ Politibetjentene hadde også inntekter av bøter m.m. Denne inntekten utgjorde et tillegg i pengelønnen på 18 prosent for politibetjentene i Bergen i 1850- og 1860-årene, og 17 prosent for politibetjentene i Drammen i 1840-årene.³¹¹ I og med at proposisjonen inneholder forslag til lønn, og dette forslaget for flere byer ligger 17-20 prosent over de faktiske forhold, har jeg ikke beregnet tillegg for de uvisse inntektene.

I Farsund var antall politibetjenter og lønn i følge formannskapsprotokollene uendret i hele perioden. I Bergen var antall politibetjenter i 1864 og 1865 åtte. I Drammen i 1842 pågikk det en lang debatt i bystyret om mulighetene for at politibetjenter kunne oppnå samme betingelser som når staten hadde deler av arbeidsgiveransvaret. I Egersund var antall politibetjenter en i begynnelsen av perioden, mot to fra midten av 1840-årene. På basis av 1839-oppstillingen og undersøkelser av primærkilder har jeg forutsatt at antall politibetjenter i ladesteder og kjøpsteder som ble etablert i perioden, og som vi ikke har direkte informasjon fra, var to og lønnen 200 kroner. Regnskapsmaterialet fra ladestedet Sokndal viser at det fantes to politibetjenter, med en pengeinntekt hver på 200 kroner.³¹²

I *Formannskapsforhandlingene* for Bergen 1861 opplyses det at politibetjentene i 1857 fikk dyrtidstillegg på 120 kroner fra statskassen. I 1860/1861 falt dyrtidstillegget bort, men det ble bevilget et tilsvarende tillegg av kommunen. Undersøkelser av gasjelistene i *Storthings Forhandlingene* bekrefter ikke at et slikt tillegg ble gitt til alle landets politibetjenter. Et alternativ er at tillegg ble gitt til de stillingene som allerede var representert på gasjelistene, dvs. stillinger staten hadde ansvar for som følge av dens overtakelse av avgiftene som

³⁰⁷ *Indstillinger fra Drammen Formandskab*, bilag til "Adressen", no. 109, 1842.

³⁰⁸ *Beretning om Kongeriget Norges økonomiske Tilstand i Aarene 1836-1840*, Guldberg & Dzwonkowskis Bogtrykkeri, Christiania 1843, s. 260.

³⁰⁹ *Femtiars- Beretning*, 1892, Kapittel IV. Politi- og Justisvæsen.

³¹⁰ Politimestrene hører inn under statens tjenester, posten *Lønninger til politiet*.

³¹¹ *Indstillinger fra Bergens Formandskab og de dertil knyttede Repræsentantbeslutninger for Aaret 1867*, R. Dahls Bogtrykkeri, Bergen 1868, s. 73, *Indstillinger fra Drammen Formandskab*, op.cit.

³¹² *IKA Rogaland*, Sokndal kommune, Sogndal ladested, Kemnerkontoret, Regnskapsdokumenter, 1859-1865, hyllenr. IKA1026H2.

tidligere gikk til å lønne politivesenet. Dette gjaldt ni politibetjenter i Christiania, tre i Drammen, fire i Christiansand, en i Stavanger og seks i Bergen. Tilleggene var i 1859/1860 72 kroner for hver av politibetjentene i Christiania, 44 kroner i Drammen, 56 kroner i Christiansand, 20 kroner i Stavanger og 52 kroner i Bergen.³¹³ Tilleggene var redusert i forhold til budsjettsperioden 1857-1859. Jeg har derfor kun regnet dyrtidstillegg for de stillingene som er representert på gsjelistene. De største endringene skjer i Christiania fra siste del av 1850-årene, da politivesenet ble bygd ut på bekostning av vektervesenet. Argumentene for en slik forskyvning var å etablere en mer helhetlig og velfungerende vaktjeneste. Antall politibetjenter i Christiania økte fra ni til 13 i 1837. I 1836 fikk hver betjent et tillegg på 192 kroner. Først i 1846 ble korpset igjen utvidet, denne gangen med fire betjenter, hver med en lønn på 662 kroner. De syv eldste betjentene fikk et tillegg hver i 1854 på 96 kroner. I 1858 ble det ansatt 20 konstabler med en årslønn på 672 kroner, 40 konstabler med 576 kroner, mens to politibetjent stillinger ble inndratt. I 1862 kom en ny betjent og i 1863 tre nye med en årslønn hver på 576 kroner. Beregningene er dermed basert på direkte observasjoner fra byene Christiania, Stavanger, Bergen, Farsund, Drammen, Sandnes, Egersund og Sokndal. For de byene vi ikke har slik informasjon, er proposisjonen i 1839 utgangspunkt. Denne er analysert med utgangspunkt i primærkildemateriale for de byene som er nevnt ovenfor. For nye byer som kom til, er beregningene basert på forutsetning om to politibetjenter i hver, med 200 kroner i lønn.

9.6.3 FENGSELSVESENET I BYENE

1857 markerte et skille i norsk fengselsvesens historie. Fengselsloven fremmet overgang til offentlige institusjoner med profesjonelt vakthold og betjening.³¹⁴

I perioden 1830-1857 bestod fengselsvesenet av de statlige institusjonene slaverier, tukthus, Botsfengselet, samt kommunale arresthus i byene. Landet ble etter 1857-loven delt inn i fengselsdistrikter. Distriktsfengslene ble dels en amtskommunal oppgave, dels en byoppgave, idet hver by utgjorde et fengselsdistrikt. Ladesteder med eget kommunestyre kunne enten utgjøre et eget fengselsdistrikt, eller utrede en del av amtets fengselsutgifter. Kjøpsteder med færre enn 3000 innbyggere kunne danne fengselsdistrikt med amtet.

---

³¹³ "S. No. 37. Gager", *Storthings Forhandlinger i Aarene 1859-1860*, Tredie Deel, Christiania.

³¹⁴ "No. 11. Fængselsvæsenet med 8 Bilage", *Storthings Forhandlinger i Aaret 1857*, Fjerde Del, Christiania.

Opplysninger om arresthusene finnes for 1817 og 1856.³¹⁵ I 1817 fantes det arresthus i Christiania, Fredrikshald, Moss, Fredrikstad, Drammen, Kongsberg, Tønsberg, Holmestrand, Larvik, Skien, Kragerø, Christiansand, Mandal, Farsund, Arendal, Østerrisør, Bergen, Trondheim, Christiansund og Molde. I 1856 fantes slike hus i Christiania, Moss, Fredrikstad, Sarpsborg, Fredrikshald, Drammen, Kongsberg, Larvik, Sandefjord, Tønsberg, Holmestrand, Svelvik, Porsgrunn, Skien, Brevik, Kragerø, Arendal, Kristiansand, Mandal, Farsund, Stavanger, Bergen, Molde, Christiansund, Trondheim, Bodø, Levanger, Tromsø, Hammerfest, Vardø og Vadsø. Arresthuset i Molde var felles med Romsdals fogderi, arresthuset i Hammerfest tilhørte byen og fogderiet med samme navn, mens arresthuset i Vadsø var oppført i fellesskap med fogderikommunen.

Bestyrelsen av fengslene var frem til 1857 tillagt byfogden. Fra gammelt av var det ved arresthuset ansatt en arrestforvarer (justisvaktmester), som dels alene eller sammen med en eller flere slutttere førte tilsyn med fangene. I tillegg til lønn over bykassen mottok arrestforvarer i Bergen matlavningspenger, og godtgjørelse for brensel, lys og andaktsværelses renhold. Fra og med 1837 ble matlavningspengene også utredet over kommunekassen med et beløp av 340 kroner. Slike andre inntekter utgjorde 1180 kroner i 1837. Hvor mye som gikk med til å dekke de faktiske kostnadene og hvor mye som var til overs, og dermed en reell kompensasjon, er imidlertid vanskelig å vite. Sammenligner vi med situasjonen for fogdene, regnet Departementet som kjent med at ca. 34 prosent av bruttoinntekten gikk til utgifter ved embedets bestyrelse. Forutsetter man det samme for arrestforvareren, og at nettobeløpet dekket lønn til arrestforvarer og slutter, samt at tilsvarende lønn gjaldt for alle landets arresthus, var samlet lønn 21 000 kroner i 1837

Tabell 9.6 Arrestforvareren i Bergen og Stavanger, lønn av kommunekassen, i kroner

Inntektskilde	1837	1857	1858	1864	1865
Bergen	400*	400	720	720	720
Stavanger		144	320**		

* Fra og med 1837 ble matlavningspengene utredet av bykassen.

** Tallet gjelder for 1860.

Kilder: Formannskapsforhandlinger for Bergen 1837, s. 20, "Indstilling om Tillæg i Løn for Arrestforvarer Houge", Formannskapsforhandlinger for Bergen 1857, Indstillinger fra Bergens Formandskab og de dertil knyttede Repræsentantbeslutninger for Aaret 1865, R. Dahls Bogtrykkeri, Bergen 1866, s. 150, Indstillinger fra Bergens Formandskab og de detalj knyttede Repræsentantbeslutninger for Aaret 1866, R. Dahls Bogtrykkeri, Bergen 1867, s. 62.

³¹⁵ *Meddelelser om Det norske Fængselsvæsen i det 19de Aarhundrede*, H. Aschehoug & Co, Kristiania 1904, s. 129-147.

Tabell 9.6 viser lønn over kommunekassen til arrestforvareren i Bergen og Stavanger, dvs. kun en del av inntekten til denne stillingen. Vi ser at det var lønnsforskjeller mellom arrestforvarerne i de to byene. Med Stavanger som utgangspunkt, og forutsetningene om at matlavnings- og arrestpengene stod i samme forhold som til lønn over bykassen, ble samlet lønn 7 500 kroner. I kommisjonsinnstillingen angående ny fengselslov oppgis 5 900 kroner for årene 1851-1853 over kommunekassene samt varetektspenger 8 000 kroner. Om eventuelle utgifter ved embetets bestyrelse skal trekkes fra opplyses ikke. Jeg har latt beløpet 13 900 kroner gjelde for hele perioden. Oversikten over distriktsfengslene i *Meddelelser om det norske Fængselsvæsen i det 19de Aarhundrede* viser at kun et fåtall var ferdig frem til 1865. Minst 37 av de 56 distriktsfengslene i 1867/1868 var fra 1865-1868.

9.6.4 BRANNVESENET

Etter Christianias brannanordning av 24. februar 1714 skulle byen ha et brannkorps under tilsyn av en branndirektør, i tillegg til en overbrannmester og en underbrannmester. Det borgerlige brannkorps var organisert slik at ved en årlig sesjon ble de dyktigste og raskeste arbeidsfolkene utskrevet til tjeneste. I 1844 talte brannkorpset 1783 personer. Ved kongelig resolusjon av 19. mai 1847 ble reglement for brannkorpset fastsatt. Offiserer var branndirektøren, to kapteiner og 18 premier- og 17 sekondløytnanter. Ved kongelig resolusjon av 18. oktober 1856 ble kapteinenes antall økt til tre.³¹⁶ I Brochs *Beretning om Kongeriget og det norske folk* finnes et kapittel om brannvesenet i Christiania og den store omorganiseringen i perioden etter 1858.³¹⁷

”Den store Brand, som overgikk Byen i April 1858, afgav et slaaende Bevis paa det daværende Brandvæsens Mangel paa Evne til at standse eller bekjæmpe en betydeligere Ildsvaade og viste tydelig Nødvendigheden af en Forandring i disse Forhold.”³¹⁸

I 1860 ble det i Christiania bestemt at det skulle etableres et fast brannkorps bestående av 35 menn, fordelt som to av første klasse med lønn av 64 kroner per måned (underbrannmester), åtte av andre klasse med lønn av 56 kroner per måned (formenn), ti av tredje klasse med lønn av 48 kroner, og 15 av fjerde klasse med 40 kroner per måned. I 1859 ble fire tårnvektere overført fra politivesenet til brannvesenet. De hadde en lønn av 384 kroner hver. Dermed var

³¹⁶ For en kort beskrivelse av brannvesenet i Christiania, se blant annet www.brannmuseet.no/brannhistorie.htm

³¹⁷ Broch, O. J., *Kongeriget Norge og Det norske Folk, dets sociale Forhold, Sundhedstilstand, Næringsveie, Redningsvæsen, Samferdselsmidler og Ekonomi*, Det steenske Bogtrykkeri, Kristiania, 1876, Tillegg XXV. Kristiania Brandvæsen, s. 53-69.

³¹⁸ *Femtiars-Beretning*, 1892, s. 153.

det skjedd en profesjonalisering av denne tjenesten også, parallelt med utviklingen innen politivesenet.

”Det vil herav sees, at vor Byes Brandvæsen, saavel hva rigelig Vandforsyning, som Material og Mandskabets Antal angaar, er saa veludrustet til at møde en opstaaet Ildsvaade, at faa, maaske ingen af Landets Byer relativ til Localiteter og Folkemængde i saa henseende kunne antages at være situerede.”³¹⁹

I tabell 9.7 gis det en oversikt over ansatte i brannvesenet i Christiania, Bergen, Trondheim, Stavanger, Farsund, Christiansand, Drammen, Molde og Egersund, basert på opplysninger ekstrahert fra en rekke forskjellige kilder.

---

³¹⁹ Broch, O. J., *op. cit.*, s. 63.

Tabell 9.7 Lønn til brannkorpset, i kroner.

Stilling	By	1830	1837	1840-tallet	1860-tallet
Branndirektøren	Christiania	160	160	300 (1846)	
Overbrannmesteren	Christiania		480 + fri bolig, brensel	800 (1844)	
Underbrannmesteren	Christiania		272	400 (1848)	788 (1860)
Straalemester	Christiania				672 (1860)
Formann	Christiania				672 (1860)
Branndirektør	Bergen			1120 (1843)	1600 (1864)
Assistent	Bergen				2400 (1864)
Overbrannmester	Bergen				1000 (1864)
Assistent	Bergen				480 (1864)
Brannrodemester	Bergen				408 (1864)
Skriver	Bergen				200 (1864)
Branndirektør	Trondheim			800	
Branninspektør	Stavanger		800	800	800
Sprøytemester	Stavanger		172 (5)		
Brannmester	Farsund		60	20	20
Branninspektør	Farsund		40	80	100
Branninspektør	Christiansand				1400
Brannformann	Christiansand				576
Brannformann	Christiansand				528
Brannmenn	Christiansand				7344 (17)
Branndirektør	Drammen		400	800	
Branninspektør	Drammen		128	128	
Branninspektør	Drammen		96	96	
Branninspektør	Molde	100			
Branninspektør	Egersund		64		
Branndirektør	Egersund				96

Kilder: *Femtiårs-Beretning om Christiania Kommune for Aarene 1837-1886*, J. Chr. Gundersens Bogtrykkeri, Christiania 1892, kap. IX. Brand- og Ingeniørvæsen, s. 151-160, *Indstillinger fra Bergens Formandskab og de dertil knyttede Repræsentantbeslutninger for Aaret 1865*, R. Dahls Bogtrykkeri, Bergen 1866, s. 147f., *Wedervangarkivet*, mappe W 28, Kristensen, Fred., *Drammen brannvesen 7. desember 1864-1964*, Harald Lyche & Co., Drammen 1964, s. 22, s. 39, Plathe, Jarle, *Kristiansand brannvesens historie, i anledning av det faste brannkorps 100 års jubileum 1862-15. september-1962*, Fædrelandsvennens trykkeri, s. 25, Strand, Rolf, *Brannvern i Molde gjennom 250 år*, EKH trykkeri, Molde 1998, s. 30, *Departements Tidende 1843*, s. 95, *Morgenbladet 1840*, onsdag den 27. mai, *Stavanger bystyres forhandlinger mv. 1837-1843*, Dreyers grafiske anstalt, Stavanger 1919, *Stavanger bystyres forhandlinger 1844-1850*, Dreyers aksjeselskap, Stavanger, *Stavanger bystyres forhandlinger 1851-1855*, Dreyer aksjeselskap, Stavanger, *Stavanger bystyres forhandlinger 1856-1861*, Dreyer aksjeselskap, Stavanger 1967, *IKA Rogaland*, Egersund kommune, Formannskapet, Forhandlingsprotokoll 1837-1852, 1852-1866, katalognr. A.1.2.

I 1859 ble det nedsatt en komité som skulle vurdere vakt- og brannvesen i Bergen.³²⁰ Brannvakten utgjorde én av fire vaktgrupper i byen. De andre var *Patrulvagten*, *Borgerrunden* og *Vægtervæsenet*. Utgiftene ved byens vakthold utgjorde til sammen 30 600 kroner.³²¹ Systemet var imidlertid lite tilfredsstillende. En hovedgrunn var at vaktholdet ble utført av personer som hadde annet arbeid på dagtid. I 1862 ble det så vedtatt å etablere et fastlønnet brannkorps.

³²⁰ *Indstilling angaaende Reform i Bergen Byes Vagt – og Brandvæsen*, Chr. Dahl, Bergen 1862.

³²¹ *Ibid.*, s. 18. Beløpet inkluderer alle utgiftene ved de fire vaktgruppene.

Regnskap for Stavanger kommune viser at lønn til brannvesenet utgjorde 1 500 kroner i 1860. Lønnen er ikke nærmere spesifisert, men posten beskrives som lønninger til *Brandretskriveren, Brandinspektøren, Sprøytemesterne og Tambouren*.³²² Regnskapene for de siste årene på 1830-tallet viser at branninspektøren mottok 800 kroner i lønn, mens de fem sprøytemestrene fikk til sammen 172 kroner.³²³

I formannskapsprotokollene for Farsund finner vi lønn til branninspektør og brannmester. I Drammen ble vedtaket om faste brannmannskaper fattet 7. desember 1864. Korpset skulle bestå av over- og underbrannmester samt 16 konstabler. Ansettelse skjedde fra januar 1865.³²⁴ Trondheim fikk fast brannvakt i 1863, med fire formenn og åtte mannskaper.³²⁵ Brannvesenet i Christiansand ble organisert med faste, lønnede mannskaper i 1864. Allerede tidlig fantes det en lønnet branninspektør.³²⁶ Tilsvarende andre byer ble brannberedskapen i Molde på 1800-tallet ledet av en brannkommisjon og en branninspektør. Branninspektørstillingen ble mer formell fra 1859, uten at lønnen var særlig stor, mens stillingen som brannassistent var ulønnet.³²⁷

Lillehammer fikk ladestedsrettigheter i 1827 og utvidede rettigheter i 1842. Tore Pryser og Asbjørn Svarstad har satt fokus på utviklingen av brannvesenet i Lillehammer.³²⁸ Organiseringen av brannvesenet tok til i 1830-årene, men først mot slutten av århundret fikk man lønnede stillinger.

”Olsen Berg var den første som tok opp spørsmålet om lønnede brannmannskaper. I sin rapport til byfogden i mars 1885 forteller Berg Olsen at mangelen på dette var årsak til vanskeligheten med å holde brannøvelse.”³²⁹

I Egersund fantes det en lønnet branninspektør. I midten av 1850-årene omtales stillingen som branndirektør. Det ble ikke organisert noe fastlønnet brannmannskorps i undersøkelsesperioden. Kun de største byene hadde fastlønnede brannmannskaper, og da først

³²² *Stavanger bystyres forhandlinger 1856-1861*, Dreyer aksjeselskap, Stavanger 1967, s. 697.

³²³ *Stavanger bystyres forhandlinger 1837-1841*, Dreyer, Stavanger 1919, s. 160f.

³²⁴ Kristensen, Fred., *Drammen brannvesen 7. desember 1864-1964*, Harald Lyche & Co., Drammen 1964, s. 40ff. Forfatteren gir ikke lønnstall knyttet til ansettelsen av det faste brannkorpset.

³²⁵ www.trondheim.kommune.no/psmaler/fullsidebredde/asp?thisId=1000112746

³²⁶ Plathe, Jarle, *Kristiansand brannvesens historie, i anledning av det faste brannkorps 100 års jubileum, 1862 - 15. september - 1962*, Fædrelandsvennens trykkeri, s. 25.

³²⁷ Strand, Rolf, *Branvern i Molde gjennom 250 år*, EKH trykkeri, Molde 1998, s. 30.

³²⁸ Pryser, Tore, og Svarstad, Asbjørn, *Mot ”Den røde hane” i 150 år. Brannvesenet i Lillehammer i en historisk oversikt*, Lillehammer 1982.

³²⁹ *Ibid.*, s. 9.

mot slutten av undersøkelsesperioden. Branninspektør og/eller brannmester var imidlertid lønnede stillinger i hele perioden. Denne utviklingen blir bekreftet av O. J. Broch:

”I Lighed dermed, om end i mindre Skala, er ligeledes faste Brandkorpser organiserede i Bergen, Throndhjem, Drammen og Stavanger, medens i de øvrige Byer og Ladesteder Brandvæsenet er ordnet i Lighed med det borgerlige Brandkorpser i Kristiania, oprindelig ved Brandforordning af 18de August 1767.”³³⁰

Feiervesenet hørte til brannvesenet. I 1841 fikk Lillehammer sin første faste feier med seks skilling for hver feid skorstein. Lønnen til feiermesteren i Stavanger var i perioden 800 kroner (1839), 1 600 kroner (1842) og 2 000 kroner (1860). Lønnsøkningen i 1842 hadde sammenheng med at feieren fikk en assistent. Lønn til skorsteinsfeieren i Farsund var 240 kroner (1838) og 280 kroner (1844). Skorsteinsfeieren i Egersund fikk etter regnskapene 240 kroner i lønn av bykassen i 1838. I 1861 var lønnen 288 kroner.

Årlige tall for samlet lønn til brannvesenet er fremkommet ved analyser av regnskaper for byene Stavanger, Farsund og Egersund. Lønn til brann- og feiervesenet utgjorde 80 prosent av utgiftene i posten ”Brandvæsenet” i *Amtmannsberetningene*. Dermed er det mulig å beregne årlige tall 1846-1865. For året 1830 har jeg brukt posten ”Brandvæsen” i ekstrakt av byutgiftene i *Kommunekommisjonens innstilling* og forutsetning om at lønnen utgjorde 80 prosent av samlet utgift. Årene 1831-1845 har jeg i utgangspunktet forutsatt at lønnen var tilsvarende 1830. Dette har sammenheng med at lønnssummen i 1830 og 1846 var små, henholdsvis 16 000 og 22 600 kroner. For mindre byer som kom til i perioden (færre enn 5000 innbyggere 1865) har jeg beregnet samme lønn som brannvesenet i Farsund i 1838, mens jeg for større byer (dvs. byer med mer enn 5000 innbyggere i 1865) har opplysningene for Stavanger 1837 som utgangspunkt.

9.6.5 VEKTERVESENET

De fast organiserte vekterkorpserne i byene hadde sin opprinnelse tilbake til 1600-tallet og skulle blant annet sørge for ro og orden i byene om natten.³³¹ Vektervesenet dominerte kommunale tjenester. Lønnen var lav, og oppgaven kom i tillegg til annet erverv på dagtid. Tabell 9.8 viser lønn og antall vektere i byene Christiania, Bergen, Stavanger, Farsund, Egersund og Sarpsborg. Som forventet, var det sammenheng mellom byens størrelse og antall

³³⁰ Broch, O. J, 1876, s. 104.

³³¹ Fladby, Rolf, Steinar Imsen og Harald Winge, *op.cit.*, s. 365-366.

vektene. I Christiania var det således 69 vektere i 1855, i Bergen 43, mens ladestedet Farsund hadde fire. Tilsvarende gjaldt ikke i forhold til lønn. Både vektene i Stavanger og Sarpsborg hadde høyere lønn i 1845 enn vektene i Christiania.

Tabell 9.8 Vekterlønn i norske byer, i kroner

By	1837		1845		1855	
	Antall	Lønn per sysselsatt	Antall	Lønn per sysselsatt	Antall	Lønn per sysselsatt
Christiania	50	240*	58	240	69	288**
Bergen					43	
Stavanger	7	288	7	300	17***	336
Farsund	2	148	4	148	4	116
Egersund	2	160	2	172		
Sarpsborg			2****	288		

* Gjaldt 44 av vektene. De resterende hadde en lønn hver på 336 kroner.

** I 1855 fikk alle vektene et tillegg på 48 kroner.

*** Tallet gjaldt for 1859.

**** Informasjonen gjaldt trolig for 1840.

Kilder: Femtiaars-Beretning om Christiania Kommune for Aarene 1837-1886, J. Chr. Gundersen, Christiania 1892, s. 76, Indstilling angaaende Reform i Bergen Byes Vagt- og Brandvæsen, Chr. Dahl, Bergen 1862, s. 18, Wedervangarkivet, mappe W28, Stavanger bystyres forhandlinger mv 1837-1843, Dreyers grafiske anstalt, Stavanger 1919, s. 30f., "Extract af Stavanger Byes Kæmner Regnskab for Aaret 1842", Stavanger bystyres forhandlinger 1856-1861, Dreyer aksjeselskap, Stavanger 1967, s. 309, Beretning om Kongeriget Norges Tilstand i Aarene 1836-1840, Guldberg & Dzmonkowskis Bogtrykkeri, Christiania 1843, s. 32, IKA: Hyllenr. 003B1 og 2, Egersund kommune, kemneren, Kommuneregnskaper 1837-1844, IKA: Katalognr. A.1.2, Egersund kommune, formannskapet, forhandlingsprotokoll 1837-1852.

Samlet lønn til vektervesenet i Stavanger var 6 400 kroner i 1860. I Bergen var tilsvarende sum 22 100 kroner i 1864. I 1863 fantes det fire vektere i Egersund med en lønn hver på 220 kroner. Sammenligning av lønn til vektere i Stavanger, Christiania, Farsund og Egersund med utgiftsposten "Vægtervæsenet" i *Amtmannsberetningene* viser at lønnen kan beregnes til 90 prosent av utgiftene.

Dermed er det mulig å beregne samlet lønn for vektervesenet på basis av *Amtmannsberetningene* 1846-1865, og ekstrakt av byregnskaper for 1830. Årene 1831-1845 danner lakuner. For mindre byer som kom til er det beregnet et tillegg tilsvarende lønn til vektervesenet i Farsund 1837, mens jeg for større byer har beregnet et tillegg tilsvarende opplysningene fra Stavanger 1837. Årene 1859, 1860, 1861, 1862, 1863, 1864 og 1865 er ikke utgiftsposten i *Amtmannsberetningene* representativ, enten fordi utgiftene til vektervesenet for Christiania ikke er med, eller fordi utgiftene til politi- og delinkventutgifter er med i denne posten. For disse årene er samlet lønn fremkommet ved å forutsette at

utgiftene til vektervesenet i Christiania utgjorde like stor del av de samlede utgiftene som for 1857, nemlig 22 prosent.

9.7 SAMLET LØNN TIL ANSATTE I BYKOMMUNAL ADMINISTRASJON

I undersøkelsen er byene Christiania, Stavanger, Bergen, Farsund og Egersund trukket frem. Christiania var hovedstad og byen med størst administrasjonsapparat. Bergen var den nest største byen i perioden. Samlet trakk disse byene 43 prosent av utgiftene til administrasjon i 1852.³³² Det er vanskelig å kun bruke det aggregerte regnskapsmaterialet som utgangspunkt for beregninger. Materialet er lite spesifisert, slik at lønnsdelen ikke lar seg identifisere. Det er imidlertid mulig å bruke postene som beregningsgrunnlag, dersom lønnen identifiseres på basis av regnskapene fra enkeltbyer. Dette er gjort for brann- og vektervesen. Resultatene er i tillegg kontrollert opp mot en tilnærming fra sysselsettingssiden. Sammenligningen bekrefter, at en tilnærming som kombinerer lønnsopplysninger i primærkilder med utgiftsposten i *Amtmannsberetningene* gir et representativt resultat.

- Undersøkelser viser at 90 prosent av utgiftsposten "Vægtervæsenet" i *Amtmannsberetningene* var lønn.
- Mot slutten av perioden fikk man lønnede brannkorps i Norge. Christiania var først ute, fulgt av Bergen, Trondheim, Drammen og Christiansand. Analyser viser at det i hele perioden fantes en branninspektør og/eller en branndirektør i byene. Sammenligninger av regnskapsmaterialet for Egersund, Farsund og Stavanger med *Amtmannsberetningene* viser at 80 prosent av posten "Brandvæsen" var lønn. Inkludert i disse beregningene er også lønn til feier. Jeg har brukt denne forutsetningen for alle byene. Årene 1831-1845 danner lakuner. Beregningene disse årene er basert på de byene vi har lønnsinformasjon fra, slik at større byer som kommer til i perioden (dvs. byer med mer enn 5000 innbyggere i 1865) er satt i sammenheng med Stavanger 1837, mens opplysningene fra Farsund i 1837 representerer de mindre byene.
- Lønn til politivesenet er beregnet med utgangspunkt i lønnsopplysningene 1839, som er forutsatt gjeldende hele perioden 1830-1839. Opplysningene i den kongelige proposisjon er kontrollert opp mot primærkilder. For årene etter 1839 er det gjort separate undersøkelser og egne beregninger for Christiania, Bergen, Farsund, Stavanger, Egersund, Sandnes, Drammen og Sokndal. Undersøkelser i forhold til disse

---

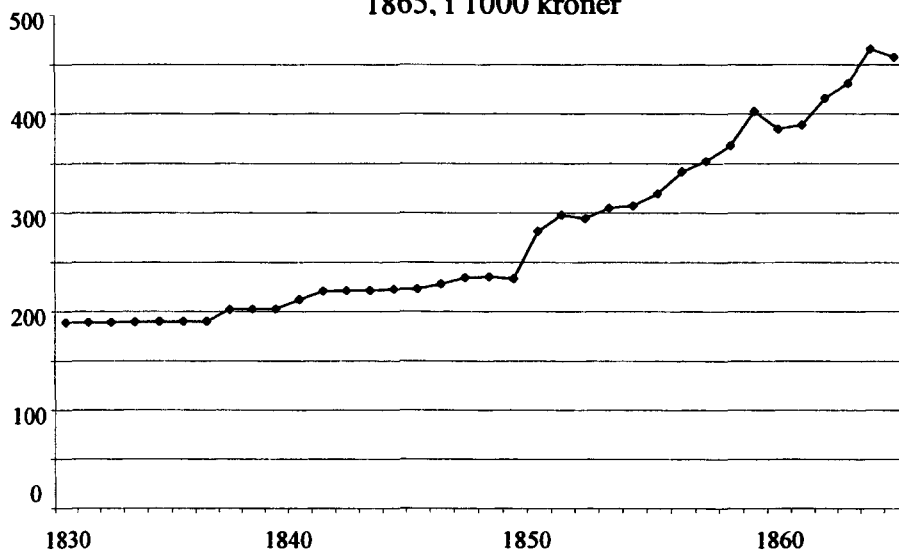
³³² *Beretning om Kongeriget Norges økonomiske Tilstand i Aarene 1851-1855 med tilhørende Tabeller*, Chr. Schibsted, Christiania 1858, Tabell No. 53.

byene, med unntak av Christiania, viser at det skjedde få endringer utover i perioden i forhold til proposisjonen, slik at lønssummen for de byene som er representert i 1839, og som jeg ikke har gjort egne undersøkelser for, gjaldt for hele perioden, mens jeg for nye byer som kom til har jeg forutsatt to politibetjenter med 200 kroner hver i lønn.

- I byene fantes arresthus med arrestforvarer og slutter. I kommisjonsinnstillingen til ny fengselslov for 1857 finnes opplysninger om samlet lønn for disse stillingene. Summen er gjort gjeldende for hele perioden.
- Andre lønnede stillinger var revisor, kemner og etter hvert formannskapssekretær. Jeg har forutsatt at det fantes en kemner og revisor i de større byene og at disse ble lønnet tilsvarende Stavanger. Det samme gjelder for formannskapssekretæren. For de mindre byene er det forutsatt at disse hadde en kemner og at denne var lønnet som i Farsund. I regnskapsmaterialet etter Egersund, Sandnes og Sokndal finner vi ikke opplysninger om en lønnet kemner. Noe som allikevel forsvarer en slik tilnærming, er at regnskapsføreren i flere tilfeller fikk lønn.
- Lønn til borgermester og andre i byadministrasjonen er beregnet med utgangspunkt i aggregert lønnsmateriale 1856-1865 og stillingsopplysninger i *Departments Tidende*.

Såvel tilnærmingen fra sysselsettingssiden som fra regnskapssiden er basert på empiriske observasjoner, dvs. undersøkelser i primærmateriale som utgangspunkt for beregningene. Dersom vi sammenligner med NHNA, ser vi at Olle Krantz i sine kalkulasjoner av administrasjon i byene, i stor grad bruker aggregert regnskapsmateriale som utgangspunkt, og forutsetninger om lønnens prosentvise andel av utgiftene. Figur 9.5 viser resultatene av beregningene i dette kapittelet med hensyn til lønnsutgifter til administrasjon i byene. Lønnen steg fra knapt 200 000 kroner i 1830 til over 450 000 kroner i 1865. Den nominelle veksten hadde sammenheng med økning i antall byer fra 37 til 57, overgang fra valgte, ulønnede ombud til fastlønnede stillinger, og profesjonalisering av brannvesen og politi i de større byene.

Fig. 9.5 Lønnsutgifter til administrasjon i byene, 1830-1865, i 1000 kroner

Kilde: Tallene er egne beregninger gjennomført i dette kapitlet.

9.8 LANDKOMMUNER

For landkommunene har vi foruten oppgavene i *Amtmannsberetningene* fra og med 1851 opplysninger fra *Kommunekommisjonens innstilling* av 1835, som gir en oversikt over kommuneutgiftene hvert år 1828-1832. Administrasjonsutgifter utredet av fogderier, tinglag eller prestegjeld var:

- Sorenskrivertoll
- Lensmannstoll og tingholdspenger
- Bygdevekterlønn

Sorenskrivertoll og lensmannstoll hørte til statens tjeneste- og embetsmenn. Bygdevekter ble også omtalt som stoderkonger, stoderfogd, fantefut og tyvetrekker. Han førte tilsyn med tiggere og omstreifere. Avlønnen varierte fra sted til sted. I *Amtmannsberetningene* for 1851 utgjorde bygdevekterlønnen knapt 3 200 kroner.³³⁴ Vi kan forutsette at hovedtyngden kom inn som naturalia, og at bygdevekternes lønn i noen distrikter ble utredet over amtskommunen, eller at deler av bidraget kom over fattigkassen. I

³³⁴ *Beretning om Kongeriget Norges økonomiske Tilstand i Aarene 1851-1855 med tilhørende Tabeller*, Chr. Schibsted, Christiania 1858, Tabell No. 47.

Amtformannskapsforhandlingene for Stavanger finner vi informasjon om lønn til bygdeveker i en fjerding. Fjerding er betegnelsen på en gammel administrativ enhet, vanligvis en underavdeling av et fylke eller herred.³³⁵ I 1841 var lønnen 64 kroner. Bygdevekeren i Sem hovedsokn fikk fra 1838 en årlig lønn av 24 kroner og en skjepe havre av hver fullgård.³³⁶ Beregningene som er utført her er basert på forutsetningen om en bygdeveker i hvert formannskapsdistrikt, med lønn tilsvarende opplysningene fra Stavanger amt i 1841, som gjeldende for hele undersøkelsesperioden. Antall bygdevekere 1830-1836 er beregnet med utgangspunkt i antall formannskapsdistrikter 1837.

Kommunale administrasjonsstillinger var gjerne valgte ombud. For å få et bedre innblikk i kommunens administrasjon har jeg studert regnskapsmateriale for flere landkommuner. Lønnspostene her kunne være til regnskapsfører for skolekasse, kirkekasse, kommunekasse, og eventuelt skriver. Basert på regnskapsmateriale etter blant annet Årstad formannskap, har jeg forutsatt at lønn til administrasjon representerte godtgjørelse til regnskapsfører og at denne i hele perioden 1838-1865 beløp seg til 40 kroner. Jeg har ikke funnet det forsvarlig å la hele poster falle inn under lønn, da det med sikkerhet kan påvises at største delen av innholdet ikke er lønnsutgifter. For å bekrefte at godtgjørelse til regnskapsfører faller innenfor rammen av samlede administrasjonsutgifter i landkommunene, har jeg sammenstilt mine beregninger med administrasjonspostene i *Amtmannsberetningene*. Lønn til regnskapsfører settes i sammenheng med utvikling i antall landkommuner.

9.9 AMTSKOMMUNENE

Amtskommunenes administrasjonsutgifter hører til postene *Månedes- og formyndertingene*, *For øvrig ved justisvesenet* og *Amtformannskapene* i *Amtmannsberetningene* 1849-1865. Opplysninger om utgifter i det enkelte amt finnes i *Amtformannskapsforhandlinger*. *Amtformannskapsforhandlingene* har ingen felles mal for presentasjon av saker og utgifter. Enkelte steder presenteres utgiftene fogderivis, andre steder er utgiftene inndelt som i *Amtmannsberetningene*. *Kommunekommissjonen* har en oversikt over amtskommunale utgifter 1828-1832. Administrasjonsutgifter er samlet i hovedpostene *Delinkventutgifter* og *Utgifter vedkommende det alminnelige justis- og politivesen*.³³⁷

³³⁵ Fladby, Rolf, Steinar Imsen og Harald Winge, *op.cit.*, s. 89-90.

³³⁶ www.hive.no/tekster/sem-slagen.kulturhistorie.2-2.kommunale-selvstyre.html

³³⁷ Underposter til delinkventutgiftene: skyss- og diett til dommere, lokale til ekstraretter og lagretter, arrestutgifter, transportutgifter og atskillige utgifter. Underposter til utgifter vedkommende det alminnelige

Lønnsutgifter til sorenskrivere, lensmenn, amtmann og fogd faller inn under *Statsadministrasjon*. Revisor for amtsregnskapet ble lønnet. I Stavanger ser vi at godtgjørelsen ble bestemt på hvert amtsting.³³⁸ Jeg har latt posten *Amtformannskapene* i *Amtmannsberetningene* 1849-1865 gjelde som lønnspost i sin helhet. For årene 1838-1848 er beregningene basert på opplysninger ekstrahert fra de enkelte *Amtformannskapsforhandlinger*.

I landdistriktene var det ikke vanlig med fengsler. Den eldre lovgivningen forutsatte at straffe- og varetektsfanger ble bevoktet i lensmannens hus, med tilsyn av vakt som tinglaget var forpliktet til å holde etter omgang. Tinglag var vanlig betegnelse på en rettskrets som omfattet et bygdeting. Tinglag var ofte identisk med en skipsreid, herred, eller et prestegjeld. I 1848 fantes det for eksempel 373 formannskapsdistrikter, 349 prestegjeld og 357 tinglag. Noen tinglag hadde sluttet overenskomst med lensmannen, som påtok seg å besørge vaktholdet mot en godtgjørelse i penger. I andre landdistrikt var utgiftene ved arrestanter overtatt av en større krets, dvs. amtskommunen. Kommunekommisjonen av 1835 beregnet verdien av *in natura*-delen til 50 000 kroner, mens tilsvarende undersøkelser i forkant av fengselsloven av 1857 fastsatte den til 80 000 kroner. Kommisjonen fremhevet at beregningene var svært usikre. Det er ikke uproblematisk å beregne *in natura*-delen på basis av lensmannens godtgjørelse, fordi vaktholdet ble utført av et vaktlag, som oftest to menn per fange. I tillegg er tapt arbeidstid ikke medregnet, ei heller vakt ved fangetransport.

Etter 1857-loven begynte utbygging av distriktsfengsler og tjenesten ble institusjonalisert. Den første samlede regnskapsoversikten for landets distriktsfengsler finnes for 1885.³³⁹ Bestemmelser om bestyrelse, betjening og deres lønn finnes i kommisjonsutredningen til 1857-loven. Undersøkelser av regnskapsmateriale for Stavanger amts distriktsfengsel viser imidlertid at det ikke er overensstemmelse mellom kommisjonsutredningen og de faktiske forhold. I 1864 ble det ansatt en vaktmester ved Stavanger amt distriktsfengsel med årlig lønn av 720 kroner, som også inkluderte lønn til en slutter. Kommisjonsinnstillingen på sin side forutsatte lønn til vaktmester 800 kroner og slutter 320 kroner. Tilsvarende finner vi i

---

justis- og politivesen er: lensmennenes skyssdusør, forlikelsesvesenet, måneds- og formyndering, atskillige utgifter.

³³⁸ Se for eksempel *Stavanger Amtformandskabs Forhandlinger i Aaret 1842*, Statsarkivet i Stavanger.

³³⁹ NOS, Tredie Række No. 56, *Beretning om Rigets Distriktsfængsler for Aarene 1885 og 1886*, H. Aschehoug & Co, Christiania 1888, Tabel 5a. Udgifter, s. 12-13.

Meddelelser om Det norske Fængselsvæsen i det 19de Aarhundre at det var store forskjeller i lønnsvilkår for betjeningen i fengslene.³⁴⁰

Jeg har valgt å inkludere vakthold *in natura* i det amtskommunale BNP- bidraget, men har ikke funnet henvisninger i de andre nordiske arbeidene om tilsvarende system og hvordan dette eventuelt er løst. Lensmennesenes godtgjørelse er del av deres samlede inntekt under statens tjenester. Utgangspunktet for beregningene av *in natura*-delen er opplysninger for 1828 og 1851-1853. Offisiell kriminalstatistikk ble publisert fra og med 1860.³⁴¹ Her er en oversikt over antall tiltalte personer 1851 til 1865.³⁴² I *Amtmannsberetningene* kan man finne slike opplysninger tilbake til 1846.³⁴³ *Meddelelser om Det norske Fængselsvæsen* inneholder oversikt over antall fanger i tukthus og slaveri 1830-1865. Forutsetter man at opplysningene for *in natura*-delen for 1828 også gjaldt for 1830, og bruker antall fanger i tukthus og slaveri som indikator for utviklingen får man for årene 1851-1853 et resultat som ligger tett opp til de offisielle beregningene (75 000 kroner mot 80 000 kroner). Jeg har valgt å bruke serien for antall fanger i slaveri og tukthus som indikator for utviklingen 1831-1850 og 1854-1865. Distriktsfengslene stod ferdig i 1867. Fra dette tidspunkt er det naturlig at tjenesten i sin helhet erstatter beregningene for vakthold *in natura*.

9.10 ANSATTE I ADMINISTRASJON – EN SAMMENLIGNING MED SVERIGE

I kapittel 13 blir den svenske statistikken sammenlignet med den norske. Figur 9.6 gir en oversikt over hvordan lønn til ansatte i kommunal administrasjon i Sverige og Norge fordelte seg på henholdsvis by og landkommuner, og også hvor stor del av det kommunale BNP-bidraget administrasjon utgjorde.

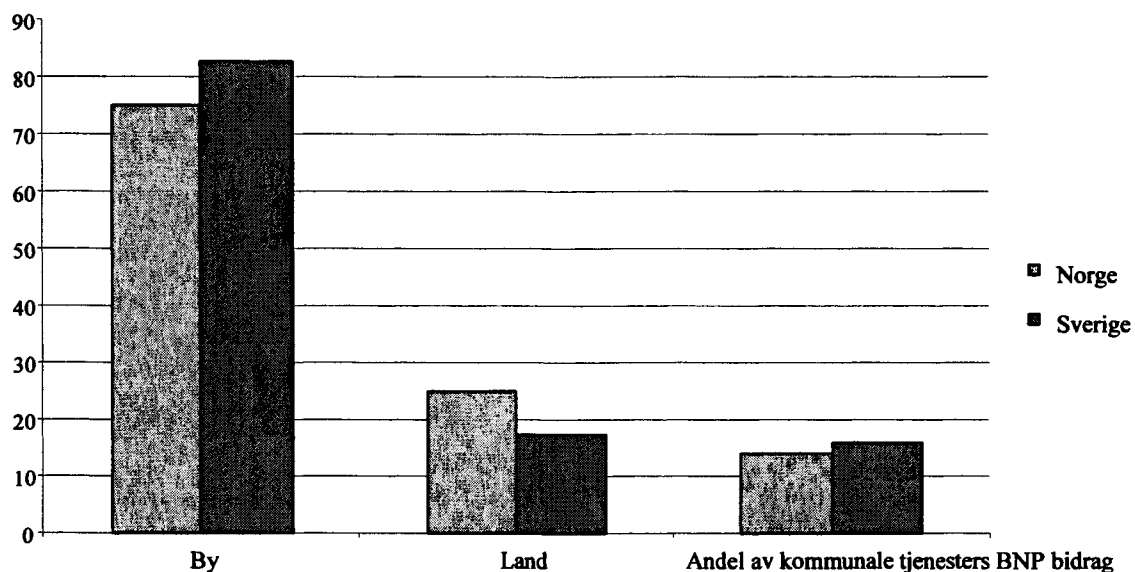
³⁴⁰ *Meddelelser om Det norske Fængselsvæsen i det 19de Aarhundre*, H. Aschehoug & Co, Kristiania 1904, s. 152.

³⁴¹ *B. No. 1. Criminalstatistiske Tabeller for Kongeriget Norge for Aaret 1860*, Chr. Schibsted, Christiania 1863.

³⁴² *B. No. 1. Criminalstatistiske Tabeller for Kongeriget Norge for Aaret 1865*, Chr. Schibsted, Christiania 1869.

³⁴³ *Beretning om Kongeriget Norges økonomiske Tilstand i Aarene 1846-1850 med tilhørende Tabeller*, det Wulfsbergske Bogtrykkeri, Christiania 1853, s. LIV.

Fig. 9.6 Lønn til ansatte i kommunal administrasjon i Sverige og Norge i 1865, i prosent fordelt på landdistrikt og by, og som prosentvis andel av det kommunale BNP-bidraget

Kilder: Krantz, Olle, *Historiska Nationalräkenskaper för Sverige: Offentlig verksamhet 1800-1980*, Lund 1987, s. 144-165, s. 178-179. Tallene for Norge er egne beregninger gjennomført i denne undersøkelsen.

Landdistriktene i Norge trakk en større del av denne tjenesten enn i Sverige. Dette kan ha sammenheng med at den store kommunale reformen først ble innført i Sverige i 1862. Som andel av det kommunale BNP-bidraget i 1865 var det liten forskjell mellom de to landene.

9.11 KONKLUSJONER

I 1830 utgjorde samlet lønn til administrasjon 263 000 kroner, mens tilsvarende tall i 1865 var 611 000 kroner. Byene dominerte med 71,5 prosent av lønnsutgiftene i 1830. For amt og landdistrikt var fordelingen henholdsvis 19,8 og 8,7 prosent. I 1865 var bildet omtrent det samme. Byene trakk 75 prosent av lønnsutgiftene, amtene 17,8 og landdistriktene 7,2 prosent. Et sentralt spørsmål i norsk historieforskning er hvilken betydning det kommunale selvstyret hadde for det lokale initiativet. Problemstillingen blir behandlet mer inngående i kapittel 14. Kommunal administrasjon i byene var i stor grad preget av kontinuitet. Politi-, vokter- og justisvesen var etablerte tjenester. Brannvesenet var mer løst organisert. Utover i perioden skjer det imidlertid en profesjonalisering av politi-, brann- og justisvesenet, som trolig kan knyttes til andre forhold enn Formannskapsloven. Befolkningsvekst var en viktig årsak, liberalisering en annen. Beregningene i dette kapitlet er gjort med utgangspunkt i primærkilder, dvs. regnskaper etter flere byer, både ladesteder og kjøpsteder, amt og

formannskapsdistrikter. I de tilfeller jeg har valgt å bruke det aggregerte, mer uspesifiserte regnskapsmaterialet i *Amtmannsberetningene*, er dette skjedd på grunnlag av analyser og sammenligninger med primærkilder. Hver tjeneste behandles for seg, avhengig om den hører til by, amt eller landdistrikt. En slik tilnærming er naturlig i de fleste tilfeller, med unntak av fengselsvesenet, som kunne vært behandlet samlet, i og med at loven av 1857 forutsatte en inndeling av landet i fengselsdistrikter. Jeg har imidlertid valgt å følge den administrative inndelingen. Beregningene omfatter også den delen av vaktholdet som ble utført direkte av befolkningen, og som således ikke er synlig i regnskapene. På den andre siden er ikke ombudsmannsinstusjonen med. Kun når tjenestene går over fra ombud til fastlønnede stillinger regnes de med. Dette er i samsvar med NHNA. I landkommunene ble flere oppgaver innen kommuneadministrasjonen utført som valgte ombud, dette gjaldt like mye i 1837 som i 1865. Ordføreren fikk dekket utgifter til skrivemateriell, og i enkelte tilfeller ble det gitt en liten godtgjørelse for skrivearbeid. Regnskapsføreren for de ulike kommunale kassene kunne også få en godtgjørelse. Tilsynskommisjoner ivaretok oppgaver innen blant annet fengselsvesenet. Bygdevokteren fikk lønn i form av naturalia og bidrag over kommune- og fattigkassen. Hovedtyngden av de lokale administrasjonsoppgavene ble imidlertid utført av statens tjeneste- og embetsmenn som lensmenn, fogder og sorenskrivere. Deres tjenesteyting faller inn under staten. Tilsvarende ser vi også i amtene.

KAPITTEL 10

DET KOMMUNALE SKOLEVESEN

10.1 TEMA OG PROBLEMSTILLING

Et kjennetegn ved norsk politikk på 1800-tallet var skillet mellom landdistrikt og byer. Dette kom særlig klart frem når det gjaldt skolevesenet. Således ble allmueskolevesenet i landdistrikt og byer regulert etter forskjellige lover, lærerne fikk ulik lønn, og skoletilbudet varierte. Tilsvarende ble by og land behandlet hver for seg i den offisielle statistikken.

Allmueskolen i landdistriktene omfattet omgangsskoler og faste skoler. Obligatorisk grunnpplæring i Norge går tilbake til 1739. Skoleloven av 1827 for landdistriktene fastsatte skolelengde til minst tre måneder per år og skoleplikt fra fylte syv år til konfirmasjonen. I byene var allmueskolen et alternativ for de ubemidlede. Her fantes også håndgjerningsskoler, og borger- og realskoler. Håndgjerningsskoler var for jenter, med opplæring i håndarbeid de dagene de ikke gikk på allmueskolen. Borger- og realskoler ga en praktisk og yrkesrettet utdanning til elever som ønsket å ta opp handels- og håndverksyrker. Søndagsskoler i landdistrikt og byer var for konfirmerte gutter som ikke hadde anledning til å følge undervisning andre ukedager.

Både i landdistrikt og byer fikk lærerne deler av lønnen *in natura*. Særlig utbredt var denne formen for belønning for omgangsskolelærerne, som fikk kost og losji på de gårdene undervisningen fant sted. Det betyr, at skoleregnskapene ikke gir et representativt bilde av de faktiske lønnsutgiftene i den enkelte kommune. På den andre siden er undervisningssektoren den delen av offentlig virksomhet som er best dekket med offisiell statistikk. Den første statistikken er fra 1830-årene og inneholder informasjon om skolevesenet i landdistriktene før og etter skoleloven av 1827. Undervisningsvesenets bruttoprodukt er samlet lønn, dvs. pengelønn samt den delen av lønnen som ble betalt *in natura* som kost, losji, brensel og fri bolig.

Allmueskolen dominerte det kommunale skolevesen på 1800-tallet, og utgjør dermed hovedvekten i fremstillingen. Som en introduksjon til temaet gis en kort oversikt over norske arbeider som har fokusert på lærerlønn i den aktuelle perioden. Det er også naturlig å beskrive tilnærming og metode i HNS og HNF. I tillegg presenteres lovene om allmueskolevesenet av 1827, 1848 og 1860. BNP-bidraget er beregnet med utgangspunkt i undervisningsstatistikken fordi det her opplyses om samlet lønn. I perioden var det vanlig at læreren også var kirkesanger. Loven av 1827 forutsatte at kirkesangeren skulle være skolelærer. Lønn som lærer gjorde hovedtyngden av skolelærer-kirkesanger-lønnen. Jeg har derfor valgt å la lønn som lærer og kirkesanger falle inn under undervisningsvesenet. De to stillingene presenteres imidlertid hver for seg. Dermed er det mulig å endre innholdet i Næringsgruppe 14.2 *Kommunal Forvaltning* i forhold til det som presenteres her.

Nye beregninger viser at det kommunale skolevesens BNP-bidrag utgjorde knapt 500 000 kroner i 1830 og 1,6 millioner i 1865. Utviklingen kan forklares med økning i antall skoler og antall lærere, samtidig som lønnsforholdene ble forbedret. Dette hadde igjen sammenheng med skolelovene, befolkningsvekst og økning i antall byer.

10.2 NORSK OG INTERNASJONAL FORSKNING

10.2.1 NORSK FORSKNING

Johannes J. Helgheim gir i bøkene *Allmueskolen paa bygdene* og *Allmueskolen i byane* en kvalitativ fremstilling av allmueskolen. Han har med oversikt over antall lærere, gjennomsnittslønn og antall skoler basert på offisiell statistikk og ulike kommisjonsarbeider, men uten å etablere sammenhengende lønnsserier.³⁴⁴ Helgheims arbeid er nyttig som bakgrunnsmateriale for allmueskolens utvikling.

Finn Grønhaug har arbeidet med lærernes levevilkår på 1800-tallet.³⁴⁵ På basis av undervisningsstatistikk etablerer han bruttolønnsstall for omgangsskolelærere og fastskolelærere årene 1837, 1853 og 1861. Bruttolønn er pengelønn og verdien av naturalia som kost og losji, inklusiv lønn som kirkesanger. Han etablerer ikke årlige tall. Grønhaugs

³⁴⁴ Helgheim, Johannes J, *Allmueskolen i byane*, Universitetsforlaget, 1981, s. 42 ff, s. 108, s. 110f.

Helgheim, Johannes J, *Allmueskolen på bygdene*, H. Aschehoug & Co, Oslo 1980, s. 84ff, s. 144ff.

³⁴⁵ Grønhaug, Finn, *Levekåra til lærarane på landet i førre hundreår. Ei gransking av lønns-pensjons-og utdanningstilhøve for lærarane i allmuge/folkeskolen på landet i Norge i tidsbolken 1826-ca.1900*, hovedfagsoppgave i pedagogikk, Universitetet i Oslo, 1982.

beregninger er presentert i Kjell Bjørn Minde og Jan Ramstads analyse av reallønnsutviklingen i Norge 1730-1910.³⁴⁶

Byhistoriske verk har gjerne med omfattende fremstillinger av undervisningsvesenet.³⁴⁷ Det finnes en rekke bøker og publikasjoner som omhandler enkeltskoler, gjerne skrevet i forbindelse med skolejubileer. Disse har en kvalitativ tilnærming og kan i liten grad brukes som basis for undersøkelsen her.³⁴⁸

10.2.2 HNS OG HNF

Obligatorisk folkeskole ble innført i Sverige i 1842. Utgangspunktet for Olle Krantz' beregninger er samtidsundersøkelser forut for innføringen av loven som viser antall lærere, skoler og lønn per 1839. Verdien på husrom og brensel utgjorde 17,4 prosent av lønnen.³⁴⁹ I tillegg finnes informasjon fra en lønnskomité i 1812. Mellom 1812 og 1839 beregnes lønnsutgiftene ved interpolering, med forutsetning om at lærerlønnen varierte tilsvarende geistlighetens inntekter. Årene 1842 til 1876 fremkommer samlet lønn som antall lærere multiplisert med gjennomsnittslønn. Opplysninger om antall finnes for hvert tredje år fra og med 1847. Utgangspunktet for beregninger av gjennomsnittslønnen er loven av 1842 som fastsatte minimumslønn og andre tillegg. "Att få någon helt tillförlitlig uppgift om värdet av naturaförmånerna torde vara omöjligt".³⁵⁰ Myrdal oppgir bostedsutgiftene til ti prosent av budsjettet.³⁵¹

"Nu är Myrdals data tämligen osäkra, men de kan dock ge ett visst stöd åt antagandet att naturaförmånerna utgör ungefär 10 procent av den totala lärarlönen omkring mitten av 1800-talet. Et annat stöd för detta antagande är att 1868 utgör endast vedbranden 6,6 procent av lärarlönen och ett tillägg för bostad måste öka andelen avsevärt. När värdet av naturaförmånerna sedan börjar specificeras i den officiella statistiken på 1890-talet utgör deras andel ca. 10 procent för hela riket, ca. 14 procent för landsbygden och ca. 3-4 procent för städerna."³⁵²

---

³⁴⁶ Minde Kjell Bjørn og Ramstad, Jan, "The Development of real Wages in Norway about 1730-1910", i *Scandinavian Economic History Review*, vol. XXXIV, No 2, 1986, s. 90-121.

³⁴⁷ Se for eksempel, Ertresvaag, Egil, *Bergen bys historie*, Bind III, Alma Ater Forlag, 2. opplag, Bergen 1995, s. 230ff, 240ff.

³⁴⁸ Dette synspunktet er basert på gjennomgangen av en rekke slike publikasjoner som finnes på lesesalen i byarkivet i Trondheim.

³⁴⁹ Krantz, Olle, *Historiska nationalräkenskaper för Sverige: Offentlig verksamhet 1800-1980*, Lund 1987, s. 90.

³⁵⁰ *Ibid.*, s. 91.

³⁵¹ *Ibid.*, s. 91.

³⁵² *Ibid.*, s. 92.

Grunnskoler i Finland ble etablert i landdistriktene fra 1865 og i byene fra 1870-årene. Statistikkgrunnlaget er bra og derfor utgangspunkt for beregningene av skolevesenets BNP-bidrag der.³⁵³ I den finske undersøkelsen blir omgangsskoler behandlet som del av geistlighetens virksomhet. Begrunnelsen er at det var disse som utførte tjenesten.³⁵⁴

10.3 KILDER

Allmueskolene i landdistriktet ble regulert ved *Lov om Almueskolevæsenet paa Landet av 14. juli 1827*, byene fikk *Lov om Almueskolevæsenet i Kjøbstæderne i 1848*, mens skolevesenet i landdistriktet fikk ny lov igjen i 1860. Undervisningsstatistikken skiller også mellom land og by. Offentlig statistikk for landdistriktene finnes for 1826, 1836, 1837, 1840, 1853, og årlig fra og med 1861, og for byene for 1837, 1840, 1853 og årlig fra 1867. I Riksarkivet finnes opplysninger om skolevesenet i byene for 1828 og 1857.³⁵⁵ Oppgavene fra 1828 er gjengitt i *Departements Tidende*.³⁵⁶ Dermed er det statistisk materiale for alle tiår som omfattes av undersøkelsen.

10.3.1 SKOLELOVER

Etter lov om allmueskolevesenet på landet av 1827 skulle det være fast skole ved hver hovedkirke og hvert bruk eller verk med mer enn 30 arbeidere. Resten av prestegjeldet var inndelt i roder som utgjorde skoledistrikter der det ble holdt omgangsskole. Hvert prestegjeld hadde egen skolekasse. Bruket eller verket hadde ansvar for å holde skole og betale skolelærerens lønn. I undervisningsstatistikken 1837 var 101 av 200 faste skoler bruks- eller verksskoler. Skoleskatten ble utredet etter skolekommisjonens bestemmelser. Den kunne bli utredet etter matrikkelskylden.³⁵⁷ Alle som brukte matrikulert jord hadde plikt til å ta imot omgangsskolen. Med denne plikten fulgte husrom og kost til læreren i den tiden han underviste. Loven fastsatte 80 kroner som årlig minimum pengelønn, med det forbehold at den lønn som var gjeldende på det enkelte sted ved lovens i kraftsettelse i 1827 ikke kunne

---

³⁵³ Hjerpe, Riitta, *Finland's Historical National Accounts 1860-1994: Calculation Methods and Statistical Tables*, Jyväskylä 1996, s. 63-64.

³⁵⁴ *Ibid.*, s. 67.

³⁵⁵ *Riksarkivet*. Hyllenr. 3A02937, pakkenr. 41a.

³⁵⁶ *Departements Tidende 1830*, s. 484f.

³⁵⁷ Matrikkelskylden hadde sitt utspring i landskylda. Matrikkelskylda var utligningsgrunnlag for skatten. I 1838-matrikkelen ble skylda angitt i mynt. Skylddaleren skulle svare til en verditakst på 400 speciedaler ifølge Fladby, Rolf, Steinar Imsen og Harald Winge, *Norsk historisk leksikon*, Cappelen, 2. utgave 1990, s. 227.

forhøyes uten flertall i skolekommisjonen. Undervisningstiden ble bestemt til tre måneder i året, og under spesielt vanskelige forhold to måneder.

Krav om faste skoler ved verk og bruk innebar i prinsippet at kommunene slapp unna en del utgifter. Det kan dermed diskuteres om denne delen av allmueskolevesenet skal regnes som kommunal eller privat tjenesteproduksjon. Skolene var underlagt offentlig tilsyn og lover, og regnes til det kommunale skolevesen i undervisningsstatistikken.³⁵⁸ Jeg har derfor behandlet skolene som kommunale.

I 1848 fikk byene felles skolelov som erstattet tidligere praksis med at den enkelte by hadde egne bestemmelser. Den presiserte det kommunale ansvaret. I hver kjøpstad skulle det være minst en offentlig allmueskole. Ingen lærere skulle undervise mer enn 60 barn på en gang. Enelærer, eventuelt førstelærer, hadde rett på fri bolig, eller boliggodtgjørelse, i tillegg til en årlig pengelønn av minst 600 kroner. Underlærerens årslønn ble bestemt til minst 400 kroner. Samtlige utgifter skulle utredes av kommunen, så sant andre inntekter skolevesenet hadde ikke var tilstrekkelige. Loven av 1848 skulle sørge for undervisningstilbud til alle barn uavhengig av foreldrenes betalingsevne.

Den nye skoleloven for landdistriktene av 1860 fremmet ytterligere overgangen til faste skoler og ga mer bestemte regler for organisering og gjennomføring av undervisningen. Anskaffelse av skolelokaler og vedlikehold ble utredet av skolekassen. Oppvarming, belysning og renhold, lærerens befordring til vanns, samt kost og herberge til læreren under skoletiden, skulle utredes av vedkommende krets. Minst en lærer i hver skolekommune skulle ha bolig med jordvei stor nok til å fø to kyr. Amtformannskapet fastsatte minstelønn, kostholdsgodtgjørelse og tjenestetillegg. Lærere kunne etter syv år motta tjenestetillegg av første grad og etter femten års tjenestetillegg av andre grad. Loven opphevet skillet mellom omgangsskolelærere og lærere ved faste skoler.

10.3.2 UNDERVISNINGSSSTATISTIKK

Christian Holst utarbeidet på vegne av *Departement for Kirke- og Undervisningsvæsenet* den første undervisningsstatistikken for Norge.³⁵⁹ Her presenteres det offentlige skolevesenet:

---

³⁵⁸ Holst, Christian, *Statistiske Tabeller vedkommende Underviisningsvæsenets Tilstand i Norge ved Udgangen af Aaret 1837*, udgivet efter Foranstaltning af den Kongl. Norske Regjerings Departement for Kirke- og Undervisningsvæsenet, Chr. Grøndahl, Christiania 1840, s. 1-10.

³⁵⁹ *Ibid.*

allmueskolene i landdistriktene, allmueskolene i byene, borger- og realskolene, søndagsskoler, håndgjerningsskoler, de lærde skoler og middelskolene og lærerseminarer. Målet var blant annet å analysere 1827-lovens gjennomslagskraft. Et annet var å finne ut hvordan skolen kunne forbedres. Statistikken av 1837 inneholder blant annet:

- Tallmateriale fra 1826, 1836 og 1837.
- En kvalitativ beskrivelse av det offentlige skolevesen.
- Beregnet verdi av omgangsskolelærernes kost og herberge.
- Opplysninger om den enkelte lærer.
- Spesifisering av *emolument*er som fri bolig, jordvei, brensel, lys, tønner korn, penger og klokkegård.

Undervisningsstatistikken for året 1840 gir ikke tilsvarende detaljert informasjon som 1837-statistikken.³⁶⁰ Det gis ikke opplysninger om emolumenter. For allmueskolevesenet på landet skilles det mellom omgangsskoler og faste skoler, med kolonner for antall, pengelønn, årlig inntekt av klokkeriet. For byene finnes blant annet opplysninger om antall faste skolelærere, pengelønn, og årlig inntekt av klokkeriet.

I 1853 ble det igjen foretatt en stor undersøkelse av det offentlige skolevesenet. I innledningen ble det pekt på problemer i forhold til det innsamlede materialet.

”Det var at forudse, at Indsamlingen af de ønskede Oplysninger paa mange Steder vilde medtage betydelig Tid, da flere af dem ikke med tilstrækkelig Paalidelighed kunde ventes meddelte uden gjentagne Møder mellem vedkommende Sognepræster og Skolelærere, hvorfor ofte allerede Afstanderne lægge betydelige Vanskeligheder i Vejen. Derimod mødte man en anden og uventet Hindring for Bearbejdelsen af de indløbne Besvarelser ikke mindre i disses Mangel paa Ensartethed, grundet paa ulige Opfatninger af de stillede Spørsmaal, end i deres paafaldende Unøiaktighed, der i de fleste Tilfælder saa tydelig skrev sig fra lignende Mangel ved de Kilder, hvorfra Opgaverne vare samlede, navnlig Skolelærernes Dagbøger, at der ikke kunde være tanke om ved fornyet henvendelse til vedkommende at faa den berigtiget. Denne Hindring viste sig endog saa betydelig, at man i længere Tid var i tvivl om nogen Bearbejdelse for Offentligheden kunde eller burde forsøges.”³⁶¹

³⁶⁰ *Statistiske Tabeller vedkommende Underviisningsvæsenets Tilstand i Kongeriget Norge ved Udgangen af Aaret 1840*, Christiania 1843.

³⁶¹ *Statistiske Tabeller vedkommende Underviisningsvæsenets Tilstand i Norge i Aaret 1853*, udgivne efter Foranstaltning af den Kongelige Norske Regjerings Departement for Kirke og Underviisningsvæsenet, trykt hos Chr. Schibsted, Christiania 1857-58, s. 1.

For omgangsskolelærere finner vi opplysninger om antall, samlet pengelønn, samlet pengeverdi av kosthold, og andre lønnstillegg anslått i penger. Beregninger av kosthold ble også fremhevet som usikre.

”Ganske nøiaktige Opgaver over den Tid, hvori Omgangsskolelærerne nyde Kosthold hos de Skoleholdspliktige saavel som over dets Værdi i Penge, lod sig maaske af flere Grunde ikke tilveiebringe, men i en stor Deel tagne ganske paa Slump.”³⁶²

Informasjon om lærere ved de faste skoler i landdistriktene er knyttet til antall, samlet pengelønn, antall med fri bolig uten jord, antall med fri bolig med jord, andre lønnstillegg omregnet i penger, og andre tillegg til lønnen som ikke er verdsatt i penger. For byene opplyses det om antall lærere, samlet årlig pengeinntekt, antall med andre lønnstillegg, og verdien av tilleggene i penger.

Forarbeidet til ny skolelov for landdistriktene av 1860 finnes trykt som *Betænkning og Indstilling fra den ved Kgl. Resolution af 1. September 1858 nedsatte Commission angaaende Almueskolevæsenet*.³⁶³ Grunnlagsmaterialet var innsendte oppgaver for året 1857. Nærmere undersøkelser viser at tallmaterialet må brukes med varsomhet. For det første vet man ikke hvordan gjennomsnittslønnen er beregnet for prestegjeldet. For det andre finner vi at det mangler opplysninger om lønn for noen lærere.

Årlig undervisningsstatistikk for landdistriktene finnes fra og med 1861 som *Beretning om Almueskolevæsenets Tilstand i Kongeriget Norges Landdistrikt for Aarene 1861-1863* og *Beretning om Skolevæsenets Tilstand i Kongeriget Norges Landdistrikt for Aarene 1864-1866*. For skolevesenet i byene finnes årlig statistikk først fra 1867.³⁶⁴

Etter skoleloven av 1860 var stiftet pliktig til å sende inn årlige innberetninger til Departementet. Stift var etter reformasjonen offisiell betegnelse på bispedømme. Bispedømme ble gjeninnført som offisiell betegnelse i 1918. I 1865 var det seks stift: Tromsø, Trondheim, Bergen, Hamar, Christiania og Christiansand. Rapportene gir informasjon om

---

³⁶² *Ibid.*, s. 2.

³⁶³ *Betænkning og Indstilling fra den ved kongelig Resolution af 1ste September 1858 nedsatte Commission angaaende Allmueskolevæsenet*, W.C. Fabritius, Christiania 1859.

³⁶⁴ *Beretning om Skolevæsenets Tilstand i Kongeriget Norges Landdistrikt for Aarene 1861-1863*, Chr. Schibsted, Christiania 1866, *Beretning om Skolevæsenets Tilstand i Kongeriget Norges Landdistrikt for Aarene 1864-1866 og Rigets Kjøbstæder og Ladestæder for Aaret 1867*, B. M. Bentzen, Christiania 1869, s. VII-XII.

antall lærere, pengelønn, størrelse på kostholdsgodtgjørelsen og lønnstillegget av første og andre grad, samt hvor mange som hadde bolig med eller uten jord. Tall for hvert stift viser pengelønn og antatt pengeverdi av årlig kosthold og andre emolumenter.

10.3.3 ANDRE KILDER

I Riksarkivet finnes lønnsoppgaver for lærere i byene per 1857, med kolonner for *læreres samlede pengelønn, antall lærere, antall med fri bolig, antall som også var kirkesangere, og deres inntekter som kirkesangere.*³⁶⁵

Formannskapsforhandlinger for Bergen, Christiania og Stavanger inneholder informasjon om lønn, også i den perioden som ikke er dekket av undervisningsstatistikk.³⁶⁶

10.4 LØNNSBEREGNINGER

I perioden 1830-1865 mottok lærerne i tillegg til penger, gjerne kost, losji, brensel og fri bolig som del av lønnen. Skoleregnskaper inneholder bare den delen som ble utbetalt i penger. Undervisningsstatistikken er hovedkilden i beregningsarbeidet. Her finner man flere opplysninger som gjør det mulig å kalkulere *in natura delen* av inntekten. Etter skoleloven av 1860 ble det blant annet fastsatt hvor mye kostholdsgodtgjørelsen og alderstillegg utgjorde i penger. Dette letter beregningene for de siste årene i undersøkelsesperioden.

10.4.1 LÆRERE I LANDDISTRIKTENE

Omgangsskolelæreren gikk fra gård til gård og fikk kost og herberge i tillegg til pengelønnen den tiden han underviste. For læreren ved fastskolen var kosten inkludert i pengelønnen, men han hadde andre tillegg som fri bolig, korn, jordstykke, lys og brensel. Opplysninger om verdien av kost og losji finnes i undervisningsstatistikken for 1837 og 1853. Statistikken av 1837 verdsatte kost og herberge for omgangsskolelæreren til 84 skilling i uken.

”Ved den anførte Beregning af Skoleholdernes Kost, Pleie og Herberge maa bemærkes, at Calculen af 12 sk. Pr. Døgn er aldeles vilkaarlig og uden Tvivl i Almindelighed højere ansat end den reelle Værdi af de omhandlede Naturalpræstationer.”³⁶⁷

³⁶⁵ Riksarkivet. Hyllenr. 3A02937, pakkenr. 41a. Tittel på pakken er ”Oppgaver fra byene og landet 1853-1857”.

³⁶⁶ Se *Femtiars-Beretning om Christiania Kommune for Aarene 1837-1886*, J. Chr. Gundersens Bogtrykkeri, Christiania 1892, s. 288-310, ”Beretning om Bergen Almueskolevæsens Tilstand ved Udgangen af Aaret 1859”, *Bergen Formannskapsforhandlinger 1855-1859*.

³⁶⁷ Holst, Christian, *op.cit.*, s. 2-3.

Til tross for usikkerhet om beløpets størrelse er dette den eneste opplysningen vi har om *in natura*-delen. Både i 1837 og 1853 utgjorde *in natura*-delen et tillegg til pengelønnen på 114 prosent.³⁶⁸ Med to slike opplysninger som viser samme verdi på kost og losji i forhold til pengelønnen, har jeg valgt å la dette gjelde for hele perioden 1830-1857. Tabell 10.1 viser antall omgangsskolelærere og gjennomsnittlig pengelønn etter undervisningsstatistikken, samt beregninger for samlet lønn, dvs. også inkludert *in natura*-delen.

Tabell 10. 1. Antall omgangsskolelærere, deres pengelønn og samlet lønn
1826, 1837, 1840, 1853 og 1857, i kroner

År	Antall	Gjennomsnittlig pengelønn	Samlet lønn*
1826	1540	69	149
1836	1794	74	157
1837	1826	74	158
1840	1888	77	166
1853	2023	87	186
1857	2104	107	257

* *In natura*-delen er inflatert for prisendringer.

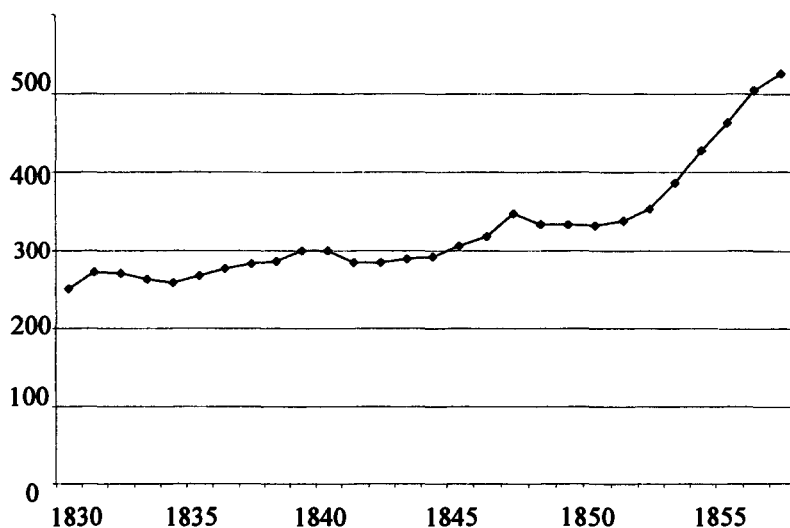
Kilder: Holst, Christian, *Statistiske Tabeller vedkommende Underviisningsvæsenets Tilstand i Norge ved Udgangen af Aaret 1837*, Chr. Grøndahl, Christiania 1840, s. 2, *Statistiske Tabeller vedkommende Underviisningsvæsenets Tilstand i Kongeriget Norge ved Udgangen af Aaret 1840*, Christiania 1843, s. 54, *Statistiske Tabeller vedkommende Underviisningsvæsenets Tilstand i Norge i Aaret 1853*, Chr. Schibsted, Christiania 1857-1858, s. 30.

Årlige tall er beregnet ut fra forutsetningen om at antall lærere og gjennomsnittlig pengelønn økte med samme forhold hvert år mellom to observasjoner. Deretter er det beregnet et tillegg på 114 prosent som uttrykker *in natura*-delen. Tillegget er deretter justert for prisendringer med bruk konsumprisindeksen utarbeidet av Ola H. Grytten.³⁶⁹ Resultatene er vist i figur 10.1. I 1830 utgjorde samlet lønn rundt 250 000 kroner, mens tilsvarende tall for 1857 var over 500 000 kroner. Det er ikke mulig å beregne en sammenhengende serie for omgangsskolelærere frem til 1865, fordi skillet mellom omgangsskole- og fastskolelærer ble opphevet med den nye skoleloven av 1860.

³⁶⁸ *In natura*-delen omfatter dermed også andre emolumenter ut over kost og losji.

³⁶⁹ Grytten, Ola Honningdal, "A Deflator for Private Consumption in Norway 1819-1871", Jonsson, Gudmundur, *Nordic Historical National Accounts*, Workshop VI, University of Iceland, Reykjavik 2003, s. 165-196.

Fig.10.1 Samlet lønn til omgangsskolelærere 1830-1857, i 1000 kroner

Kilder: Holst, Christian, *Statistiske Tabeller vedkommende Undervisningsvæsenet i Kongeriget Norge ved Udgangen af Aaret 1837*, Christiania 1840, *Statistiske Tabeller vedkommende Undervisningsvæsenets Tilstand i Norge ved Udgangen af Aaret 1840*, Fred. L. Steen, Christiania 1843, s. 54, *Statistiske Tabeller vedkommende Undervisningsvæsenets Tilstand i Norge i Aaret 1853*, Chr. Schibsted, Christiania 1857-1858, s. 30, *Betænkning og Indstilling af 1ste September 1858 nedsatte Commission angaaende Almueskolevæsenet*, W.C. Fabritius, Christiania 1859.

For lærere ved faste skoler skal det i tillegg til pengelønn beregnes verdien av hus og andre emolumenter. Tabell 10.2 viser at antall lærere med emolumenter i 1837 var 116. Videre ser vi at kombinasjonene var mange, fra fri bolig, via fri bolig og brensel, til korn, penger eller klokkergård. Kolonnen *Annet* inneholder emolumenter som jordstykke, hage, fri bopel og jordstykke, og fri bolig, lys og brensel.

Tabell 10.2 Antall lærere ved faste skoler med emolumenter i 1837, ulike kombinasjoner

Fri bolig	Fri bolig og brensel	Brensel	Brensel og lys	Klokkergård	Korn	Penger	Annet	Sum
20	23	6	2	14	4	5	42	116

Kilde: Holst, Christian, *Statistiske Tabeller vedkommende Undervisningsvæsenets Tilstand i Norge ved Udgangen af Aaret 1837*, Christiania 1840.

I noen tilfeller opplyses det om pengebeløp som skulle dekke *avsavn* av bestemte emolumenter. På bakgrunn av opplysningene i statistikken av 1837 er verdien av hus, brensel og lys satt til 40 kroner hver. Pengelønn for lærere ved faste skoler utgjorde 36 412 kroner i 1837. Emolumentene utgjorde et tillegg på 17,4 prosent i pengelønnen. I 1853 er tilleggene til pengelønnen oppgitt til 15 prosent. Tabell 10.3 viser antall lærere ved faste skoler og pengelønn etter opplysninger i undervisningsstatistikken, samt beregninger for samlet lønn.

Tabell 10.3 Antall lærere ved faste skoler i landdistriktene og deres lønn 1826-1857, i kroner

År	Antall	Pengelønn	Samlet lønn*
1826	120	126	148
1836	189	184	216
1837	198	184	216
1840	224	185	217
1853	430	197	227
1857	463	236	279

* *In natura*-delen er inflatert for prisutvikling.

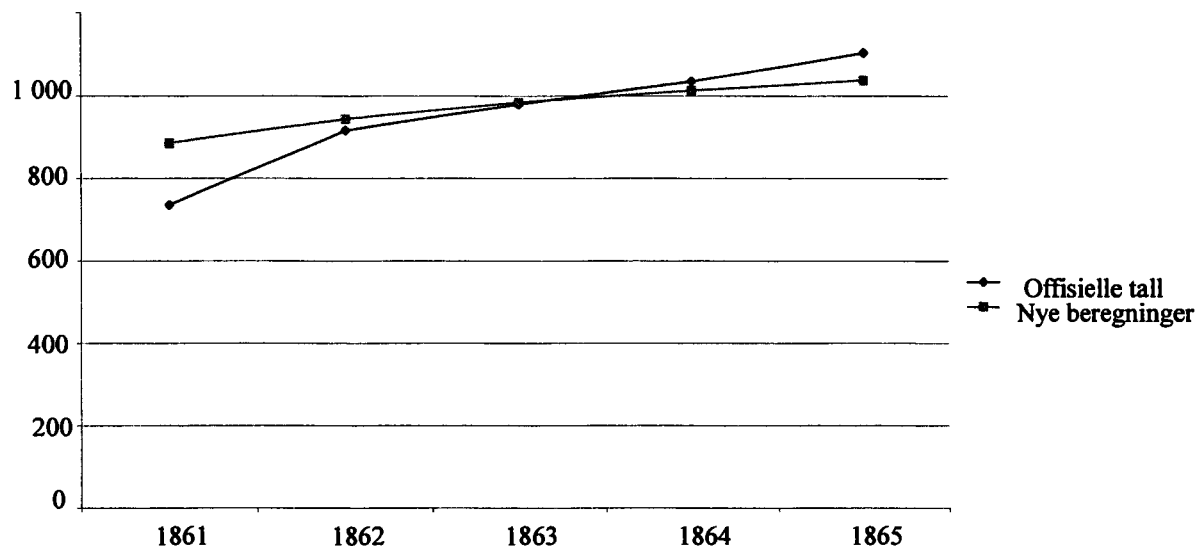
Kilder: Holst, Christian, *Statistiske Tabeller vedkommende Underviisningsvæsenets Tilstand i Norge ved Udgangen af Aaret 1837*, Chr. Grøndahl, Christiania 1840, *Statistiske Tabeller vedkommende Underviisningsvæsenets Tilstand i Norge i Aaret 1853*, Chr. Schibsted, Christiania 1857-1858, s. 13, Broch, O. J., *Kongeriget Norge og Det norske Folk, Det steenske Bogtrykkeri, Christiania 1876*, Tillæg XX, s. 34-35, *Betænkning og Indstilling fra den ved Kongelig Resolution af 1ste September 1858 nedsatte Commission angaaende Almueskolevæsenet*, W.C. Fabritius, Christiania 1859, s. 75.

For årene 1830-1857 er samlet lønn for lærere ved faste skoler beregnet ut fra forutsetninger om at antall lærere og gjennomsnittlig pengelønn økte med samme forhold mellom to observasjoner. For årene 1830-1852 er det beregnet et tillegg i pengelønnen på 17,4 prosent. Denne er justert for prisendringer med bruk av konsumprisindeksen. 1837 er lik 100. Årene 1853 til 1857 er tillegget i pengelønnen beregnet til 15 prosent. Tillegget er justert for prisendringer, med 1853 er lik 100.

Beregningene for årene 1858-1865 er basert på den årlige undervisningsstatistikken som starter med 1861. Kolonnen *Lærernes samlede Indtægter for Aaret, Kirkesangerindtægterne medregnede*, inndelt som *kontant og antagen Pengeværdi af aarligt Kosthold in natura, Jordvei, Kirkesangertoll*, og *andre Naturalydelse* forteller om lærernes samlede inntekter. Kolonnen *Deres Pengeindtægt som Kirkesangere* gjør det mulig å identifisere og trekke ut den delen av pengeinntekten som angikk kirkesangere. Til stillingen som kirkesanger var det knyttet emolumenter, og disse lar seg ikke identifisere. Deler av naturalytelsene i årene 1861-1864, både skolekretsens andel og *in natura* delen er trolig ikke med i beregningene. På basis

av den informasjonen som gis, er det som vist i figur 10.2, imidlertid mulig å beregne samlet lønn for lærere ved allmueskolen i landdistriktene 1861-1865.

Fig. 10.2 Lønn til lærere i landdistriktene 1861-1865, i 1000 kroner

Kilder: Beretning om Almueskolevæsenets Tilstand i Kongeriget Norges Landdistrikt for Aarene 1861-1863, Chr. Schibsted, Christiania 1866, s. 1ff., Beretning om Skolevæsenets Tilstand i Kongeriget Norges Landdistrikt for Aarene 1864-1866 og for Rigets Kjøbstæder og Ladesteder for Aaret 1867, B. M. Bentzen, Christiania 1869, s. Vff.

Jeg har forutsatt at boligens verdi av pengelønnen inklusiv kost utgjorde et tillegg på ti prosent. Pengelønn per uke er satt til seks kroner, kost fire kroner, alderstillegg av første grad 40 kroner, og andre grad 60 kroner. En slik tilnærming sikrer at alle sider ved lønnen er med. Figur 10.2 viser at beregningene utført på denne måten, gir et høyere resultat enn de offisielle tallene i 1861 og 1862, og et lavere resultat i 1865. Forskjellen i 1865 uttrykker blant annet kirkesangernes emolumenter, samt verdien av jord, som ikke inngår i kalkulasjonene.

På grunnlag av offisiell statistikk er det dermed mulig å etablere årlige serier for omgangskolelærere 1830-1857, lærere ved fastskoler 1830-1857 og samlet lønn for lærere i allmueskolen i landdistriktene 1861-1865. Problemene er årene 1858-1860. Loven av 1860 opphevet skille mellom omgangsskolelærer og lærer ved faste skoler. Det er vanskelig å vite om overgangen fra omgangsskoler til faste skoler skjedde i årene umiddelbart forut for den nye skoleloven eller etterpå. Oversikten i tabell 10.4 bekrefter at forskyvningen fra

omgangsskolelærer til fastskolelærer var dramatisk. Samlet økte antall lærere med litt over ni prosent.

Tabell 10.4 Antall omgangsskolelærere og lærere ved faste skoler

År	Omgangsskolelærere	Lærere ved faste skoler
1857	2104	463
1861	1658	1147

Kilder: Betænkning og Indstilling fra den ved Kongelig Resolution af 1ste September 1858 nedsatte Commission angaaende Almueskolevæsenet, W. C. Fabritius, Christiania 1859, Beretning om Almueskolevæsenets Tilstand i Kongeriget Norges Landdistrikt for Aarene 1861-1863, Chr. Schibsted, Christiania 1866, s. 3.

I Stiftsinnberetningene hører vi hvordan vedtak i forhold til loven av 1860s bestemmelser først begynte å ta form mot slutten av 1861. Endringene og omleggingene var så store, at det tok tid å bygge faste skoler og oppfylle de nye lønnsbestemmelsene.

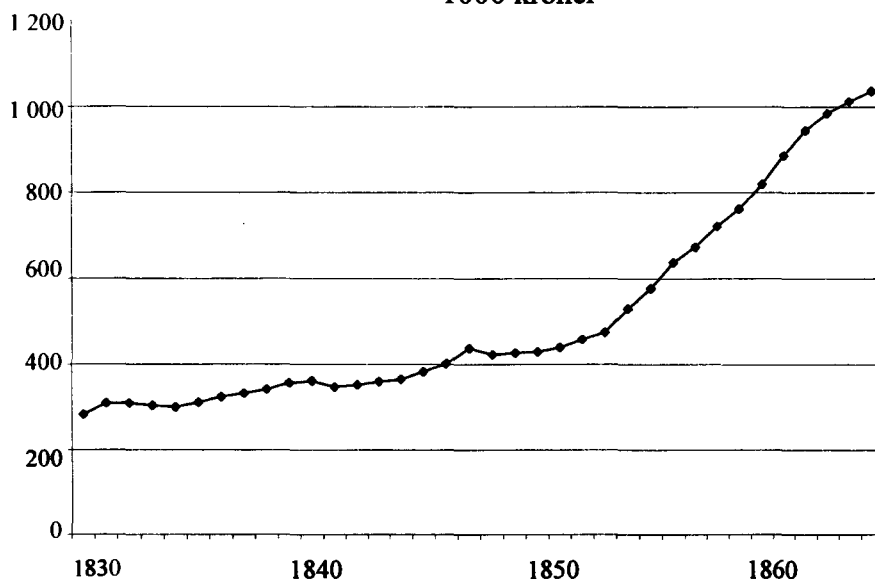
”Aaret 1861 var som det første Aar, hvori den nye Lov om Almueskolevæsenet paa Landet af 16de Mai 1860, virkede, et Overgangsjaar. Den Ordning af Skolevæsenet, som denne Lov paabød, var i væsentlige Dele saa forskjellig fra den ved Loven af 14de Juli 1827 indførte, at det ikke stod i Kommunernes Magt med eet at faa sitt Skolevæsen saaledes omdannet, at den nye Lovs Bestemmelser bleve fyldesgjorte, ligesom ogsaa alle ved Lovens paabudne nye Institutioner tiltrængte meget Tid for at komme i fast og regelmæssig Virksomhed.”³⁷⁰

Det er på basis av samtidsskildringer naturlig å anta at det frem mot 1861 foregikk en gradvis overgang fra omgangsskoler til fastskoler, og at de store endringene først skjedde fra og med 1861. Dette blir videre underbygget ved å se på utviklingen i skolekassenes samlede utgifter. Disse økte kraftig fra og med 1861. Skolekassens utgifter til lærerlønn 1858-1860 er indikator på utviklingen disse årene.³⁷¹

³⁷⁰ *Beretning om Almueskolevæsenets Tilstand i Kongeriget Norges Landdistrikt for Aarene 1861-1863, Chr. Schibsted, Christiania 1866, s. 7.*

³⁷¹ *Ibid.*, s. 2.

Fig. 10.3 Samlet lønn til lærere i landdistriktene 1830-1865, i 1000 kroner

Kilder: Holst, Christian, *Statistiske Tabeller vedkommende Underviisningsvæsenets Tilstand i Norge ved Udgangen af Aaret 1837*, Chr. Grøndahl, Christiania 1840, *Statistiske Tabeller vedkommende Underviisningsvæsenets Tilstand i Norge ved Udgangen af Aaret 1840*, Fred. L. Steen, Christiania 1843, *Statistiske Tabeller vedkommende Underviisningsvæsenets Tilstand i Norge i Aaret 1853*, Chr. Schibsted, Christiania 1857-1858, s. 13, s. 30, *Betænkning og Indstilling af Iste September 1858 nedsatte Commission angaaende Almueskolevæsenet*, W. C. Fabritius, Christiania 1859, *Beretning om Almueskolevæsenets Tilstand i Kongeriget Norge i Aarene 1861-1863*, Chr. Schibsted, s. 3f. Christiania 1866, *Beretning om Skolevæsenets Tilstand i Kongeriget Norges Landdistrikt for Aarene 1864-1866 og Rigets Kjøbstæder og Ladesteder for Aaret 1867*, B. M. Bentzen, Christiania 1869, s. Vf.

Figur 10.3 viser samlet lønn til lærere i landdistrikter 1830-1865. Samlet lønn økte fra 300 000 kroner i 1830 til nærmere 1,1 millioner kroner i 1865.

10.4.2 LÆRERE I BYENE

Etter undervisningsstatistikken av 1837 fantes det 89 allmueskoler i byene. Av disse var 75 etablert før 1827.³⁷² 118 lærere mottok pengelønn på til sammen 51 300 kroner, i tillegg kom *emolumenter, sedvanlig bestående av fri bolig, lys og brensel*.³⁷³ 60 lærere hadde fri bolig, 31 brensel og ti lys og brensel. I motsetning til lærerne på landet var det ingen i byene som mottok korn som emolument. Opplysninger om *avsavn av emolumenter* viser at bolig, brensel

³⁷² Holst, Christian, 1840, s. 6.

³⁷³ *Ibid.*

og lys/brensel kan beregnes til henholdsvis 95, 91 og 110 kroner. *In natura*-delen utgjorde dermed knapt 19 prosent av pengelønnen. I 1840 var antall lærere 124 med en pengelønn på 54 052 kroner.³⁷⁴ Undervisningsstatistikken av 1853 gir opplysninger om 147 lærere, med en samlet pengelønn på knapt 78 000 kroner.³⁷⁵ Emolumentene utgjorde 19,5 prosent av pengelønnen. I 1857 hadde 199 lærere en samlet pengelønn på 123 604 kroner. 113 hadde fri bolig. Verdien av bolig er ikke oppgitt. I 1867 var det 313 lærere i full stilling, og 33 lærere i mindre stillinger. Det fantes 72 lærerinner i full stilling, og 49 i mindre stillinger. Pengelønnen utgjorde 307 220 kroner og emolumentene 24 008 kroner.³⁷⁶

Etablering av årlige lønnstall for lærere ved allmueskolene i byene byr på flere problemer. Offisiell statistikk inneholder få opplysninger om hvordan *in natura*-delen er beregnet. Ut fra undervisningsstatistikken av 1837 er det mulig å etablere samlet beløp for denne delen basert på opplysninger om enkeltlærere. Samtidig ser vi at *in natura*-delen etter anslagene for 1837 og 1853 er tilnærmet lik. I 1867 utgjorde tilleggene til pengelønnen knapt åtte prosent. 1867 omfattes ikke av mine undersøkelser. På den andre siden er dette de første offisielle opplysningene om skolestellet i byene etter 1853. Antall sysselsatte i allmueskolen i byene økte fra 147 i 1853 via 199 i 1857 til 426 i 1867.³⁷⁷ Deltidstilsatte nøy ikke tilsvarende emolumenter som lærere i full stilling, i tillegg fikk kvinnelige lærere mindre i lønn og emolument enn sine mannlige kollegaer.³⁷⁸ Husleiegodtgjørelse ble i større grad en del av pengelønnen i løpet av 1850-årene.³⁷⁹ Tabell 10.5 viser antall lærere ved allmueskolene i byene og gjennomsnittlig årslønn i penger og inkludert *in natura*-delen.

---

³⁷⁴ *Statistiske Tabeller*, 1843, s. 54.

³⁷⁵ *Statistiske Tabeller*, 1857-58, s. 67.

³⁷⁶ *Beretning om Skolevæsenets Tilstand i Kongeriget Norges Landdistrikt for Aarene 1864-1866 og Rigets Kjøpstæder og Ladesteder for Aaret 1867*, B.M. Bentzen, Christiania 1869, s. VII.

³⁷⁷ Jeg har gjort halve stillingene om i hele stillinger.

³⁷⁸ *Beretning om Skolevæsenets Tilstand*, 1869, s. VII.

³⁷⁹ *Femtiars-Beretning om Christiania Kommune for Aarene 1837-1886*, J. Chr. Gundersens Bogtrykkeri, Christiania 1892, s. 288-310, "Beretning om Bergen Almueskolevæsenets Tilstand ved Udgangen af Aaret 1859", *Formannskapsforhandlinger for Bergen 1855-1859*.

Tabell 10.5 Lærere ved allmueskolene i byene og gjennomsnittslønn i kroner, 1830-1867

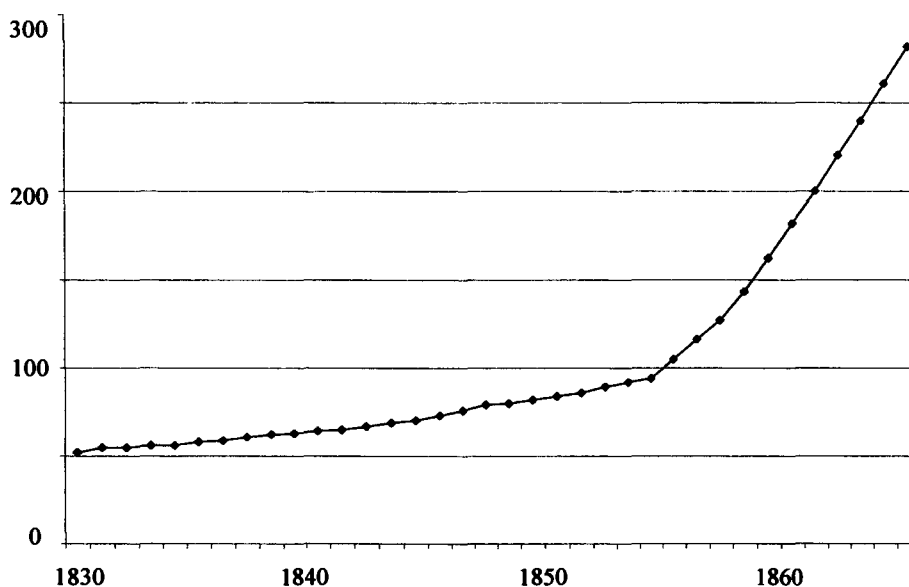
År	Antall	Gjennomsnittlig pengelønn	Samlet lønn*
1828	100	420	499
1837	118	435	518
1840	124	436	520
1853	147	530	631
1857	199	621	699
1867	426	721	775

* Inntekten er inflatert for prisutviklingen.

Kilder: Holst, Christian, Statistiske Tabeller vedkommende Undervisningsvæsenets Tilstand i Norge ved Udgangen af Aaret 1837, Chr. Grøndahl, Christiania 1840, Statistiske Tabeller vedkommende Undervisningsvæsenets Tilstand i Norge i Aaret 1853, Chr. Schibsted, Christiania 1857-58, s. 67, Broch, O. J., Kongeriget Norge og Det norske Folk, Det steenske Bogtrykkeri, Kristiania 1876, Tillæg XX, s. 35-36, Helgheim, Johannes J., Allmueskolen i byane, Universitetsforlaget 1981, s. 44, s. 102, Beretning om Skolevæsenets Tilstand i Kongeriget Norges Landdistrikt for Aarene 1864-1866 og Rigets Kjøbstæder og Ladesteder for Aaret 1867, B.M. Bentzen, Christiania 1869, s. VII.

På basis av offisiell undervisningsstatistikk er det mulig å etablere lønnsrier hele perioden 1830-1865. Utgangspunkt er antall sysselsatte og gjennomsnittlig pengelønn basert på forutsetningen om lik utvikling mellom observasjonsårene. Deretter er det beregnet et tillegg for naturaliadelen på 19 prosent hvert år 1830-1856. Tillegget er justert for prisendringer ved bruk av konsumprisindeksen. I 1867 utgjorde *in natura*-delen etter opplysninger i den offisielle statistikken knapt åtte prosent. Vi vet at det i perioden skjedde en omlegging av lønssystemet med at flere fikk husleiegodtgjørelse som del av lønnen. Samtidig ser vi etter opplysningene i 1857 at mange fremdeles hadde fri bolig. For årene 1857-1865 har jeg derfor forutsatt et tillegg i pengelønnen på 12,6 prosent.

Fig. 10. 4 Samlet lønn til lærere ved allmueskolene i byene
1830-1865, i 1000 kroner

Kilder: Beretning om Skolevæsenets Tilstand i Kongeriget Norges Landdistrikt for Aarene 1864-1866 og Rigets Kjøbstæder og Ladesteder for Aaret 1867, B. M. Bentzen, Christiania, s. VII, Riksarkivet, hyllenr. 3A02937, pakkenr. 41a, Holst, Christian, Statistiske Tabeller vedkommende Underviisningsvæsenets Tilstand i Kongeriget Norge ved Udgangen af 1837, Christiania 1840, Statistiske Tabeller vedkommende Underviisningsvæsenets Tilstand i Kongeriget Norge ved Udgangen af Aaret 1840, Christiania 1843, s. 54, Statistiske Tabeller vedkommende Underviisningsvæsenets Tilstand i Norge i Aaret 1853, Chr. Schibsted, Christiania 1857-58, s. 67.

Figur 10.4 viser at samlet lønn til lærere ved allmueskolen i byene økte fra vel 50 000 kroner i 1830 til nær 300 000 kroner det siste året i undersøkelsesperioden. I tiåret 1857-1867 ble antallet lærere i allmueskolen i byene fordoblet. Samlet lønn per sysselsatt økte fra 499 kroner i 1828 til 775 kroner i 1867. I 1848 fikk byene en felles skolelov, som dermed erstattet at hver by hadde egen skolelov. Loven fastsatte blant annet minimumssatser for lønn og krav om en skole i hver by. Kravene kom i en periode som er karakterisert ved en enorm befolkningsvekst og økning i antall byer. Folkemengden i bykommunene økte fra 86 600 i 1815, via 161 900 i 1845 til 266 300 i 1865.³⁸⁰

³⁸⁰ NOS C188. *Historisk statistikk 1994*, Statistisk sentralbyrå, Oslo-Kongsvinger 1995, s.63.

10.5 BORGER- OG REALSKOLER

I 1837 fantes det 19 borger- og realskoler: Fredrikshald ble stiftet i 1834, Fredrikstad (1801), Fredrikstad (1798), Drøbak (1825), Moss (1833), Skien (1812), Kragerø (1700-tallet), Tønsberg (1830), Holmestrand (1824), Bragernes (1714), Strømsø (1725), Sandefjord (1830), Christiania (1812), Christiansand (1834), Stavanger (1832), Østerrisør (1800), Christiansund (1795), Trondheim (1783) og Tromsø (1830-årene).³⁸¹ Lønnssummen for 57 lærere var knapt 49 000 kroner. 12 lærere hadde fri bolig, fire lærere fri bolig og brensel, mens tre lærere hadde fri bolig, lys og brensel. Basert på opplysninger om verdien av emolumentene utgjorde bolig 200 kroner, og lys og brensel hver 80 kroner, til sammen 4 000 kroner. Ifølge undervisningsstatistikken i 1840 var antall skoler nå 20 med 60 lærere, og en pengelønn på 52 152 kroner. Ni av lærerne hadde fri bolig. En fikk erstatning for avsavn av bolig til en sum av 220 kroner. Syv hadde fri bolig og brensel, en fri bolig, lys og brensel. Lys og brensel ble ved et tilfelle verdsatt til 240 kroner. Emolumentene utgjorde dermed i overkant av 5 100 kroner.

I *Riksarkivet* finner vi en oversikt over 31 høyere allmue- og borgerskoler for 1853 med etableringsår, men ingenting om antall lærere eller lønn.³⁸² I samme arkivpakke er en oversikt over samlede utgifter til 17 borgerskoler for 1852. Lønnsopplysningene er ikke spesifisert. Enkeltopplysninger finnes for statens skoler, som Larvik middel- og realskole 1850/1851.³⁸³ Lønn utgjorde 90 prosent av skoleutgiftene. Gjør vi samme forutsetning for borgerskolene, samt beregner lønnsutgiftene per skole som gjennomsnitt av tallene for 1852, blir samlet lønn knapt 104 000 kroner. Undervisningsstatistikken for 1867 har opplysninger om 35 borgerskoler, kun som samlet utgift. Det gis ikke opplysninger om lønn. Bruker vi forutsetningen om at lønnen utgjorde 90 prosent av utgiftene, var lønnsutgiftene 151 500 kroner.

Det er vanskelig å få en fullstendig oversikt over utviklingen i antall skoler. Flere skoler som er med i 1867 er ikke nevnt tidligere, noe som kan bety at skoler som er med i oversikter fra 1837 og 1853 ikke eksistere lenger. For årene 1830-1852 har jeg brukt opplysningene om etableringsår i henholdsvis undervisningsstatistikken av 1837 og *Riksarkivet* som

³⁸¹ Etableringsårene til de ulike borger- og realskoler står i parentes.

³⁸² *Riksarkivet*. Hyllenr. 3A02937, pakkenr. 41a.

³⁸³ *Riksarkivet*. Hyllenr. 3A02935, pakkenr. 13.

utgangspunkt for beregningene. Samlet lønn fremkommer som gjennomsnittslønn per skole multiplisert med antall skoler. Skolenes antall var 35 etter opplysningene i 1853 og 1865. Gjennomsnittslønnen antas å ligge fast mellom observasjonsår.

10.6 ANDRE SKOLER

Ved utgangen av 1840 var det 41 andre skoler, med til sammen 2 139 elever.³⁸⁴ Christian Holst gir i sin beskrivelse for 1837 opplysninger om 37 slike skoler.

”Av specielle Arter Almueskoler fandtes ialt et Antal af 37, hvoraf 13 vare Søndagsskoler (Fredrikshald, Moss, Skien, Tønsberg, Christiania, Bergen, Christiansand, Arendal, Flekkefjord, Stavanger, Østerrisør, Trondhjem og Tromsø) med 873 Elever, og 10 Haandgjerningsskoler (i Fredrikshald, Moss, Laurvig, Christiania 2, Bergen, Christiansand, Arendal, Østerrisør og Røraas) med 567 Elever. De øvrige vare særegne Stiftelser, saasom Christiania Vaisenhuus, Eugenias Stiftelse i Christiania og Josephine-Stiftelsen i Stavanger, Asyler i Christiania og Trondhjem, Slaveskole og Tugthuusskole i Christiania.”³⁸⁵

Skolene bestod ved egne midler, gaver og bidrag fra det offentlige, som oversikten nedenfor fra Christiania viser.³⁸⁶

- Søndagsskolen var opprettet som en privat institusjon, hvis virksomhet ble dekket av legat, gaver og tilskudd fra Selskabet for Christiania Bys Vel. Fra 1852 ble et bidrag av 400 kroner ytt av bykassen for leie av skolens lokaler.
- Håndgjeringskolernes utgifter ble dekket ved et legat, et lite tilskudd fra bykassen, og frivillige bidrag.³⁸⁷
- Christiania Waisenhus var i virksomhet fra 1779, og basert på en frivillig sammenslutning. Waisenshusets inntekter var renter av kapital, avgift av en skilling per tønne korn og salt som ble innført til Christiania, frivillige gaver, godtgjørelse for sangopptreden ved brylluper og begravelser, og inntekter av stiftelsens eget trykkeri.³⁸⁸

³⁸⁴ Tvethe, Martin Braun, *Norges Statistik*, Chr. Tønsbergs Forlag, Christiania 1848, s. 343.

³⁸⁵ Holst, Christian, 1840, s. 6.

³⁸⁶ *Femtiårs-Beretning*, 1892, s. 334.

³⁸⁷ *Ibid.*, s. 290.

³⁸⁸ Waisenhusene var 1700-tallets barneinstitusjoner. ”Waise” er tysk for foreldreløs, men institusjonene tok også imot barn som om begge foreldrene var i live. www.sv.ntnu.no/ish/forsa/osterhaug.htm

- Eugeniastiftelsen ble opprettet 1823, og *staar ikke i noget særskilt Forhold til Kommunen*.³⁸⁸

Jeg har ikke funnet informasjon om slavekirken og tukthusskolen. I kapittel 5 om statsinstitusjoner viste gjennomgangen fra slaveri og tukthus, at det var ansatt skolelærere der. Disse er tatt med i kalkulasjonen under statens tjenester. Det finnes ingen statistisk oversikt over lønn til lærere ved slike andre skoler. Holst nevner at antall lærere ved skolene i byene var 79, og av disse underviste 60 i søndagsskolen. Samlet lønnssum til lærerne var 7 736 kroner. I 1840 fantes det 119 lærere ved slike andre skoler.³⁸⁹ Lærere ved søndagsskolene mottok i hovedsak ikke lønn.³⁹⁰

Tabell 10.8 Særskilte undervisningsanstalter, inntekter og utgifter, i kroner, 1837 og 1840.

Inntekt	1837	1840
Kapital	167 032	189 732
Tilskudd av fattigkassen	160	1 160
Tilskudd av kemnerkassen	1 440	7 280
Frivillige gaver	7 052	9 480
På annen måte	29 452	25 544
Utgift	32 844	41 008

Kilde: Tvethe, Martin Braun, *Norges Statistikk*, Chr. Tønsberg Forlag, Christiania 1848, s. 347.

Tabell 10.8 gjengir Tvethes presentasjon av særskilte undervisningsanstalters inntekter og utgifter årene 1837 og 1840. Oversikten viser at det kommunale bidraget var beskjedent. I 1837 utgjorde bidraget knapt fem prosent av utgiftene, mens andelen i 1840 var steget til knapt 21 prosent. De kan ikke karakteriseres som offentlige. Jeg har derfor ikke gjort beregninger for disse skoleslagene.

10.7 AMTSKOLER

Amtskoler er i denne perioden landbruksskoler som ble opprettet i 1840-årene. Statens bidrag til opprettelse av "Agerdyrkingsseminarer" finnes som innstilling av 2. mars 1844.³⁹¹ Lønnsberegninger er basert på regnskapsmateriale etter amtjordbruksskolen i Stavanger, posten *Amtlandbruksskoler i Amtmannsberetningene*, og boken *Landbruksundervisning i*

³⁸⁸ *Femtiårs-Beretning*, 1892, s. 470.

³⁸⁹ Tvethe, *op.cit.*, s. 346.

³⁹⁰ Holst, 1840, s. 6.

³⁹¹ "No. 8. Den Norske Regjerings underdanigste Indstilling af 23de November 1844". Innstillingen følger med i materialet som omhandler landbruksskolen i Stavanger amt.

Norge 1825-1925.³⁹³ Beslutningen om opprettelse av amtlandbruksskole i Stavanger ble fattet av amtstinget 20. juni 1844. I årene 1845-1865 mottok bestyreren 1 600 kroner i lønn. I Hasunds og Nesheims fremstilling av landbruksundervisningen gis det informasjon om når den enkelte skole ble etablert og eventuelt lagt ned igjen. Forutsetter vi at lønnen til bestyreren ved disse skolene var den samme som i Stavanger, finner vi årlige lønnstall. Bekreftelse på at tilsvarende bestemmelser også gjaldt for andre skoler, finner vi i *Hedemarkens Amtformandskabs Forhandlinger i Aaret 1848*.³⁹⁴ Felles for flere av skolene var at de endret tilholdssted og ble lagt ned etter få års virksomhet.³⁹⁵ Forklaringen som gis av Hasund og Nesheim var mangel på velutdannede lærere, at elevene hadde dårlige forkunnskaper, og et uttrykk for sparsommelighet i statshusholdningen.

Tabell 10.7 Amtjordbruksskoler

Amt med jordbruksskole	Etableringsår	Nedlagt
Smaalenene:		
Lundestad	1847	1861
Hasleim Rakkestad	1853	1869
Lunder	1858	1862
Akershus	1844	1874
Hedemarken	1847	1870
Kristians	1857	
Buskerud	1846	1861
Jarlsberg og Larvik	1848	1861
Bratsberg:		
Bamble prestegård	1846	1850
Mæla	1850	1870
Nedenes	1847	1858
Lister og Mandal	1847	1868
Stavanger	1845	1876
Søndre Bergenhus	1849	1862
Nordre Bergenhus	1846	1858
Romsdal	1845	1871
Søndre Trondheim	1846	1860
Nordre Trondheim	1850	1870
Nordland	1854	1870

Kilde: Hasund, S. og I. Nesheim, *Landbruksundervisningen i Norge 1825- 1925*, J. W. Cappelens Forlag, Oslo 1926, s. 35ff.

Tabell 10.7 gir en oversikt over amtjordbruksskoler etablert i årene 1844 til 1865, og bygger direkte på informasjon gitt i Hasund og Nesheim. Et unntak finnes dog. I deres fremstilling er

³⁹³ *Statsarkivet i Stavanger*. Amtmannen i Stavanger 332, CI2, 2.45.4.8, Skolevesen: Landbruksskolen 1845-1895, Hasund, S. og I. Nesheim, *Landbruksundervisningen i Norge 1825-1925*, J. W. Cappelens Forlag, Oslo 1926.

³⁹⁴ *Hedemarken Amtformandskabs Forhandlinger i Aaret 1848*, J. G. Hovis Enkes Bogtrykkeri 1849, s. 67f.

³⁹⁵ Flytting av skolen innen amtet kommer ikke frem i tabell 10.7, fordi dette ikke har betydning for beregningene.

Elisabeth Bjørsvik: *Offentlige tjenester i Norge 1830-1865 innenfor rammen av historiske nasjonalregnskaper*

etableringsår for Stavanger amtjordbruksskole 1846, mens lønnsopplysningene i regnskapene er fra 1845. Jeg har derfor satt 1845 som etableringsår. Beregningene er trolig minimumstall. I skoleplan for *Nordre og Søndre Thronhjems Amters Landbrugsskole* for 1859 legges det opp til at det skulle være andre lærere og betjenter ved skolen enn bestyreren, noe som ikke kommer fram i regnskapsmateriale etter amtjordbruksskolen i Stavanger som kalkulasjonene her baserer seg på.³⁹⁶

10.8 KIRKESANGERE

Stilling som kirkesanger hørte til kirken, men var samtidig en del av det kommunale skolevesen.

”Visstnok er den paa Landet almindelige Combination af Kirkesangertjenesten og Skolelærerbestillingen hensigtsmæssig, da i Almindelighed ingen af dem hver for sig kan føde sin Mand.”³⁹⁷

Begrepet *kirkesanger* ble innført i 1800 som en forening av *klokker-* og *dengembetene* i landdistriktene med skoleholderembetet. Jeg argumenterer for at kirkesangernes bidrag til BNP bør falle inn under *Undervisning*, fordi lønn som lærer trakk den største delen av denne kombinerte stillingen, samtidig som undersøkelser viser at alle kirkesangere i praksis også var lærere.

De viktigste kildene om kirkesangernes inntekter er undervisningsstatistikk for årene 1837, 1843, 1853 og 1861-1865. I tillegg kommer en kommisjonsinnstilling trykt i 1846 som *Betænkning angaaende Forslag til en ny Lønningsmaade for geistlige Embedsmænd og Betjente* og Ole Jacobs Brochs *Kongeriget Norge og det norske Folk, dets sociale Forhold, Sundhedstilstand, Næringsveie, Samferdselsmidler og Ekonomi*.³⁹⁸

Om inntekter het det i eldre lovgivning blant annet at de skulle nyte ”den Indkomst, som de af Alders Tid nydt have”.³⁹⁹ I dette lå *klokkertoll, offer, skriverpenger, og hva som ellers måtte*

³⁹⁶ *Skoleplan for Nordre og Søndre Thronhjems Amters Landbrugsskole paa Rotvold i Strinden*, Universitetsbiblioteket i Trondheim, Rotvoll landbruksskole 1 Pb36/jc29, Top Uhl.

³⁹⁷ *Betænkning angaaende Forslag til en ny Lønningsmaade for geistlige Embedsmænd og Betjente*, Chr. Grøndahl, Christiania 1846, s. 445.

³⁹⁸ *Ibid.*, s. 533-544, Broch, Ole Jacob, *Kongeriget Norge og det norske Folk, dets sociale Forhold, Sundhedstilstand, Næringsveie, Redningsvæsen, Samferdselsmidler og Ekonomi*, Det steenske Bogtrykkeri, Kristiania 1876.

³⁹⁹ *Betænkning*, 1846, s. 64.

ytes for tjeneste ved ministerielle tjenester, i tillegg til fri bolig. Klokkertollen ble som oftes besvart med et like stort beløp av hver gårdbruker. Beløpet kunne utredes i varer eller i penger. Distriktsvarianter forekom også, som i Flakstad i Nordlandene der klokkertollen ble svart med 12 skilling per ekteviet par. Som en generell regel gjaldt at dersom avgiften ikke ble betalt, kunne den inndrives med utpantning. Lønnskommisjonen av 1843 som blant annet behandlet kirkesangerens inntekter, pekte på ulemper ved at kirkesangeren gikk fra hus til hus for å inndrive tollene. På den andre siden var det heller ikke tilfredsstillende at befolkningen selv oppsøkte kirkesangeren. Offeret var avhengig av giverens velvilje. Kirkesangerens inntekt var derfor usikker, og i enkelte strøk svært liten. Skriver, skrifte-, eller tegnepenger var blant annet godtgjørelse for innskriving til altergang. For tjenester ved bryllup fikk han 24 skilling, ved barnedåp åtte skilling, og for tale ved graven etter avtale.

I loven om almueskolevesenet av 1827 gis det nærmere bestemmelser om kombinasjonen kirkesanger-skolelærer:

”Efterhaanden, som de nuværende Klokkere eller Denge paa Landet afgaae, skal i ethvert Præstegjeld, hvor saadant ikke allerede maatte være skeet, beskikkes for enhver Kirke i Præstegjeldet en Kirkesanger, der tillige skal være Skoleholder.”⁴⁰⁰

Kirkesangeren ved hovedkirken skulle ha klokkergården. Han fikk inntekter i hovedsognet som klokkeren hadde hatt, samt, i tilfeller der det var nødvendig, lønn fra skolekassen.⁴⁰¹ Fast skole skulle holdes i eget hus eller i hus som blir anvist av skolekommisjonen. Kombinasjonen skolelærer-kirkesanger skulle fremme overgangen til faste skoler i landdistriktene. Kirkesangere ved anneksene skulle være omgangsskoleholdere, dersom de ikke var ansatt ved noen fast skole. En av oppgavene til kirkesangeren i hovedsognet var å lære opp fremtidige omgangsskolelærere. Kirkesangeren ble ansatt av biskopen.

10.9 KILDER

Ole Jacob Broch gir en aggregert fremstilling av lønn som kirkesanger basert på undervisningsstatistikk.⁴⁰² Denne informasjonen presenteres i tabellene 10.8 og 10.9, og representerer henholdsvis kombinasjonen kirkesanger-lærer i landdistriktene, og kirkesanger-

⁴⁰⁰ *Lov angaaende Almue- Skolevæsenet paa Landet*, Chr. Grøndahl, Christiania, s. 2.

⁴⁰¹ *Ibid.*, s. 2.

⁴⁰² Broch, Ole Jacob, *op.cit.*, Tillæg XX. Almueskolevæsenet s. 34f.

lærer i byene. Opplysningene for landdistriktene omfatter årene 1826, 1837, 1840, 1853, 1861, 1862, 1863, 1864 og 1865 i undersøkelsesperioden, og for byene 1837, 1840, deretter 1867. For 1826 gis det kun opplysninger om lønn som lærer, ikke som kirkesanger. Derfor er dette året ikke tatt med i oversikten.

Tabell 10.8 Lønn for lærere og kirkesangere 1837-1865, i landdistriktene, i kroner.

År	Lønn som lærer	Lønn som kirkesanger	Andre emolumenter
1837	171 000	70 000	132 000
1840	187 171	75 443	138 000
1853	256 022	116 659	309 030
1861	446 268	137 472	288 980
1862	627 096	134 968	289 064
1863	684 548	133 260	294 064
1864	730 704	135 532	303 520
1865	814 488	129 560	290 208

Kilde: Broch, Ole Jacob, *Kongeriget Norge og det norske Folk, dets sociale Forhold, Sundhedstilstand, Næringsveie, Redningsvæsen, Samferdselsmidler og Ekonomi*, Det steenske Bogtrykkeri, Kristiania 1876, Tillæg XX. Almueskolevæsenet, s. 34f.

Sammenligning med undervisningsstatistikken *A. No. 1. Beretning om Undervisningsvæsenets Tilstand i Kongeriget Norges Landdistrikt 1861-1865* viser at Brochs opplysninger er helt overensstemmende med denne, og skiller seg dermed på enkelte punkt ut fra mine beregninger. Tilsvarende ser vi også for årene 1837, 1840 og 1853. Samlet ligger mine beregninger 30 000 kroner over i 1837, 36 000 kroner over i 1840, men 93 000 kroner under Brochs tall for 1853. Forklaringen må være at innholdet i begrepet emolumenter er forskjellig. Som vi ser ut fra Brochs tall i tabell 10.8 ligger andre emolumenter i 1853 langt over tilsvarende tall i 1840 og også i 1860-årene. Gjør vi tilsvarende sammenligning med tallene for byene viser den at mine beregninger ligger 1000 kroner over Brochs for 1837 og 10 000 kroner over i 1840. Jeg har ikke gjort tilleggsberegninger for kirkesangere.

Tabell 10.9 Lønn for lærere og kirkesangere i byene, 1837 og 1840, i kroner

År	Lønn som lærer	Lønn som kirkesanger	Andre emolumenter
1837	51 299	32 490	8 701
1840	54 054	32 512	

Kilde: Broch, Ole Jacob, *Kongeriget Norge og det norske Folk, dets sociale Forhold, Sundhedstilstand, Næringsveie, Redningsvæsen, Samferdselsmidler og Ekonomi*, det steenske Bogtrykkeri, Kristiania 1876, Tillæg XX. Almueskolevæsenet, s. 34f.

Statistiske Tabeller vedkommende Underviisningsvæsenets Tilstand i Norge ved Udgangen af Aaret 1837 skiller mellom allmueskolevesenet i landdistriktene og byene. Allmueskolevesenet i landdistriktene omfatter omgangskolelærer og lærere ved faste skoler. For hver av de to lærertypene er det kolonner for *Emolumenter* og *Årlig inntekt av klokkeriet*. Emolumentene er regnet til stillingen som lærer. For allmueskolelærere i byene er det en kolonne med innholdet *Forsaavidt de tillige ere Kirkesangere deres aarlige Indtægter af Klokkeriet ansl. i Penge*.⁴⁰³ *Statistiske Tabeller vedkommende Underviisningsvæsenets Tilstand i Norge ved Udgangen af Aret 1840* innholder kolonner for *Årlig inntekt av klokkeriet*, både i forhold til undervisningen i landdistriktene og i byene.⁴⁰⁴ I *Riksarkivet* finnes en oversikt over undervisningsvesenet i byene 1853.⁴⁰⁵ Opplysningene er knyttet til den enkelte by, og har med informasjon om hvor mange av lærerne som også var kirkesangere, og deres inntekter som sådanne.

Betænkningen angaaende Forslag til en ny Lønningsmaade for geistlige Embedsmænd og Betjente inneholder informasjon om lønn som kirkesanger i landdistrikt og byer. I likhet med flere andre yrkesgrupper bestod lønnen av *visse inntekter*, dvs. inntekter som falt med et fast beløp eller mengde varer til en bestemt tid av året og *uvisse inntekter*, dvs. inntekter som varierte med antall og type utførte saker. En del av de visse inntektene ble betalt i matvarer, først og fremst tønner korn. De uvisse inntektene utgjorde hoveddelen av kirkesangerens inntekter. Samlet inntekt var knapt 87 000 kroner. For enkelte prestegjeld, hovedsogn og anneks, ble det ikke skilt mellom de to inntektstypene, slik at lønnen fremkommer kun som samlet.

---

⁴⁰³ Holst, Christian, 1840, s. 3.

⁴⁰⁴ *Statistiske Tabeller*, 1843.

⁴⁰⁵ *Riksarkivet*, hyllenr. 3A02937, pakkenr. 41a.

Tabell 10.10 Lønn til kirkesangere, i kroner, etter prosti. H = havre, BK = blandkorn, B = bygg.

Prosti	Visse inntekter		Uvisse inntekter
	Tenner korn	Kroner	
Ø. Borgersyssel	34 H		288
V. Borgersyssel	42,5 BK 14 B	98	1 880
N.Borgersyssel	21 B	280	2 416
Ø.Romerike	22 B		204
Solør/Odalen	38,5 B		326
N.Romerike	6 B		436
Gudbrandsdalen	62 B	220	1 300
Toten og Valdres	9 B		
Drammen	50 H, 1 B	616	6 444
Kongsberg	15 H	46	240
Jarlsberg	28 H	260	2 900
Larvik	34,5 H	4	1 148
Bamble	36,5 H		1 324
Nedre Telemark	39 H	324	2 536
Østerdalen	9 B		
Christiansand		316	2 132
Øvre Telemark	20 B		
Ø. Nedenes	4 B		2 924
V. Nedenes	71 B	142	6 216
Raabygdelagets	3 B, 5,5 BK	36	164
Mandal	12,5 B	144	2 564
Lister			860*
Dalernes	24 B, 45 H	32	908**
Jæren			760***
Karmsund	26 H		336
Ryfylke	14 B		132
Bergen		732	6 896
Nordhordland		1 192	4 200
Sunnhordland	6,5 H	856	1 304
Hardanger/Voss	40,5 B, 1 H	752	1 068
Ytre Sogn		1 240	2 152
Indre Sogn	14,5 B	696	1 460
Sunnfjord		636	844
Nordfjord		112	88
Nordre Sunnmøre	12 B	112	176
Fosen			60
Innherred	67 B	52	624
Nordmøre	16,5 H	48	1 036
Dalerne	24 H		652
Tromsø			2 380****
Helgeland	7 B	608	1 252
Salten		792	1 098
Vesterålen/Lofoten		2 516	708
Vestfinnmark		460	1 048
Østfinnmark		240	100
Til sammen	7506	13 562	65 584

* Omfatter både uvisse og visse inntekter.

** Deler av inntekten oppgis kun som samlet.

*** Inntekten oppgis kun som samlet.

**** Inntekten oppgis kun som samlet.

Kilde: *Betænkning angaaende Forslag til en ny Lønningsmaade for geistlige Embedsmænd og Bejente*, Chr. Grøndahl, Christiania 184, s. 533-544.

Tabell 10.10 viser årlig lønn representert som gjennomsnitt av fem år. Hvilke femårsperiode det er snakk om, gis det ikke informasjon om. I og med at kirkesangernes inntekter var del av behandlingen til kommisjonen som ble nedsatt i første halvdel av 1840-årene, er det rimelig å anta at lønnsopplysningene omfattet årene umiddelbart rundt 1843. I de tilfeller det oppgis andre mål enn hele og halve tønner med korn, har jeg avrundet disse til nærmeste hele tønne. Det er ikke additivitet i forhold til lønnsopplysningene som gis i forbindelse med det enkelte sogn, prestegjeld og anneks, og den endelige summen for stiftet samlet. Jeg har derfor tatt utgangspunkt i den enkelte enhet. Derfor er det samlede beløpet noe lavere (ca. 2 000 kroner), enn den offisielle sluttsummen. Tilsvarende ser vi også i forhold til antall kirkesangere. Dersom man forutsetter at antall administrative enheter det finnes lønnsopplysninger fra, er lik antall kirkesangere, blir samlet antall 249. Betænkningen opplyser imidlertid om 244. For beregningene spiller imidlertid ikke antall kirkesangere en betydning, fordi det her er antall skolelærere som er utgangspunktet. Kornets verdi er beregnet med utgangspunkt i de omregningsprinsippene som ble brukt i *Betænkningen*. En tønne bygg er satt til 3 speciedaler, en tønne blandkorn til 2 speciedaler og 60 skilling, og en tønne havre 1 speciedaler og 72 skilling.

10.10 LØNN TIL KIRKESANGERE 1830-1865

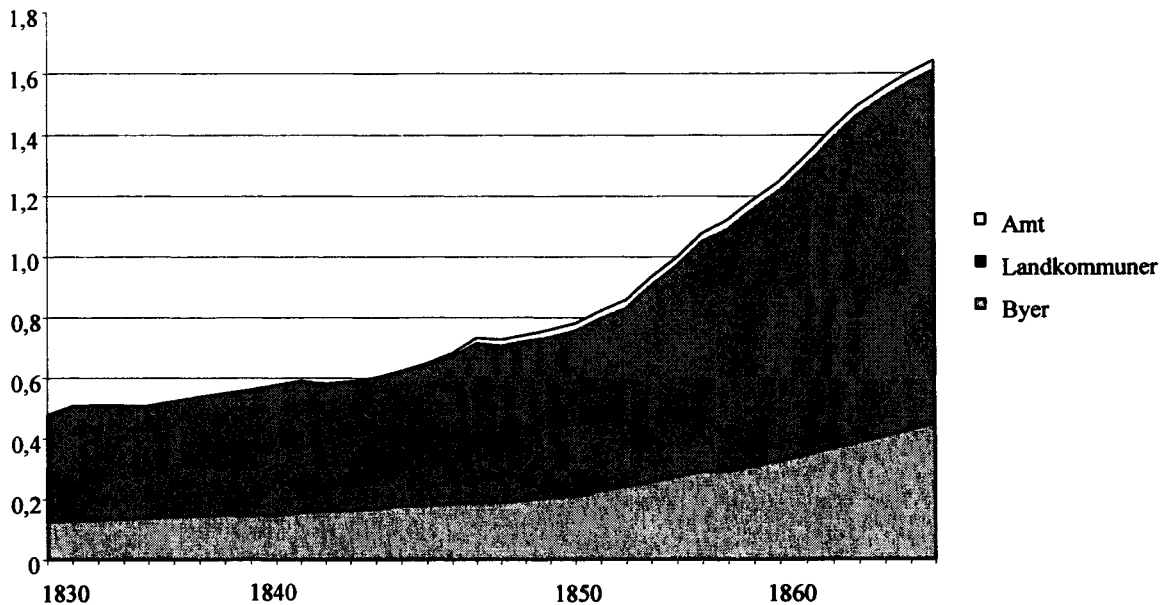
Oversikten i *Betænkningen* omfattet lønn til kirkesangere i landdistrikt og byer. Sammenligner vi med kirkesangere i undervisningsstatistikken, ser vi at samlet lønn her ligger noe over *Betænkningens* tall. Det innebærer i så fall at lønn som kirkesanger, slik den fremkommer i undervisningsstatistikken, trolig er representativ i forhold til denne yrkesgruppens inntekter. For kirkesangere i landdistriktene har vi lønnsopplysninger hvert tiår undersøkelsen omfatter, og årlig fra og med 1861. Det skjer få endringer i kirkesangernes inntekter. For byenes vedkommende er opplysningene mer sparsomme, men som i landdistriktene skjer det små endringer i denne gruppens inntekter. Jeg har derfor forutsatt at lønnen er 32 500 kroner i hele perioden.

10.11 KONKLUSJONER

Figur 10.5 viser at samlet lønn for lærere ved omgangsskoler og faste skoler i landdistriktene, landbruksskoler i amtene, allmueskoler, borger og realskoler i byene utgjorde knapt 500 000 kroner i 1830 og 1,6 millioner kroner i 1865. Landdistriktene dominerte

undervisningsvesenet, og trakk i 1830 knapt 74 prosent av undervisningssektorens BNP-bidrag, mens tilsvarende tall i 1865 var 71 prosent.

Fig.10.5 Samlet lønn til landdistrikt, amt og byer, i millioner kroner, 1830-1865

Kilder: Holst, Christian, Statistiske Tabeller vedkommende Underviisningsvæsenets Tilstand i Kongeriget Norge ved Udgangen af 1837, Christiania 1840, Statistiske Tabeller vedkommende Underviisningsvæsenets Tilstand i Kongeriget Norge ved Udgangen af Aaret 1840, Fred. L Steen, Christiania 1843, s. 54, Statistiske Tabeller vedkommende Underviisningsvæsenets Tilstand i Norge i Aaret 1853, Chr. Schibsted, Christiania 1857-1858, s. 13, s. 30, s. 67, Beretning om Skolevæsenets Tilstand i Kongeriget Norges Landdistrikt for Aarene 1864-1866 og Rigets Kjøbstæder og Ladesteder for Aaret 1867, B. M. Bentzen, Christiania 1869, s. VIIIff.

Undervisning er den offentlige tjenesten som er best dekket av statistikk. Statistikken er imidlertid ikke enhetlig. Beregningene omfatter i tillegg til pengelønnen også emolumenter som kost, losji, fri bolig, og lys og brensel. Størst usikkerhet knytter det seg til beregningene av *in natura*-delen for lærere ved skolene i byene 1854-1865. Sammenligner vi beregningene av lønn i undervisningssektoren med HNS og HNF, finner vi at mens den svenske undersøkelsen behandler omgangsskoler og faste skoler som del av kommunal undervisning, skiller det finske arbeidet ut omgangsskoler, og lar disse høre til religiøse tjenester, i næringsgruppen *Andre, private tjenester*. Bakgrunnen for dette valget, var at kirken stod for undervisningen. Undervisningsstatistikk er i likhet med det norske arbeidet, hovedkilden for de svenske og de finske beregningene.

KAPITTEL 11

KOMMUNALE HELSE OG SOSIALTJENESTER

11.1 PRESENTASJON AV TEMA

Kommunale helse, sosial- og omsorgstjenester omfatter etter dagens næringsinndelings definisjoner sykehus-, lege-, tannhelse- og veterinærtjenester, samt sosialtjenester i og utenfor institusjon.⁴⁰⁶ I likhet med andre nordiske arbeider defineres tannlegetjenester som private tjenester.⁴⁰⁷ Veterinærer er i offisiell statistikk ikke registrert før 1870.⁴⁰⁸ Sosial- og omsorgstjenester som ble utført utenfor institusjoner er ikke med, med unntak av fattigforstandere, som hadde en rekke tilsynsoppgaver. Fattigomsorgen i landdistriktene, som tok form av *legd*, faller dermed utenfor beregningene. Legd innebar at en krets av gårder var samlet ansvarlig for å ivareta viktige samfunnsoppgaver, deriblant underhold av fattige.

”Som næsten overalt i Landdistricterne savner man en hver Anstalt til at møde det fremtrængende Onde. Man har intet Fattighus, intet Arbeidshus, overhoved ingen Anstalt, ved hvilken man paa nogen virksom Maade kan forbedre og correxe paa samme Tid som man hjælper. Her anvendes Tusinder til Understøttelser; men de Understøttede anvende i Almindelighed Fattigbidragene efter eget Forgodtbefindende og vedblive at leve, som om de vare selvstændige Folk.”⁴⁰⁹

Den delen av fattigomsorgen i byene som foregikk utenfor institusjoner, faller også utenfor beregningene. En slik avgrensing er i samsvar med NHNA. I kapittel 2. *Tilnærming og metode* har jeg tatt opp denne problematikken. I punkt 11.9 presenteres imidlertid samtidsberegninger for legdsforsørgelsen i landdistriktet.

---

⁴⁰⁶ C182. Norges offisielle statistikk, *Standard for næringsgruppering*, Statistisk Sentralbyrå, Oslo-Kongsvinger 1994, s. 30 og 83.

⁴⁰⁷ Hjerpe, Riitta, *Finland's Historical National Accounts 1860-1994: Calculation Methods and Statistical Tables*, Jyväskylä 1994, s. 68.

⁴⁰⁸ Norges offisielle statistikk X. 178. *Statistiske oversikter 1948*, H. Aschehoug & Co., Oslo 1949, s. 59.

⁴⁰⁹ *Beretning om Rigets oekonomiske Tilstand Aarene 1861-1865*, I. H. Tønsbergs Bogtrykkeri, Christiania 1867&1868, s. 12.

”Fattigvården utövades långt fram i tiden på naturabasis. Det innebär att den, liksom motsvarande anordningar idag, är i huvudsak transferering, men att inte någon offentlig instans skötte förmedlingen av understödet utan att det gick direkt från avgivare till mottagare. I särskilt hög grad gäller detta landsbygden, där fattighjon för sin försörjning t ex kunde alternera mellan gårdarna. En annan möjlighet var ”utackordering”. I städerna var organisationen naturligtvis annorlunda med en högre grad av administrerat understöd och med mera av institutionsvård. Dessa förhållanden gör att endast en mindre del av de kostnader som fattigvården drog utgör bidrag till nationalprodukten. Detta gäller då löner för vårdens administration, till förståndere för fattigvårdinstitutioner etc. Dessa löner ses sålunda som mått på productionen.”⁴¹⁰

Kommunale helse-, sosial- og omsorgstjenesters BNP-bidrag er lik samlet lønn til ansatte i bysykehus, amtsykehus og fattighus. I tillegg fantes det byleger, jordmødre, vaksinatører og fattigforstandere. Jordmødrenes lønn var en kombinasjon av pengelønn og andre emolumenter.

Lønnsstatistikk mangler for perioden. En naturlig tilnærming til emnet er fra institusjonssiden, dvs. identifisere antall og type institusjoner, for deretter å finne ut hvem som arbeidet der og deres lønn. Egne serier skal etableres for helse- og sosialtjenester i landkommuner, byer og amtskommuner. En del av det kommunale helsearbeidet ble utført av statlig ansatte distriktsleger. Deres tjenestebidrag faller inn under statens tjenester. I kapittel 5, punkt 5.5, finnes en oversikt over distriktsleger som også hadde oppgaver på amtsykehus.

11.2 KOMMUNALE HELSE- OG SOSIALTJENESTER I HNS, HNF OG HNH

Olle Krantz skiller i det svenske arbeid mellom *helse- og sykepleie* og *fattig- og barnepleie* i landkommuner, byer og landsting. Tilnærming og metode varierer med kildetilgang. I årene 1862-1874 eksisterer ikke sammenhengende data for landkommunene. Lønnssummen for året 1874 er liten, og Krantz forutsetter at samlet lønn varierer tilsvarende som i byene. Heller ikke for byene er tallmaterialet fullstendig. Data er samlet inn for byen Lund, med utgangspunkt i en post som omfatter lønn til byens embets- og tjenestemenn. Disse er omregnet til per capita og gjort representative for alle byene. For perioden 1822-1862 antas lønn å variere som *fattig- og barnepleie*. Beregninger av samlet lønn for *fattig- og barnepleie* tar utgangspunkt i det prosentvise forhold lønn-samlede utgifter til fattigvesenet for årene

---

⁴¹⁰ Krantz, Olle, *Historiska nationalräkenskaper för Sverige: Offentlig verksamhet 1800-1980*, Lund 1987, s. 133.

1860-1864, nemlig 5,9 prosent. Den delen av fattigvesenet som ble utført på naturabasis er ikke med i beregningene.

I den finske vekststudien er antall sosialarbeidere 1860-1917 fremkommet på basis av antall fattighus og barnehjem. Fattighjelp ble ikke en kommunal oppgave i landdistriktene før i 1877. Lønnet personell i institusjoner var en sjeldenhet før 1880-årene. Data om fattighus i byene ble funnet i byhistoriske verk. Beregninger av antall jordmødre er basert på en studie av Niilo Pesonen. Gjennomsnittlig antall sysselsatte per institusjon ble beregnet på grunnlag av studier utført av Rasila og A. Helsingius.⁴¹¹

I HNH hører offentlige helsetjenester til næringsgruppen *Andre sosiale og personlige tjenester*. Tilnærming er fra sysselsettingssiden og lønnsberegningene tar utgangspunkt i antall leger, kirurger og jordmødre 1826 og 1836. Det blir forutsatt at gjennomsnittlig årsinntekt ikke endret seg mellom 1807 og 1850.⁴¹²

11.3 NORSK FORSKNING

En rekke forskere har behandlet helse- og sosiale tjenester, men med andre problemstillinger enn lønn, sysselsetting og antall institusjoner. Øivind Larsen, Ole Berg og Fritz Hodne har i boken *Legene og samfunnet* en bred tilnærming til temaet.⁴¹³ Lønnsforholdene på 1800-tallet behandles kort.

”Alle embetsmenn tjente selvsagt langt mer enn de fleste andre i samfunnet i tiden frem mot 1850. Mens således en arbeidsmann rundt 1830 kunne tjene 30 til 50 speciedaler i året, og ofte mindre, tjente presten mellom 500 og 1000 speciedaler, tollkasserere 1300 til vel 2000 speciedaler, og leger 150 til 400 speciedaler fast pluss konsultasjonshonorarer.”⁴¹⁴

Tabeller viser utviklingen i antall leger, men disse skiller ikke mellom statlig og kommunalt ansatte leger.⁴¹⁵ Kristina Kjærheim behandler ulike sider ved jordmoryrket.⁴¹⁶ Hun presenterer

⁴¹¹ Hjerpe, Riitta, *op.cit.*, s. 62-63.

⁴¹² Horlings, Edwin, *The economic development of the Dutch service sector 1800-1850, trade and transport in a premodern economy*, Neha Amsterdam 1995, s. 93.

⁴¹³ Larsen, Øivind, Ole Berg og Fritz Hodne, *Legene og samfunnet*, a.s Joh. Nordahls Trykkeri, Oslo 1986.

⁴¹⁴ *Ibid.*, s. 171.

⁴¹⁵ *Ibid.*, s. 349 og 350.

tall for uteksaminerte jordmødre ved utdanningsinstitusjonene, samt lønnsbestemmelser etter jordmorreglementet av 1810 og komitéinnstilling av 1898. I boken *Sosialhjelpstaten blir til. Norsk sosialpolitikk 1740-1920* fokuserer Anne Lise Seip blant annet på institusjoner under fattigvesenet og det offentlige helsevesenet på 1800-tallet.⁴¹⁷ Fattiglovene av 1845 og 1863 samt Lov om Sunnhetskommisjoner av 1860 blir kommentert. Hun gir ingen opplysninger om antall sysselsatte og lønn. Øivind Larsens artikkel "Das Krankenhauswesen in Norwegen im 19. Jahrhundert" gir en fremstilling av sykehusutbyggingen i Norge på 1800-tallet.⁴¹⁸ Undersøkelsen gir ikke grunnlag for å etablere serier over antall sykehus. Det finnes heller ikke informasjon om helse- og sosialarbeidere og lønn.

11.4 KILDER

11.4.1 LOVER, FORORDNINGER OG KOMMISJONSARBEIDER

Jordmorreglementet av 1810, forordning av 1810 om vaksinasjonsvesenet, fattiglovene av 1845 og 1863 og lov om sunnhetskommisjoner av 1860 er noen av lovene og reglementene som danner ramme for utviklingen innen det offentlige helse, sosial- og omsorgsvesenet på 1800-tallet. Så vel jordmorreglementet som forordning om vaksinasjonsvesenet inneholder bestemmelser om lønn. Først i 1899 kom nye bestemmelser om jordmødrenes lønn. Jordmorkommisjonens innstilling av 1898 fremstår som en svært verdifull kilde, fordi den gjengir hovedtrekkene i utviklingen med utgangspunkt i bestemmelsene av 1810.⁴¹⁹ Fattiglovene av 1845 og 1863 ga felles bestemmelser for hele landet, og understreket det kommunale ansvar.⁴²⁰ Loven av 1845 foreskrev at personer som ikke hadde det nødvendige til livsopphold og ikke kunne erverve seg dette, skulle få understøttelse av fattigvesenet. Fattigloven av 1863 inneholdt blant annet bestemmelser om at foreldreløse barn under 15 år og sinnssyke skulle, når de ikke hadde nok til livsopphold, få nødvendig bistand fra fattigvesenet. Gamle, syke og vanføre skulle understøttes når fattigkommisjonen fant det

---

⁴¹⁶ Kjærheim, Kristina, *Mellom kloke koner og hvitklede menn. Det norske jordmorvesenet på 1800-tallet*, Universitetet i Oslo, Seksjon for medisinsk historie, Oslo 1980.

⁴¹⁷ Seip, Anne-Lise, *Sosialhjelpstaten blir til. Norsk sosialpolitikk 1740-1920*, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 1994.

⁴¹⁸ Larsen, Øivind, "Das Krankenhauswesen in Norwegen im 19. Jahrhundert", Schadewaldt, Hans (red), *Studien zur Krankenhausgeschichte im 19. Jahrhundert im Hinblick auf die Entwicklung in Deutschland*, Vadenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1976, s. 221-241.

⁴¹⁹ *Indstilling fra en af Justitsdepartementet nedsat Komite til Behandling af Spørsmaalet om en mulig Forbedring af de offentlig ansatte Jordmødres Kaar med Forslag til Lov om Jordmødre*, Johannes Bjørnestads Bogtrykkeri, Kristiania 1898.

⁴²⁰ Seip, Anne Lise, *op.cit.*, s. 63ff., s.73.

nødvendig, mens arbeidsføre og friske mennesker i alminnelighet ikke fikk fattighjelp.⁴²¹ Lovene gikk ikke inn for å institusjonalisere fattigvesenet, og hjelpen skulle som tidligere komme i form av pengehjelp og naturalia.⁴²² Lov om Sunnhetskommisjoner av 16. mai 1860 ga bestemmelser om permanente organer for forebyggende helsevirksomhet. Tidligere var krisesituasjoner, som ulike epidemier, løst med *ad hoc* tiltak. *Udkast til Lov om Medicinalvæsenet i Norge* ble publisert i 1844.⁴²³ Lovforslaget ble henlagt, men gir allikevel kunnskap om flere sider ved medisinalvesenet og oversikt over legers gasjer og emolumenter.

11.4.2 STATISTIKK, BERETNINGER, INNSTILLINGER OG REGNSKAPER

I *Statistiske Oversikter 1948* finnes en tabell som viser antall leger, tannleger, jordmødre, dyrleger, apotek og sykehus i 1860 og deretter i 1870, men den skiller ikke mellom ansatte i stat og kommune, ei heller kommunale og statlige sykehus.⁴²⁴ Det opplyses ikke om lønn.

Beretning om Sundhedstilstanden og Medicinalforholdene i Norge finnes årlig fra og med 1853, og gir inngående beskrivelse av sykdommer og behandling.⁴²⁵ *Beretning om Sundhedstilstanden* finnes også for 1845.⁴²⁶ I tilknytning til hvert amt finnes oversikt over helsepersonell i distriktet, dvs. antall leger, jordmødre og vaksinatorer. Noen steder opplyses det hvor mange jordmødre som var ansatt. Det skilles ikke eksplisitt mellom offentlig ansatte og privatpraktiserende leger og jordmødre. Lønnsopplysninger gis ikke. Rapportene fra det enkelte amt har med oversikt over antall sykehus i regionen. Jeg har studert 1845, deretter 1859-1865.

Jens Krafts *Historisk-topografisk Haandbog over Kongeriget Norge* inneholder informasjon om helse- og sosialinstitusjoner i landets amter per 1848, med etableringsår og delvis hvordan disse ble finansiert.⁴²⁷ Kraft gir ikke opplysninger om lønn, og kun i få tilfeller nevnes leger som var virksomme i det enkelte distrikt eller den enkelte institusjon. Det finnes ikke informasjon om annet helsepersonell.

---

⁴²¹ *Femtiars-Beretning om Christiania Kommune for Aarene 1837-1886*, J. Chr. Gundersens Bogtrykkeri, Christiania 1892, s. 357.

⁴²² Seip, Anne Lise, *op.cit.*, s. 63f.

⁴²³ *Udkast til Lov om Medicinalvæsenet i Norge med Motiver*, udarbeidet af en naadigst anordnet kongelig Commision, Chr. Grøndahl, Christiania 1844.

⁴²⁴ NOS X178. *op.cit.*, tabell 34, s. 59.

⁴²⁵ *Beretning om Sundhedstilstanden og Medicinalforholdene i Norge 1859*, Det Steenske Bogtrykkeri, Christiania 1861.

⁴²⁶ *Beretning om Sundhedstilstanden i Norge i Aaret 1845*, det Steenske Bogtrykkeri, Christiania 1887.

⁴²⁷ Kraft, Jens, *Historisk-topografisk Haandbog over Kongeriget Norge*, Dybwad Forlag, Christiania 1845-1848.

Femtiars-Beretning om Christiania Kommune for Aarene 1837-1886 har kapitler om *Sundhedsvæsen* og *Fattigvæsen*. Som bilag finnes oversikt over fattigvesenets utgifter 1837-1886, med poster for sykehusene, sinnssykeasylet og arbeidsanstalten. I oversikten over bykassens utgifter 1837-1886 utgjør *Sunnhetsvesenet* en egen post. Lønn er ikke skilt ut. Beretningen gir også opplysninger om perioden forut for 1837.

Statistisk Aarboeg for Kongeriget Norge 1867-1871 har et kapittel om helsevesenet med oversikt over landets sykehus.⁴²⁸

Indstillinger fra Bergen Formandskab og de dertil knyttede Repræsentantbeslutninger finnes for årene 1837-1865. Her er informasjon om stillinger og lønn. I enkelte tilfeller får man vite hvor mye emolumentene fri bolig, lys og brensel ble anslått til i penger. For de siste årene i undersøkelsesperioden finnes ekstrakt av regnskaper til Bergen alminnelige sykehus og Bergen sinnssykeasyl.

Jeg har undersøkt *Amtformannskapsforhandlinger* perioden 1837-1850.⁴²⁹ Disse er ikke identisk oppbygd, slik at helse- og sosialutgifter ikke nødvendigvis er like godt spesifisert i alle amtsregnskapene. Mer samlet informasjon om amtenes helse- og sosialutgifter 1849-1865 finnes i *Amtmannsberetningene*. Helse- og sosialutgiftene er postene *Jordemodervæsenet*, *Vaccinationsvæsenet* og *Forøvrigt ved Syge- og Medicinalvæsenet*. Lønnsutgiftene er ikke spesifisert. I byregnskapene er det ikke poster som spesielt kan knyttes til helse- og sosialsektoren.⁴³⁰ For landdistriktene gis oversikt over utgiftene til jordmorvesenet.

Kommunekommissjonens innstilling av 1835 inneholder regnskapsmateriale for 1830 og 1834. *Meddelelser om det norske Fængselsvæsen i det 19de Aarhundre* har et eget kapittel om tvangsarbeidshus.⁴³¹

---

⁴²⁸ Borch, Ole Jacob, *Statistisk Årbog 1867-1871*, P.T.Mallings Forlagsboghandel, Kristiania 1871.

⁴²⁹ For nærmere informasjon om hvilke amt og år jeg har undersøkt, se kapittel 9, punkt 9.4, s. 140.

⁴³⁰ *Beretning om Kongeriget Norges oeconomiske Tilstand i Aarene 1856-1860*, Chr. Schibsted, Christiania 1863, Tabel No. 50 s. 110-113. Byenes utgiftsposter er *Vektervesenet*, *Broleggings* og *veivesenet*, *Gatebelysning*, *Vannverket*, *Brannvesenet*, *Delinkventutgifter* og *politivesenet*, *Skolevesen*, *Utgifter vedkommende kommunebestyrelsen*, *Offentlige eiendommer og deres inventar*, *Renter og avgifter*, *Andre utgifter*.

⁴³¹ *Om Commune-Udgifterne og Commune-Bestyrelsen*, Chr. Grøndahl, Christiania 1835, *Meddelelser om det norske Fængselsvæsen i det 19de Aarhundre*, H. Aschehoug & Co, Kristiania 1904, s. 171-180.

I *Wedervangarkivet* finnes opplysninger om lønn til ansatte ved amtsykehusene i Skogn og Namdalen i Nordre Trondhjems amt 1860-1865.⁴³² Dette materialet hører til den delen av arkivet som hittil ikke er undersøkt. Arkivmateriale etter Trondheim kommunale sykehus finnes i *Trondheim byarkiv*. For den aktuelle perioden er det ikke bevart regnskaper. Det vi finner er antall pasienter årlig fra og med 1839.⁴³³ I protokollene fra Strinden formannskap finner vi opplysninger om et fattigarbeidshus og lønn til forstanderen.⁴³⁴ Regnskapsmateriale fra amtsykehuset i Stavanger viser sykehusets utgifter, inklusiv lønn til forskjellige stillinger årlig fra og med 1843.⁴³⁵

11.5 INSTITUSJONENE

I helse- og sosialsektoren var det et skille mellom fattigvesen og sunnhetsvesen. Utgiftene til helse- og sosialoppgaver i byene var dermed oppført på bykassens og fattigkassens regnskaper. Til fattigvesenet hørte fattighus, arbeidshus, tvangsarbeidshus, sinnssykeasyl og sykehus. Dette skillet finner vi blant annet i Jens Krafts fremstilling og i *Femtiars-Beretning om Christiania kommune for Aarene 1837-1886*.

I fattigpleien dominerte utsettelse av fattige trengende til forpleining. I fattighusene i byene fikk den enkelte hus, lys og brensel, mot selv å sørge for sitt underhold. Mennesker, som kun trengte delvis støtte, fant tilhold i arbeidshus. De syke fattige ble plassert rundt omkring på byens sykehus, sinnssykeasyl, samt private klinikker. Sykehusene var for kronisk syke, leprapasienter, radesyke og sinnssyke. Radesyken var smittsom og kronisk. Ordet kom av rata/raten som betyr dårlig, ussel, eller ond. Radesyken herjet særlig på Sør- og Sørvestlandet på begynnelsen av 1700-tallet frem til midten av 1800-tallet. Dette var det første medisinske problem som myndighetene gikk aktivt inn for å løse. Mange av sykehusene hadde således sin opprinnelse nettopp i kampen mot radesyken. I 1770-årene ble det blant annet etablert radesykehus i Stavanger, Skien og Flekkefjord. Øivind Larsen viser i sin artikkel "Das Krankenhauswesen in Norwegen im 19. Jahrhundert" hvordan sykehusene skiftet "karakter" alt etter hvilke sykdommer som dominerte.⁴³⁶

---

⁴³² *Wedervangarkivet*, mappe W15 og W16.

⁴³³ *Trondheim byarkiv*, Trondheim sykehus, kontobøker, pasienter 1839-1846, Trondheim sykehus, kontobok, pasienter 1846-1851, Trondheim sykehus, kontobok 1852-1860.

⁴³⁴ *Trondheim byarkiv*, regnskap etter Strinden fattigarbeidshus.

⁴³⁵ *Statsarkivet i Stavanger*. Amtmannen i Stavanger: 311 CH14, 2.42.3.4, Amtsykehusets regnskap, ategnelser/bilag 1843-1880.

⁴³⁶ Larsen, Øivind, *op.cit.*, s. 227.

Institusjonene fantes i kjøpsteder og ladesteder, med unntak av noen amtsykehus i landdistriktene, som i Skogn prestegjeld og Overhaldens prestegjeld.⁴³⁷ Som tabell 11.1 viser, fantes det i 1848 i følge Kraft 58 kommunale institusjoner.⁴³⁸ Begrepet kommunal institusjon viser til at kommunen hadde arbeidsgiveransvar, dvs. stod for organisering av virksomhet og utbetaling av lønn. Amtsykehusene hørte inn under amtet, mens bysykehusene og andre helse- og sosialinstitusjoner hørte til bykommunene.

Tabell 11.1 Institusjoner i byer og amt per 1848

Fattighus	Sykehus	Amtsykehus
29	14	15

Kilde: Kraft, Jens, *Historisk-topografisk Haandbog over Kongeriget Norge*, Christiania 1845-1848.

Fattighus omfatter fattighus, arbeidshus, tvangsarbeidshus og forsørgelsesanstalter. *Sykehus* er kommunale sykehus enten de hørte til fattigvesenet eller sunnhetsvesenet. Det skilles ikke mellom alminnelige bysykehus og sinnssykeasyler. Etter opplysningene hos Jens Kraft ble hovedtyngden av institusjoner etablert før 1830. Av institusjoner opprettet etter 1830 nevner Kraft et sykehus i forstaden Grønland (1838), amtsykehuset i Arendal (1840), fattighus i Sandefjord (1839), tvangsarbeidsanstalt i Bergen (1839) og sykehus for kronisk syke i Christiania (1834).⁴³⁹ I tillegg vet vi at *Den kombinerte innretningen* i Stavanger ble etablert på 1840-tallet. Stavanger fikk også et nytt amtsykehus i 1843. I regnskapsmaterialet vises det til det nye og gamle amtsykehuset. Antall amtsykehus var etter Krafts fremstilling 15 i hele perioden 1830-1848, i det Arendal fikk sitt i 1840, og innretningen i Sogndal ble lagt ned som følge av vedtak på det første amtformannskapsmøte for Nordre Bergenhuus amt i 1838. Senjen og Tromsø sykehus (senere Tromsø amtsykehus) åpnet for pasienter i 1855.

Knytter vi opplysningene hos Kraft opp mot *Sundhedsberetningene* fra 1859 får vi et bilde av sykehusutbyggingen i Norge, men ikke av andre institusjoner. Fattiglovene av 1845 og 1863 forutsatte at støtten som tidligere tok form av penger og naturalytelser. Samtidig åpnet lovene opp for at kommuner kunne etablere tvangsarbeidshus. Oversikten over tvangsarbeidshus i *Meddelelser om Det norske Fængselsvæsen* tyder imidlertid på at det ikke skjedde noen revolusjonerende utbygging av denne type anstalter i kjølvannet av fattiglovene.

⁴³⁷ Kraft, Jens, *op.cit.*, s. 615.

⁴³⁸ Tallet er fremkommet ved å ekstrahere opplysninger gitt i Krafts fremstilling.

⁴³⁹ Det har gjerne eksistert institusjoner på samme sted langt tilbake i tid, og etableringsdatoen kan derfor være knyttet til utvidelser, ombygginger osv.

I 1859 fantes det 17 amtsykehus, ni kommunale bysykehus og seks kommunale sinnssykeasyler.⁴⁴⁰ Amtsykehusene var i Smaalenene, Hege, Arken, Christian, Buskerud, Jarlsberg og Larvik, Bratsberg, Lister og Mandal, Stavanger, Nordre Trondhjem i Skogn, Nordre Trondhjem i Namdal, Nordland amtsykehus i Alstahoug, Bodø og Buksnes, Finnmarkens amtsykehus i Tromsø, Alten, Hammerfest og Vadsø. Bysykehusene var i Christiania, Moss, Fredrikshald, Fredrikstad, Drammen, Christiansand, Stavanger, Bergen og Trondheim. Kommunale sinnssykeasyler fantes i Christiania, Oslo, Christiansand, Stavanger, Bergen og Trondhjem.⁴⁴¹

Standarden ved institusjonene varierte. Om sinnssykeasylet i Christiansand, opprettet i 1812, finner vi følgende beskrivelse: ”Den hele Indretning har derhos mere av Udseende af et skummelt Fængsel end af et Tilflugtsted for Mennesker der er berøvede Fornuftens Brug.”⁴⁴² Dette bekrefter også hovedårsaken til det statlige engasjement inne denne sektoren, nemlig at kommunene ikke forvaltet sine forpliktelser godt nok.

11.6 HELSE, SOSIAL- OG OMSORGSARBEIDERE

Antall institusjoner forteller om omfang og utvikling av kommunale helse- og sosialtjenester 1830-1865, men ikke om ansatte og deres lønn. Slike opplysninger må hentes andre steder, som *Wedervangarkivet*, *Femtiars-Beretning om Christiania Kommune*, *Indstillinger fra Bergens Formandskab*, *Stavanger bystyres forhandlinger* og institusjonsregnskaper.

---

⁴⁴⁰ *Beretning om Sundhedstilstanden og Medicinalforholdene i Norge i 1859*, Det steenske Bogtrykkeri, Christiania 1861, s. 13.

⁴⁴¹ *Ibid.*, s. 136f.

⁴⁴² *Departements Tidende 1850*, s. 185.

11.6.1 FATTIGINSTITUSJONER

Tvangsarbeidshus var i realiteten kombinerte fengsels- og fattighus. *Prins Christian August Mindes* arbeidsanstalt kan spores tilbake til tidlig på 1800-tallet. Prinsippene for anstaltens virksomhet ble endret i 1840. Ved institusjonen arbeidet en forstander, vaktmester, proviantskriver, fabrikkmester og oppsynskone. Forstanderens lønn ble endret flere ganger i undersøkelsesperioden.⁴⁴³ Bergen arbeidsanstalt begynte sin virksomhet i 1842 som et fattigarbeidshus, men ble i 1846 utvidet til et tvangsarbeidshus.⁴⁴⁴ For denne institusjonen finner vi lønnsopplysninger i *Formannskapsforhandlingene*. Trondheim tvangsarbeidsanstalt var i virksomhet på Strinden fra oktober 1850. I tillegg til arbeidsanstalter i Trondheim og Bergen opplyser *Meddeleser om fængselsvesenet* at det ble etablert slike institusjoner i Jarlsberg og Larvik amt i 1851, i Fredrikstad i 1855 og i Stavanger i 1859. I Stavanger ble tvangsarbeidsanstalten etablert som den av *den kombinerte innretning*. I tabell 11.2 presenteres lønnsopplysninger fra de kildene som er nevnt. Informasjonen er fra 1840-årene, 1850-årene og 1860-årene.

---

⁴⁴³ I 1850 var lønnen 1 800 kroner, i 1853 2 000 kroner, og i 1857 2 400 kroner.

⁴⁴⁴ *Meddelelser om Det norske Fængselsvæsen i det 19de Aarhundre*, Kristiania 1904, s. 179.

Tabell 11.2 Lønn til ansatte ved arbeidsanstalter i 1840-årene, 1850-årene og 1860-årene, kroner.

CAM = Christian August Minde i Christiania, AB = Arbeidsanstalten i Bergen, KIS = Den kombinerte innretning i Stavanger, SF=Strindens fattigarbeidshus.

Stilling og institusjon	1840-årene	1850-årene	1860-årene
Forstander, CAM	1440 + fri bolig, lys og brensel	1800 + fri bolig, lys, brensel	2 800 + fri bolig, lys og brensel
Regnskapsfører, CAM		1440	
Inspektør, AB		1200 + fri bolig, lys mm*	
Oppsynskvinne, AB		320 + værelse, lys og brensel**	
Vaktmester, AB		384	
Prest, AB		800	
Fattigforstander, KIS		1200	
Vaktmester, KIS		600	
Tilsynskvinne, KIS		160	
Portner, KIS		240	
Vekter, KIS		240	
Gangkoner, KIS		340	
Legens salær, KIS		392	
Økonom, KIS		4144	
Forstander, SF			1000

* Emolumentenes verdi ble fastsatt til 440 kroner.

** Emolumentenes verdi ble fastsatt til 200 kroner.

Kilder: "Indstilling angaaende Bevilgning af 200 Spd. af Fattigcassen til Løn til en Præst ved Arbeidsanstalten", *Bergen Formandskapsforhandlinger*, 14. April 1859, "Extract af Regnskab for den combinerede Indretning og Sygehus, Arbeidsanstalt, Bospisningsindretning m.m for Aaret 1859", *Stavanger bys forhandlinger 1857-1861*, Dreyer, Stavanger, s. 513, *Femtiars-Beretning om Christiania Kommune i Aarene 1837-1886*, J. Chr. Gundersens Bogtrykkeri, Christiania 1892, s. 379ff., *Trondheim byarkiv: regnskaper, Strindens Fattigarbeidshus*.

Ekstrakt av regnskapet for Stavanger bys Fattigarbeidshus for året 1843 inneholder ikke opplysninger om lønn.⁴⁴⁵

Fattigforstander hadde tilsyn med de fattige og var opprinnelig et valgt ombud. I 1843 fikk Christiania sin første lønnede fattigforstander. Lønnen i perioden 1843-1865 var 2 000 kroner, samt fri bolig og brensel. Han hadde også en lønnet assistent.⁴⁴⁶ Beslutningen om overgang fra ombud til fastlønnet stilling hadde sammenheng med stor arbeidsmengde. Ombudsmannssystemet forutsatte at den enkelte hadde lønnet arbeid, slik at utførelsen av offentlige ombud i praksis var en bistilling. Etter hvert som arbeidsbyrden økte, fikk ikke fattigforstanderen tid til sine egentlige arbeidsplikter. I 1859 fikk Bergen en lønnet

⁴⁴⁵ "Extract af Regnskabet for Stavanger Byes Fattig-Arbeidshuus Indtægter og Udgifter for Aaret 1843", i *Stavanger bys forhandlinger 1844-1850*, Dreyer aksjeselskap, s. 511.

⁴⁴⁶ Assistentens lønn var opprinnelig 480 kroner. I 1847 ble den forhøyet til 768 kroner, og i 1858 til 1600 kroner.

fattigforstander. Lønnen var i årene 1859-1862 2 400 kroner, deretter 3 200 kroner.⁴⁴⁷ I *Stavanger bys kommuneforhandlinger* finner vi ekstrakt av *Stavanger Kjøbstads Fattig- og Hospitals-Regnskab* 1837, 1839 og 1840. En av utgiftspostene var *Lønninger til Fattigskolens Lærer, Fattigfogden og Fattigforstanderen*. Fattigforstanderens lønn, som også omfattet utgifter til skrivematerialer var på 392 kroner i 1840. Det opplyses ikke hvor mye som var lønn og hvor mye som gikk til skrivematerialer. Tilsvarende tall for 1839 var 326 kroner.

11.6.2 AMTSYKEHUSENE

Distriktslegen utførte gjerne legetilsynet ved amtsykehuset. Slike opplysninger har vi for 1844 og 1859/60.⁴⁴⁸ I de tilfeller distriktslegen mottok lønn fra amtsykehuset, faller tjenesten inn under staten. I 1859 gjaldt dette for sykehusene i Lillehammer, Hedemarken, Buskerud, Bratsberg, Flekkefjord, Stavanger, Skjeggnes, Bodø, Buksnes og Hammerfest.

Tabell 11.3 Årslønn til ansatte ved amtsykehusene 1832-1836, 1845-1846, 1855, 1859-1865, i kroner

Stilling	Inntekt	År
Overlege, Smaalenene	2064	1832
Overlege, Smaalenene	2368	1833
Overlege, Smaalenene	2324	1834
Overlege, Smaalenene	2140	1835
Overlege, Smaalenene	1936	1836
Assistent, Stavanger	496	1845
Gangkoner, Stavanger	584	1845
Økonomen, Stavanger	5456	1846
Overlege, Smaalenene	1600	1855
Overlege, Overhalden	1600	1855
Overlege, Skogn	1600	1855
Assistent, Skogn	1600	1865
Overlege, Skogn	1600	1865
Portner, Skogn	200	1865
Overlege, Namdalen	1600	1860-1865
Økonom, Namdalen	200,400	1860-1865
Regnskapsfører, Stavanger	320	1859
Gangkoner, Stavanger	476	1859
Økonomen, Stavanger	2892	1859

Kilder: *Wedervangarkivet*, mappe W15 og W16, *Riksarkivet*, hyllenr. 3A08946, pakkenr. 53, "Indstilling angaaende Forhøielse af Lønningene for Overlægen, samt for Underlægen og Inspecteuren ved Bergens civile Sygehus", *Bergen Formannskapsforhandlinger 1. April 1859*, s. 11, *Statsarkivet i Stavanger*, Amtmannen i Stavanger, 311 CH14 2.42.3.4, Amtsykehusets regnskapsantegnelser/ bilag 1843-1880.

⁴⁴⁷ *Indstillinger fra Bergens Formandskab og de dertil kryttede Repræsentantbeslutninger for Aaret 1866*, R. Dahls Bogtrykkeri, Bergen 1867, s. 125.

⁴⁴⁸ For en fullstendig oversikt se kapittel 5. *Statsinstitusjoner*, punkt 5.5, tabell 5.11, s. 78.

Tabell 11.3 bekrefter at det i hele perioden fantes lønnet personell ved amtsykehusene rundt om i landet, og at det var snakk om forskjellige stillinger. Selv om de fleste amtsykehusene var etablert forut for undersøkelsesperioden, var sykehusbygging en sak for noen amtformannskap i årene etter 1830. Det store diskusjonstemaet på amtformannskapsmøte i Stavanger i 1838 var amtsykehusets elendige forfatning. I 1843 stod således et nytt sykehus ferdig.

11.6.3 BYSYKEHUS OG SINNSYKEASYLER

Opplysninger om ansatte ved bykommunale sykehus finnes i enkeltsøknader om lønnsforhøyelser trykt i kommuneforhandlingene og ekstrakter av regnskaper. I Riksarkivet finnes ekstrakt av regnskapene for Bergen kommunale sykehus og Bergen sinnsykeasyl året 1860.⁴⁴⁹ Lønn utgjorde i dette året henholdsvis 6 300 kroner og 8 000 kroner. Ekstrakt av regnskaper finner vi også for 1864 og 1865. Lønninger ved Bergen alminnelige sykehus var i disse årene 6 900 kroner og 7 500 kroner, ved Bergen sinnsykeasyl 8 700 kroner og 9 000 kroner.⁴⁵⁰ Ifølge sykehusets budsjett for 1866 var følgende stillinger representert: Overlege, reservelege, forvalter, stiftelsesskriver, kasserer, spisemester, fyrbøter, kokkepiker, gangpiker, bud, portner, koppsetter, bademester, og badekone.⁴⁵¹ Til noen stillinger var det tillagt emolumenter, som bolig, lys og brensel, gjerne i institusjonen. Emolumentene utgjorde et tillegg i pengelønnen på mellom 40 til 48 prosent.

På basis av et relativt rikholdig kilemateriale har jeg derfor ekstrahert opplysninger om lønn til ansatte ved by- og sinnsykeasyler, og presenterer denne oversikten i tabell 11.4. Sykehusene som er representert er Thronhjelm kommunale sykehus, Bergen kommunale sykehus, Det kroniske sykehuset i Christiania, Sinnsykeasylet i Christiania, Det nye sykehuset ved arbeidsanstalten i Christiania, og Christiansand Sindsyge-Indretning.

---

⁴⁴⁹ Riksarkivet. Hyllnr. 3A02933.

⁴⁵⁰ *Indstillinger fra Bergens Formandskab og de dertil knyttede Repræsentantbeslutninger for Aaret 1865*, R. Dahls Bogtrykkeri, s. 121f., *Indstillinger fra Bergens Formandskab og de dertil knyttede Repræsentantbeslutninger for Aaret 1866*, R. Dahls Bogtrykkeri, Bergen 1867, s. 131f.

⁴⁵¹ *Indstillinger fra Bergens Formandskab*, 1867, bilag XL.

Tabell 11.4 Årslønn til ansatte ved bysykehusene i 1840-årene, 1850-årene og 1860-årene

TKS = Trondhjem kommunale sykehus, BKS = Bergen kommunale sykehus, SB = sinnsykeasylet i Bergen, KSC = Det kroniske sykehuset i Christiania, SC = sinnsykeasylet i Christiania, SA = det nye sykehuset ved arbeidsanstalten i Christiania, CS = Christiansand Sindsyge-Indretning.

Stilling	Sykehus	Lønn, 1840-årene	Lønn, 1850-årene	Lønn, 1860-årene
Overlege	BKS	1200(1848)	1200 (1850-1856)	1800 (1857-1862) 2400 (1863-1865)*
Underlege	BKS	800 (1848)	800 (1850-1862)*	
Underlege	BKS	600 (1848)	600 (1850-1856)*	
Forvalter	BKS		1200 (1852-1859)*	
Portner	BKS	120 (1850)		
Husholderske	BKS			320*****
Lege	SB	1200 (1848)	1200 (1850) 1200 + 480 til bolig og brensel (1851-1858) 1600 + 640 til bolig og brensel (1859-1865)	
Oppvarter	SB	160 (1849)		
Oppvarterske	SB	120 (1849)		
Overvokter	SB		400 (1852-1862) *	520
Nattvekter	SB		160 (1852-1861)	
Inspektør	SB	1600 (1849)		
Sykehuslegeembete	Bergen	1280 + 620 i emolumenter (1844)		
Assistent	SA	576 (1840-1845)	400 (1845-1846)	
Assistent	SA	384		
Overlege	SA	2400 (1840-1845)		
Reservelege	KSC			800 (1863)
Assistent	KSC			288 (1863)
Voktere	SC		300 (1852)	
Voktersker	SC		170 (1852)	
Overlege	SC	600 (1845-1851)	1000 (1852-1861)	1600 (1862-1865)
Assistentlege	SC			800 (1862-1865)
Sykehuslege	SC	2400 (1840-1845)		
Overlege	TKS		1600 (1850-årene)	
Legetilsyn	CS		400 (1850-årene)	
Oppasser	CS		320 (1850-årene)	
Oppasserske	CS		240 (1850-årene)	

* I tillegg kom bolig, lys og brensel.

Kilder: *Femtiars-Beretning om Christiania Kommune for Aarene 1837-1886*, J. Chr. Gundersen Bogtrykkeri, Christiania 1892, s. 104-130, s. 347-384, "Indstilling angaaende Forhøielse af Lønningene for Overlægen, samt for Underlægen og Inspecturen ved Bergens civile Sygehus", *Bergens Formannskapsforhandlinger 1. April 1857*, s. 11, *Udkast til Lov om Medicinalvæsenet i Norge med Motiver*, Chr. Grøndahl, Christiania 1844, s. 88, *Formandskabets Indstillinger for Bergen Kommune 1848*, Ed. B. Giertsen Bogbinderi, Bergen, s. 116f, *Formandskabets Indstillinger for Bergen Kommune 1849*, Ed. B. Giertsen Bogbinderi, Bergen, s. 86f, *Formandskabets Indstillinger for Bergen Kommune 1850*, Ed. B. Giertsen Bogbinderi, Bergen, s. 60, *Departements Tidende 1850*, s. 185.

11.6.4 ANDRE STILLINGER

Andre stillinger var stadsfysici og by- og fattigleger. Stadsfysici ble lønnet av både stat og kommune. Denne ordningen gjaldt for stadsfysicus i Christiansand i hele perioden, i Christiania fra 1859, Trondheim fra 1850-årene, og Bergen fra 1860-årene. Stillingene regnes i sin helhet som kommunale i denne undersøkelsen. Statens bidrag til Christiania stadsfysicat var 1 200 kroner, og 960 kroner for tilsvarende stillinger i henholdsvis Bergen og Trondheim.

Tabell 11.5 Andre stillinger og deres årslønn, i kroner. Antall i parentes

Stilling	1830-årene	1840-årene	1850-årene	1860-årene
Christiania stadsfysicat	2400	2552	2800	2800
Arendal stadsfysicat	520	520		
Bergen stadsfysicat	612	612	622	2160
Trondhjems stadsfysicat	1600	1600	2000	2000
Fredrikshald bylege	960	960		
Christiansund bylege	960	960		
Bylege i Stavanger	800	800		
Fattiglege, Stavanger				400 (2)
Fattiglege, Christiania	384	576	960 (5)	1100 (4)
Fattiglege, Bergen				1 100
Christiansand stadsfysicat	1512			

Kilder: Udkast til Lov om Medicinalvæsenet i Norge med Motiver, Chr. Grøndahl, Christiania 1844, s. 88, Femtiårs-Beretning om Christiania Kommune for Aarene 1837-1886, J. Chr. Gundersens Bogtrykkeri, Christiania 1892, s. 104-130, "Indstilling angaaende Forhøielse af Stadsphysikus's Løn", Bergens Formannskapsforhandlinger 20. April 1859, "Indstilling angaaende det besluttede Tillæg i den for Stadsphysikus i Bergen fastsatte Løn", Bergens Formannskapsforhandlinger 8. Sept. 1860, Indstillinger fra Bergens Formandskab for Aaret 1868, R. Dahls Bogtrykkeri, Bergen 1869, s. 57, "Extract af Stavanger Byes-Commune-Regnskab for Aaret 1839", Stavanger bys forhandlinger 1837-1841, Dreyer, Stavanger 1919, "Extract af Stavangers Commune-Regnskab for Aaret 1841", Stavanger bys forhandlinger 1837-1841, Dreyer, Stavanger 1919, "Extract af Stavanger Byes Commune-Regnskab for Aaret 1859", Stavanger bys forhandlinger 1857-1861, Dreyer, Stavanger, Departements Tidende 1830, s. 760, s. 982, Departements Tidende 1832, s. 791, Departements Tidende 1834, s. 756, Departements Tidende 1836, s. 396, Departements Tidende 1838, s. 400.

Tabell 11.5 gir en oversikt over stillinger innen helse- og sosialtjenesten som ikke var knyttet til noen bestemt institusjon. Inntektene til stadsfysicus i Christiania kom også for oppgaver knyttet til overoppsyn med sykehusinnretninger, tukthuset, hospital, dollhus, Vaisenhuset og opplæring av jordmødre i vaksinerings. Bergen stadsfysicus fikk dels sin inntekt av bykassen, dels av tukthuset. Stadsfysicus i Christiansand fikk 360 kroner av statskassen, 912 kroner av bykassen og 240 kroner av tukthuset. I 1850-årene fantes det fem fattigleger i Christiania med årslønn hver på 960 kroner. Fra og med 1862 var det ansatt fire fattigleger med en gjennomsnittlig årslønn på 1100 kroner. På regnskapene for Stavanger står det fra 1850-årene kun oppført to fattigleger. De hadde samlet samme lønn som tidligere bylegen.

11.6.5 JORDMØDRE OG HJELPEVAKSINATØRER

Etter jordmorreglementet skulle landet deles inn i distrikter med offentlig ansatte og utdannede jordmødre. Fødselstiftelsen i Christiania ble etablert i 1818 for å sikre utdanning av tilstrekkelig antall. Jordmødrene fikk monopol på utførelse av sitt yrke. Yrkesmonopolet ble imidlertid opphevet i 1839. I hele perioden, både før og etter 1839, var konkurransen stor fra hjelpekonene, dvs. privat virkende kvinner i lokalsamfunnet. I 1861 ble også Fødselstiftelsen i Bergen åpnet.

Etter 1810-reglementet skulle amtskommunen bidra med pengelønnen, og distriktene utrede *in natura*-delen. Pengelønnen ble bestemt til 64 kroner, den hele inntekt til 160 kroner.⁴⁵¹ Byjordmødrenes lønn bestod av pengelønn, naturalia, samt stykkprisbetaling avhengig av den fødendes status. Pengelønnen ble bestemt til 160 kroner. I tillegg kom fri bolig og to favner brensel. Samlet lønn ble fastsatt til 210 kroner.⁴⁵² Lønnsbestemmelsene for både by- og distriktsjordmora lå fast frem til ny lov av 1899. Offisielle tall over antall jordmødre finnes først for 1857. Da fantes det 360 offentlig ansatte av totalt 438.⁴⁵³ I 1860 var det registrert til sammen 484 jordmødre.⁴⁵⁴ Undersøkelser av primærkildematerialet, presentert i tabell 11.6, bekrefter at jordmorstillingen var en etablert kommunal stilling i 1830-årene.

Tabell 11.6 Lønn og antall jordmødre i byenes regnskaper, i kroner. Antall i parentes

By	1830-årene	1840-årene	1850-årene	1860-årene
Egersund	100 (1)	100 (1)	100 (1)	100 (1)
Sandnes				64 (1)
Stavanger	160 (1)	160 (1)		160 (1)

Kilder: *IKA Rogaland*, hyllenr. 019F2, Sandnes kommune, Kemnerkontoret, trykte regnskaper 1864-1955, *IKA Rogaland*, Katalognr. A.1.2, Egersund kommune, Formannskapet, Forhandlingsprotokoll 1837-1852, 1852-1866,

Hjelpevaksinator var gjerne en bistilling. I *Amtmannsberetningene* finner vi posten *Vaksinasjonsutgifter* for årene 1849-1865, *Kommunekommissjonens innstilling* av 1835 har med de amtskommunale vaksinasjonsutgiftene for 1830. Hjelpevaksinatørens godtgjørelse var 15 skilling per vaksinert person.⁴⁵⁵ Vaksinasjonsutgiftene ble nøye saumfart av revisorene, slik som i Stavanger amt for året 1843. Vaksinatøren måtte redegjøre for hvordan han hadde utført sine plikter.

⁴⁵¹ *Indstilling fra en af Justitsdepartementet nedsat Komite til Behandling af Spørgsmaalet om en mulig Forbedring af de offentlig ansatte Jordmødres Kaar med Forslag til Lov om Jordmødre*, Johannes Bjørnstads Bogtrykkeri, Kristiania 1898, s. 3.

⁴⁵² *Ibid.*, s. 4.

⁴⁵³ *Ibid.*, s. 2f.

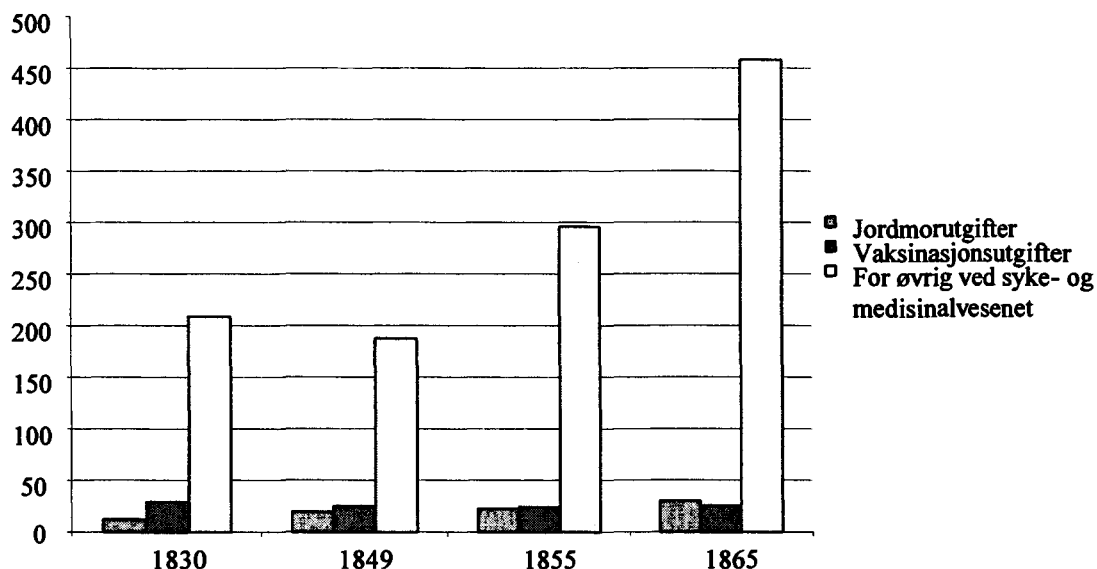
⁴⁵⁴ NOS X178. *op.cit.*, tabell 34, s. 59. Det skilles ikke mellom distrikts- og byjordmor, ei heller mellom offentlig og privat ansatt.

⁴⁵⁵ Forordningen av 3. April 1810. Se *Femtiars-Beretning*, 1892, s. 104.

”Da min Erklæring er forlangt i Anledning af, at Amtsrevisionen ikke indseer Nødvendigheden af de mange af mig i 1842 foretagne Reiser, saa maa jeg ærbødigst anføre, at disse gjentagne Reiser blive nødvendige om Vaccinationen skal have sin Fremgang, fordi ikke alle møder til de bestemte Tider, og jeg altsaa maa reise nok engang og atter nok en gang baade for at eftersee de først Vaccinerede og foretage Vaccination paa de nu Fremmødende, og saaledes fremdeles indtil alle Børn ere Vaccinerede og efterseedede.”⁴⁵⁷

Fig. 11. 1 Amtskommunale helseutgifter, 1830, 1849, 1855 og 1865, i 1000 kroner

Kilder: *Om Commune-Udgifterne og Commune-Bestyrelsen*, Chr. Grøndahl, Christiania 1835, *Beretning om Kongeriget Norges økonomiske Tilstand i Aarene 1846-1850*, det Wulfsbergske Bogtrykkeri, Christiania 1853, Tabell No. 34, *Beretning om Kongeriget Norges økonomiske Tilstand i Aarene 1856-1860*, Chr. Schibsted, Christiania 1863, Tabell No. 58, *Beretning om Rigets økonomiske Tilstand Aarene 1861-1865*, I. H. Tønsbergs Bogtrykkeri, Christiania 1867 & 1868, Tabell No. 33.

Figur 11.1 presenterer amtens helse- og sosialutgifter slik de fremkommer i *Amtmannsberetningene*. For øvrig ved syke- og medisinalvesenet omfatter reparasjoner og vedlikehold av sykehus, inventarium, lønn til leger og annet personale, transport av syke mennesker til sykehuset, behandling av syke som ikke er på sykehus, medisin til alle pasienter, samt legers diettgodtgjørelse.⁴⁵⁸ Vaksinasjonsutgifter inneholder lønn til hjelpevaksinatører, og skyssutgifter. Utgifter til jordmorvesenet omfatter amtskommunens

⁴⁵⁷ Statsarkivet i Stavanger, Stavanger Amtsformandskab i Aaret 1844, , D20k, s. 12.

⁴⁵⁸ *Om Commune-Udgifterne og Commune-Bestyrelsen*, Chr. Grøndahl, Christiania 1835. Kommentarene finnes på baksiden av det arket som inneholder en oversikt over de amtskommunale utgiftene.

lønnsbidrag til distriktsjordmødrene. Sistnevnte post inneholder trolig også utgifter ved transport.

11.6.6 BARNEASYLENE

Barneasyl var tilholdssted for barn mellom to og syv år med fattige foreldre. Landets første barneasyl ble etablert i Trondheim i 1837. Målet var å frigjøre mødrene slik at de kunne ta seg arbeid men også "vænne Børnene til Lydighed, Renslighed og Orden og afholde dem fra at tilbringe Tid paa Gaden." Ifølge standard for næringsgruppering hører drift av barnehager til *Næringshovedområde N Helse og sosialtjenester*. Virksomheten ble imidlertid utført som ulønnet og frivillig arbeid.⁴⁵⁹

11.7 HOVEDTREKK I UTVIKLINGEN

En rekke stillinger hørte således til helse og sosialtjenester. I institusjonene arbeidet leger, assistentleger, økonomer, og annet personale som voktere, vaktmestere, bade- og gangkoner. Sykepleiere ble først en profesjon fra 1870-årene da de første diakonissene ble utdannet. Informasjonen om lønn og antall er i hovedsak fra 1840-årene av. Dokumenter bekrefter at leger ved amtsykehusene mottok lønn fra siste del av 1700-tallet. Det er rimelig å anta at det også fra dette tidspunkt fantes lønnede stillinger knyttet til pleie av de syke, som bade- og gangkoner. De samme stillingene går igjen i institusjonene. Spesielt for sinnsykeasyler var voktere og voktersker.

Institusjonsbyggingen var moderat i perioden med tre amtsykehus, tre sykehus, og seks fattighus/tvangsarbeidsanstalter. I tillegg ble noen av sykehusene modernisert. Det kan ikke utelukkes at det kom flere fattighus i perioden. I den offisielle statistikken gis det ikke informasjon om antall fattighus.

Ut fra diskusjoner i Bergen formannskap synes det klart at det ikke fantes noe *interkommunal* lønnsystem. I forbindelse med lønnskrav ble det vist til forholdene ved tilsvarende institusjoner i andre deler av landet.

---

⁴⁵⁹ Ertresvaag, Egil, *Bergen bys historie*, Bind III, Alma Mater forlag, 2. opplag, Bergen 1995, s. 271.

”For nogle af Formandskabets Medlemmer er den Betragtning overveiende, at en Aflønning af 300 Spd. for en Overlæge ved et Sygehuus af et saadant Omfang og saadan betydenhed som Bergens, ikke kan ansees passende Vederlag, ligesom det er bekjendt nok, at der heller ikke nogetsteds i Landets Byer eller Amtsgommuner findes ansat nogen Overlæge med en saadan ringe Løn, skjønt han ogsaa paa alle andre Steder har lønnet lægekyndig Assistance i større eller mindre Grad efter Forholdernes Beskaffenhed.”⁴⁶⁰

Valgte ombud gikk over til fastlønnede stillinger på forskjellige tidspunkt. Christiania fikk en lønnet fattigforstander i 1843, mens det tilsvarende skjedde i Bergen først i 1859. Stillingen som fattigforstander ved arbeidsanstalten *Christian August Minde* gikk fra å være ulønnet til å bli lønnet i 1841. For stilling som stadsfysicus overtok staten deler av arbeidsgiveransvaret i løpet av perioden, men til ulikt tidspunkt.

Tabellene 11.3 og 11.4 viser at det var klare lønnskiller innen den enkelte institusjon. Inspektøren ved arbeidsanstalten i Bergen tjente i 1850-årene over tre ganger så mye som oppsynskvinnen. Fattigforstanderen ved Den kombinerte innretning i Stavanger tjente det dobbelte av vaktmesteren samme sted. I tillegg var det også lønnsforskjeller på tvers av institusjonene. Fattigforstanderne ved arbeidsanstaltene i Bergen, Christiania og Stavanger tjente i 1850-årene henholdsvis 1200 kroner, 1800 kroner og 1200 kroner.⁴⁶¹

11.8 ETABLERING AV LØNSSERIER

Til nå har vi identifisert institusjoner, ansatte og deres lønn. Vi har ikke lønnsopplysninger for alle institusjoner. Den mest komplette serien er lønn til ansatte ved amtsykehuset i Stavanger 1843-1865. Det finnes trolig regnskapsmateriale etter flere helse- og sosialinstitusjoner i forskjellige arkiver.⁴⁶² På basis av den informasjonen som er innhentet, er det imidlertid mulig å etablere årlige lønnsrader for ansatte i helse- og sosialtjenester.

---

⁴⁶⁰ *Formannskapsforhandlinger for Bergen 1857*, beslutning av 1. april 1857.

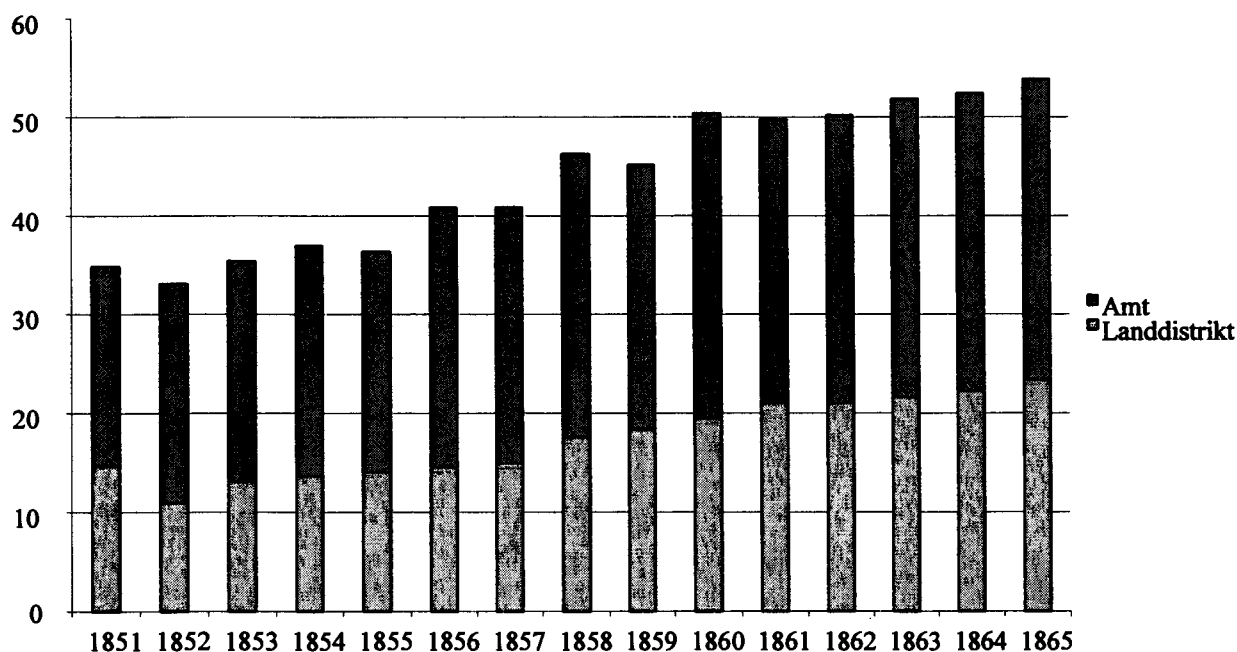
⁴⁶¹ Beløpet omfatter kun pengelønnen. Emolumentene kom i tillegg.

⁴⁶² Jakten på regnskapsmateriale i *Byarkivet i Trondheim* viste seg å være uten hell. Her fantes bare oversikt over antall behandlede pasienter.

11.8.1 JORDMØDRE

Jordmortjenesten i landdistriktene er i sin helhet plassert under helse- og sosialtjenester i landkommunene. Landdistriktene utredet største delen av lønnen, i tillegg til at Nordre Trondhjem amt og Jarlsberg og Larvik amt ikke bidro til tjenesten.⁴⁶³ Figur 11.2 viser deler av landkommunenes og amtens utgifter til jordmorvesenet. I tillegg kom *in natura*-delen utredet av landkommunene.

Fig.11.2 Utgifter til jordmorvesenet i landkommuner og amtskommuner etter *Amtformannskapsforhandlingene*, i 1000 kroner

Kilder: Beretning om Kongeriget Norges økonomiske Tilstand i Aarene 1851-1855 med tilhørende Tabeller, Chr. Schibsted, Christiania 1858, Tabeller No. 47-51, No. 57-61, Beretning om Kongeriget Norges økonomiske Tilstand i Aarene 1856-1860 med tilhørende Tabeller, Chr. Schibsted, Christiania 1863, Tabeller No. 53-62, Beretning om Rigets økonomiske Tilstand i Aarene 1861-1865, I. H. Tønsbergs Bogtrykkeri, Christiania 1867 & 1868, Tabeller No. 33-34.

Det fantes ulike lønnsbestemmelser for distriktsjordmor og byjordmor. Samlet lønn for distriktsjordmødrene kan i prinsippet beregnes fra sysselsettingssiden eller med utgangspunkt i det aggregerte regnskapsmaterialet for amt og landdistrikt som vist i figur 11.2. I byene er ikke en slik tilnærming mulig, fordi jordmorvesenet ikke ble skilt ut som egen post i regnskapene. Lønn til jordmødre hørte inn under posten *Lønninger og andre faste utgifter*. Her må beregningene skje fra sysselsettingssiden. Sammenligning av resultatene fra

⁴⁶³ *Indstilling fra en af Justitsdepartementet nedsat Komite til Behandling af Spørgsmaalet om en mulig Forbedring af de offentlig ansatte Jordmødres Kaar, 1898, s. 4.*

henholdsvis sysselsettings- og regnskapssiden i landdistriktene gir tilnærmet likt resultat.⁴⁶⁴ Beregningene fra sysselsettingssiden har utgangspunkt i tall fra 1819 og 1857, og forutsetning om at det var to jordmødre i gjennomsnitt i byene. Fra 1810 foregikk det en kontinuerlig prosess med inndeling av landet i *jordmordistrikt*. Inndelingsprosessen tok lang tid, blant annet fordi det ikke fantes autoriserte jordmødre. Dette siste peker på at antall jordmødre var knyttet til uteksaminerte ved Fødselsstiftelsen i Christiania. Jeg har forutsatt en lineær utvikling i antall distriktsjordmødre 1818-1857 med 19 som utgangspunkt og 260 i 1857. Sammenligner vi med tallene Kristina Kjærheim presenterer for uteksaminerte jordmødre i gjennomsnitt for hvert femår synes en slik antagelse rimelig.⁴⁶⁵ For årene etter 1857 har jeg brukt utgiftsposten *Jordmorvesenet* i *Amtmannsberetningene* som indikator på utviklingen, det vil si at jeg har etablert en indeks med 1857 = 100, og forutsatt at jordmorlønnen beveger seg tilsvarende de amtskommunale jordmorutgiftene. I tillegg har jeg forutsatt at lønnsbestemmelsene i 1810-reglementet ble fulgt. Utgiftspostene i *Amtmannsberetningene* inneholder også utgifter til skyss, slik at dette forklarer hvordan resultatet fra de to tilnærmingene er tilnærmet identisk, selv når *in natura*-delen utredet av landdistriktene ikke er med i regnskapstallene.

Byene hadde god dekning fra begynnelsen av.⁴⁶⁶ Med utgangspunkt i antall byer, og forutsetninger om at det fantes to jordmødre i hver by med lønn etter bestemmelsene av 1810, kommer man til en samlet lønn i 1857 på 20 100 kroner. For de byene jeg har opplysninger fra fremkommer det i regnskapsmaterialet at det bare er en jordmor. Samtidig vet vi at en rekke jordmødre fikk betaling fra det offentlige for hver barselskvinne de hjalp, slik at de i praksis må regnes som offentlige. Det kan også tenkes at lønn til jordmødre gikk over andre regnskaper.

”I de senere Aar har de fleste større Byer (Kristiania først, i 1854) ordnet sit Jordmodervæsen saaledes, at de ifølge erhvervet kongelig Dispensation har opgivet Ansættelse af offentlige Jordmødre, men yder de Jordmødre, som betjener fattige Barselskvinder, en bestemt Betaling for hver.”⁴⁶⁷

⁴⁶⁴ Fra sysselsettingssiden var lønnen 36 000 kroner i 1851 og fra regnskapssiden 35 000 kroner. Tilsvarende tall var i 1865 55 000 kroner og 54 000 kroner.

⁴⁶⁵ Kjærheim, Kristina, *op.cit.*, s. 56.

⁴⁶⁶ *Indstilling fra en af Justitsdepartementet nedsat Komite*, 1898, s. 2.

⁴⁶⁷ *Ibid.*, s. 3.

11.8.2 VAKSINATØRER

Selv om posten *Vaksinasjonsvesenet* i *Kommunekommisjonens innstilling* av 1835 og *Amtmannsberetningene* 1849-1865 inneholder skyssutgifter i tillegg til vaksinatørens lønn, har jeg valgt å regne hele posten som lønn. Dette har sammenheng med at posten ikke er nærmere spesifisert, slik at lønnsdelen ikke lar seg identifisere. Videre skjer det små endringer i utgiftens størrelse. Utgiftene utgjorde således rundt 29 000 kroner i 1830 og 1859. For perioden 1831-1848 har jeg forutsatt at utgiftene utgjorde 29 000 kroner, basert på analyser av amtformannskapsforhandlingene. Lønn som vaksinator i byene er ikke med. Der ser ut som om oppgavene her ble utført av annet helsepersonell. Det finnes heller ikke en egen post for vaksinasjonsvesenet i det aggregerte regnskapsmaterialet for bykommunene.

”Efter Forordningen af 3die April 1810 har Stadsfysikus at føre det specielle Tilsyn med Vaccinationen, ligesom han mod særskilt Godtgjørelse har at indsamle og opbevare Vaccinmaterie. Det er fremdeles Stadsfysikus som forestaar den offentlige Vaccinationen, men til Udførelsen af dette Hverv benytter han som Medhjælpere Bylægerne, der oppebære af Bykassen den bestemte Betaling (50 Øre pr. Individ) for de Personers Vedkommende, som ikke selv kunde udrede Vaccinationsgebyret.”⁴⁶⁷

11.8.3 FATTIGINSTITUSJONER

Kildematerialet viser at det ved fattiganstaltene var en forstander eller en inspektør og annet personale som oppsynskone og vaktmester. Utgangspunktet for beregningene er opplysningene fra *Den kombinerte innretning* i Stavanger i 1859. Vi kan imidlertid ikke forutsette at andre fattighus hadde tilsvarende antall stillinger, i og med at denne innretningen rommet flere funksjoner. Jeg har derfor kun tatt utgangspunkt i lønn til forstander, oppsynskvinne og vaktmester. Lønn til fattigforstanderne i Christiania var høyere enn tilsvarende stilling i Stavanger, og det er lite trolig at andre byer i landet hadde tilsvarende lønnsforhold som i hovedstaden. Denne antagelsen er basert på en samlet vurdering av lønn til ulike stillinger i kommunal tjenesteyting. Årlige tall fremkommer ved hjelp av en hjelpeserie for antall fattige i byene. Opplysninger er ekstrahert fra *Amtmannsberetningene* for årene 1850-1865. For årene 1830-1849 har jeg brukt lønn ved Rikshospitalet i Christiania som indikator.⁴⁶⁸ Utgangspunktet for kalkulasjonene er antall fattighus ekstrahert fra Jens Krafts

⁴⁶⁷ *Femtiårs-Beretningen*, 1892, s. 128.

⁴⁶⁸ For nærmere omtale av lønnsopplysningene ved Rikshospitalet, se kapittel 5. *Statsinstitusjoner*, punkt 5.4.1, s. 71.

beskrivelser. Ut fra denne beskrivelsen ble to av de 29 anstalter etablert i 1839. I tillegg kom det tre til i 1850-årene.

11.8. 4 AMTSYKEHUSENE

I amtsykehusene arbeidet i tillegg til distriktslegen assistent, regnskapsfører, økonom og gangkoner. Problemet med kun å bruke lønnsmateriale fra Stavanger amtsykehus er flerdelt. For det første var distriktslegen overlege ved sykehuset, slik at hans lønn ikke var representativ for leger som arbeidet fast på slike sykehus. For det andre opplyses det ikke om antall gangkoner, slik at lønssummen her uttrykker samlet lønn til flere. For det tredje gikk deler av økonomens inntekt til anskaffelse og tilberedelse av pasientenes mat o.l. Han hadde nemlig ansvar for pasientenes bespisning. Praksisen ved sykehusene var forskjellig. Dermed kan lønnen over regnskapet ved andre institusjoner uttrykke faktisk lønn, i de tilfeller han ikke hadde ansvar for maten. Vi har lønnsopplysninger for overleger ved andre amtsykehus i perioden. Overlegen i Smaalenene hadde i årene 1830-1836 en gjennomsnittsinntekt på 2 166 kroner, mens den i 1855 var 1 600 kroner. Lønnsopplysningene er hentet fra to ulike kilder, og kan derfor ha ulike utgangspunkt, som inntekt med eller uten andre tillegg, inntekt med eller uten emolumenter osv. Annen forklaring kan være endring i lønssystem fra betaling per pasient, til fastlønn. Fra Namdalen og Skogn ser vi at overlegene i 1850- og 1860-årene også mottok 1 600 kroner i lønn. Jeg har derfor valgt å la denne summen gjelde for overlegen i hele perioden. For assistenten er bildet litt mer ”sprikende”. I Skogn hadde han samme lønn som overlegen, 1600 kroner, mens assistenten i Stavanger som i 1845 mottok 496 kroner, i løpet av 1860-årene hadde fått tittelen regnskapsfører, med lønn av 200 kroner. En sammenligning med bysykehus, viser at assistenten, eller underlegen, normalt hadde lavere lønn enn overlegen, og at denne utgjorde 800 kroner. Gangkonenes inntekter i Stavanger var den samme i 1845 som i 1865. Gangkonene ved Reitgjærde og Pleiestiftelsen for spedalske i Bergen hadde 120 kroner hver i årene 1861-1865.

Jeg har forutsatt at overlegens lønn var 1 600 kroner alle år 1830-1865. Underlegens lønn er satt til 800 kroner. Ved sykehusene var det vanlig at en av legene hadde bolig. Jeg har forutsatt at dette gjaldt for underlegen, og at emolumentenes verdi utgjorde 40 prosent av pengelønnen, tilsvarende de opplysninger vi finner for bysykehusene. Med hensyn til økonomen har jeg beregnet gjennomsnittet av de årene vi har opplysninger fra Stavanger, og forutsatt at 1/3 av inntekten var lønn. Dermed er økonomens lønn satt til 1 400 kroner. Videre er det forutsatt at det fantes tre gangkoner med en årlig inntekt hele perioden på 120 kroner

samt emolumenter til 40 prosent av pengelønnen, til sammen 504 kroner. For ti av amtsykehusene i 1859 skal det ikke beregnes lønn til overlegen. Tilsvarende tall var i 1844 syv.

11.8.5 ANDRE ANSATTE

Andre ansatte var stadsfysici, by- og fattigleger. Vi har informasjon om lønn til landets statsfysici fra og med 1830-årene. For de byene vi ikke har opplysninger om antall byleger og deres lønn, har jeg forutsatt at lønnen var tilsvarende den vi finner i Stavanger, nemlig 800 kroner i hele perioden. I det trykte regnskapsmaterialet etter bykassen i Stavanger synes det som om bylegen etter hvert ble erstattet av to fattigleger, men at lønnen forble uforandret. For byer der vi har opplysninger for deler av undersøkelsesperioden, har jeg forutsatt at lønnen var uendret.

11.8.6 ANSATTE VED SYKEHUSENE

Få nye sykehus kom til i årene etter 1830. Regnskapsmaterialet for Bergen sinnsykeasyl og Bergen kommunale sykehus årene 1860, 1864 og 1865 er utgangspunkt for beregningene av lønn til ansatte ved bysykehusene. 1861-1863 har jeg interpolert med hjelp av oppgaver over antall fattige. Årene 1850-1859 er også utviklingen i antall fattige brukt som indikator på utviklingen. Årene 1830-1849 er samlet lønn forutsatt å bevege seg tilsvarende lønnsopplysningene for Rikshospitalet.

11.9 FATTIGPLEIEN UTENFOR INSTITUSJONENE

Fattigpleien som ble løst ved legd i landdistriktene faller utenfor beregningene. I 1828 ble legdsforsørgelsen anslått til over 500 000 kroner. Dette er et minimumstall, fordi det manglet oppgaver fra noen amt. Tilsvarende beregninger for 1850 var nesten 650 000 kroner.⁴⁷⁰ I 1860 ble legdsforsørgelsen anslått til 706 000 kroner. I tillegg kom verdien av naturalbidragene. I 1860 ble disse beregnet til 391 000 kroner.⁴⁷¹ I 1865 utgjorde legdsforsørgelsen knapt 730 000 kroner.⁴⁷² Legd er som tidligere nevnt et flertydig begrep. Det kan inneholde

---

⁴⁷⁰ *Beretning om Kongeriget Norges økonomiske Tilstand i Aarene 1846-1850*, det Wulfsbergske Bogtrykkeri, Christiania 1853, s. XLIX.

⁴⁷¹ *Beretning om Kongeriget Norges økonomiske Tilstand i Aarene 1856-1860*, Chr. Schibsted, Christiania 1863, s. LIII.

⁴⁷² *Beretning om Rigets økonomiske Tilstand i Aarene 1861-1865*, I.H. Tønsbergs Bogtrykkeri, Christiania 1867&1868, s. 162.

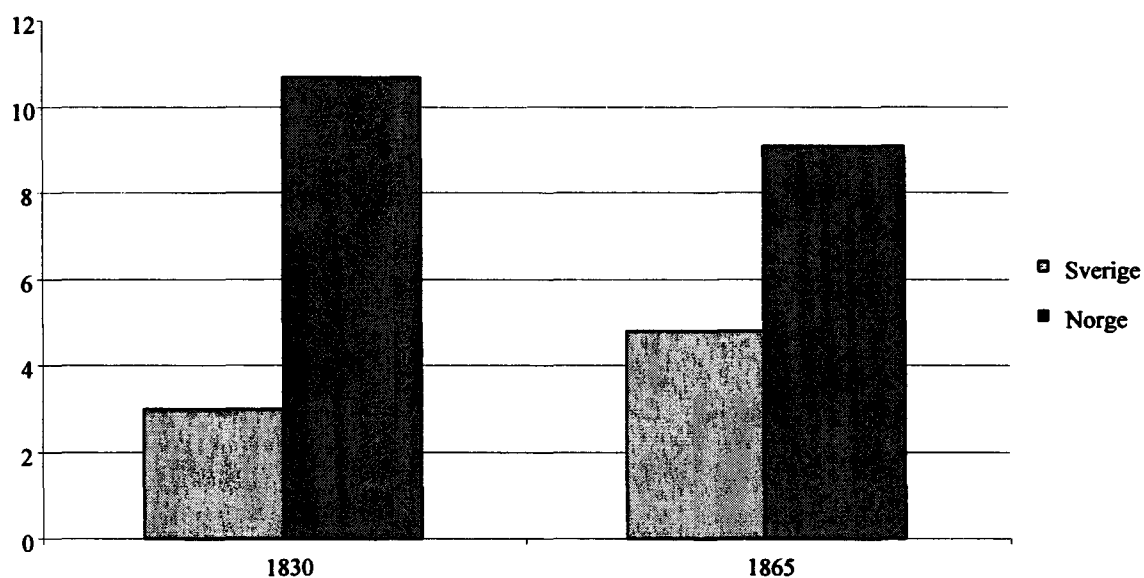

omgangslegd, dvs. at den fattige gikk på omgang fra gård til gård, men det kunne også innebære at man utredet ulike nødvendighetsvarer til den fattige. Det er dette som gjenspeiler seg i tallene ovenfor. Bønder som var engasjert i legdsordningen, måtte ikke betale fattigskatt, dvs. det var ikke et system som innebar dobbeltbeskatning. Det var anledning til å fri seg fra legdsplikten mot å betale en fast avgift. Folk som ikke tilhørte bondestanden kunne ilegges en fattigskatt. I 1860 utredet fattigvesenet i penger 790 000 kroner. Den delen som eventuelt skal inkluderes i beregningene, er legsforsørgelsen. Hele beløpet kan ikke regnes som lønn, fordi deler gikk til mat og hus til den enkelte. Gjør man en grov forutsetning om at 1/3 var lønn, utgjorde denne delen av helse- og sosiale tjenesters BNP-bidrag i 1828 167 000 kroner, 217 000 kroner i 1850 og 235 000 kroner i 1860. Dersom virksomheten tas med i de kommunale tjenestene, vil kommunenes andel av BNP i 1865 utgjøre en prosent.

11.10 HELSE OG SOSIALE TJENESTER I NORGE OG SVERIGE

Sammenligning av helse- og sosiale tjenesters andel av det kommunale BNP-bidrag i Norge og Sverige i figur 11.4, viser at tjenesten utgjorde en større del av de kommunale tjenestene i Norge enn hos vår unionspartner.

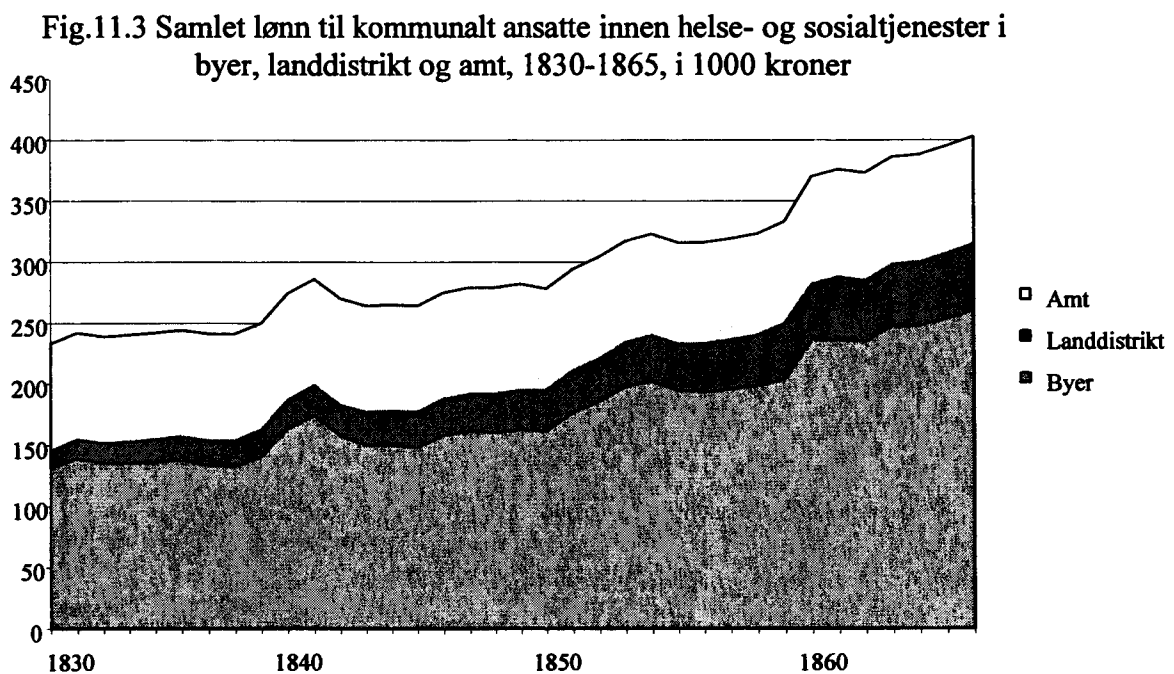
Fig. 11.4 Lønn til ansatte innen helse- og sosial i prosent av det kommunale BNP bidraget i Sverige og Norge, 1830 og 1865

Kilde: Krantz, Olle, *Historiska Nationalräkenskaper för Sverige: Offentlig verksamhet 1800-1980*, Lund 1987, s. 120-143, s. 178-179.

11.11 KONKLUSJONER

Beregningene av samlet lønn til ansatte innen helse- og sosialtjenester i landdistrikt, amt og byer har som utgangspunkt omfattende arkiv- og kildeundersøkelser. Utgangspunktet er i hovedsak antall institusjoner, klassifisert etter type, og regnskaper med opplysninger om antall ansatte og deres lønn. Kun for vaksinatører er hele regnskapsposter brukt som basis for beregningene. Samlet lønn til ansatte i helse og sosial utgjorde rundt 250 000 kroner i 1830 og 400 000 kroner i 1865.

Kilde: Basert på egne beregninger.

Undersøkelsen har gitt et detaljert bilde av institusjonsbygging, bemanning og lønnsforhold ved landets sykehus og fattiginstitusjoner 1830-1865. Flere utviklingstrekk har vist seg. Innen institusjonsutbygging skjer det lite. Tjenestene var etablert før 1830-tallet. Formannskapslovene i 1837 førte med andre ord ikke til et brudd med tidligere disposisjoner. Hovedendringen var overgang fra ombud til fastlønnede stillinger innen fattigpleien. Som følge av økt arbeidsbyrde, ble det umulig å kombinere ombudsplikten med lønnet arbeid. Dette ledet til en viss profesjonalisering av tjenestetilbudet innen fattigtilsynet.

KAPITTEL 12

STATSKIRKEN

12.1 TEMA OG PROBLEMSTILLING

Geistligheten, dvs. biskop, prost, sogneprest, kapellan og kateket, utgjorde på 1800-tallet *en stor og usynlige offentlig sektor*.⁴⁷³ I dette ligger at virksomheten ikke gjenspeiles i offentlige regnskaper, fordi menigheten blant annet betalte presten direkte for de tjenestene han utførte. I 1865 utgjorde de samlede inntektene til denne gruppen nær 1,8 millioner kroner. Først etter prestegårdsloven av 9.12.1955 og prestelønningsloven av 5.4 1957 kom prestene fullt ut over på statens regulativ.

Inntektene var dels *faste (visse) inntekter*, som falt til bestemte tider med bestemte årlige verdier. Etter samtidsopplysninger var dette *fri bolig eller husleiegodtgjørelse, inntekt av jordegods, tiende, og andre inntekter*. Den andre bestanddelen var de *variable (uvisse) inntekter*, som var avhengig av antall og type utførte tjenester og befolkningens vilje til å gi offer. De variable inntektene var blant annet *høytidsoffer, betaling for vielser, barnedåp, konfirmasjon, og begravelse*.

I løpet av undersøkelsesperioden ble det nedsatt en kommisjon, som blant annet skulle vurdere overgang til et fastlønnssystem. Kommisjonsarbeidet i 1843 finnes trykt som *Betænkning angaaende Forslag til en ny Lønningsmaade for geistlige Embedsmænd og Betjente samt motiveret udkast til Lov om Forandringer i Geistlighedens Lønning og hva dermed staaer i Forbindelse*.⁴⁷⁴ Lønnssystemet var uoversiktlig, og det var vanskelig, selv for kommisjonene, å få et fullstendig bilde av geistlighetens inntekter.

---

⁴⁷³ Hovland, Edgar, "Grotid og glanstid. 1837-1920", i Næss, Hans Eivind (red.), *Folkestyre i by og bygd. Norske kommuner gjennom 150 år*, Universitetsforlaget 1987, s. 87.

⁴⁷⁴ *Betænkning angaaende Forslag til en ny Lønningsmaade for geistlige Embedsmænd og Betjente samt motiveret Udkast til Lov om Forandring i Geistlighedens Lønning og hva dermed staaer i Forbindelse tillige med en Udsigt over de nu herom gjældende Bestemmelser*, Chr. Grøndahl, Christiania 1846.

”Vel er der siden Aaret 1688 og indtil Norges Adskillelse fra Danmark udkommet en saa stor Mængde Lovbud og Cancellibestemmelser angaaende Geistlighedens Indtægter, at der udkræves et formeligt Studium for at sætte sig rigtig ind i og overskue dem...”⁴⁷⁵

Kommisjonsinnstillingen gir lønnsopplysninger for 1827 og 1843. Lønnskommisjonens arbeid av 1892 finnes som *Prestelønnings-Kommissionens Forslag angaaende Geistlighedens Lønningsmaade, Ophævelse af Konge- og Kirketienden samt Kirke- og Kirkegaardsvæsenet*.⁴⁷⁶ I 1866 krevde Kirkedepartementet at geistligheten skulle sende inn lønnsoppgaver. Resultatene er behandlet i *Efterretninger om geistlige Embeder i Norge*.⁴⁷⁷

Humanitært og sosialt arbeid i regi av geistligheten, i den grad det ikke gjenspeiles i offeret, er ikke inkludert. Prester som var knyttet til bestemte institusjoner, hører inn under disse. Som vi har sett i kapittel 5, var det ved de fleste straffeanstaltene en prestestilling. Prester som var lærere ved lærde- og realskoler behandles imidlertid under disse, fordi slik stilling gjerne var hovedbeskjeftigelsen. Dermed er det ikke full overensstemmelse mellom antall geistlige slik de presenteres i denne undersøkelsen, og antall geistlige etter offisiell statistikk. Unntak er sogneprester som var bestyrere ved lærerseminarer. Lønn for disse oppgavene faller inn under geistligheten, fordi de kan betraktes som bierverv.

I artikkelen ”Public Sector Development in Sweden and Finland in the 19th and 20th Century: Growth studies Comparisons” konkluderer Jari Eloranta at hovedforskjellen mellom finske og svenske HNA med hensyn til offentlige tjenester er behandlingen av statskirken.⁴⁷⁸ I det svenske arbeidet er statskirken del av *Kommunale tjenester*, mens den i det finske arbeidet hører inn under næringsgruppen *Private tjenester, andre tjenester*. Som nevnt i kapittel 2 ble det på VI. Workshop om NHNA i Reykjavik en diskusjon om hvorvidt statskirken skulle klassifiseres under offentlige tjenester eller ikke. På bakgrunn av dette har jeg valgt å presentere de samlede resultater med og uten statskirken.⁴⁷⁹ Så lenge det ikke er etablert felles retningslinjer for NHNA om statskirkens klassifisering, og et av de nordiske arbeidene faktisk har denne med, er det naturlig at statskirken også inkluderes i det norske arbeidet. Jari

---

⁴⁷⁵ *Ibid.*, s. V.

⁴⁷⁶ *Prestelønnings-Kommissionens Forslag angaaende Geistlighedens Lønningsmaade, Ophævelse af Konge- og Kirketienden samt Kirke- og Kirkegaardsvæsenet*, Grøndahl & Søns Forlag, Christiania 1895.

⁴⁷⁷ Boeck, Thorvald, *Efterretninger om geistlige Embeder i Norge*, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1870.

⁴⁷⁸ Eloranta, Jari, ”Public Sector Development in Sweden and Finland in the 19th and 20th Century: Growth Studies Comparisons”, Eloranta, Jari (red.) *Nordiska Historiska Nationalräkenskaper*, Workshop 2, Jyväskylä 1997, s. 111-134.

⁴⁷⁹ Se appendiks 4, tabell A4.5, s. 302.

Kauppila og Ilja Kavonius har sammenlignet servicesektoren i det svenske og finske arbeidet og sier indirekte at statskirken hører til offentlige tjenester.⁴⁸⁰ I den videre fremstillingen vil jeg først se på tilnærming og metode i HNH, HNS og HNF. Deretter presenteres hovedkildene. Med utgangspunkt i *Betænkningen av 1846* gir jeg en beskrivelse av de ulike yrkesgruppene og deres lønn. Deretter presenteres samlet lønn årene 1827, 1843 og 1861-1865, som er utgangspunkt for de årlige beregningene 1830-1865.

I inntektsberegningene er ikke verdien av gårdsproduksjonen med. Denne delen hører med til jordbruket. Dersom gården var bortforpaktet, regnes forpaktningsavgiften som inntekt. Jeg har ikke tatt med i beregningene avgift fra husmenn, i de tilfeller deler av gården var lagt ut til husmannsplasser.

12.2 NEDERLANDSKE, SVENSKE OG FINSKE ARBEIDER

12.2.1 HNH

I HNH hører kirken inn under næringsgruppen *Other social and personal services*. Dette er tjenester det er vanskelig å beregne inntekt og sysselsetting for. Utgangspunktet er derfor sysselsettingstall for enkelte *benchmark years*. Det ble antatt at gjennomsnittsinntekten for geistligheten ikke endret seg mellom 1807 og 1850. Denne ble satt til 849 gylden per år.⁴⁸¹

12.2.2 HNS

Olle Krantz har etablert bruttoproduksjonsserier for *ecklesiastik verksamhet* 1800-1980.⁴⁸² Foruten serier som uttrykker samlet lønn, vil dette si serier for varer og tjenester fra andre sektorer og vedlikehold av bygninger. Det nye i forhold til tidligere beregninger er at han inkluderer de variable inntektene, som avgifter ved barkedåp og vielse. Om prestenes lønninger uttaler Olle Krantz følgende:

”Prästernas lönesättning torde kunne betecknas som något av det mest komplicerade i äldre tiders avlöningsförhållanden. En mängd avgifter tillfördes efterhand prästlönerna.”

---

⁴⁸⁰ Kauppila, Jari og Ilja Kavonius, ”The Service Sector in the Historical National Accounts. A Comparison between Finland and Sweden”, i Lindmark, Magnus og Peter Vikström, *Nordiska Historiska Nationalräkenskaper*, Occation Papers in Economic History, Umeå University, No. 4, Umeå 2001, s. 145-174.

⁴⁸¹ Horlings, Edwin, *The economic development of the dutch service sector 1800-1850, Trade and transport in a premodern economy*, Neha Amsterdam 1995, s. 93ff.

⁴⁸² Krantz, Olle, *Historiska Nationalräkenskaper för Sverige: Offentlig Verksamhet 1800-1980*, Studentlitteratur, Lund 1987, s. 67-87.

I løpet av tiden ble lønssystemet uoversiktlig, og det kom en rekke klager. Tidlig på 1800-tallet inngikk man derfor frivillige lønnsreguleringer.⁴⁸³ Perioden frem til 1914 deles opp som 1800-1822, 1822-1855, 1855-1874, og 1874-1914. I femårsberetningene for årene 1822-1855 finnes opplysninger om summen av sportler til "Clerici-Statens Underhåll" under rubrikken "Statsbidrag". Beløpene er svært usikre. Offisielle tall for geistlighetens lønn antas å være satt for lavt, for de uvisse inntekter er ikke med.

"Uppgifterna i femårsberättelserna om de ecklesiastika lönerna har altså betecknats som otillförlitliga. Med de är å andra sidan de enda som finns tillgängliga utan at arbetsinnsats som skulle bli nästan orimligt stor i förhållande till resultatet. Detta talar för att en prövning bör ske av om talen skulle kunna användas, kanske med vissa korrigeringar."⁴⁸⁴

Tallene i femårsberetningene sammenlignes med offisiell statistikk i 1878, og sannsynliggjør at lønssummen for den tidlige perioden er for lave, i og med at det ikke skjedde store endringer i lønssystemet i perioden. En lønnsversikt fra 1832 brukes som utgangspunkt for oppjustering. På basis av undersøkelsen konkluderer Krantz med at de offisielle tallene må fordobles.

"Värderingen i skriften förefaller därmed inte vara för hög trots den mycket klara tendensen att gå mot prästerna i syfte att sänka deras löner. Mot denne bakgrund synes det rimligt att skatta prästlönerna som dubbelt så höga som summorna enligt femårsberättelserna."⁴⁸⁵

Mellom 1855 og 1874 finnes ikke samlede opplysninger om prestelønninger i Sverige.

"Det er möiligt att företa en direkt interpolering mellom dessa år trots att perioden är lång, nästan 20 år. Vad som talar för förfaringssättet är att några mycket kraftiga förändringar i spannmålspriserna inte skedde."⁴⁸⁶

Årene 1800-1822 finnes heller ikke data om samlet lønn. Utgangspunkt for de svenske beregningene er derfor antall prester og prisutvikling på korn. Opplysninger om antall prester finnes for hvert tiår. Gjennom interpolering gis årlige tall. Serien for lønn konstrueres ved at

---

⁴⁸³ *Ibid.*, s. 67.

⁴⁸⁴ *Ibid.*, s. 71.

⁴⁸⁵ *Ibid.*, s. 75.

⁴⁸⁶ *Ibid.*, s. 75.

indeks for antall prester multipliseres med indeks for middeltallet av prisene for rug og korn. Indeksserien knyttes til lønnssummen for 1822.

12.2.3 HNF

I HNF hører kirken til næringsgruppen *Private tjenester*.

”Private services comprise those service producing sectors not included in communications, trade, banking and insurance, dwelling ownership and public services. The sector consists of a large variety of activities, grouped into six sub sectors: education, health care, recreation and entertainment, restaurant and lodging services, personal services and other services.”⁴⁸⁶

Undergruppen *Andre private tjenester* inneholder blant annet religiøse tjenester. Data om verdi og volum er hentet fra ulike kilder. Kari Pitkänen har arbeidet med sysselsettings- og lønnsdata. Utgangspunktet for årlige beregninger er antall sysselsatte. Antall prester omfattet de som tjenestegjorde i sogn og prestegjeld, ikke de som tjente i militæret eller hørte til ulike foreninger. Utgangspunkt for totallønn er 1948 lønn per sysselsatt nivå etter subsektor. Lønn total ble ekstrapolert bakover ved å bruke sysselsettingsindeks og gjennomsnittlig lønnsindeks.

12.3 KILDER

En rekke kilder er undersøkt for å finne opplysninger om antall prester og deres lønn. Historisk statistikk for 1948 og 1968 gir ikke slik informasjon. *Amtmannsberetningene*, som er en av de mest benyttede kildene til norsk økonomisk historie på 1800-tallet, inneholder få opplysninger.⁴⁸⁷

Hovedkildene er lønnskommisjonsarbeidet for 1846 og Thorvald Boecks *Efterretninger om geistlige Embeder i Norge*, basert på lønnsoppgaver årene 1861-1865. Tallene er delvis gjengitt i Ole Jacob Brochs *Statistisk Årbog 1867-1871*.⁴⁸⁸ En del av inntekten bestod av varer. Disse må gjøres om i penger. *Wedervangarkivet*, lønns- og prisarkivet ved NHH, er en

---

⁴⁸⁶ Hjerpe, Riitta, *Finland's Historical National Accounts 1860-1994: Calculation Methods and Statistical Tables*, Jyväskylä 1996, s. 66f.

⁴⁸⁷ ”Tabell over Ægteskaberne og Folketallet m.m i Norge den 1ste Søndag i Advent 1825”, *Oversigt over de af Amtmændene afgivne Rapporter angaaende Norges oekonomiske Tilstand m.m ved Udgangen af Aaret 1829*.

⁴⁸⁸ Broch, Ole Jacob, *Statistisk Årbog 1867-1871*, P.T. Mallings Forlagsboghandel, Kristiania 1871, s. 34-66.

viktig kilde. *Departements-Tidende* inneholder opplysninger om ledige stillinger. *Formannskapsforhandlingene for Bergen* har opplysninger om husleiegodtgjørelse.

12.3.1 LØNSKOMMISJONEN AV 1846

Kommisjonen som ble nedsatt i 1840-årene skulle vurdere geistlighetens lønssystem, med en eventuell overgang til fast gasje. Utgangspunktet var lønnsoppgaver fra 1827 og 1843. Kommisjonen gikk ikke inn for grunnleggende endringer. For min undersøkelse betyr det i praksis at systemet som beskrives også gjaldt i 1865. Tabellene viser:

- Geistlighetens inntekt i 1827, basert på det enkelte prestekall.
- Geistlighetens visse og uvisse inntekter i 1843, etter det enkelte prestekall.
- Samlet oversikt over geistlighetens inntekter i stiftene 1827 og 1843.

12.3.2 STATISTISK ÅRBOG 1867-1871

Ole Jacob Brochs *Statistisk Årbog for Kongeriget Norge 1867-1871* har et kapittel om den geistlige inndelingen.⁴⁸⁹ Her presenteres prestegjeld og sogn, samt antall geistlige etter stilling og samlet lønn for 1865. Det er imidlertid vanskelig å vurdere hva som hører til inntektsbegrepet.

12.3.3 LØNSOPPLYSNINGER 1861-1865

I 1870 ble *Efterretninger om geistlige Embeder i Norge* utgitt.⁴⁹⁰ Målet var å gi en oversikt over inntektene til det enkelte prestekall. Thorvald Boeck baserte sitt arbeid på inntektsoppgaver innhentet av Kirkedepartementet i 1866. Opplysningene dekker årene 1861-1865. Beskrivelsene er svært detaljert. Vi finner informasjon om kallets inntekt, hvordan denne var sammensatt, etableringsår for prestegjeldet, husleiegodtgjørelse til prester i byene og til prester på landet som ikke hadde embetsbolig. Dersom gården var bortforpaktet blir det opplyst om hvor stor forpaktningavgiften var. I tillegg ble det gitt opplysninger om prestegårdens størrelse, produksjonen og antall husmannsplasser og eventuelt husmennenes forpliktelser. Hof prestekall i Christiania stift beskrives slik:

---

⁴⁸⁹ *Ibid.*, s. 34-66.

⁴⁹⁰ Boeck, Torvald, *op.cit.*

”Kaldet indbefatter Hof Hovedsogn og Vatsaas Annexsogn med 2375 Indvaanere. Indtægterne have i 1865 udgjort 507 Spd. 47 sk., hvoraf Tiende (47 Tdr. 2 Kvart. 3 ½ Fjerdingsk. havre 74 Spd. 701/2 sk., 2 Tdr. 1 skjp. 1 Fjdk. Blandkorn 5 Spd. 2 sk. og i Penge 3 Spd. 24 sk), 82 Spd. 96 ½ sk, Offerpenge 12 Spd. 26 172 sk, Landskyld 4 Spd. 24 sk., Sæterleie 48 sk, af Huusmænd m.v. 3 Spd. 84 sk, Høitidsoffer 175 Spd, 117 ½ sk, Betaling for Barnedaab og Barselskoners Indledning 60 Spd. 102 ½ sk, Brudevielser 67 Spd, Ligprædiken 16 Spd., Jordpaakastelse 23 Spd., af Konfirmander 50 Spd., 3 sk., Kommunionoffer 1 Spd., og for Attester 10 Spd., 25 sk. Sognepræsten oppebærer derhos en aarlig Afgift af 12 Spd. for en forhenværende Huusmandsplads Brænde, der tilligemed et andet Stykke Jord af Præstegaarden er afstaaet til Skolevæsenet i henhold til kgl. Resolution af 9de April 1845. Offerskjæppe har ikke været opkrævet.”⁴⁹²

Det gis ingen aggregert fremstilling av prestenes inntekter. Oppgaven har dermed vært å trekke ut opplysningene som blir gitt i beskrivelsen av det enkelte prestekall.

12.3.4 WEDERVANGARKIVET OG STATISTISKE OVERSIKTER

Lønnsoppgavene fra 1827 og 1843 oppgir en del av inntekten i varer: Tønner bygg, bismerpund smør, tønner havre, tønner rug, kjøttlår, lys og brensel. Verdien i speciedaler er ikke oppgitt. *Statistiske Oversikter 1948* inneholder markedspriser for varene smør, kjøtt og brensel, men kun for årene 1835 og 1845.⁴⁹³ Fritz Hodne og Ola Honningdal Grytten har etablert årlige prisserier for kornvarer 1830-1910.⁴⁹⁴ I *Wedervangarkivet* finnes torgpriser fra Christiania for smør og ulike typer kjøtt fra og med 1830.⁴⁹⁵

12.3.5 ANDRE KILDER

Departements-Tidende inneholder opplysninger om ledige sognefall. Inntektsopplysninger er basert på de *senest meddelte Oppgaver*, dvs. lønnsoppgavene i 1827, 1843 og 1861-1865, eller mer oppdaterte opplysninger utarbeidet av sognepresten.⁴⁹⁶ Jeg har undersøkt *Departements-Tidende* årene 1830-1842, for å finne hvor stor del av geistlighetens inntekter som i 1827 var variable.

⁴⁹² Boeck, *op.cit.*, s. 108.

⁴⁹³ NOS X178. *Statistiske oversikter 1948*, ”Tabell 60. Torgpriser i Oslo for en del landbruksprodukter”, H. Aschehoug & Co, Oslo 1949, s. 81.

⁴⁹⁴ Grytten, Ola Honningdal og Fritz Hodne, ”Norwegian Production of Land Crops in the Nineteenth Century. Prices and Output 1830-1910”, in Christensen, Jørgen Peter (red), *Nordiske historiske nationalregnskaber, workshop 3*, København 1998, s. 115-141.

⁴⁹⁵ *Wedervangarkivet*, mappe W 382.

⁴⁹⁶ *Departements-Tidende 1852*, s. 371.

Eksempel nedenfor viser hvordan en slik stillingsannonse kunne se ut.

”Lervigens Sognefald under Indherreds Provsti, Thronhjems Stift, kundgjort ledigt den 16 October sidstleden med Bemærkning om, at Kaldets samlede Indtægter af vedkommende Embedsmand i 1843 ere opgivne til omtrent 560 Spd., samt at den vordende Sognepræst antages at ville blive forpligtet til at finde sig i de Bestemmelser, som muligens maatte blive tagne angaaende Bortsættelse, mod aarlig Afgift, af et Stykke Jord af Præstegaarden til Locale for den faste Skole ved Hovedkirken samt til Bolig og Brug for sammes Lærer. I Følge fornævnte Opgave udgjorde de faste Indtægter 253 Spd (deriblandt Offerskjeppen 52 ½ Spd.), og de uvisse 312 Spd.”⁴⁹⁷

Formannskapsforhandlingene for Bergen finnes for hele perioden 1837-1865 og inneholder informasjon om husleiegodtgjørelse til geistligheten i byen. Lov av 1816 om *Geistlighetens og Kirkebetjenternes Indkomst* forpliktet bykassen til å utrede husleiegodtgjørelsen. Frem til 1837 var det imidlertid menighetene selv som dekket disse utgiftene. Etter vedtak i formannskapet i Bergen ble det bestemt at bykassen fra og med 1837 skulle overta forpliktelsen.⁴⁹⁸

12.4 GEISTLIGHETENS INNTEKTER

Det fantes en rekke lokale og regionale bestemmelser vedrørende prestens lønn og hva menigheten skulle betale for den enkelte tjeneste. I denne sammenheng er det kun aktuelt å se på hovedtrekkene i lønnsammensetningen.

Sognepresters inntekter bestod av visse og variable (uvisse) inntekter. Et annet uttrykk for de uvisse inntektene som ble brukt i samtiden var *uberegnelige inntekter*. Tabell 12.1 gir en inndeling av de uvisse og visse inntektene, slik de presenteres i lønnskommissjonens innstilling av 1846.

---

⁴⁹⁷ *Departements-Tidende* 1849, s. 692.

⁴⁹⁸ *Formannskapsforhandlingene for Bergen 1837-1840*, s. 8.

Tabell 12.1 Sogneprestens visse og uvisse inntekter, etter lønnsoppgavene 1843

Visse	Uvisse
Fri bolig eller husleiegodtgjørelse	Høytidsoffer
Inntekt av jordegods	Betaling for vielse
Tiende	Betaling for barnedåp
Andre inntekter	Betaling for begravelse
	Betaling for konfirmasjon
	Betaling for attester

Kilde: Betænkning angaaende Forslag til en ny Lønningsmaade for geistlige Embedsmænd og Betjente samt motiveret Udkast til Lov om Forandringer i Geistlighedens Lønning af hva dermed staaer i Forbindelse, Chr. Grøndahl, Christiania 1846, s. 22ff.

Offeret var normalt en uvis inntekt, men flere steder var deler av offeret en viss inntekt. Offerskjeppen er i inntektsoversikten i Kommisjonsinnstillingen av 1846 spesifisert i en egen kolonne, mens andre inntektene er delt inn som visse og uvisse. Som resultat av at bøndene ofret lite eller ingenting ved årets tre høytider, fikk man i lovverket en tilleggsbestemmelse om at ”enhver Bonde aarlig bør til Sognepræsten give mindst en Skjeppe i Offermele”.⁴⁹⁹ At offerskjeppen kun gjaldt sognepresten, selv der den residerende kapellanens inntekter bestod av kallets visse og uvisse inntekter, er uttrykkelig sagt i flere kongelige reskripter. Avgiften var knyttet til bruker av matrikulert jord.

”..men da den ikke retter sig efter Jordskylden eller Gaardens Størrelse som fuld, halv Gaard, o.s.v, idet den svares for enhver matrikuleret Gaardpart med et lige Quantum, er den at betragte som en personel Afgift, skjønt den uden Tvivl bør svares af Eieren eller Brugeren, hvad enten han beboer Gaarden eller lader den beboe af Huusmænd eller Tjenestefolk, og i begge Tilfælde, enten Folk opholder sig blot til enkelte Tider eller det hele Aar omkring.”⁵⁰⁰

Offerskjeppen skulle i utgangspunktet gis i korn, men ble også gitt i smør. Flere steder gikk avgiften på rundgang mellom et bestemt antall gårder, slik at den enkelte gårdbruker ikke betalte hvert år. I følge loven av 14. juni 1816 skulle offerskjeppen bestå av godt byggmel som kunne bli gitt in natura, eller den sist før ytelsen fastsatte kapiteltakst.

”Det er formentlig klart, at Offerskjeppen der den kreves, ikke kan betragtes som Æquivalent for det hele Høytidsoffer af Menigheden, men kun skyldstgjør Forpligtelsen, hvad Gaaardbrugerne og deres Familie (Kone og hjemmeværende Børn) angaaer, saa at andre Lemmer af Menigheden ligefuldt bør ofre ved Høytiderne.”⁵⁰¹

⁴⁹⁹ *Betænkning*, 1846, s. 27.

⁵⁰⁰ *Ibid.*, s. 28.

⁵⁰¹ *Ibid.*, s. 28.

Innretningen med prestegårder på landet ble på 1840-tallet beskrevet som svært gammel. Frihet for skatter og plikter som prestegårdene i tidligere tider hadde, gikk etter hvert tapt. Et unntak var at prestene slapp vakthold in natura.

Inntekter av annet jordegods var fra gammel tid blant annet inntektene fra de såkalte anneksgårdene. Anneksgårdene var opprinnelig bolig for prestene, men ble som følge av omorganiseringer ledige. Slike ledige gårder i kallet hadde presten rett til å benytte, men ikke bo i. Presten kunne imidlertid bortfeste gården, og på den måten få inntekter. Presten fikk også inntekter fra "Bøndergaarde, der til hans Bord tillagte ere" (mensalgods). Lov om residerende kapellaners ansettelse av 1742 endret mye i forhold til sogneprestens inntektskilder. Anneksgårdene ble bolig for residerende kapellan.

I tidens løp ble tienden en lovbestemt ytelse, som ble lagt på selve eiendommen uten hensyn til eierens stilling. Tiendeplikten var ikke kun avgrenset til produksjonen på gården, men også i forhold til annen næring. Prestetiende på landet utgjorde 1/30 av produksjonen. Lov av 1802 skiller mellom korntiende, småtiende, fisketiende. Korntiende ble krevd der kornavlingen var hovednæring. Småtiende forekom i de områdene der det ikke ble dyrket så mye korn, og ble gitt i smør, fisk eller annet som lam, bukkeføtter, skinn og lys. Korntiende og småtiende gjennomgikk endringer i årene omkring 1800. Hovedregelen ble, at tiendetakeren ikke kunne kreve tiende in natura, men fastsatt etter den høyeste avgift som hadde vært sedvane i 20 år eller lengre. Blant de som var fritatt for tiendeplikten, var husmenn. I stedet skulle de yte en arbeidsdag om årlig. Den som forsømte sin plikt, måtte betale for en dags arbeid. Tiende som en uforanderlig pengeavgift ble stadfestet i lov av 1801. Tiende som en heftelse på grunneiendom ble avskaffet ved lov av 1897, med virkning fra 1918. Prestetiende som en fast avgift til sognepresten skulle fortsatt bestå, og først med lov av 1939 ble siste rest av tiende opphevet.⁵⁰²

Fisketiende ble ytt av fiskevær eller store fiskerier. I likhet med de fleste avgiftene til kirken, fantes også her en rekke lokale bestemmelser. I 1845 ble det i lovs form vedtatt å oppheve fisketienden. Geistlige skulle som kompensasjon for inntektstapet få en årlig erstatning tilsvarende 2/3 av fisketiendens gjennomsnittlige beløp de siste 20 år fra 1825 til 1844.⁵⁰³

---

⁵⁰² Fladby, Rolf, Steinar Imsen og Harald Winge, *Norsk historisk leksikon*, J.W. Cappelens forlag a.s, 2. utgave, Oslo/Gjøvik 1990, s. 342.

⁵⁰³ *Storthings-Efterretninger 1836-1854*, 3die Bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1904, s. 87ff.

Amtformannskapet i Nordland mente at også utredelsen av fjærfisk måtte bortfalle i de prestegjeld der prestene fikk slik ytelse. Begrepet fjærfisk betydde fra gammelt av at presten mottok to fisker av fiskeren i fjæren eller på stranden. Man peker på at det ikke fantes hjemmel for ytelsen i loven, at en fisker som hadde erlagt avgiften på det stedet han fisket måtte erlegge den på ny dersom han fisket et annet sted. Man skjønnte heller ikke hvilke tjeneste avgiften dekket. Den kunne heller ikke betraktes som frivillig, når det blant annet var gitt utpantningsordre til avgiftens inndrivelse. Det var kun folk utenfor sognet som ble rammet av dette kravet. Presten på Værøy begrunnet avgiften slik:

”... at Fjærfisken, som har været ydet fra Alders Tid, er et Offer eller en Gave, som den fremmede Fisker giver for den Anledning, han har til, langt fra egen Kirke og Præst at nyde Kirkens Goder og en Sjelesørgers Raad og Bistand.”⁵⁰⁴

Amtformannskapets holdning stod i strid med den alminnelige oppfatningen. Avgiften burde bibeholdes, fordi den var en kompensasjon for økt arbeid som følge av fremmede fiskeres tilstrømming til fiskeriene. De nøt i denne perioden kirkens tjenester.

Residerende kapellaner ble alminnelige i tiden etter 1742, og mottok fast lønn av sognepresten, dvs. et bestemt årlig beløp, samt en viss prosent av høytidsofferet. I tillegg hadde kapellanene fri bolig. En rekke unntak gjorde seg imidlertid gjeldende. Alternativet var at kapellanen fikk en viss prosent av de uvisse og visse inntektene, samt høytidsofferet. Kapellanen beholder inntektene for de tjenestene han selv utførte.

Kateketer mottok fast årlig lønn av sognepresten eller kapellan, og høytidsoffer. Om fri bolig og husleiegodtgjørelse gjaldt det samme for disse som for andre prester i byene (Lov av 14. juni 1816).

Prostene mottok av hver hovedkirke i prostiet 3 Spd. og hver annekskirke 2 Spd. per år, samt ”i hva der betales dem for efter Ret og Pligt at udføre accidentelle Forretninger hos underhavende Præster”.⁵⁰⁵

---

⁵⁰⁴ *Betænkning*, 1846, s. 388.

⁵⁰⁵ *Ibid.*, s. 69.

Biskopene hadde fri bolig. Biskopen i Christiania fikk residenspenger av kirkene. De ble i alminnelighet lønnet med jorddrottlige rettigheter eller avgift av solgt gods, den tillagte andel av tiende, og ”Andet som de med Rette bør at have”.⁵⁰⁶

Prestens inntekter etter at han forlot sin stilling var sikret. Han beholdt inntektene, enten ubeskåret eller på deling med etterfølgeren. Bestemmelser om *nådensåret* skulle forebygge tap av inntekt, eller sikre enke og barn husly og underhold i den første tiden. Retten til *enkeseter* ble gitt enken etter sognepresten. Fantet det ikke gods i kallet til å utlegge til enkesete, bortfalt retten. Enkesetene ble tiltrådt etter utløp av nådensåret. Rettighet til pensjon tilkom også prestenkene.

Samlet utgjorde de uvisse inntektene rundt 50 prosent av samlet inntekt både i 1827 og 1843. Beregningene for 1827 er basert på opplysninger ekstrahert fra rundt 100 stillingsannonser i Departements Tidende 1827-1842.

12.5 VURDERING AV LØNNSYSTEMET

Lønnskommisjonen av 1846 baserte sine vurderinger og kommentarer på gjeldende lover, og innsendte forslag fra prestene. Misnøyen var knyttet til en rekke forhold. For det første gjaldt misnøyen de utenom kirkelige oppgavene prestene var tillagt, som blant annet medlemmer av fattig- og skolekommisjoner. For det andre var menigheten motvillig til å gi offer. Dette kom til uttrykk ved at flere forlot gudstjenesten i forkant av ofringen. For det tredje var ofring på alteret basert på en gammel tradisjon, som ikke hørte hjemme i kirken på 1800-tallet. For det fjerde gjaldt misnøyen usikkerheten omkring innkreving av lønnen, som måtte med sikkerhet kunne påregnes, uten pruting eller tvang. For det femte tok det tid å samle inn inntekten selv, og dette gikk på bekostning av embetets faktiske plikter. Som et sjette punkt ble det fremhevet at bestemmelser om menighetens ytelser ikke stod i forhold til yterens stilling eller til pengenes verdi. Prinsippene i lønssammensetningen var basert på lovbestemmelser langt tilbake i tid, slik at man ikke fikk samme omregulering av inntektskildene som de sportulerende embetsmennene oppnådde ved Sportelloven av 1830. Et argument var også at prestegårdene var for store, og menigheten trodde derfor at presten ikke hadde behov for deres godtgjørelser. Her ble det imidlertid pekt på at produksjonen ikke sto i forhold til hva en

---

⁵⁰⁶ *Ibid.*, s. 70f.

menigmann ville klare. Som et siste punkt ble kombinasjonen av lønn i varer og penger fremhevet, som gjorde at presten i flere tilfeller måtte opptre som handelsmann. Samtidig som man uttrykte misnøye mot selve lønnssystemet, var prestene fornøyd med størrelsen på lønnen.

”Tvertimod har Mængden af de geistlige Embedsmænd erklæret sig tilfredse med Størrelsen av deres nuhavende Indtægter, og de Opgaver herover, der nu ere indkomne, synes i Gjennemsnit at tyde hen paa en Forbedring i Indkomsterne siden lignende Opgaver i 1827 bleve indhentede. Heraf tør man dog, som Biskop v. der Lippe bemærker, neppe drage nogen sikker Slutning, da muligens Talen om at sætte Geistligheden paa fast Gage sidste Gang har opfordret til en større Nøiaktighed end forhen i Angivelsen af alle visse og uvisse Indtægter, hvad enten Præsten virkelig erholder dem eller ikke, for at det hele ikke til Skade for Eftermanden skulde blive ansat lavere end hvad der nu tilkommer Præsten.”⁵⁰⁷

Argumentene for å beholde det eksisterende lønnssystemet var også mange. Flere pekte på hensynet til kirkens uavhengige rolle i samfunnet. Staten skulle ikke ha mulighet til å ”angripe” geistlighetens rettigheter. Det personlige forholdet mellom prest og menighet var viktig. Motviljen mot bestemte ytelser ville være like stor enten presten eller andre var innkrever. En overgang til pengeytelser for befolkningen ville føre til økt byrde på den enkelte. Lønnskommisjonen gikk ikke inn for grunnleggende endringer, men konkluderte med at lønnssystemet skulle bestå. Misnøyen i 1840-årene gjaldt fremdeles i 1890-årene.

”Med denne Ordning af Geistlighedens Lønning har der som indledningsvis antydnet hos os i lang Tid hersket Misnøie, og denne har for de visse Indtægters vedkommende væsentlig samlet sig derom, at Presten maatte være Inkassator, stilles i Pengeregnskapsforhold til de forskjellige Menighedslemmer og tvinges til som Handelsmand at omsætte de forskjellige Varer, hvori han modtager sin Indtægt, saasom Korn, Smør, Brænde, Lys, Faar, Gjæs, Høns, Oxekjød o.fl.”⁵⁰⁸

Kommisjonen som ble nedsatt i 1890-årene pekte på at inntektene kom inn ”dråpevis”, dvs. at avgiftene for et år først kom inn 2-3 år senere. Det var i tillegg stor usikkerhet knyttet til enkelte inntektskilder. De uvisse inntektene utgjorde flere steder hovedtyngden av prestenes inntekter, men disse var som navnet tilsa usikre og blant annet avhengig av størrelsen på menigheten og den økonomiske tilstanden. Forholdene ledet lett til ubehagelige situasjoner,

---

⁵⁰⁷ *Betænkning*, 1846, s. 107.

⁵⁰⁸ *Prestelønnings-Kommissionens Forslag angaaende Geistlighedens Lønningsmaade, Ophævelse af Konge- og Kirketienden samt Kirke- og Kirkegaardsvæsenet*, Grøndahl & Søns Forlag, Christiania 1895, s. 6.

slik som når det fra et prestegjeld øverst i Gudbrandsdalen ved brudevielser ble prutet om betalingen som ved hestehandel.⁵⁰⁹

12.6 LØNNSBEREGNINGER

Basert på de tidligere nevnte kildene, presenteres beregninger for geistlighetens visse og uvisse inntekter 1827, 1843 og 1861-1865. Kildene gir i tillegg til opplysninger om lønn, også informasjon om antall geistlige, som danner grunnlag for etablering av årlige lønnsserier.

12.6.1 ANTALL GEISTLIGE 1827, 1843 OG 1865

Antall geistlige i Norge 1827, 1843 og 1865 er satt lik de prestekall vi finner lønnsopplysninger for i de tre undersøkelsesårene. En slik tilnærming er naturlig fordi i *Betænkningen av 1846* og *Efterretning om geistlige Embeder* er informasjonen knyttet til det enkelte embete. I 1827 gis det lønnsopplysninger for 383 prestekall, i 1843 393 prestekall og i 1865 for 489 prestekall. Geistlige som tjenestegjorde i institusjoner er ikke regnet med.

Antall prestekall endret seg i løpet av 1800-tallet, som følge av at prestegjeld ble utvidet eller delt. I noen tilfeller skiftet også prestegjeld navn. I prestegjeldet fantes det en sogneprest, eventuelt også en residerende kapellan. I byene var det sogneprester, residerende kapellaner og gjerne tredjeprester. I *Efterretning om geistlige Embeder* gis det informasjon om når et prestegjeld ble delt, eller opprettet første gang. Dette gjaldt særlig endringer fra 1840-årene av. Det betyr i praktisk at vi ved hjelp av disse opplysningene med relativ stor nøyaktighet kan beregne utviklingen i antall geistlige hvert år 1844 til og med 1865. Utviklingen i antall geistlige 1828 til 1842 er interpolert med antagelse om lineær utvikling. På basis av kilder og metoder som er nevnt overfor, har jeg etablert årlige tall for antall geistlige i Norge 1827 til 1865. Resultatene presenteres i tabell 12.2.

---

⁵⁰⁹ *Ibid.*, s. 7.

Tabell 12.2 Antall geistlige 1827-1865

År	Antall geistlige
1827	383
1843	393
1844	394
1845	395
1846	397
1847	399
1848	403
1849	407
1850	408
1851	411
1852	412
1853	415
1854	415
1855	420
1856	427
1857	432
1858	440
1859	450
1860	460
1861	470
1862	478
1863	485
1864	489
1865	489

Kilde: Betænkning angaaende Forslag til en ny Lønningsmaade for geistlige Embedsmænd og Bejente, Chr. Grøndahl, Christiania 1846, Boeck, Torvald, Efterretninger om geistlige Embeder i Norge, Jacob Dybwad, Christiania 1870.

12.6.2 SAMLET LØNN 1830

Inntekten for 1830 har som utgangspunkt innsendte lønnsoppgaver fra 1827. Disse presenteres i tabell 12.3. En del av inntekten er oppgitt i naturalia. Det skilles ikke mellom uvisse og visse inntekter. Det gis heller ikke informasjon om husleiegodtgjørelse, eventuelt erstatning for avsavn av fri bolig.⁵¹⁰

⁵¹⁰ *Betænkning*, 1846, tabell 31.

Tabell 12.3 Geistlighetsens inntekter i kroner og naturalia i 1827

B = tønner bygg, H = tønner havre, R = tønner rug, S = bismerpund smør, K = kjøttlår, L = lys

Stift	Inntekt i kroner	Inntekt i naturalia
Christiania	438 628	350 B, 229 S
Christiansand	154 064	
Bergen	176 728	106 B, 139 H, 21 S
Trondheim	181 480	214 B, 188 H, 208 les brende
Tromsø	95 932	80 B, 5 R, 40 K, 380 L
Til sammen	1 046 832	750B, 250 S, 327 H, 5 R, 208 les brende, 40 K, 380 L

Kilde: *Betænkning angaaende Forslag til en ny Lønningsmaade for geistlige Embedsmænd og Betjente, samt motiveret udkast til Lov om Forandringer i Geistlighedens Lønning og hva dermed staaer i Forbindelse*, Chr. Grøndahl, Christiania 1846, tabell 31.

Samlet lønn for geistligheten innebærer at fri bolig må tas med, i tillegg til varenes verdi. Jeg forutsetter at opplysningene for 1827 om varemengde også er gyldig for 1830, men med den endring at varene regnes i 1830-priser. Wedervangarkivet inneholder torgpriser fra Christiania 1830-1877. Kjøttlår er ikke spesifisert her, men derimot prisen per bismerpund for flekk og fårekjøtt. I 1824 ble et bismerpund fastsatt til 5,977 kilo. Likeledes oppgis smørprisene per bismerpund. Jeg har forutsatt at et kjøttlår er lik et bismerpund, og at det er snakk om fårekjøtt. For 1830 finnes fra Christiania 38 observasjoner. Prisene varierer mellom to ort (= 24 skilling) og fire ort og 12 skilling. Fårekjøtt per bismerpund er beregnet til 2 kroner. Samlet sum for kjøttlårene blir da 80 kroner. For 1830 har jeg funnet 44 prisobservasjoner som gjelder smør. Prisen varierer mellom 1 speciedaler og 72 skilling og 2 speciedaler. Et bismerpund smør er satt lik to speciedaler, som gir en samlet sum på 2 000 kroner. Jeg har ikke funnet tilsvarende priser for lys og brensel. Pengeinntektene utgjorde 1 046 832 kroner i 1830, og *kornvarene* 11 584 kroner. Etter opplysningene 1861-1865 utgjorde verdien av bolig 336 kroner. Forutsetter vi at lys og brensel utgjorde tilsvarende sum, blir samlet lønn i 1830 knapt 1,2 millioner kroner.

12.6.3 SAMLET LØNN 1843

For 1843 finnes opplysninger om visse og uvisse inntekter. Inntektene spesifiseres som *offerskjeppen, jordegods, tiende, for øvrig av visse inntekter, offer, vielse, barsedåp, konfirmasjon, begravelse, for øvrig av uvisse inntekter*. Offerskjeppen oppgis i penger og naturalia. Inntekten i penger utgjorde 1 426 484 kroner. Medregnet offerskjeppen i naturalia og bolig, var samlet inntekt 1 588 000 kroner. I de samlede inntektsberegningene i kommisjonsinnstillingen, er ikke offerskjeppen med, slik at samlet inntekt, før bolig oppgis til

1 360 000 kroner. Et alternativ er at offerskjeppen er tatt med under offer, og at varene er omregnet til speciedaler. I mine beregninger har jeg forutsatt at offerskjeppen ikke er med i offeret. Et grunnlag for dette standpunktet, er at det i behandlingen av de ulike inntektskildene skilles mellom offerskjepper og høytidsoffer. I tillegg finnes en kolonne for byrder på embetet. I flere tilfeller betalte sognepresten en viss årlig lønn til kapellanen. Gjennomgangen av denne kolonnen viser at samlet sum for denne delen av kapellanens inntekt var vel 16 000 kroner. Det innebærer i prinsippet at 16 000 kroner skal trekkes fra de samlede inntektene for å unngå dobbelttelling. Samtidig vet vi at en rekke stillinger ikke er med i inntektsberegningene som organist, graver, og andre betjenter. Jeg har valgt å la de 16 000 kronene representere slike andre stillinger.

Tabell 12.4 Geistlighets inntekter 1843 i kroner, Christiania stift.

Visse inntekter		Uvisse inntekter	
Type	Kroner/naturalia	Type	Kroner/naturalia
Offerskjepper	31 136 / 1149 tønner 293 sauer	Offer	133 956
Jordegods	53 428	Brudevielse	42 464
Tiende	117 624	Barnedåp	32 556
Øvrig	67 304	Konfirmasjon	21 732
		Begravelse	18 924
		Øvrig	24 548
Til sammen	269 492	Til sammen	274 180

Kilde: *Betænkning angaaende Forslag til en ny Lønningsmaade for geistlige Embedsmænd og Betjente samt motiveret Udkast til Lov om Forandring i Geistlighedens Lønning og hva dermed staaer i Forbindelse*, tabell 31.

Tabell 12.4 viser inntektssammensetningen til geistligheten i Christiania stift etter lønnsoppgavene 1843. I Christiansand utgjorde de visse inntektene kroner 103 300 kroner, og de uvisse 124 400 kroner. I Bergen stift var de visse 122 300 kroner og de uvisse 134 820 kroner. Geistlighets lønn i Trondheim stift bestod av visse 126 000 kroner og uvisse 84 400 kroner. I Tromsø stift var de visse inntektene 111 600 kroner og de uvisse 75 900 kroner. I tillegg kom 2 723 tønner korn. Regner vi disse som bygg, utgjorde kornet til sammen 29 300 kroner.

12.6.4 SAMLET LØNN 1861-1865

Resultatene av inntektsinnberetningene til Kirkedepartementet finner vi i *Statistisk Årbog 1867-1871* og *Efterretninger om geistlige Embeder*. Oversikten er vist i tabell 12.5. I *Statistisk Årbog* er ikke husleiegodtgjørelse i byene inkludert. Det går heller ikke klart frem hva som er tatt med i inntektene.

Tabell 12.5 Geistlighetens inntekt 1865 i kroner, etter bispedømme.

Bispedømmer	Inntekter til sammen	I gjennomsnitt for hver
Kristiania	371 536	2 924
Hamar	154 448	2 664
Kristiansand	277 202	2 616
Bergen	244 444	2 912
Trondheim	232 780	2 948
Tromsø	144 060	2 184
Til sammen	1 424 480	

Kilde: Broch, O. J. *Statistisk Årbog for Kongeriget Norge 1867-1871*, P. T. Mallings Forlagsboghandel, Kristiania 1871, s. 63.

Efterretninger om geistlige Embeder gir lønnsopplysninger om hvert prestekall. Boken er inndelt i fire hovedbolker, etter stift. Det gis ingen aggregert fremstilling. For å komme frem til samlet inntekt årene 1861-1865, har jeg ekstrahert opplysninger fra 489 embeter. Inntektene fordeles ikke som uvisse og visse inntekter etter de skillene som ble etablert i kommisjonsinnstillingen i 1840-årene. Samlet lønn er basert på gjennomsnittet for årene 1861-1865, eller den inntekt embetet stod oppført med ved siste vakans. Samlet lønn, før bolig, utgjorde 1 586 036 kroner årlig 1861-1865. Sammenligner vi med tallene hos Broch, er forskjellen på 161 556 kroner. Broch gir ingen detaljert fremstilling av hvordan tallene er fremkommet. Man kan tenke seg ulike forklaringer. Han kan ha beregnet lønnen ut fra andre definisjoner og kriterier enn det jeg har lagt til grunn for mine beregninger. I beregninger omfatter visse og uvisse inntekter *offerskjeppe, jorddrottlige rettigheter av usolgt gods, jordavgift av solgt gods, tiende, høytidsoffer, betaling for brudevielser, barsedåp, barselskoners innledning, likprediken, jordpåkastelse, konfirmasjon og attester*. Jeg har også tatt med forpaktningavgift. Inntektene av produksjonen på prestegården hører i nasjonalregnskapssammenheng med under jordbrukssektoren. Det som kan regnes som inntekt til prestens lønn, er i de tilfeller gården er bortforpaktet og presten mottar dette som inntekt. Ut fra de opplysningene vi finner i *Efterretninger* var det få gårder, dvs. færre enn ti stykker, som var bortforpaktet i sin helhet. I sum utgjorde denne inntekten i siste del av undersøkelsesperioden 9 000 kroner.

Opplysninger om husleiegodtgjørelse ble gitt for 44 av embedtene. Resultatene presenteres i tabell 12.6. De fleste som mottok husleiegodtgjørelse hørte til i byene. Størrelsen på husleiegodtgjørelsen varierte fra 200 kroner til 1 400 kroner, avhengig av embedet. En kateket mottok mindre i husleiegodtgjørelse enn sogneprest og biskop. I Aadalen prestegjeld, opprettet i 1857, var det ingen prestegård. Som erstatning fikk sognepresten 400 kroner. Kateketembedet i Østre Moland ble opprettet i 1862. Inntil kapellangård ble skaffet mottok kapellannen 320 kroner i husleiegodtgjørelse. Fjotland ble eget prestegjeld i 1857. For avsavn av embetsbolig mottok sognepresten 200 kroner. Prestegjeldet Eid ble opprettet i 1862. Sognepresten mottok 320 kroner som kompensasjon for mangel på prestegård. Opplysningene om størrelsen på godtgjørelse i forbindelse med avsavn av prestegård/embetsbolig finnes for de siste årene av undersøkelsesperioden. Opplysningene vi har er både for byer og landdistrikt, med en overvekt for byene. Geistligheten ble oppfattet som en enhet. I motsetning til andre yrkesgrupper i Norge på 1800-tallet, der det gikk et viktig skille mellom land og by, fantes ikke tilsvarende skille for geistligheten. Derfor er det unaturlig og umulig å etablere et skille mellom by og land når man skal beregne boligens andel av lønnen. Jeg har valgt følgende tilnæringsmåte:

- Husleiegodtgjørelse til biskopene regnes separat basert på opplysninger i gasjelistene og *Storthings Forhandlinger*.
- Bymenighetene behandles separat. Mange av disse embedtene ble etablert i de siste årene av undersøkelsesperioden, slik at det kan gjøres egne beregninger for disse.
- Husleiegodtgjørelsen/avsavn av embetsbolig for de andre geistlige antas å være konstant i perioden, og regnes som et gjennomsnitt av de resterende 29 observasjonene.

Tabell 12.6 Embeter med husleiegodtgjørelse, 1861-1865, i kroner

Embeter	Inntekt	Husleiegodtgjørelse
Fredrikshald	4 740	600
Fredrikshald res.kap	3 492	400
Fredrikstad res.kap	2 096	320
Moss	2 732	800
Vår frelsers menighet, Chr.	11 172	1400
Vår frelsers, res.kap.	6 404	1000
Tredje prest, vår frelsers	4 212	800
Trefoldighets menigh.	11 268	1400
Res.kap, trefoldighetsm.	5 424	1000
Tredje prest, trefoldighetsm	3 972	800
Gamle Asker menigh.	5 056	1000
Grønland menighet	3 628	1000
Res.kap. Grønland menigh.	2 296	600
Bragernes	7 324	1000
Bragernes res.kap	3 420	600
Ådalen	2 252	400
Kongsberg	4 252	400
Kongssvinger kateketemb.	1 400	200
Kragerø	3 400	480
Risør	4 160	320
Risør kateketembete	1 820	220
Østre Moland res.kap	1 800	320
Christiansand	6 560	600
Christiansand res.kap.	4 040	440
Fjotland	1 760	200
Flekkefjord	3 900	240
Kateketembetet i Egersund	1 796	200
Stavanger domkirke	6 764	400
Res. kap St.domkirke	4 140	280
Bergen bispeembete	9 300	1400
Bergen domkirke	8 936	800
Domkirken res.kap	6 180	720
Korskirken sognefall	7 700	800
Korskirken res.kap	5 024	720
Nykirken sognefall	6 376	800
Nykirken res.kap.	3 976	720
Haus res.kap	1 600	320
Førde res.kap.	1 640	400
Ålesund	3 800	320
Sunelven	1 800	320
Molde	3 316	320
Eid	2 020	320
Christiansund kateket	760	320
Trondheim domkirke	7 888	500
Domkirkens res.kap	5 884	500
Vår frues kirke	6 172	500
Res.kap. vår frues kirke	5 104	500
Baklandet sognefall	2 340	400
Verdalen res.kap.	1 720	200
Tromsø bispeembete	9 392	400
Tjøttø	2 680	320
Presteembete i Tromsø	5 488	500
Hammerfest kateket	600	320
Måsø	2 188	320
Nesseby	2 556	400

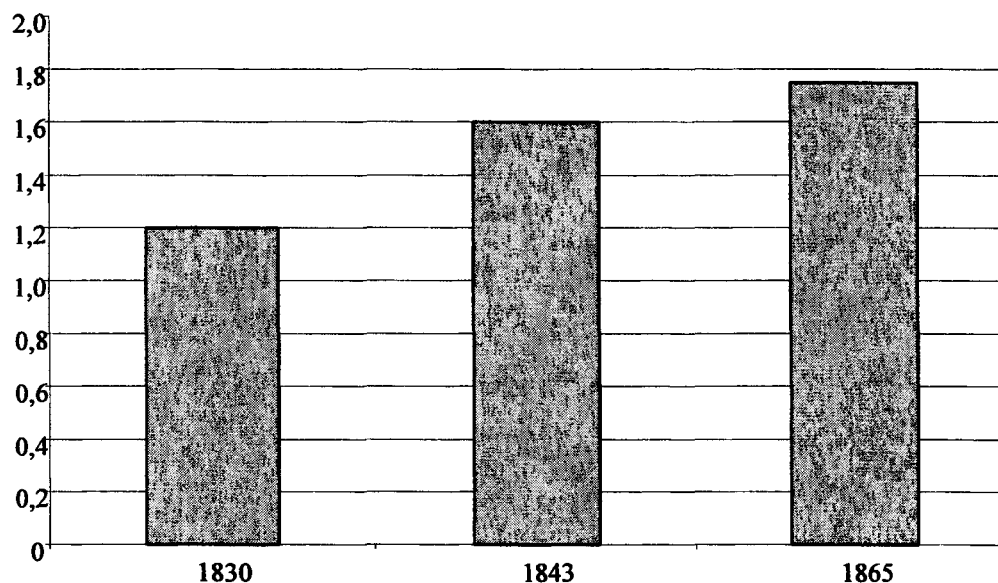
Kilde: Boeck, Torvald, *Efterretninger om geistlige Embeder i Norge*, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1870.

Husleiegodtgjørelsen/avsavn av embetsbolig beregnes til 336 kroner og kommer som et tillegg i lønnen til den enkelte prest. Regner man husleiegodtgjørelse som prosentvis tillegg til inntekten, utgjorde dette 12,7 prosent. Beregningen omfatter da alle embeter vi har slike opplysninger fra, jfr. tabell 12.6.

12.6.5 SAMLET LØNN 1830 - 1865

Opplysninger i det trykte materialet gir til dels den samme informasjonen, men presenteres på ulik måte. Tallene for 1827 skiller ikke mellom uvisse og visse inntekter. Opplysningene for 1861-1865 presenteres i tilknytning til hvert prestekall. *Statistisk Årbog 1867-1871* gir en aggregert fremstilling av lønnsmaterialet 1861-1865, men det skilles ikke mellom uvisse og visse inntekter. Fig. 12.1 presenterer samlet lønn til geistligheten årene 1830, 1843, og 1865.

Fig. 12.1 Samlet inntekt til geistligheten 1830, 1843 og 1865, i millioner kroner

Kilder: Betænkning angaaende Forslag til en ny Lønningsmaade for geistlige Embedsmænd og Betjente, Chr. Grøndahl 1846, Boeck, Torvald, Efterretninger om geistlige Embeder i Norge, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1870.

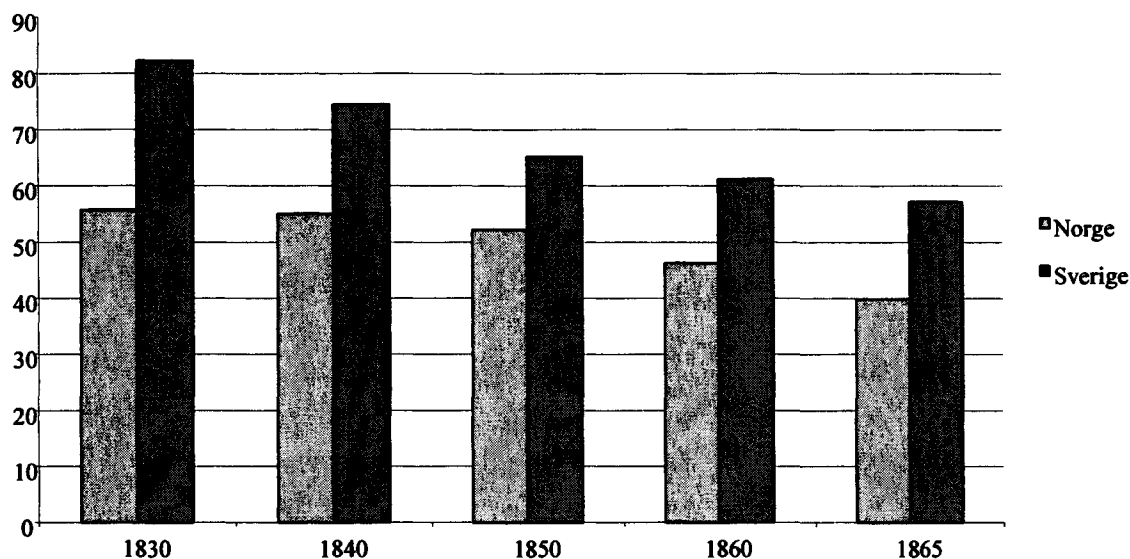
På basis av inntektsopplysninger ekstrahert fra *Departments-Tidende* har jeg beregnet de uvisse inntektene i 1827 til 49 prosent av samlet inntekt. Dette samsvarer med beregningene for 1843. Jeg har forutsatt at de uvisse inntektene utgjorde den samme andelen hele perioden.

Mellom benchmark årene har jeg opplysninger om utviklingen i antall prester. Videre har jeg forutsatt at gjennomsnittslønnen har utviklet seg lineært. Deretter har jeg justert den uvisse inntekten for prisbevegelser ved hjelp av konsumprisindeksen utarbeidet av Ola H. Grytten. Som tillegg kommer verdien av bolig, fastsatt til 336 kroner for hele perioden. Sammenligner vi beregningene for 1830, 1843 og 1865, finner vi at samlet inntekt økte med knapt 50 prosent fra 1830 til 1865. I samme periode økte antall geistlige med rundt 30 prosent. I kommisjonsinnstillingen av 1846 pekte man nettopp på mulighetene for at inntektene i 1827 var for lavt satt. Befolkningsveksten i perioden ledet til økt etterspørsel etter geistlighetens tjenester.

12.7 NORSKE OG SVENSKE RESULTATER

I figur 12.2 har vi sammenlignet den norske statistikken med den svenske med hensyn til statskirkens andel av kommunale tjenesters BNP-bidrag.

Fig.12.2 Statskirkens prosentvise andel av kommunale tjenester, i Norge og Sverige, 1830, 1840, 1850, 1860 og 1865

Kilde: Krantz, Olle, *Historiska nationalräkenskaper för Sverige: Offentlig verksamhet 1800-1980*, Lund 1987, s. 82, s. 178-179.

Konklusjonen er, at statskirken utgjorde en større del av svenske kommunale tjenester enn det vi finner for Norge. I Norge utgjorde statskirken rundt 55 prosent av det kommunale BNP-bidraget i 1830 og 40 prosent i 1865, mens tilsvarende tall for Sverige var over 80 prosent og knapt 60 prosent.

12.8 KONKLUSJONER

Undersøkelsen bekrefter at statskirken utgjorde en stor, usynlig offentlig sektor på 1800-tallet. Samlet lønn i 1830 var 1,2 millioner kroner, 1843 knapt 1,6 millioner kroner og i 1865 knapt 1,8 millioner kroner. Prestenes inntekter kom inn i form av visse og uvisse inntekter, som ble utredet etter en rekke gamle lover og forordninger. Selv i samtiden var det vanskelig å få full oversikt over geistlighetens inntekter. Inntektsgrunnlaget var på mange måter lik de sportulerende embetsmennene. Trolig var avhengigheten av befolkningen større når det gjaldt geistligheten, i og med at deler av inntekten kom inn som frivillig offer.

Til tross for kritikk mot de eksisterende lønnsforhold, var lønnssystemet det samme også på slutten av 1800-tallet. Et hovedargument mot overgang til fastlønn over statskassen, var kirkens uavhengige rolle og den fare for vilkårlighet fra statens side som en endring i lønnssystemet ville medføre. Lønnssystemet gjenspeiler derfor like mye strukturene i bondesamfunnet, som ønske om en uavhengighet stilling i samfunnet.

KAPITTEL 13

OFFENTLIGE TJENESTER INNENFOR RAMMEN AV HISTORISKE NASJONALREGNSKAPER

13.1 INTRODUKSJON

I dette kapittelet presenteres resultatene fra beregningene av de kommunale tjenestene i kapitlene 9-12. Målet er å sammenligne landkommunenes, byenes, amtenes og statskirkens BNP-bidrag. Deretter sammenlignes statskirken, undervisning, administrasjon og helse- og sosial. Skjer det endringer mellom nivåene og de enkelte tjenestene? I likhet med behandlingen av de statlige tjenestene i kapittel 8, sees de kommunale tjenesters andel av BNP i forhold til den offisielle statistikken som starter med året 1865.

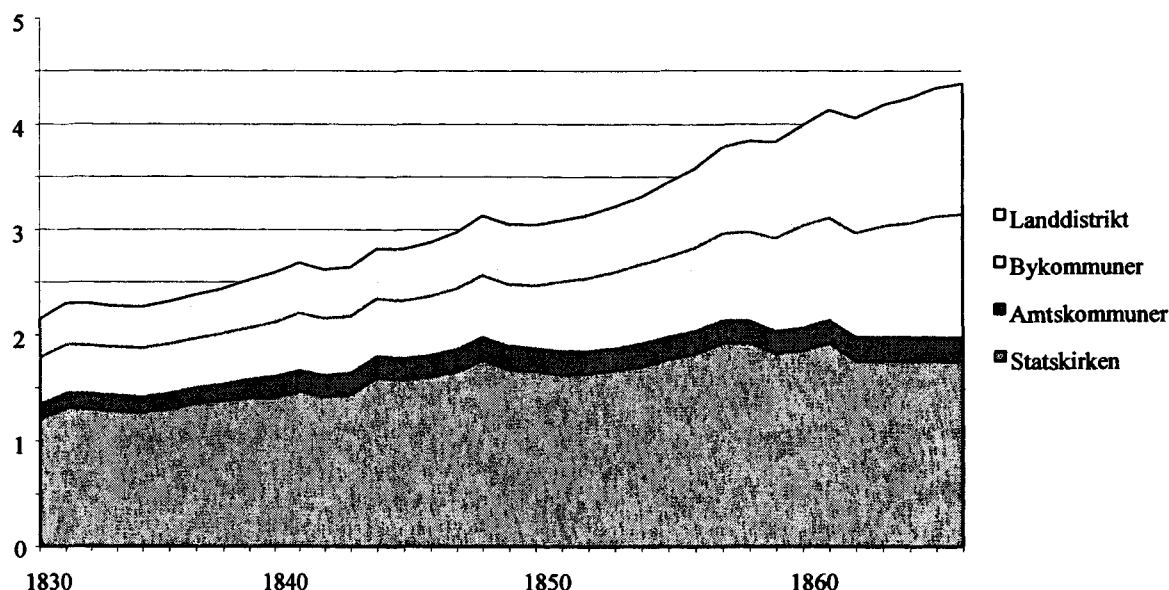
Offentlige tjenester omfatter statlige og kommunale tjenester. Hva viser de nye resultatene sammenlignet med SSBs tall? Ved å knytte de nye beregningene sammen med de offisielle tallene etter 1865 er det mulig å studere offentlig forvaltning i et mer langsiktig perspektiv. Skjer det et paradigmeskifte i norsk økonomi frem mot 1910? Som del av prosjektet om sammenlignbare nordiske historiske nasjonalregnskaper settes den norske statistikken i et nordisk perspektiv.

Offentlig virksomhet på 1800-tallet var svært forskjellig fra offentlig virksomhet i dag. Perioden 1830-1865 faller inn under overgangen fra det førindustrielle til det industrielle samfunn, fra agrarøkonomi til pengeøkonomi. Offentlig virksomhet var blant annet kjennetegnet ved at noen oppgaver ble løst direkte av befolkningen, slik at regnskaper ikke gjenspeiler det offentlige engasjement. Hvordan kan nasjonalregnskapsrammen brukes på en periode og en næringsgruppe som på flere måter skiller seg fra dagens samfunn?

13.2 KOMMUNALE TJENESTER

Beregningene i kapitlene 9-12 omfatter kommunale tjenester knyttet til administrasjon, undervisning, helse og sosial og statskirken. Som vist i figur 13.1, steg kommunale tjenesters BNP-bidrag i nominelt beløp fra over to millioner kroner i 1830 til 4,4 millioner kroner i 1865.

Fig. 13.1 Kommunale tjenesters BNP-bidrag 1830-1865, i løpende priser, i millioner kroner,

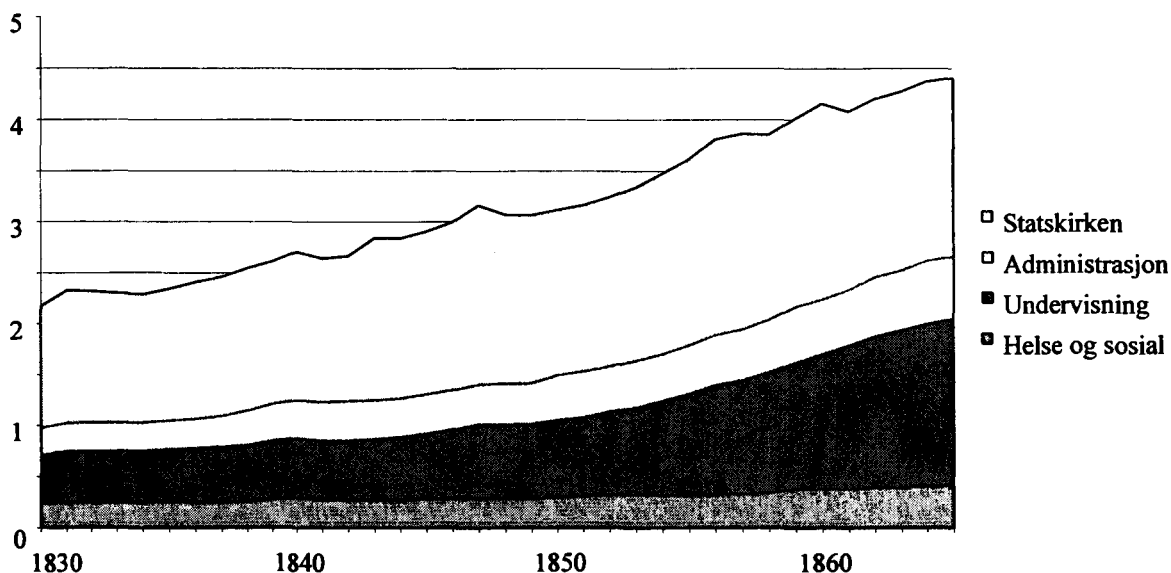
Kilde: Egne beregninger.

Statskirken dominerte med 55,2 prosent av det kommunale BNP-bidraget i 1830, fulgt av byene med 20,4 prosent, landkommunene 17,9 prosent, og amtene 6,4 prosent. I 1865 var de kommunale tjenestene sammensatt på følgende måte: statskirken 39,7 prosent, landkommunene 28,7 prosent, byene 26,4 prosent, og amtene 5,2 prosent. Statskirken utgjorde dermed en mindre del av det kommunale BNP-bidraget i 1830 enn i 1865, men var den største tjenesten i hele perioden.

Studerer vi utviklingen innen det enkelte nivå, dominerte undervisning i landdistriktene med over 90 prosent i hele perioden. I byene var administrasjon størst i 1830 med 42,3 prosent. Undervisning og helse- og sosial var jevnstore og utgjorde henholdsvis 28,2 og 29,5 prosent. I 1865 var administrasjon fremdeles størst med 39,3 prosent, fulgt av undervisning med 38,4 prosent. I amtskommunen var helse og sosial den største tjenesten i 1830 med over 60

prosent, mens administrasjon utgjorde resten. I 1865 var administrasjon størst med nesten 50 prosent, fulgt av helse og sosial med 40 prosent. Hvordan var så forholdet mellom tjenestene, dersom man ser bort i fra den administrative inndelingen?

Fig.13.2 Kommunalt BNP-bidrag inndelt etter tjeneste 1830-1865, i løpende priser, i millioner kroner

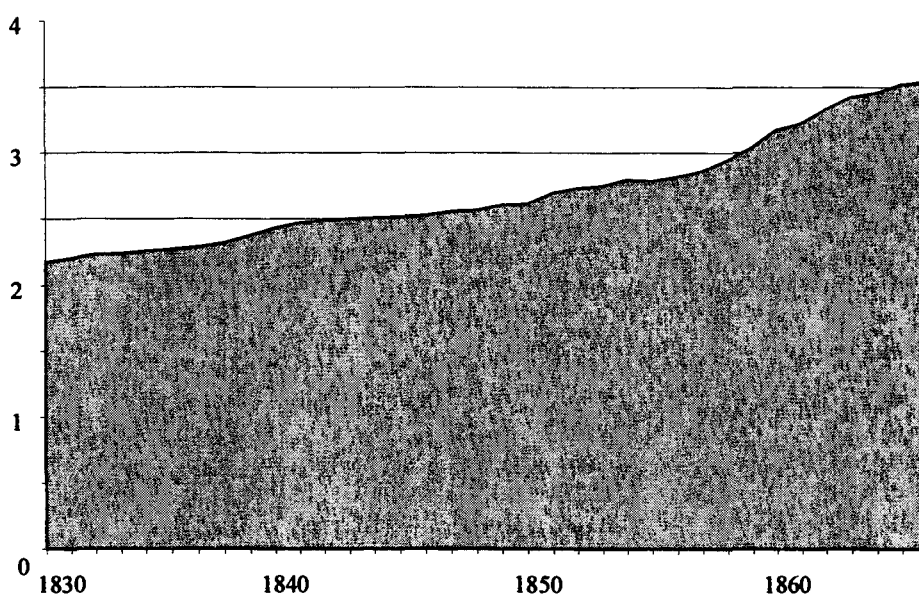

Kilde: Egne beregninger

I 1830 utgjorde statskirken 55,2 prosent av det kommunale BNP-bidraget, undervisning 22 prosent, administrasjon 12,1 prosent og helse og sosial 10,7 prosent. I 1865 var statskirkens andel 39,7 prosent, undervisning 37,3 prosent, administrasjon 13,9 prosent, og helse og sosial 9,1 prosent. Undersøkelsen viser dermed at det skjer endringer i tjenestesammensetningen i det enkelte nivå, mellom de ulike nivåer og mellom tjenestene. Selv om statskirken var den største kommunale tjenesten i hele perioden, ble dens andel redusert. I 1865 hadde undervisning nesten tatt igjen statskirken. Ser vi på den administrative inndelingen var statskirken fremdeles klart størst i 1865, mens landkommuner og byer var omtrent like store. Amtets plassering var omtrent det samme i 1865 som i begynnelsen av undersøkelsesperioden. I landdistriktene skjer det små endringer i sammensetningen av tjenestene, mens man i amtskommunene ser en forskyvning fra en tjenesteproduksjon dominert av helse- og sosial til administrasjon. Byene opplevde en tilnærming mellom administrasjon og undervisning. Er det på basis av disse observasjonene grunnlag for å hevde at det er en annen kommunal sektor man møter i 1865 enn i 1830? I og med at det skjer

forskyvninger mellom nivåer, tjenester, og innenfor det enkelte nivå, kan man svare positivt på dette spørsmålet. Særlig et trekk bekrefter dette, nemlig statskirkens reduserte rolle. Statskirkens plass var på mange måter symbolet på det førindustrielle samfunnet. Som vi har vist i kapittel 12, og som også blir utdypet i kapittel 14, var statskirkens tjenesteyting karakterisert med tette, personlige bånd til befolkningen. Dette gjenspeiler seg i geistlighetens inntekter, både sammensetning og måten de ble samlet inn på. En reduksjon i denne tjenestens relative andel indikerer en modernisering av kommunale tjenester, først og fremst knyttet til undervisning. Samtidig utgjorde kommunale tjenester en mindre andel av BNP i 1865 enn i 1830, med henholdsvis 0,9 prosent og 1,3 prosent.

Fig. 13.3 Kommunale tjenesters BNP-bidrag 1830-1865, i 1830-priser, i millioner kroner

Kilde: Figuren er basert på egne beregninger.

Figur 13.3 viser samlet lønn til ansatte i kommunale tjenester 1830-1865, i faste priser. Den årlige veksten i undersøkelsesperioden var 1,4 prosent. Den årlige veksten 1830-1840 var 1,3 prosent, 1840-1850 0,9 prosent og 1850-1860 1,8 prosent.

13.3 LØNN I KOMMUNALE TJENESTER 1865: NYE OG OFFISIELLE TALL

De offisielle nasjonalregnskapstallene for kommuneforvaltningen i 1865 viser at fire millioner kroner gikk til lønninger og pensjoner.⁵¹¹ Mangelfull informasjon om kilder og metode gjør det vanskelig å kommentere tallene. De nye beregningene er på 4,4 millioner kroner, og dermed innenfor de feilgrensene på +/- 20 prosent som SSB selv opererer med. Resultatet er således svært interessant. Mine beregninger er i stor grad fremkommet på basis av yrkesspesifikke undersøkelser. På den måten har jeg frigjort meg fra tradisjonelle kilder som folketellinger og aggregert regnskapsmateriale, nettopp for å sikre et best mulig resultat. En slik tilnærming er i prinsippet også den eneste muligheten til å identifisere enkelttjenester, samt å beregne samlet verdi for tjenestenes BNP-bidrag, i en periode der regnskapene ikke gir et representativt bilde av omfanget av tjenesteytingen. I de offentlige undersøkelsene er ikke tjenestene spesifisert, slik at tallet representerer ansatte i kommunalforvaltningen som helhet, uten at det er mulig å hente ut mer detaljert informasjon. Dermed vet vi ikke hvordan mine tall for undervisning, helse- og sosial osv. stemmer overens med de offisielle tallene. Vi vet heller ikke noe om forholdet by, landdistrikt og amt.

13.4 OFFENTLIGE TJENESTER

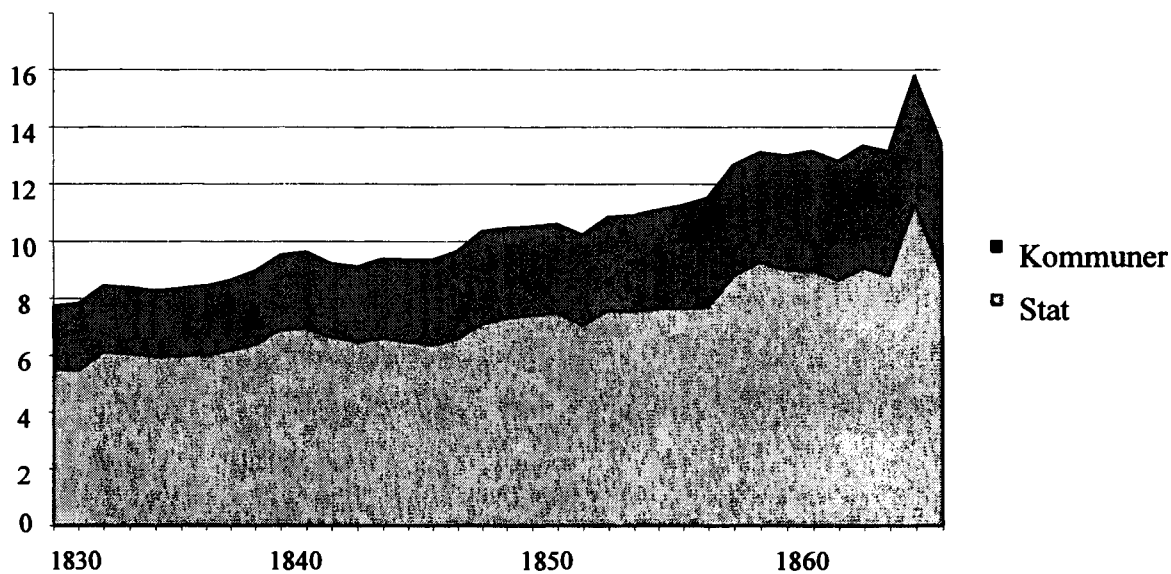
Figur 13.4 viser at offentlige tjenesters BNP-bidrag i nominelle priser steg fra 7,6 millioner kroner i 1830 til 13,6 millioner kroner i 1865.⁵¹² Den årlige veksten i hele perioden var 1,3 prosent.

---

⁵¹¹ Bjerke, Juul, *Langtidslinjer i norsk økonomi 1865-1960*, Samfunnsøkonomiske studier 16, Statistisk sentralbyrå, Oslo 1966, s. 124-125.

⁵¹² I dette beløpet er statskirken med.

Fig. 13.4 Offentlige tjenesters BNP-bidrag 1830-1865, i løpende priser, i millioner kroner

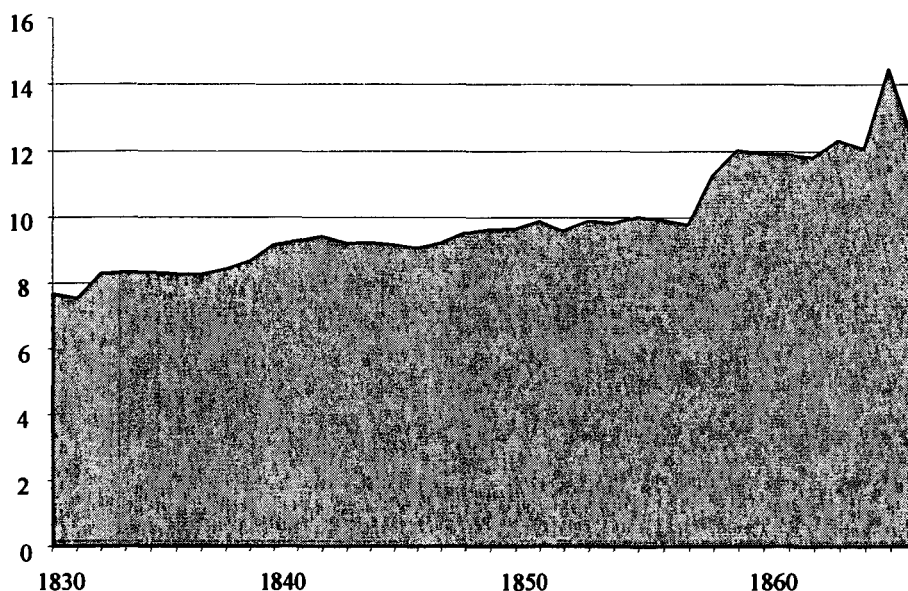

Kilde: Egne beregninger

Staten dominerte offentlige tjenester med rundt 72 prosent i 1830 og 68 prosent i 1865. Trekker vi utviklingslinjene fremover, ser vi at i 1960 fordelte lønnsutgiftene seg med halvparten hver på stat og kommune.⁵¹³

⁵¹³ Bjerke, Juul, *op.cit.*, s. 118-119.

Fig. 13.5 Offentlige tjenesters BNP-bidrag i 1830-1865, i 1830-priser, i millioner kroner

Kilde: Figuren er basert på egne beregninger

Den årlige veksten i perioden 1830-1840 og 1850-1860 var like stor med 1,9 prosent, mens veksten i perioden 1840-1850 var 0,6 prosent. Sammenligner vi veksten i kommuner og stat, ser vi at de statlige tjenestene opplevde en sterkere årlig vekst 1830-1840 enn kommunene, og at veksten i denne perioden var sterkere enn seinere perioder. I de andre periodene var årlig vekst i statens og kommunenes tjenester nær identisk.

De offisielle tallene oppgir samlet lønn for stat og kommune i 1865 til 11 millioner kroner.⁵¹⁴ De nye beregningene ligger knapt 24 prosent over de offisielle tallene. Feilgrensen er dermed større enn det byrået selv vurderte som sannsynlig.

”Før århundreskiftet er grunnlagsstatistikken svært mangelfull på flere områder, og omkring 1865 er en maksimal feilgrense på pluss minus 20 prosent neppe for pessimistisk vurdert. Det er grunn til å presisere at vi her snakker om maksimale feilgrenser, som i bunn og grunn er subjektive anslag. De faktiske feil kjenner vi naturligvis ikke, men i alminnelighet har vi grunn til å tro at de er mindre enn de maksimalt mulige feil.”⁵¹⁵

Det er som nevnt tidligere vanskelig å kommentere avvikene, fordi resultatet kun presenteres i forhold til statlig forvaltning, inndelt som sivile og militære, og kommunal forvaltning. De

⁵¹⁴ *Ibid.*, s. 116-117.

⁵¹⁵ *Ibid.*, s. 21.

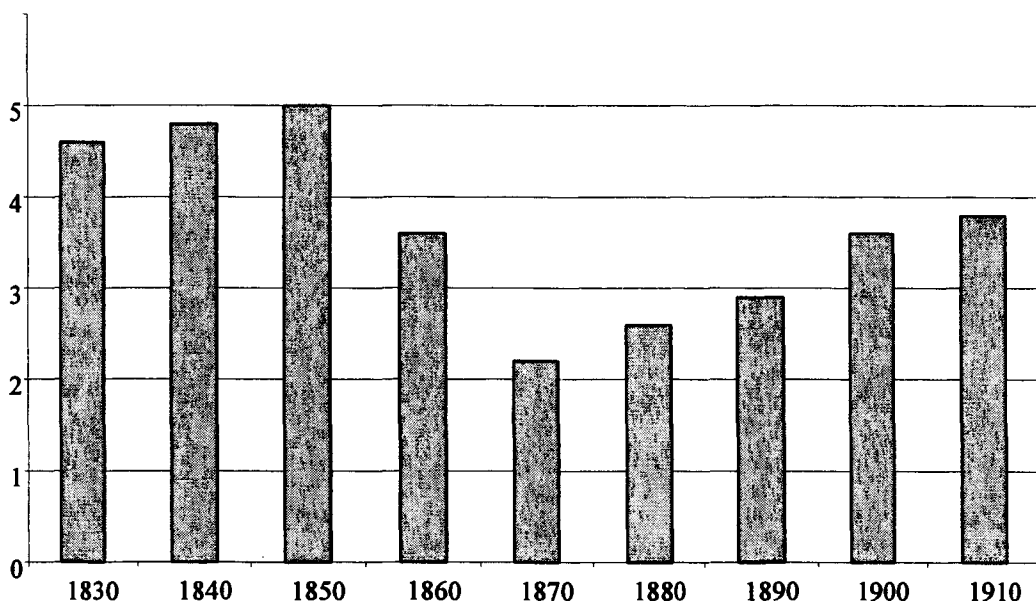
nye beregningene innebærer imidlertid ingen vesentlig endring i oppfattelsen av offentlig forvaltnings andel av verdiskapningen som de offisielle tallene har etablert. Nyhetsverdien kan imidlertid oppsummeres på følgende måte:

- Tallene er empirisk dokumentert.
- Serier er etablert for de enkelte tjenestene.
- De ulike administrative nivåer er behandlet separat.
- Seriene omfatter en periode som ikke har vært underlagt tilsvarende undersøkelser tidligere, og representerer således et førstegenerasjonsarbeid for årene frem til de offisielle tallene starter i 1865.

13.5 ET PARADIGMESKIFTE?

Kan man ved å kombinere nye tall for offentlig forvaltnings BNP-bidrag med de offisielle tallene etter 1865 identifisere et paradigmeskifte i norsk økonomi frem mot 1910, i forhold til offentlig forvaltnings rolle i norsk økonomi?

Fig.13.6 Offentlig forvaltning, i prosent av BNP, 1830-1910

Kilde: Bjerke, Juul, *Langtidslinjer i norsk økonomi 1865-1960*, Samfunnsøkonomiske studier 16, SSB, Oslo 1966, s. 116-119.

Figur 13.6 viser offentlig forvaltning i prosent av BNP hvert tiår fra og med 1830 til og med 1910. Tallene for årene 1830-1860 er nye, fremkommet i denne undersøkelsen, mens tallene

1870-1910 er de offisielle. Som vi ser, kan det være grunnlag for å hevde at offentlig forvaltning endret rolle i norsk økonomi i perioden 1830-1910. Offentlig forvaltning utgjorde en større del av BNP i første halvdel av 1800-tallet enn i siste halvdel. Dette kan tolkes slik, at det offentliges rolle var mer knyttet til forutsetningene for industrialisering, enn selve industrialiseringen.⁵¹⁶ Dette argumentet blir utdypet i kapittel 14. På den andre siden er det viktig å understreke at når de nye resultatene ligger over de offisielle tallene for 1865, er det rimelig å anta, at de offisielle tallene også etter 1865 for lave. Dermed må offentlig forvaltnings BNP-bidrag 1870-1910 oppjusteres. Tallene for 1850, 1860 og 1865 er fremkommet etter samme beregningsmetode. Den nedgangen vi ser fra 1850 til 1860 er således ikke konsekvens av endring i beregningsmetoder eller forholdet mellom nye og eldre resultater, slik at det overordnede inntrykk med fall i BNP-bidraget etter 1850 er korrekt, men at fallet ikke er så dypt, som tallet i 1870 indikerer.

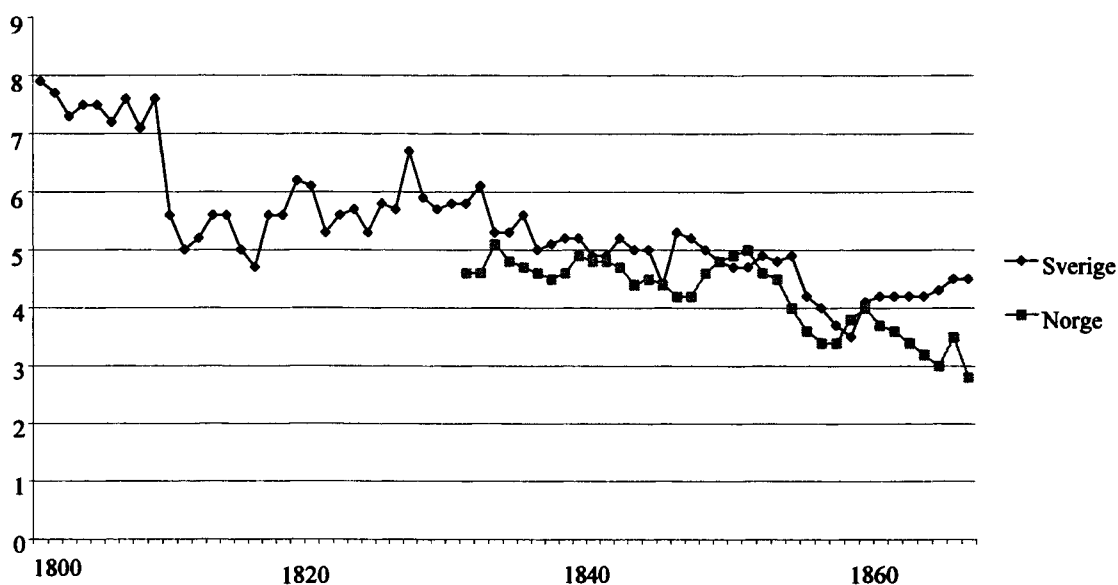
13.6 OFFENTLIG FORVALTNING I HNN OG NHNA

Også i Sverige utgjorde de kommunale tjenestene en liten del av landets verdiskapning 1830-1865 med 1,6 prosent i 1830 og 1,4 prosent i 1865. Sammenligning av de offentlige tjenestenes BNP-bidrag i Sverige og Norge i figur 13.7, viser at situasjonen i 1830 og 1865 er den samme, nemlig at offentlige tjenester utgjorde en større del av landets verdiskapning i vårt naboland. Vi ser også at andelen ble redusert i løpet av perioden, fra 5,8 prosent i 1830 til 4,9 prosent i 1865 i Sverige, og fra 4,6 prosent til 2,8 prosent i Norge.

---

⁵¹⁶ Med industrialisering menes overgangen fra det førindustrielle samfunn til det industrielle samfunn, som gjerne knyttes til industrietableringer fra 1840-årene av.

Fig.13.7. Offentlige tjenester i prosent av BNP, Sverige og Norge, 1800-1865

Kilder: Krantz, Olle, *Historiska Nationalräkenskaper för Sverige: Offentlig verksamhet i Sverige 1800-1980*, Lund 1987, s. 178-179, Krantz, Olle, *Swedish Historical National Accounts 1800-1998 – Aggregated Output Series*, preliminary version, 2001, s. 12-13.

Dersom de finske tallene skal tas med i sammenligningen, må det gjøres visse justeringer. Homogene serier oppnås ved at statskirken trekkes ut av norske og svenske tall, og at kapitalslitet inkluderes. I Finland utgjorde offentlige tjenester fem prosent av BNP i 1865. Tilsvarende tall for Sverige var fire og for Norge 3,1 prosent.

Med utgangspunkt i figur 13.7 er det særlig to forhold som må kommenteres.

- Offentlige tjenester utgjør en mindre del av landets samlede verdiskapning i Norge enn i Sverige i store deler av perioden, bortsett fra årene 1840, 1849, 1850, 1857 og 1858.
- Utviklingsforløpet fra og med 1859 er forskjellig i de to land, der offentlige tjenester i Sverige utgjør en stigende del av BNP, mens utviklingen er motsatt i Norge.

Tjenestesammensetningen i offentlige tjenester var forskjellig i de to land. Som vi ser i tabell 13.1, utgjorde militærvesenet og statskirken en større del av henholdsvis de statlige og de kommunale tjenestene i Sverige. I 1865 utgjorde således militærvesenet 50 prosent av de statlige tjenestene i Sverige, mens tilsvarende tall for Norge var vel 34 prosent. En oversikt i

Statistisk Årbog for 1867 viser at mens det var 520 geistlige embeter i Norge, var det 2 300 slike embeter i Sverige.⁵¹⁷ Det var ikke sammenfall i lovendringer, som innføring av obligatorisk skole i Norge fra 1827, og tilsvarende lov i Sverige fra 1842. De svenske beregningene tar i større grad utgangspunkt i utgiftsposter i aggregert regnskapsmateriale, eller prosentfordeling i utgiftsposter for en seinere periode, som brukes på den aktuelle perioden. Kalkulasjonene i den norske undersøkelsen baserer seg mer på yrkesspesifikke undersøkelser. En konsekvens kan være at mindre yrkesgrupper faller utenfor. I den svenske undersøkelsen er det større muligheter for at beregningene omfatter mer enn lønn.

Tabell 13.1 Sammensetningen av statlige og kommunale tjenester i Sverige og Norge, i 1865

Tjeneste	Sverige		Norge	
	Stat	Kommune	Stat	Kommune
Administrasjon	46,4 3,5*	15,7	56,7	13,9
Militærvesen	50,1		34,3	
Undervisning		21,5	4,9	37,3
Helse- og sosial		5,2	4,1	9,1
Statskirken		57,6		39,7

*De svenske tjenestene har ikke samme inndeling som de norske. I kolonnen administrasjon finnes dermed *hovstat* og *civila stater*.

Kilde: Krantz, Olle, *Historiska Nationalräkenskaper för Sverige: Offentlig verksamhet i Sverige 1800-1980*, Lund 1987

Norge opplevde en større vekst i BNP i hele perioden under ett sammenlignet med Sverige, med 185,9 prosent mot 162,3 prosent. I perioden 1859-1865 vokste BNP i Norge samlet med 34,9 prosent, og i Sverige med 13,6 prosent. I samme periode var samlet vekst i tjenester i Norge 2,4 prosent og i Sverige 22,1 prosent.⁵¹⁸ I Sverige fikk man endringer i kommunal administrasjon i 1860-årene. I Norge kom de fleste byetableringer i tiåret før 1860, i tillegg til at større administrative endringer kom med innføringen av Formannskapslovene i 1837. Dermed var de sentrale trekkene tjenestetilbudet i stor grad på plass og utbygd før 1860-årene.

⁵¹⁷ Antall geistlige i Sverige er fremkommet med å dividere samlet inntekt på gjennomsnittsinntekt. Se Broch, O. J., *Statistisk Årbog 1867-1871*, Kristiania 1871, s. 62-63. I Olle Krantz' fremstilling er antall geistlige i Sverige i 1860 3 021 og i 1870 2 659.

⁵¹⁸ Utgangspunktet er nominelle tall.

Sammenligner vi utviklingsforløpet med statens ordinære utgifter i perioden, ser vi at det er en liten nedgang fra 1859 til 1865.⁵¹⁹ Dermed er det samsvar i utviklingen mellom de ordinære statsutgiftene og statlige tjenesters BNP-bidrag. I forhold til kommunale tjenester har vi god statistikk for statskirken 1861-1865 og undervisningsvesenet fra og med 1861. Administrasjon og helse- og sosial er mer usikre. Sammenligning av bykommunenes regnskapsposter i *Amtmannsberetningene* som omfatter administrasjon med mine beregninger viser at det kan være grunnlag for å oppjustere de nye tallene for årene 1861, 1862, 1863, 1864 og 1865 med henholdsvis 9 000 kroner, 22 000 kroner, 37 000 kroner, 34 000 kroner og 46 000 kroner. Gjør vi samme tilnærming i forhold til landkommuner finner vi at det også her kun er snakk om mindre endringer, som i 1859 (1 000 kroner) og i 1864 (5 000 kroner). Tilsvarende tilnærming lar seg ikke gjøre i forhold til de amtskommunale administrasjonsutgiftene, fordi fengselsbygging kom inn som en stor utgiftspost i denne perioden, og gir dermed ikke noe representativt bilde av utviklingen. Sammenstiller vi helse- og sosial i bykommunene, med inntektene til fattigvesenet, kan vi gjøre følgende oppjusteringer: 1860 3 000 kroner, 1861 42 000 kroner, 1862 28 000 kroner, 1863 33 000 kroner, 1864 30 000 kroner og 1865 40 000 kroner. Regnskapene gir grunnlag for mindre justeringer i det kommunale BNP-bidraget med 1858 som utgangspunkt. Dermed kan ikke fallet i det offentlig forvaltnings bidrag til BNP forklares med at de nye beregningene ikke har fått med endringer i kommunal tjenesteyting etter 1858. Beregnet på denne måten gir det heller ikke utslag i det kommunale BNP-bidraget i 1865. Det er en absolutt vekst i offentlige tjenester i perioden, fra 7,6 millioner kroner i 1830 til 13, 6 millioner i 1865.

13.7 HISTORISK NASJONALREGNSKAP SOM RAMME FOR OFFENTLIG VIRKSOMHET

HNA er på mange måter både en løs og en fast ramme. Dette ser vi i det svenske nasjonalregnskapsarbeidet som er karakterisert ved at større og større deler av offentlig virksomhet blir inkludert i beregningene. Arbeidet utført av Erik Lindahl m.fl. i 1930-årene omfattet ikke geistlighetens uvisse inntekter og heller ikke den delen av militærvesenets inntekter som ble utredet direkte av befolkningen. Disse delene av offentlig tjenesteproduksjon ble tatt med i Olle Krantz' arbeid i 1980-årene.

---

⁵¹⁹ Hodne, Fritz, *Stortingssalen som markeds plass. Statens grunnlagsinvesteringer 1840-1914*, Universitetsforlaget 1984, s. 310.

Har denne undersøkelsen en snevrere definisjon av offentlige tjenester enn det som er nødvendig? Dette spørsmålet omfatter to forhold: tjenestene i næringsgruppen, og definisjonen av offentlig virksomhet. Ser vi på omfanget av de tjenester som faller inn under næringsgruppen kan spørsmålet besvares både med ja og nei. Ja-siden av spørsmålet viser til at jeg i prinsippet kunne ha gjort beregninger for alle deler av offentlig virksomhet, som da representerer en institusjonell inndeling. En slik tilnærming er ikke i samsvar med undersøkelsens formål. Jeg har latt administrative stillinger høre til den næringen de har administrasjon eller kontroll over. Renovasjon omfatter kun feiervesenet. Nei-siden av spørsmålet viser til at jeg har tatt med tjenester som kan utelates, fordi de er næringsklassifisert på forskjellige måter i NHNA. Dette gjelder statskirken og den delen av skolevesenet som var omgangsskoler. I tillegg har jeg latt skoler ved bruk og verk falle inn under det offentlige skolevesen og beregnet verdien av vaktholdet in natura. Næringsgruppe 14 *Offentlig forvaltning* i HNN har et utvidet innhold i forhold til tilsvarende næringsgruppe i dagens nasjonalregnskap som kun omfatter administrasjon og forsvar.

Spørsmålet om undersøkelsen har en mer begrenset definisjon av begrepet offentlig virksomhet enn nødvendig, kan også besvares med ja og nei. Ja-siden viser til at jeg ikke har beregnet verdien av den delen av offentlig tjenesteproduksjon som ble utført av valgte ombud. Dermed får man i prinsippet et brudd i utviklingen etter som disse ble fastlønnede stillinger. Jeg har ikke beregnet verdien av den delen av fattigvesenet som ble utført som legd, men gir i stedet en oversikt over størrelsen på den, og antyder også hvor stor del som kan regnes som lønn. Produksjonen på embetsgårdene regnes ikke som inntekt, men inngår i næringsgruppen *Jordbruket*. Argumenter på nei-siden er at beregningene omfatter tjeneste- og embetsmennenes inntekter som ikke er synlige i de offentlige regnskapene, i tillegg til bolig og andre emolumenter.

Det er rom for tolkninger om hva som kan oppfattes som offentlig virksomhet på 1800-tallet. I de tilfeller der deler av lønnen gikk over stats- og kommunekassene, må resten av inntekten også regnes inn under det offentlige, i og med at denne delen var knyttet opp mot de oppgavene som ble finansiert av de offentlige kassene. En eller annen form for betaling må kunne dokumenteres, enten den var i naturalia, penger eller en kombinasjon av disse.

Jeg har lagt vekt på at lønnen i sin helhet skal tilfalle det området som bidro med hovedtyngden av lønnsutgiftene. På den måten blir det mulig å etablere tall for antall

heltidssysselsatte og dermed gjennomsnittlig årslønn. Dette innebærer imidlertid at de enkelte områdene ikke får full uttelling for sin innsats. Med amtskommunen som eksempel ser vi følgende:

- Tjenesteytingen innen justis- og politi faller inn under staten fordi statlige tjeneste- og embetsmenn stod for utføringen av disse oppgavene.
- Jordmortjenesten var delt mellom landdistriktene og amtet. Undersøkelser viser at landdistriktene bidro med hovedtyngden av lønnen, slik at tjenesten tilfaller landdistriktene.

På den andre siden er vakholdet over arrestanter tillagt amtet, men det kan diskuteres om dette er en tjeneste som hørte til landdistriktene. Utgiftene ved amtstinget er ført som lønn, selv om posten også inneholdt andre elementer. Det samme gjelder for vaksinasjonsutgiftene som også er ført som lønn.

Et like viktig spørsmål er om det er samlet lønn jeg har beregnet, dvs. om alle yrkesgrupper er representert. Problemstillingen er aktuell, fordi jeg i hovedsak har en tilnærming fra sysselsettingssiden, og offisiell lønnsstatistikk omfattet som oftest kun overordnede stillinger, eller de yrkesgruppene som var fokus for utredningen. Hadde tilnærmingen derimot vært fra regnskapssiden ville problemstillingen vært om beregningene omfattet *mer enn* lønn til ansatte i stat og kommune. For institusjonene omfatter lønnsopplysningen alle ansatte, fra gangkoner til direktører. Et unntak er enkelte skoleslag, der vi kun har informasjon om lærere. Her gir imidlertid opplysninger fra 1837 oss muligheten til å beregne lønnsandelen til andre ansatte. Innen statsadministrasjonen har jeg analysert også poster som ikke utelukkende inneholder lønn, og på den måten identifisert lønn til kontorpersonale, rorkarer osv. For presteembeter er det trolig bruttoinntektene som er oppført. Det innebærer at i de tilfeller presten dekker kontorutgiftene, vil dette beløpet uttrykke lønn til betjenter innen statskirken. Tilsvarende gjelder også for stillinger innen kommunesektoren, som arrestforvarere. Her gikk deler av inntekten til å dekke utgifter til forskjellige assistenter.

13.8 OPPSUMMERING

De nye resultatene ligger over den 20 prosent grensen SSB selv har vurdert som mulig feilmargin. Undersøkelsen bekrefter at de offisielle tallene etter 1865 bør revurderes.

Offentlig forvaltnings BNP-bidrag utgjorde en mindre del av BNP i Norge i 1865 enn i Sverige og Finland. En hovedforklaring i forhold til Sverige er at militærvesenet og statskirken utgjorde en større del av offentlige tjenester enn i Norge.⁵²⁰

Nasjonalregnskapsrammen brukt på en periode som ligger dels 150 år bakover i tid er ikke uproblematisk. Individuelle valg og vurderinger har til en viss grad betydning for resultatet, fordi offentlig virksomhet på 1800-tallet er svært forskjellig fra slik vi oppfatter offentlig virksomhet i dag. Vår forståelse kan derfor ikke umiddelbart brukes på 1800-tallets historie. Bruk av samtidskilder, åpenhet og diskusjon omkring begrepet offentlige tjenester, og sammenligning med tilsvarende arbeider i de andre nordiske land og Nederland, gjør det mulig å kalkulere offentlige tjenesters BNP-bidrag. Problematikken blir tatt opp i sin bredde i kapittel 14, samtidig som resultatene presentert i kapitlene 8 og 13 settes i en analytisk ramme.

---

⁵²⁰ På basis av inndeling er det ikke mulig å gjøre tilsvarende sammenligning med de finske tallene.

KAPITTEL 14

OFFENTLIG VIRKSOMHET PÅ 1800-TALLET: FRA AGRARØKONOMI TIL PENGEØKONOMI

14.1 INTRODUKSJON

På 1800-tallet var grensene mellom private, kommunale og statlige oppgaver uklare. Offentlige oppgaver ble ofte løst uten direkte forbindelse verken med stat eller kommune. Lønn er utgangspunktet for BNP-beregningene. Lønssystemene gjenspeiler på en god måte hovedtrekkene ved offentlig virksomhet, og forteller også mye om det offentliges rolle i moderniseringsprosessen, dvs. da landet beveget seg fra et agrarsamfunn til et industrisamfunn. Agrarøkonomi og pengeøkonomi henspiller nettopp til denne prosessen. Med agrarøkonomi menes, når ordet settes i sammenheng med offentlige tjenester, at disse ble utført innenfor rammen av det førindustrielle samfunn, dvs. oppgaver ble løst uten direkte innblanding fra det offentlige, noe som blant annet innebar at kontakten mellom det offentliges representant og befolkningen var basert på tette og personlige bånd. Betaling for tjenester kunne skje direkte til tjeneste- eller embetsmannen, og var gjerne i form av både varer og penger. Det fantes heller ikke noe godt utbygd sosialt nettverk for den offentlig ansatte i form av pensjonsordningen osv. Utføringen av de offentlige tjenestene manglet med andre ord den kontrollen og institusjonaliseringen som kjennetegner offentlig forvaltning i det industrielle samfunn. Med pengeøkonomi menes i forhold til offentlige tjenester at disse var institusjonalisert, dvs. at betaling til tjeneste- eller embetsmannen skjer via stats- eller kommunekassene, og at offentlige myndigheter har kontroll med virksomheten. *In natura*-delen og uvisse inntekter utgjør ikke lengre en del av tjeneste- og embetsmannens inntekter.

I kapittel 8 konkluderte vi med at statens andel av BNP ble redusert i perioden, noe som kan tolkes dit hen at staten spilte en viktigere rolle *forut for* selve moderniseringsprosessen enn under. I dette kapitlet skal resultatene sees i sammenheng med synspunkter om statens rolle, representert ved Rune Slagstad.

Vel så viktig som statens bidrag, er kommunenes bidrag til økonomisk vekst og utvikling. Formannskapslovene for by og land i 1837 markerte et skifte i den politisk-administrative historien. Det kommunale selvstyret la grunnlag for lokalsamfunnets direkte engasjement i samfunnsutviklingen. Hvor stort brudd disse lovene markerte, er et omdiskutert spørsmål blant historikere. Et synspunkt er vektleggingen av kontinuitet.

”Innføring av formannskapene i by og bygd førte til en reorganisering av lokalstyret, samtidig som folkesuverenitetens prinsipper ble lagt til grunn for utvelgelsen av medlemmene av de lokale styringsorganer. Slik sett var opprettelsen av kommunestyrene i byene og på landet en videreføring både i form og innhold av en utvikling som kan følges fra slutten av 1700-tallet via 1814 og frem til 1837.

De folkevalgte kommunestyrene åpnet for deltakelse i lokalpolitikk for flere personer og interessegrupper enn de som hadde hatt adgang til de eligerte menns, lensmennes og by- og bygdekommissjonenes kretser.”⁵²¹

I likhet med statens andel av BNP ble også kommunenes andel redusert i perioden. Årlige tall for viktige sider av kommunal virksomhet gir debatten om formannskapslovenes betydning en større kvantitativ forankring. Hvordan stemmer resultatene med den tradisjonelle oppfatningen om at formannskapslovene for by og land i 1837 ikke umiddelbart førte til økt lokalt initiativ? I dette kapittelet bringes spørsmål rundt kommunenes rolle i moderniseringsprosessen på 1800-tallet et skritt videre.

14.2 OFFENTLIG VIRKSOMHET I NORGE 1830-1865

14.2.1 LØNNSSYSTEMER

Studier av yrkesgrupper i offentlig sektor viser at det fantes en rekke lønssystemer. Med lønssystem menes her hvordan statlige, amtskommunale og kommunale oppgaver ble lønnet og hvilke prinsipper som lå til grunn for lønnsfastsettelsen. Funnene viser hvordan offentlig tjenesteproduksjon på 1800-tallet foregikk etter prinsipper karakteristisk for agrarsamfunnet.

Lønnen kunne bestå av varer og penger. Befolkningen betalte for tjenester uten direkte innblanding fra det offentlige. Lønnen besto dermed av inntekter som tjeneste- eller embetsmannen selv måtte kreve inn. I flere tilfeller manglet dokumentasjon av lovhjemmel for de enkeltavgifter som tjeneste- eller embetsmannen hevdet han hadde rett på. Lokale

---

⁵²¹ Næss, Hans Eyvind, ”Det lokale selvstyrets røtter. Tiden fram til 1837”, i Næss, Hans Eyvind (red.), *Folkestyre i by og bygd. Norske kommuner gjennom 150 år*, Universitetsforlaget, s. 29.

bestemmelser gjaldt i forhold til hvor mye tjeneste- og embetsmannen kunne forlange for den enkelte tjeneste. Noen inntekter var faste og andre uvisse. Med fast inntekt forstås lønn over statskassen, eller andre faste årlige avgifter. Uvisse inntekter varierte i forhold til antall og type utførte tjenester. På embetet hvilte det ofte plikter, som årlige pensjon til tidligere innehaver av embetet. Dette gjaldt særlig de sportulerende embetsmenn og geistligheten. Embetsmannen måtte selv dekke kontorutgifter og andre utgifter i forbindelse med embetets bestyrelse. Det fantes ikke noe felles offentlig pensjonsvesen. Embetsgård, brensel og lys utgjorde deler av inntekten. Tjenester ble også utført *in natura*, dvs. at befolkningen løste offentlige oppgaver med egen arbeidsinnsats. En rekke overgangsordninger gjorde seg gjeldende. Enkelte steder hadde befolkningen frigjort seg pliktene, og betalte i stedet den offentlige tjenestemannen. Andre steder fortsatte tjenester å bli løst gjennom befolkningens arbeidsplikt. I universitetssektoren fikk nyansatte lønn i penger, mot tidligere en kombinasjon av tønner bygg og penger. I denne institusjonen eksisterte dermed to lønssystemer side om side. Den største endringen i perioden var trolig Sportelloven av 1830, med mer enhetlige retningslinjer i forhold til de gebyrer og beløp tjeneste- og embetsmannen kunne kreve for sine tjenester. Loven innebar kun regulering av de tradisjonelle prinsippene for offentlige tjenester. Større endringer kom først i kjølvannet av sportelkommissjonens arbeid i 1860-årene. Lønn dels i varer og dels i penger, og kombinasjon av faste og uvisse inntekter representerte også overgangsordninger. Det er ikke mulig å tidfeste overgangen fra lønssystemer basert på prinsipper i agrarøkonomien til prinsipper gjeldende for pengeøkonomien til perioden rundt 1830. Mange av endringene mot et mer pengebasert lønssystem var skjedd forut for undersøkelsesperioden. Dette tjener dermed til å underbygge argumentet om at statens rolle var mer knyttet til forutsetningene for moderniseringen, enn selve moderniseringen, noe som også gjenspeiler seg i statens BNP-bidrag.

I vår periode var statens engasjement særlig knyttet til dokumentasjon av yrkesgruppens samlede inntekter. Enkeltpersoner med lav inntekt fikk på denne måten innvilget større deler av inntekten over statskassen. Kommisjoner ble etablert for å vurdere lønnsforholdene til fogder, lensmenn, byfogder, sorenskrivere, og prester. Initiativet kom gjerne fra enkeltindivider, som i søknader om lønnsforhøyelse til Stortinget fikk satt fokus på forholdene til yrkesgruppen som helhet. I neste omgang ble det etablert en offentlig kommisjon, som på basis av lønnsoppgaver fra samtlige medlemmer i gruppen utarbeidet forslag til endringer. Resultatene varierte. I noen tilfeller fikk kun de med lavest inntekt tillegg. Dette ser vi i statsregnskapet, der postene gjerne blir spesifisert som til *de med slettest*

inntekt. Andre ganger konkluderte man med at lønssystemet ikke var optimalt, uten at det kom til endringer. Lønssystemet til geistligheten er et eksempel her. Et hovedproblem var trolig at endringer i et svært innfløkt system ville få store konsekvenser, både for stat, prest og befolkning. De største endringene kom i kjølvannet av sportelkommissjonens arbeid i 1860-årene. Sorenskrivere kom over på fastlønn i begynnelsen av 1870-årene.

Innsamling av lønnsopplysninger kunne ha et annet utgangspunkt og siktemål enn det som er skissert over, nemlig som basis for et planlagt lovarbeid. Dette ser vi for skolevesenet. Inntektsopplysningene ble her brukt som dokumentasjon om hvilke forventninger man kunne ha til skolevesenet ut fra de eksisterende forhold, og hvilke endringer som måtte til for å oppnå en kvalitetsheving av tjenesten.

Krav om innsending av inntektsoppgaver var et virkemiddel for å få samlet oversikt over lønnsforholdene blant de ulike tjeneste- og embetsmannsgruppene. Oppgavene ga ikke nødvendigvis et korrekt bilde. Tjeneste- og embetsmennene kunne tolke spørsmålene i skjemaene forskjellig, beregningsmetodene varierte, og arbeidstakeren hadde ikke alltid full oversikt over egne inntekter. Nøyaktigheten varierte også med hensikten bak myndighetenes krav. Var målet å vurdere overgang til fastlønnssystem, var man trolig mer påpasselig med å få med alle inntektene, enn dersom målet var å peke på lønnsforskjeller. I siste tilfellet hadde verken de med lav og høy inntekt noen fordeler av å gi en best mulig oversikt. Inntekten var i flere tilfeller bruttolønn, dvs. at kontorutgifter måtte dokumenteres og trekkes fra. Hvor stor del kontorutgiftene utgjorde, varierte. Her var det igjen rom for individuelle tolkninger. Problemstillingen kom blant annet frem i en diskusjon om hva som skulle regnes som nettoinntekt, og dermed basis for beregning av offentlige gebyrer (som bestallingsgebyrer).⁵²²

”Den største Vanskelighed ved Bestemmelsen af Nettoindtægten af Embeder, hvormed Contorudgifter ere forbundne, vil Ansættelsen af disses Størrelse, som ovenfor paapeget, foraarsage. Der kunde, for at undgaae den Usikkerhed, som ere forbunden med at befølge de for hvert Embede særskilt derom havendes Opgaver, vælges forskjellige Maader at beregne disse Udgifter paa. Der kunde saaledes undersøges, hvor stor Andeel de sammenlagte Udgifter ved samtlige ensartede Embeders (f.Ex. Fogedembedernes) Bestyrelse have i et vist Tidsrum udgjort af Embedernes sammenlagte Bruttoindtægter, for derefter at lade det Forhold, som erfares at finde Sted mellem de sammenlagte Udgifter og de sammenlagte Bruttoindtægter, gjælde som Rettesnor for hvert enkelt Embedet Vedkommende.”⁵²³

⁵²² Slike bestallingsgebyrer ble anvendt til understøttelse av embetsmenns trengende enker og barn.

⁵²³ *Departements-Tidende 1848*, s. 169-170.

For yrkesgrupper eller enkeltpersoner med lav inntekt, var myndighetenes engasjement positivt. På den måten ble inntektsforskjellene i gruppen synliggjort, og dermed muligheter for en utjevning, dvs. en større del over statskassen. Motstanden fra prestenes side mot fastlønn over statskassen gjaldt prinsippet om kirkens uavhengige stilling. Dermed kan man forutsette at deler av denne gruppen var mindre begeistret for myndighetenes krav. Samtidig var det åpenhet om inntektsforhold i hele perioden. I forbindelse med vakanser var inntektsoversikter en viktig informasjonskilde for fremtidige embetsinnehavere. Slike stillingsannonser ble publisert i *Departements Tidende*. Flere ganger var kommentarer fra andre offentlige embetsmenn trykt som del av annonsen. Disse gjaldt om kontorutgiftene var satt for høyt, og hvilke inntekter man kunne forvente i fremtiden. I de tilfeller der det ikke fantes oppdaterte oversikter, publiserte man resultatene fra den siste offentlige innsendingen. Således var lønnsopplysningene for geistlige helt frem til 1843 i hovedsak basert på 1827-tallene.

Lønssystemer med prinsipper fra agrarøkonomien og pengeøkonomien var problematisk for de offentlige myndighetene, tjeneste- og embetsmennene, og befolkningen. I et samfunn der inntektene ble samlet inn av tjeneste- og embetsmannen selv, mistet det offentlige kontroll med den enkeltes samlede inntekter, og hvordan han gjennomførte innkrevingen. I diskusjonen om bortfall av utredelsen av såkalt fjærfisk, gjengitt i kommisjonsinnstillingen angående geistlighetens inntekter av 1846, ble det opplyst at avgiften i et bestemt område utgjorde 1000 speciedaler. Samtidig ble det vist til at presten kun hadde oppgitt summen til 450 speciedaler.⁵²⁴ Ytelser som i prinsippet var frivillige, ble behandlet som tvungne, og yteren truet med utpantning. Forholdene ble ikke mer oversiktlige av at det fantes en rekke lokale bestemmelser og varianter med hensyn til type avgifter og deres størrelse. Myndighetenes kontroll med tjeneste- og embetsmannens inntekter og den faktiske byrden som pålå befolkningen var liten. Systemet forutsatte tette, personlige bånd mellom yter og den offentliges representant. I de tilfeller bidraget var frivillig, som deler av kirkens offer, var presten avhengig av yterens imøtekommenhet. Når hele eller deler av inntekten bestod av uvisse inntekter, førte dette til store lønnsforskjeller innen en og samme yrkesgruppe. Slike inntekter var gjerne forbundet med saker som gjaldt inndrivelsler og konkurser. Dette innebar i praksis at embetsmennene opplevde gode tider i perioder som var vanskelig for befolkningen som helhet. Embetsmenn med embetsgårder erfarte at gårdene var for store, og at allmuen

---

⁵²⁴ *Betænkning angaaende Forslag til ny Lønningsmaade for geistlige Embedsmænd og Betjente*, Chr. Grøndahl, Christiania 1846, s. 389.

hadde en misforstått oppfatning av hvor mye som ble produsert. Alternativet var å redusere gårdens størrelse, eller la en forpakter overta driften. Et system der inntekten kom inn dels i varer og dels i penger medførte at embetsmannen måtte opptre som handelsmann for å få solgt produktene som han selv hadde innkrevd, men ikke bruk for.

Av de yrkesgrupper som fikk sin lønnsituasjon behandlet i kommisjoner, var det ingen som kom over på fastlønn i perioden 1830-1865. Dette til tross for at kommisjonen som behandlet geistlighetens inntekter på 1840-tallet nettopp skulle vurdere en slik overgang. Fastlønnssystemet ville ikke nødvendigvis føre til økte utgifter for statskassen, i og med at denne da måtte innkreve de ulike inntektene som utgjorde presteskapets inntektsportefølje. På den andre side var inntektskildene og bestemmelsene så mange, at en opprydding i systemet var en forutsetning for at det offentlige kunne ha muligheter til å innkreve et tilsvarende beløp som geistligheten mottok. Dette ville kreve store anstrengelser, og trolig endringer i innkrevingsgrunnlaget. Fordelene for embetsmannen var at innkrevingen ble ham uvedkommende, og dermed den økonomiske avhengigheten til enkeltpersoner opphevet. I tillegg ville inntekten bli mindre ømfintlig for endringer i befolkningens inntekter. Motargumentet som vant fram var som nevnt kirkens uavhengige stilling. Dermed fortsatte en viktig offentlig tjeneste å være organisert innenfor bondesamfunnets rammer. Statens viktigste bidrag gjaldt tjeneste- og embetsmenn i de nordligste fylkene, som fikk en større del av inntekten dekket over statskassen, i tillegg til at man videreførte tjenesteutbygging innen de fleste områder. Sportelloven av 1830 hadde på mange måter lettet trykket, med en uniformering av avgifter og gebyrer som blant annet gjaldt sorenskrivere, lensmenn og fogder.

Lønnskommisjonenes arbeid var rettet mot overordnede yrkesgrupper. Konsekvensen er at vi svært sjelden får vite om inntektene til underordnede betjenter. Deres inntekter er således ikke alltid synlig i offentlig lønnsstatistikk.⁵²⁵

Kommisjonsarbeider var også lønnsforhandlingsorganer. Statslønnen lå i de fleste tilfeller fast over lengre perioder. Et eksempel er distriktslegenes inntekt over statskassen som ble fastsatt i 1817 og som gjaldt i hele undersøkelsesperioden. En offentlig vurdering av yrkesgruppens inntekter var således en forutsetning for lønnsjusteringer.

---

⁵²⁵ Denne problematikken er utdypet i kapittel 13.

Finnes det yrkesgrupper der vi kan se større ”systemendringer” i perioden frem til 1865? Skoleloven av 1860 for allmueskolelærere i laddistrikten introduserte et lønssystem nesten utelukkende basert på prinsipper i pengeøkonomien, med overgang til faste skoler og fastsatte satser for kostgodtgjørelse m.m i speciedaler. Båndet til bondesamfunnet var beholdt i og med at hus og jord fremdeles utgjorde en del av inntekten. Et vanlig synspunkt var at en lærer med hus og jord var mer bundet til stedet og stillingen.

For kommunale stillinger, med unntak av lærere og jordmødre, fantes det ikke noe *interkommunalt lønssystem*.⁵²⁶ Retningslinjer for ansettelser og lønsvilkår gjaldt med andre ord ikke for mer enn en kommune. Flere forhold bekrefter slike ulikheter. For det første inntraff overgangen fra valgte ombud til fastlønnede stillinger på forskjellig tidspunkt. For det andre varierte statsbidraget til kommunale stillinger. For det tredje ble identiske stillinger lønnet ulikt.

Kommunenes formannskapsprotokoller inneholder opplysninger som viser at den enkelte tjenestemann sendte inn søknad om lønnsforhøyelse til kommunestyret. Dette hadde sin naturlige forklaring i at det gjerne fantes en feier, en arrestforvarer osv. i byen. Begrunnelsen varierte, fra bortfall av inntektskilder, behovet for en assistent, dyrtid, familieforhold, til endring av arbeidsoppgaver m.v. Som dokumentasjon fulgte ofte en oversikt over inntektene de siste årene. I tillegg ble det gjerne vist til lønnforholdene for tilsvarende stillinger andre steder i landet.

Tabell 14.1 Lønns sammensetning 1830-1865, enkelte yrkesgrupper

Yrkesgrupper	Statslønn	Kommunelønn	Andre inntekter*	Bolig
Byfogder	•	•	•	
Sorensskrivere			•	•
Lensmenn	•	•	•	
Amtmenn	•		•	•
Distriktsleger	•	•	•	
Geistligheten			•	•
Jordmødre		•	•	
Professorer/lektorer**	•			
Ansatte ved kommunale sykehus		•	•	•

* Andre inntekter var for eksempel sportler, andre uvisse inntekter, og andre inntekter fra offentlig eller privat virksomhet m.m.

** Statslønnen var i penger og/eller i tønner korn.

⁵²⁶ Selv for disse gruppene fantes det variasjoner, som blant annet hadde sammenheng med at lokale bestemmelser også gjaldt.

Tabell 14.1 viser lønssammensetningen til noen offentlige yrkesgrupper. Kombinasjonen av inntektskilder sannsynliggjør flere momenter. For det første det forhold vi har behandlet så langt i dette kapittelet, at den offentlige økonomien foregikk dels i agrarøkonomien, dels i pengeøkonomien. For det andre var kombinasjonsstillinger vanlig, noe som igjen bekrefter flytende grenser for offentlig virksomhet. Statlige tjeneste- og embetsmenn hadde også oppgaver for lokalsamfunnet, mens kommunale tjenestemenn kombinerte kommunale stillinger, eller hadde andre stillinger i privat sektor som hoved- eller bierverv. I kommunal sektor var det i mange tilfeller forutsatt at vedkommende hadde annet lønnet arbeid ved siden av. Dette kom frem i forhandlinger, der lønnens størrelse nettopp ble begrunnet med de mulighetene vedkommende hadde til å påta seg andre arbeidsoppgaver. En direkte konsekvens var at kommunal sektor holdt utgiftene nede i hele perioden.

14.2.2 PENSJONSVESENET

Behandlingen av statsregnskapets poster i kapittel 4 viste, at utgifter til pensjoner over statskassen kun utgjorde en del av de offentlige pensjonsutbetalingene. I tillegg ble pensjoner dekket gjennom ulike fonds, som Krigshospitalkassen, Understøttelseskassen for sårede og fallenes etterlatte, Nordlandske kirke- og skolefond, og Losunderstøttelseskassen m.fl.

Gasje- og pensjonskomiteen uttalte i 1842 at kun kongelige embetsmenn hadde krav på pensjon over statskassen. Et unntak var underfunksjonærer i tollvesenet, som ikke kunne bli i stillingen så lenge de selv ønsket. Embetsmenn som hadde tjent med trofasthet og nidkjærhet, burde få 2/3 av gasjen i pensjon, men nedsettelse kunne forekomme dersom noen av betingelsene for full pensjon manglet. Pensjonsvedtak baserte seg på søknader fra enkeltpersoner. Professor Sverdrup la i sin søknad vekt på at han ikke har noen formue, han har vært embetsmann i 42 år, strevd samvittighetsfullt for å oppfylle sine forpliktelser, og alltid påtatt seg ekstra oppgaver på Universitetet.⁵²⁷

I behandlingen av søknadene diskuterte man åpent embetsmannens omdømme og personlige egenskaper. Det fantes ikke klare bestemmelser for hvilke inntekter som lå til grunn for pensjonsfastsettelsen, dvs. om bierverv inngikk i beregningen. I forhold til sorenskrivere, dvs. sportulerende embetsmenn, oppstod det også diskusjoner. Sorenskriver Korens søknad ble behandlet på Stortinget i 1842. Han var 75 år gammel, hadde tjent staten i 50 år, og familien bestod av kone og tre barn. Komiteen fant betenkeligheter med å innrømme pensjon over

⁵²⁷ *Storthings-Efterretninger 1836-1854*, 2det Bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1893, s. 36-51.

statskassen til en sportulerende embetsmann. Argumenter mot et slikt synspunkt var flere. For det første var det skadelig å hefte pensjoner direkte på embetet, fordi de best kvalifiserte ikke meldte seg til slike embeter. For det andre mistet Stortinget kontroll med pensjonsvesenet. For det tredje fantes det ikke regler som innebar at det skulle gjøres forskjell på sportulerende embetsmenn og andre. Som et siste punkt ble det fremhevet at embetsmannen da ville holde ut så lenge som mulig i stillingen, noe som ikke var til statens beste.

Stortinget behandlet i 1854 en søknad fra sorenskriveren i Hardanger og Voss, om at pensjonsforpliktelsene i forhold til sorenskriver Koren måtte gå over til statskassen. Søkeren begrunnet dette med at stillingens inntekter og områdets administrative grenser var redusert. Gasje- og pensjonskomiteen henviste på sin side til at sorenskriveren var kjent med embetets inntekter, og argumenterte for at det kunne være slik at han nettopp hadde fått stillingen, fordi bedre kvalifiserte søkere ikke hadde søkt på grunn av de opplysningene som forelå. I tillegg fryktet man ringvirkninger dersom søknaden ble tatt til følge.⁵²⁸

I tillegg til søknader fra embetsmenn og andre, kom flere fra enker og barn etter embetsmenn. Praksis i disse sakene var at Stortinget fikk et bestemt beløp til disposisjon.⁵²⁹ Kirken hadde, som vist i kapittel 12, sitt eget system, som omfattet nødsår, enkeseter og pensjoner.

14.2.3 STATENS OPPGAVER

Statens oppgave var å sikre en minimumslønn for tjeneste- eller embetsmannen. De som tjenestegjorde i de nordligste fylkene ble tilgodesett med en større del av inntekten over statskassen enn andre. Det lå ikke innenfor statens oppgaver å etablere sikkerhetsnett i form av pensjoner, utenom for embetsmennene. De sportulerende embetsmenn, som sorenskrivere, falt utenfor. Søknader om lønnsforhøyelser og pensjoner ble behandlet på individuelt basis, der stortingsrepresentantenes subjektive meninger dannet grunnlag for vedtak.

Sportelkommisjonens arbeid og innstilling i 1860-årene markerte på mange måter et brudd i synet på statens forpliktelser til den enkelte embetsmann og befolkningen som helhet. Sportelsystemets negative virkning på befolkningen i dårlige tider ble fremhevet, sammen med inntektsforskjeller blant embetsmennene. Nettopp sorenskrivere, som baserte hele inntekten på sportler, ble den første gruppen som kom over på fast statslønn.

---

⁵²⁸ *Storthings-Efterretninger 1836-1854*, 4de Bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1911, s. 110-111.

⁵²⁹ *Op.cit.*

14.3 FUNDAMENT FOR OFFENTLIG ENGASJEMENT: SKATTER OG AVGIFTER

I likhet med lønssystemene, gjenspeiler statens og kommunenes inntektsgrunnlag elementer fra både bondesamfunnet og industrisamfunnet. I landdistriktene dominerte et skattesystem basert på eiendom, og understreket dermed bondesamfunnets betydning, mens formue og inntekt dannet basis i byene. Systemet manglet enhet, slik at skattevesenet var uoversiktlig. Det fantes en rekke eiendomstakster fra forskjellige tidspunkt. Regneenheten ved takseringer kunne også være forskjellig. Innkreving og bestemmelse av skatt stod gjerne fast i eldre systemer. Formålsbestemte skatter innebar at skattedistriktene varierte tilsvarende.⁵³⁰

Statens inntekter frem til 1837 var en kombinasjon av direkte og indirekte skatter. Den direkte skatten var representert med land- og kjøpstadsskatten, som imidlertid falt bort i 1837. Denne skatten var, som tabell 14.1 viser, blitt kraftig redusert. Land- og kjøpstadsskatten var en repartisjonsskatt. Repartisjon brukes om det å fordele offentlige utgifter og byrder o.l. Fordelingen av skatten mellom landdistrikt og byer, men også mellom kjøpsteder og ladesteder, var etter manges mening urettferdig.

”Ønskerne om skattens ophævelse beroede saaledes ikke alene paa uvilje mod skatten selv, men lige meget paa den betragtning, at den ikke var bygget paa velbegrunnede beregninger, men paa et blot og bart experiment, nemlig den ovennævnte af stortinget uden nogen begrundelse fastsatte repartition. Det paa et slumpetræf stipulerede forholdstal passede nemlig neppe den gang, det blev givet, og endnu mindre senere under vekslende konjunkturer.”⁵³¹

Argumentene bak bortfallet var flere. For det første hadde tollinntektene økt kraftig, og utgjorde i 1836 2/3 av statsbudsjettet. Ifølge komitéinnstillingen førte innkrevningen av denne skatten til stadig nye restanser. I og med opphevelsen ble det forventet at kommunene uten forskudd av statskassen skulle dekke egne utgifter. Fritz Hodne ser bortfallet i sammenheng med bøndenes inntreden i storpolitikken fra og med 1833, uttrykt som Bondestortinget. Så lenge bøndene befant seg i bondeøkonomien, var det gunstig med et avgifts- og skattesystem som baserte seg på toll som hovedinntektskilde, fordi dette fikk mindre betydning for

⁵³⁰ Beskrivelsen er hentet fra Seip, Helge, *Kommunenes økonomi*, Tiden, Oslo 1949, s. 12-37.

⁵³¹ Wesenberg, Hj., og J. Arneberg, *Oversigt over hovedtrækkene i den norske skattelovgivning siden 1814*, W.C. Fabritius & Sønner A/S, Kristiania 1801, s. 8.

befolkningen i landdistriktene som produserte for eget bruk.⁵³² Tabell 14.2 viser den årlige størrelsen på henholdsvis landskatten og kjøpstadsskatten.

Tabell 14.1 Land- og kjøpstadsskatten 1816-1837, i kroner

Årlig størrelse	Landskatt	Kjøpstadsskatt
1816-1818	1 920 000	480 000
1818-1821	1 760 000	400 000
1821-1824	1 600 000	360 000
1824-1830	1 360 000	320 000
1830-1833	1 200 000	280 000
1833-1836	600 000	140 000

Kilde: Tvethe, Martin B, *Norges Statistikk*, Chr. Tønsbergs Forlag, Christiania 1848, s. 263.

Bortfallet var kun tenkt å gjelde for budsjettperioden 1836-1839, men først i 1892 ble direkte statsskatt gjeninnført. I årene 1837-1892 var dermed statens inntektskilder toll og andre avgifter. Tollrullen av 1797 markerte et skille i den norsk-danske handels- og tollpolitikken. Den proteksjonistiske linje karakteristisk for merkantilismen ble brutt. Perioden inngår dermed i den begynnende liberaliseringen vi kan spore flere steder i samfunnet. I tiårene etter var det vekslinger i tollpolitikken. Samtidig som toll ble hovedinntektskilde, begynte arbeidet for internasjonal frihandel. I 1830 utgjorde de samlede tollinntektene over 56 prosent av statsinntektene, og vel 62 prosent i 1865.⁵³³ I hovedsak var det kasseartiklene te, kaffe, sukker og tobakk som ble tollbelagt fra og med 1840-årene. Toll omfattet helt frem til 1890-tallet både innførsels- og utførselstoll. I utførselstollen kom det betydelige nedsettelse i 1826, mens siste rest ble fjernet i 1893. Tvethe understreket at utførselstollen fremdeles i 1840-årene spilte en stor rolle, og utgjorde ti prosent av innførselstollen. Trelasttollen dominerte utførselstollen. Tollens tre hovedfunksjoner var å begrense forbruket, beskytte egen produksjon, og fungere som inntektskilde. Selv om tollene fra og med 1840-årene først og fremst fungerte som inntektskilde, fantes det i hele perioden en viss beskyttelsestoll. En rekke varer var etter tariffen av 1848 fri for toll, og da først og fremst maskiner og råvarer. Importforbud gjaldt noen få artikler som blant annet kornbrennevin, likører, spillekort, og tønner. Tollsatsene ble i hovedsak fastsatt etter varenes vekt eller antall. Etter en oversikt presentert i Martin B. Tvethe's *Norges Statistikk* viser at innførselstoll på nødvendighetsvarer (korn, mel, smør, poteter og ost) utgjorde 1,9 millioner kroner, varer som kaffe, sukker, sirup,

⁵³² Hodne, Fritz og Ola Honningdal Grytten, *Norsk økonomi i det 19. århundre*, fagbokforlaget, Bergen 2000, s. 141-142.

⁵³³ Beregningene er basert på tabell IV i Hodne, Fritz, *Stortingssalen som markeds plass. Statens grunnlagsinvesteringer 1840-1914*, Universitetsforlaget 1984, s. 309-310.

te, vin, og tobakk 2,4 millioner kroner, og bomull, silke og ullvarer 1,4 millioner kroner.⁵³⁴ Tvethe pekte på at det særlig var bybefolkningen som merket denne delen av statens inntekter. Korn tollen falt særlig uheldig ut for de fattige i byene, og var medvirkende årsak til høye arbeidslønninger.⁵³⁵

Andre inntektskilder var blant annet avgift av brennevin, jordebokrettigheter, avgift av jern- og kobberverk, sagskatt, inntekt av stemplet papir og spillkort, departements- og rettsportler, avgift av arv samt sjette- og tiendepenger, tiende, salg av statens eiendommer, postintrader, og inntekter fra Kongsberg sølvverk. Leding sammen med andre eldre jordavgifter gikk under benevnelsen Jordebokrettigheter, og var en byrde på jordeiendommer. Fordelingen på de forskjellige eiendommene ble satt ved matrikuleringen i 1665. Ifølge lov av 17. desember 1836 kunne enhver kjøpe seg fri fra disse avgiftene, ved å innbetale på en gang det 16 dobbelte beløp. Tienden ble fordelt etter bestemmelsene av 1665. Endring i 1801 gjaldt steder der tienden fremdeles ble gitt in natura. Nå ble det satt et fast beløp.⁵³⁶ Brennevinsavgift ble første gang innført i 1804, og gjaldt kun kjøpsteder. Brennevinsbrenning i landdistriktene var forbudt frem til 1816. Avgiftsgrunnlaget frem til 1837 var potteantall, mens det fra 1837 ble det krevd skatt av alminnelige apparater. Produksjonen ble lagt til de store brenneriene. Fra og med 1849 ble skatten lagt på det ferdige produkt, noe som medførte store kontrollutgifter. Sagskatten gjaldt for de privilegerte sager fra 1816 og de uprivilegerte fra 1818. I 1839 ble den igjen opphevet i forhold til de uprivilegerte. Med berganordningen av 1812 ble avgift av jernverkene bestemt til en viss prosent av verkenes produksjon. Avgift av kobberverk ble svart med ti prosent av produksjonen. Avgift av arv utgjorde etter skatteloven av 1816 seks prosent av all arv som tilfalt andre enn arvelattes ektefelle, barn, livsarvinger, far, mor, og søsken. I 1837 ble arveavgiften i de tilfeller som er nevnt ovenfor satt ned til fire prosent. Avgift av stemplet papir ble første gang innført i 1657, og dermed bestemmelser om hvilke saker som skulle skrives på slikt papir. I 1839 ble reglene endret og færre saker ble omfattet av krav om stemplet papir. Sammensetningen av statens inntekter gjenspeiler de forhold vi har studert i forbindelse med lønns sammensetning. En virksomhet basert på tollinntekter og andre avgifter, begrenset statens virksomhet, men var mulig så lenge deler av oppgavene ble løst utenfor de offentlige budsjetter. Fra Stortingets talerstol hørte man gjentatte ganger at viktige prosjektet ikke kunne settes i gang, fordi tollinntektene ikke ga det nødvendige

⁵³⁴ Tvethe, Martin Braun, *Norges Statistikk*, Chr. Tønsbergs Forlag, Christiania 1848, s. 276-277.

⁵³⁵ *Ibid.*, s. 277.

⁵³⁶ Spørsmålet om å avskaffe tiende som en heftelse på grunneiendom ble reist flere ganger. Lov av 1897, iverksatt fra 1918, avskaffet kongetiende og kirketiende. Fladby, Rolf, Steinar Imsen og Harald Winge, *Norsk historisk leksikon*, J.W. Cappelens forlag, 2. utgave, 1990, s. 342.

grunnlag. Bygging av institusjoner medførte store årlige utgifter. Toll som hovedinntektskilde forklarer hvorfor staten i stor grad forsøkte å trekke inn lokal deltakelse i gjennomføringen av ulike prosjekter.

”Et hovedpoeng ved statsbevilgningene til opplæring var at de normalt ble ytet på betingelse av at de lokale myndigheter påtok seg en tilsvarende andel. Vilkåret var kontant uttrykt fra første stund i 1840-årene. Hertil kom i noen tilfelle skolepenger betalt av den enkelte. Statens andel varierte. For de rene statlige tiltak, blant dem Universitetet, var andelen 100 %, for de fleste programmer varierte den mellom 75 % og 50 %. En tolkning av utgiftsdelingen er at ordningen rasjonerte knappe midler, dvs. den fremkalte lokalt bevilgningsansvar fordi de lokale organer i den enkelte sak stod overfor en skatterisiko som nettopp gjaldt dem selv.”⁵³⁷

I og med bortfallet av land- og kjøpstadsskatten konkurrerte heller ikke stat og kommune om de samme inntektene.⁵³⁸ Opphevelsen falt sammen med introduksjonen av det kommunale selvstyret. Siste halvdel av 1830-årene markerte også andre skatte- og utgiftsendringer for kommunene. Delinkventutgiftene ble overtatt av statskassen i 1837 og likeledes innkvarteringsutgiftene til militæret i 1839.

Skattene var formålsbestemte, og utligningsmåten varierte. Før og etter 1837 ble skattene i landdistriktene for de egentlige kommuneutgiftene i alminnelighet utlignet på matrikkelskylden.⁵³⁹ Ved omorganisering av skattevesenet i 1818 ble det utarbeidet en ny matrikkel basert på vurdering og sammenligning av eiendommens verdi. Den nye matrikkelen ble satt i kraft i 1836. Skatteskylden på den matrikulerte jorda var mål for hvordan skatten skulle fordeles på dem som eide eller brukte særskilt matrikulert jord. Dette var et system som var tilpasset en befolkning som i hovedsak livnærte seg av jord og produksjonen på gården. Fattigskatten var underlagt stiftvise bestemmelser, men utgangspunktet var at forsørgelsen skulle skje ved legd, og at legdsbyrden ble fordelt etter gårdbrukernes evner eller etter matrikkelskylden. Skoleskatten ble utlignet etter skolekommisjonens bestemmelser.⁵⁴⁰ Etter skoleloven av 1860 skulle skoleskatten godkjennes av stiftsdireksjonen.

---

⁵³⁷ *Ibid.*, s. 143.

⁵³⁸ Hodne peker her på to unntak: skyssutgiftene som for en del ble utlignet på jordeiendommer på landet etter matrikkelen, og tilsvarende også veiutgiftene. Hodne, Fritz, 1984, s. 183.

⁵³⁹ Beskrivelsen av kommunenes inntekter baserer seg på Wesenberg, Hj., og J. Arneberg, *op.cit.*, og Tvethe Martin Braun, *op.cit.*, s. 298-318.

⁵⁴⁰ Dermed fant man variasjoner i de ulike distriktene.

Kommuneinntektene i byene kom inn i form av brennevinsavgift, inntekt av jordegods, og ligning på eiendom, næring og inntekt. Den delen av byskatten som ikke ble utredet etter grunntaksten eller brannassuransesummen, skulle fordeles på innbyggernes næring og inntekt. Forordning av 17. august 1767 påbød brannforsikring for huseierne i byene. Lov av 19. august 1845 bestemte at rådstuskriveren skulle forestå takstforretninger. Den alminnelige bestemmelse om byskatten fantes i lov av 24. august 1833. Loven opphevet bestemmelsen i Christian Vs Lov 3-6-1, 2 og 3 om at kun de som etter borgerskap drev bynæring, var forpliktet til å delta i alle utgifter. Fordelingen mellom eiendoms- og inntekts/næringskatt var ikke nedfelt i en felles lov for byene. Byer uten egne vedtak fulgte i regelen de bestemmelser som gjaldt for hovedstaden. Her skulle halvparten lignedes på grunn og næring.⁵⁴¹ I Fredrikstad utgjorde derimot næringskatten to tredeler av byskatten, i Trondheim og Bergen en tredel, og i Christiansund en firedel. Bykassene fikk fra 1847 en viktig inntektskilde i avgift av utsalg og utskjenking av brennevin. Lov av 6. september 1845 fastsatte at en del av brennevinsavgiften kunne tilfalle bykassen når den utgjorde mer enn et passende tilskudd til fattigkassen.

Fattigkassen utredet utgifter til fattiges underhold, sykeforpleining osv. Utgiftene ble i hovedsak utredet ved direkte skatt, og kom i noe mindre grad inn i form av avgifter av auksjoner, salg av spillekort og bøter. Den delen som kom inn som direkte skatt var den egentlige fattigskatt og avgift av salg og utskjenking av brennevin. Fattigskatten ble utlignet tilsvarende næringskatten. Avgift av brennevin som en del av fattigkassens inntekt, ble gjeninnført i 1837. Brennevinsavgiften utgjorde 88 000 kroner i byene i 1846, men økte deretter betydelig som følge av loven av 1845. Etter denne skulle brennevinsavgiften erlegges med fire skilling av hver pott brennevin, som ble utskjenket eller solgt i mindre enn 40 potter i løpet av ett år. Avgiften i de påfølgende år utgjorde rundt 320 000 kroner.⁵⁴²

Etter formannskapslovenes §§ 23 og 27 kunne ingen utgift påbyrdes kommunen uten formannskapets samtykke. Fattiglover og skolelover satte imidlertid prinsipper for hvordan fattig- og skolevesenet skulle organiseres og finansieres. Etter fattiglovene av 1845 ble ansvaret overlatt fattigkommisjoner. I byene skulle disse utarbeide oversikt over fattigkassens inntekter og utgifter det kommende året og forslag til fattigskattens utredelse. Forslaget ble vurdert av formannskap og magistrat. Ble man ikke enige, gikk den endelige avgjørelse til

---

⁵⁴¹ Bestemmelser etter reskript av 25. november 1735.

⁵⁴² Tvethe, *op.cit.*, s. 304-305.

formenn og representanter. På landet var det fattigkommisjonen selv som fastsatte størrelsen på fattigskatten. Nye tiltak, som ville føre til økte utgifter, krevde representantskapets godkjenning. Fattigloven for landdistriktene av 1863 lot kommunebestyrelsen avgjøre hvor stor del av fattigskatten som skulle utlignes på matrikkelen, formue og inntekt. Etter skoleloven for landdistriktene av 1860 kunne kommunestyret selv bestemme skattefundamentene. Mange eldre bestemmelser om skatt på formue og inntekt ble hevet ved lover om byskatten i 1851 og 1863. Sistnevnte lov fastsatte at det skulle utlignes skatt både på formue og inntekt. Byskatt og fattigskatt på formuen måtte ikke overstige en firedel av den del av samlede skatter som falt på inntekten. Formueskatten skulle fordeles etter lik prosent, tilsvarende gjaldt også for inntektsskatten, men her hadde kommunestyret mulighet til å sette ned skatten for store familier.

Som generelle trekk ved skattelovgivning kan fremheves tre tendenser. Det ene var en forskyvning fra nytte- til evneprinsippet. Det andre var forskyvning fra eiendomsskatt til formue- og inntektsskatt. Det tredje var arbeidet for større enhet i skattegrunnlaget og skatteoppkrevingen. I 1869 ble det satt ned en kommisjon som skulle arbeide for en overføring fra matrikkelen til formue og inntekt. Resultatene av dette arbeidet gjenspeiles i skattelovene av 1882.

”Det følte tidlig som en ulempe at have to forskjelligt fungerende ligninger, en for skoleskat og en for fattigskat, og man begyndte derfor snart i større og større omfang at slaa de to budgetgrene sammen med hensyn til skatteligningen. Dette blev en sterk medvirkende grund til, at overførelsen fra matrikulen til ligning paa formue og indtægt gikk stadig videre.”⁵⁴³

I tillegg til kommuneskatt, fattigskatt og skoleskatt m.fl., falt en rekke andre byrder på befolkningen. Dette gjaldt først og fremst landdistriktene. Tvethe anslo naturalytelsene til 1, 6 millioner kroner. Beløpet omfattet veiarbeid, vakhold, legd, arbeid på kirker, vedlikehold på prestegårder og skolebygninger, geistlighetens skyss, og kost og losji til omgangsskolelærerne. Flere arbeidsdager gikk gjerne tapt for å utføre de offentlige pliktene. Et uoversiktlig system gjorde byrdene for bondesamfunnet tunge.

---

⁵⁴³ Wesenberg, Hj. og J. Arneberg, *op.cit.*, s. 11.

14.4 STATENS ROLLE I ØKONOMIEN

I norsk historieforskning blir gjerne det statlige engasjementet fra 1840-årene og fremover karakterisert som større enn det som lå innenfor rammen av den økonomiske liberalismen. Med økonomisk liberalisme menes økonomisk politikk i den liberale rettsstat. Statens oppgaver var begrenset til borgernes rettsvern og forsvar. Borgerne skulle beskyttes mot en vilkårlig kongemakt. En sentral oppgave var å liberalisere handels- og næringsvirksomhet, slik at alle kunne entre markedet på lik fot. Andre oppgaver var bygging av infrastruktur innen områdene samferdsel og kommunikasjon. Teoretisk basis for økonomisk liberalisme var blant annet Adam Smiths *the Wealth of Nations*, som ble oversatt til dansk i 1779, tre år etter at den kom ut på originalspråket.⁵⁴⁴

Rune Slagstad karakteriserer politikken i Norge fra og med 1840-årene som planliberalisme, dvs. at ledende menn som Frederik Stang og Anton Martin Schweigaard hadde en bevisst moderniseringsstrategi. Slagstad mener blant annet at det kollektive, og det statlige som det kollektive uttrykk, hadde en langt mer fremtredende plass enn det den liberale ideologi tilsa.⁵⁴⁵

”I det norske moderniseringsprosjektet hadde staten en fremskutt posisjon. Skulle landet løftes fremover – moderniseres – måtte også byråkratiet reformeres og bli et dynamisk byråkrati for statlig initiativ og aktivitet basert på en moderne, sakkyndig kompetanse.”⁵⁴⁶

Moderniseringen kom til uttrykk i politiske taler, vitenskaplige artikler, politisk argumentasjon, lovarbeid, kommisjonsarbeid, praktisk politikk og statistikk. Statistikk ble basis for politiske vedtak og endringer. Innen helse og sosial, og undervisning, viser Slagstad særlig til opprettelser av helsekommisjoner, Hartvig Nissens skoler, og allmueskoleloven av 1860 som eksempler på modernisering. Francis Sejersted fremhever også det politiske regimets langsiktige moderniseringsstrategi, som blant annet kom til uttrykk i politikernes evner til å trekke med seg lokalt initiativ. De områdene Sejersted legger vekt på er særlig statens engasjement innen samferdsel og kommunikasjon.⁵⁴⁷ Ved å fremheve statens rolle som mer aktiv, etablerer Sejersted et skille til tidligere forskning som har satt den økonomiske

⁵⁴⁴ Smith, Adam, *An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, ed by Edwin Cannan, University of Chicago Press, 1976.

⁵⁴⁵ Slagstad, Rune, *De nasjonale strateger*, Pax Forlag, Oslo 1998, s. 16.

⁵⁴⁶ *Ibid.*, s. 37.

⁵⁴⁷ Sejersted, Francis, *Demokratisk kapitalisme*, Universitetsforlaget 1993, s. 69-74.

utviklingen i Norge mer i sammenheng med andre forhold enn statlig initiativ. Forskere som blir fremhevet i denne sammenheng er Fritz Hodne og hans teori om eksportledet vekst, Ivan T. Berend & György Ranki, og Lennart Jörberg.⁵⁴⁸

Dersom staten, som Slagstad og dels Sejersted hevder, hadde en mer fremskutt plass i den norske moderniseringsprosessen, kunne man forvente, at statens andel av BNP utgjorde en større del enn det man finner i andre land, og at denne andelen økte fra og med 1840-årene. Det er imidlertid ingenting i denne undersøkelsen som bekrefter en slik utvikling. Sammenlignet med Sverige utgjorde statens tjenester i Norge en mindre andel av BNP i store deler av perioden. Statens andel av BNP nådde et høydepunkt i 1850 med 3,5 prosent, men utgjorde 1,9 prosent i 1865.⁵⁴⁹ 90 prosent av statens bruttoprodukt var forsvar og administrasjon. Dette indikerer at den norske stats engasjement fullt og helt var plassert innenfor den økonomiske liberalismen. Det er imidlertid viktig å understreke at et fullstendig bilde av det offentliges engasjement får man først når HNN foreligger i endelig form. Da kan det etableres tall også fra den institusjonelle siden, dvs. at offentlig engasjement innen blant annet kommunikasjon og samferdsel inkluderes. Debatten som er referert og kommentert her, kan da tas opp med større bredde og dybde. Det er klart at statens engasjement innen områder som jernbanebygging, dampskipdrift o.l. hadde stor betydning for moderniseringen. Det er riktig som Sejersted fremhever, at staten krevde lokal medvirkning. Dette gjaldt som vi har sett, også innen områdene, helse, sosial og undervisning. I måten oppgavene ble løst, og dermed finansiert, kan man snakke om en bevisst strategi. Når dette settes i sammenheng med sammensetningen av statens inntekter, må bilde nyanseres. Strategien var da mer et resultat av rammen for statens virksomhet. Dersom man med begrepet planliberalisme ønsker å fremheve en bevisst politikk innen visse sentrale områder, er dette korrekt.

Undersøkelser viser også, at den norske moderniseringen var nær forbundet med tilsvarende prosesser i andre land. I mange tilfeller dannet studier av utenlandske innretninger basis for de vedtak som ble fattet i Norge. Vi har i kapitlene 5-9 vist til forhold innen fangepleie og fengselsvesenet, politivesenet, og sinnsykepleien. I tillegg ble også prosedyrer for statsbudsjett og statsregnskap endret i 1880-årene basert på erfaringer hentet i utlandet.

---

⁵⁴⁸ Hodne, Fritz, *Norges økonomiske historie 1815-1970*, J.W Cappelens forlag, Oslo 1981, kapittel I, Ivan T. Berend & György Ranki, *The European Periphery & Industrialization 1780-1914*, Cambridge University Press 1982, Jörberg, Lennart, "The Nordic Countries 1850-1914", i C.M. Cipolla (ed.), *The Fontana Economic History of Europe, The Emergence of Industrial Societies*, Vol. 4, Part 2, London 1973.

⁵⁴⁹ For nærmere beskrivelse av utviklingen i offentlige tjenesters andel av BNP, se kapittel 13.

Det er vanskelig å måle statens bidrag til moderniseringsprosessen som andel av BNP. For det første godtgjøres en del av tjenesteproduksjonen kommunene og ikke staten, fordi lønnsutbetalingen skjer via kommunene, selv om statens bidrag var betydelig. Eksempler er amtjordbruksskolene og distriktsfengslene. Dette innebærer at det kan være mer riktig å bruke offentlige tjenesters andel av BNP som indikator, i stedet for å skille mellom kommune og stat. For det andre kan det diskuteres i hvilken grad et mål for BNP-bidraget som er basert på innsatsfaktorene er representativt. Beregningene av BNP-bidraget er forskjellig for varer og tjenester som blir produsert for et marked, og for varer og tjenester der det ikke er mulig å identifisere en markedspris. For det tredje er ikke statens indirekte bidrag målbart. Statens investeringer i kollektive og blandede kollektive og private goder var en forutsetning for blant annet åpne markeder, allmenn lese- og skiveferdighet og bekjempelse av sykdom, dvs. positive eksternaliteter.

Resultatene viser, at de statlige tjenestene i næringsgruppe 14 *Offentlig forvaltning*, utgjorde en liten del av landet samlede produksjon i perioden 1830-1865. I tillegg ble andelen redusert, noe som kan tolkes dit hen at den økonomiske politikken lå innenfor rammen av den økonomiske liberalismen, og at staten ikke spilte en større rolle etter 1840 enn før. Det er på basis av disse observasjonene vanskelig å finne argumenter for en økonomisk politikk karakterisert som planliberalismen i Norge frem mot 1865.

Karakteristisk for industrialiseringsprosessen som startet i 1840-årene var nettopp gjennomgripende endringer i nærings sammensetninger og strukturer. Tjenestene innen statlig forvaltning opplevde vekst, både nominelt og reelt, men veksten var sterkere i andre næringer. Statsforvaltningen hadde naturlig nok en større rolle i det før-industrielle samfunn. 1830- og dels 1840-årene markerte overgangen fra en økonomisk politikk karakterisert ved merkantilisme til økonomisk liberalisme. Karakteristisk for merkantilismen var nettopp en aktiv statsmakt, til forskjell fra en mer passivt tilretteleggende stat uttrykt ved økonomisk liberalisme og den liberale rettsstat. Selv om Grunnloven av 1814 etablerte prinsippene for den liberale rettsstat, var den økonomiske politikken frem mot 1840 fremdeles preget av faktorer kjennetegnet ved merkantilismen, som handelsbegrensninger og privilegier. Liberalisering i næring og handel kom i 1839 og 1842, opphevelse av sagbruksprivilegiene i 1854 med virkning fra 1860 osv. Under merkantilismen vil man derfor forvente en mer dominerende offentlig myndighet enn under den økonomiske liberalismen. Dette gjenspeiler seg i de nye beregningene for offentlig forvaltnings BNP-bidrag 1830-1865. En reduksjon i

offentlig forvaltnings BNP-bidrag etter 1850 kan således settes i direkte sammenheng med rammen for den økonomiske politikken som ble ført.

Når statlig forvaltnings andel av BNP var større før enn etter 1850, kan dette også settes i sammenheng med industrialiseringsprosessen, og tolkes dit hen at dens rolle mer var knyttet til forutsetningene for industrialisering enn som drivkraft under industrialiseringsprosessen. Analyser av lønssystemene bekrefter, at statsforvaltningen ikke opplevde gjennomgripende reformer frem mot 1865, men at de reformene som var gjennomført i hovedsak kan knyttes til perioden forut for 1830. Helse- og sosiale tiltak karakteristisk for 1800-tallet som helhet, ble igangsatt allerede tidlig på 1800-tallet. Eksempler her er vaksinasjonsprogrammer, distriktslegeordningen og inndeling av landet i jordmordistrikter. Tilsvarende ser vi også at Universitetet ble etablert i 1811, og Rikshospitalet i 1826. Det statlige engasjement utover på 1800-tallet var på mange måter en fortsettelse av de tiltak som ble igangsatt i første halvdel av 1800-tallet. De enkelte tjenestenes andel av statlige tjenester viser imidlertid at det skjer en modernisering også innen statsforvaltningen. Helse- og sosial og undervisning utgjorde knapt seks prosent av statens tjenester i 1830 og over ni prosent i 1865.

14.5 FORMANNSKAPSLOVENE OG KOMMUNALT ENGASJEMENT

Dagens administrative inndeling med stat, fylke og kommuner går tilbake til 1837. I dette året ble formannskapslovene for by og land introdusert, som markerte begynnelsen på det kommunale selvstyret. Historikere mener at institusjonen hadde en dobbel funksjon, nemlig embetsmennenes ønske om et effektivt lokalstyre under overøvrighetens kontroll, og bøndernes ønske om bygdesuverenitet og råderett over lokale saker.⁵⁵⁰

Landdistriktene ble delt inn i formannskapsdistrikter med beskatnings- og bevilgningsrett. Hvert formannskapsdistrikt fikk et valgt formannskap bestående av mellom tre til ni medlemmer og et kommunestyre som var tre ganger så tallrikt som formannskapet. Velgerkorpsset var det samme som ved stortingsvalg. Amtene var overbygning for formannskapsdistriktene, og skulle løse oppgaver som var for omfattende for enkeltdistrikter. Byene hadde med borgerforsamlinger stor grad av selvråderett også før 1837. Magistraten var bindeledd mellom det gamle og det nye, og beholdt mange av sine funksjoner også etter 1837.

---

⁵⁵⁰ Steen, Sverre, *Lokalt selvstyre i Norges bygder*, J. W. Cappelens forlag as, Oslo 1968, s. 179.

Tidligere var det kun borgere, dvs. alle som hadde løst borgerskap, som hadde hatt politisk innflytelse. Etter 1837 fikk nå embetsmenn og huseiere med gård og grunn til en verdi av minst 150 speciedaler stemmerett.⁵⁵¹

Kommunenes myndighet gjaldt alle områder de ikke var uttrykkelig avskåret fra. I vedtak av større økonomisk omfang skulle saken forelegges kongen for godkjenning.⁵⁵²

”Formannskapslovene av 1837 må først og fremst betraktes som en forfatningslov for kommunene. Kommunalforfatningen avgrenset kommunene territorielt, instituerte styringsorganer og fastla regler for de kommunale styringsorganers saksbehandling. Den trakk opp grensene for kommunenes sjølstendige kompetanse og regulerte forholdet mellom kommune og stat. Loven inneholdt derimot lite konkret om kommunenes arbeidsoppgaver.”⁵⁵³

Edgar Hovland og Sverre Steen mener at formannskapslovene fikk liten betydning i landdistriktene i de første årene etter 1837. Bøndene var mer opptatt av å spare enn å bevilge.

”Til å begynne med var de nye styringsorganer stort sett forsiktige med å ta på seg nye oppgaver, og da særlig slike som kostet penger eller la andre byrder på skattebetalerne. Dette kunne bønder og embetsmenn langt på vei enes om – bøndene fordi de måtte betale skattene og bære tyngslene, embetsmennene fordi de stod i direkte konkurranse med kommunen om ”overskuddet” av bondenæringene. I mange kommuner betydde derfor sjølstyret i begynnelsen også frihet til å avvikle kollektive tiltak, til å redusere virksomheten.”⁵⁵⁴

Hovland peker på at lokale oppgaver, som fattig- og skolevesen, ble styrt av særlovsorganer, slik at formannskapet her kun hadde en kontrollfunksjon. Steen fremhever også at de fleste kommunale utgiftene var bundet gjennom lover, og at selvstyret i realiteten ikke ledet til den nedgang i kommuneutgifter som lokalbefolkningen ønsket.⁵⁵⁵ Samtidig understreker han at institusjonen trengte tid til å innarbeide seg. De nye mennene måtte venne seg til å bære ansvaret på vegne av hele bygden.

---

⁵⁵¹ Fremstillingen av formannskapslovens betydning er først og fremst hentet fra Næss, Hans Eyvind (red.), *Folkestyre i by og bygd. Norske kommuner gjennom 150 år*, Universitetsforlaget 1987, s. 11-154.

⁵⁵² Beskrivelsen av kommunene og deres virksomhetsområde er hentet fra Hovland, Edgar, ”Grotid og glanstid. 1837-1920”, i Næss, Hans Eyvind (red.), *ibid.*, s. 31-154.

⁵⁵³ *Ibid.*, s. 35.

⁵⁵⁴ *Ibid.*, s. 58-59.

⁵⁵⁵ Steen, Sverre, *op.cit.*, s. 113.

Fra 1850-årene ble kommunene ifølge Hovland og Steen mer aktive. Steen betegner dette som et klart skille i det lokale selvstyrets historie. Veksten rundt 1850 begrunnes med gode konjunkturer, som minsket nødvendigheten av strikt sparsommelighet.

”Sparsommeligheten bar frukter, små men søte. Den normale utviklingen i landet var derfor en viss nedgang i kommuneutgiftene frem til midten av 1840-årene og en markert stigning først fra omkring 1850, for fattigutgiftene noe før.”⁵⁵⁶

Hovland understreker at ekspansjonen som intrådte rundt 1850 er vanskelig å beskrive. For det første skjedde den til ulike tider i kommunene. For det andre er kildematerialet, dvs. først og fremst regnskaper, beheftet med store mangler.

Nye beregninger viser at den årlige veksten i de landkommunale tjenestene som faller inn under denne undersøkelsen i perioden 1850-1860 var 1,6 prosent. Det er imidlertid vanskelig å betegne utviklingen etter 1850 som et brudd. Funnene viser at man i større grad må legge vekt på kontinuitet, med årlig vekstrate på to prosent i tiårene 1830-1840 og 1,3 prosent 1840-1850. Landkommunenes tjenester er nærmest ensbetydende med undervisning, som utgjorde over 90 prosent av disse.

Edgar Hovland ser ikke noen umiddelbar virkning av formannskapslovene i byene i form av økt aktivitet. Byene hadde allerede før 1837 stor grad av selvstendighet og lokale styringsapparat. Tjenestetilbudet varierte, fordi lover og reskripter gjaldt den enkelte by og ikke byene samlet.

”Heller ikke i byene utløste reformen noen hektisk virketrang de første åra. Når likevel bykommunenes utgifter viste stigning, hadde det dels sammenheng med at enkelte byer gjennomgikk en sterk vekstfase, som tvang fram høyere bevilgninger. Folketilveksten førte til større etterspørsel etter allerede etablerte tjenester.”⁵⁵⁷

Hvordan henger dette sammen med de nye resultatene? Den årlige veksten var sterkest nettopp i perioden 1850-1860 med hele 3,6 prosent. Tilsvarende tall for 1830-1840 og 1840-1850 var henholdsvis 2,4 prosent og 1,5 prosent. Resultatet bekrefter langt på vei den etablerte forskningen både i forhold til landdistrikt og byer. Det kommunale selvstyret i 1837

---

⁵⁵⁶ *Ibid.*, s. 164.

⁵⁵⁷ Hovland, Edgar, ”Grotid og glanstid. 1837-1920”, i Næss, Hans Eyvind (red.), *op.cit.*, s. 61.

ledet ikke til vesentlige endringer i kommunal aktivitet. For byene var det et skille før og etter 1850, mens det for landkommunene ikke er mulig å snakke om tilsvarende skille eller brudd.

Hva karakteriserte det kommunale engasjement? I byene var tjenestene etablert før 1837, med blant annet branninspektører og/eller direktører, vektere, politibetjenter, feiere, justisvaktmestere, og jordmødre. Sykehus og fattighus var også en del av bybildet. Bykommunenes administrasjon ble utvidet i årene omkring 1837. Stilling som lønnet kemner og revisor kom i flere byer direkte i kjølvannet av Formannskapsloven. I tillegg fikk enkelte stillingene tillagt assistenter. Tjenestene ble mer profesjonelle, dvs. oppbygging av tjenester med fastlønnede fagfolk. Allmueskoleloven av 1848 etablerte for første gang felles lovregler for allmueskolene i byene, og bidro til en utvidelse av tilbudet med krav om minst en skole i hver by. I tillegg inneholdt loven minstelønnsbestemmelser.

Profesjonaliseringen kan igjen knyttes til flere forhold. For det første opplevelse av kriser. Brannen i Christiania i 1858 utløste behovet for et fastlønnet brannvesen. For det andre gjennomgikk brannvesenet også i andre store byer som Bergen og Christiansand store endringer på begynnelsen av 1860-tallet, delvis også som resultat av de kunnskapene man hadde om forholdene i Christiania.⁵⁵⁸ For det tredje var den en økende erkjennelse av at "man fikk det man betalte for", dvs. at kvaliteten på tjenestemennene korrelerte positivt med lønns- og arbeidsforhold. For det fjerde fremmet befolkningsveksten overgang til fulltids- og fastlønnede stillinger. Bybefolkningen vokste fra 114 000 mennesker i 1825 til 266 000 i 1865.⁵⁵⁹ Økt etterspørsel etter kommunale tjenester førte til at praksisen med å kombinere flere stillinger fungerte dårlig, og at de som satt i valgte ombud ikke fikk tid til sine egentlige arbeidsoppgaver. Kun få endringer kan dermed føres direkte til formannskapsloven. Tjenestetilbudet var etablert før 1837. Selv om tjenestene var de samme, skjedde det imidlertid endringer i den enkelte tjeneste og mellom tjenestene, noe som peker mot en mer profesjonell kommunesektor.

Flere steder i Nord-Norge fikk byrettigheter allerede på slutten av 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet. Diskusjonene i Stortinget forteller om prinsippene som lå til grunn for byetableringsprosessen. I argumentene om kjøpstadsrettigheter til Levanger i 1836 la man vekt på at stedet hadde hatt en positiv befolkningsutvikling, at det ble holdt to markeder der,

---

⁵⁵⁸ Det er viktig å understreke at en rekke andre momenter spilte inn i forhold til de endringer som ble gjort i brannvesenet i de byene som fikk et mer profesjonelt brannvesen i 1860-årene.

⁵⁵⁹ NOS. X.178. *Statistiske oversikter 1948*, H. Aschehoug & Co, Oslo 1949, s. 31.

og at folk fra Nord-Norge måtte dra den lange veien til Bergen for å få avsetning for varene, fordi de fikk for dårlig pris i Trondheim.⁵⁶⁰ Noen steder fikk handelsrettigheter fordi nabostedet allerede hadde fått utvidet sine rettigheter.⁵⁶¹ Dette viser til prinsippet om likebehandling i den liberalistiske ideologi. En forutsetning var at stedet var "liv laga" som by, kanskje fordi havneforholdene var gunstige og/eller at mange mennesker bodde der allerede. I diskusjonen i Stortinget om kjøpstadsrettigheter til Kongsvinger kom også argumenter mot en for kraftig liberalisering frem.

"Komiteen gjør opmærksom paa, at man i dette Tilfælde er fri for tvende Betæneligheder, som man tidligere ved enkelte Leiligheder har næret ved Spørgsmaal om nye Kjøbstæders Oprettelse, nemlig at Anlægget ved senere Erfaring kunde vise sig forfeilet, og at man ved at bestemme sig for et Sted maaske kunde forhindre Opkomsten af en Kjøbstad i en tilgrænsende Egn, hvor den bedre vilde have kunnet trives. Allerede uden almindelig Handelsret var Kongsvinger gaaet frem saa vidt, at et Kjøbstadsanlæg her var sikret mod aldeles at mislykkes, og de rimelige Udsigter gik meget videre end til at vente en By efter den mindste maalestok for en norsk Landstad."⁵⁶²

På Stortinget i 1842 ble det fremsatt et forslag om å gi handelsrettigheter til strandstedet Haugesund. Ulike oppfatninger om Haugesunds fordeler vis a vis Koppervik gjorde seg gjeldende. Da saken kom opp igjen på Stortinget 12 år etter, var forholdene avklart. Haugesund hadde hatt en rask fremgang.⁵⁶³ Undersøkelser av primærkilder bekrefter at de nye byene fikk et tjenestetilbud tilsvarende de etablerte.

Utviklingen i landkommunene kan også forklares med faktorer på tilbuds- og etterspørselssiden. På tilbudssiden kom det offentlige inn med lover om allmueskolevesenet i 1827 og 1860. Lovene inneholdt blant annet bestemmelser om minstelønn. På etterspørselsiden ser vi at det i perioden var det en voldsom befolkningsvekst. Befolkningen i landdistriktet økte fra 937 000 i 1825 til 1 435 000 i 1865.⁵⁶⁴

Wesenberg og Arneberg peker i sin historiske oversikt over skattevesenets utvikling på at kommunenes ansvar for sentrale statsutgifter frem til 1837 og utligningen av land- og

⁵⁶⁰ *Storthings-Efterretninger 1836-1854*, 1ste Bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1888, s. 57-59.

⁵⁶¹ *Ibid.*, s. 55-57.

⁵⁶² *Storthings-Efterretninger 1836-1854*, 4die Bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1911, s. 194.

⁵⁶³ *Ibid.*, s. 195.

⁵⁶⁴ NOS X. 178. *Statistiske oversikter 1948*, Aschehoug & Co, Oslo 1949, s. 31.

kjøpstadsskatten virket begrensende på det kommunale engasjement. Etter 1837 la manglende enhet i skatteutligningen og skatteoppkrevingen en demper på den kommunale aktiviteten.

Samtidig viser undersøkelser at kommunenes andel av BNP, i likhet med statlige tjenester, utgjorde en mindre del av landets samlede produksjon i 1865 enn i 1830. I 1830 var andelen 1,3 prosent og i 1865 0,9 prosent. Tjenestenes relative andel av det samlede kommunale tjenestetilbudet bekrefter imidlertid at det skjer en modernisering i kommunal forvaltning, uttrykt i statskirkens reduserte andel.

14.6 STAT OG KOMMUNE

Edgar Hovland og Sverre Steen har pekt på at staten gjennom lover, bandt kommuneutgiftene. Statlig engasjement på lokalt plan var nødvendig så lenge kommunene selv ikke tilbød gode nok tjenester. Dette gjaldt behandlingen av sinnssyke og spedalske. Resultatet ble at staten satte minstekrav til tjenestens innhold, og overtok hele eller deler av tjenesten.

” Idet Komiteen henviste til den af Major indgivne udførlige Beretning om de Erfaringer, som han paa denne Reise havde indsamlet, bemærket den, at man efter Gjennemlæsning af denne paa Fakta grundede Fremstilling af de Sindsyges Stilling neppe kunde være i nogen Tvivl om, at disse Ulykkelige hidtil aldeles uforsvarlig havde været overladte til enten Privates eller Kommuners vilkaarlige Behandling, hvorfor denne altfor ofte havde været saadan, at den maatte opfylde enhver med Rædsel og Afsky. Der syntes saaledes ikke at kunne være delte Meninger om, at det var paa den høie Tid, at Lovgivningen skred ind, for nogenledes at bringe de Sindsyge ud af den aldeles forsvarsløse Tilstand, hvori de næsten overalt havde befundet det sig. Det var derfor efter Komiteens Anskuelse vel ingen Sag, der i høiere Grad havde Krav paa Statsstyrelsens Opmærksomhed, aldenstund det var dennes Pligt at vaage over, at Menneskelighedens Fordringer ikke aldeles tilsidesættes.”⁵⁶⁵

Perioden kan karakteriseres som en bevisstgjøringsfase og til dels også en konsolideringsfase. Staten overtok ansvar for oppgaver som gjaldt hele statssamfunnet, som utgiftene til innkvartering av soldater og delinkventutgiftene. Innen andre områder, som politivesenet, ble det strid om hvilket nivå som hadde ansvar for tjenesten og hvorfor.

---

⁵⁶⁵ *Storthings-Efterretninger 1836-1854*, 3die Bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1904, s. 249.

”Efter at Formandskabsinstitutionen var indført, troede den nemlig, at nærv. Sag maatte sees i nøie Forbindelse med, hvad der maatte antages at være denne Institutions Aand og Hensigt; og ved at se hen saavel til almindelige Grundsætninger angaaende Statens og Kommunernes indbyrdes Forhold som til Ordningerne i den her omhandlede henseende i andre konstitutionelle Stater (Baden, Württemberg, Spanien, England) fandt Pluraliteten, at det vilde være rigtigt hos os at udvikle Formandskabsinstitutionen efter Exemplet fra disse Lande, hvor der var tillagt Kommunerne udstrakte Rettigheder med hensyn til Politiet.”⁵⁶⁶

Argumentene for kommunalt ansvar var også knyttet til at kontrollen med politiets virksomhet ble lettere med lokal forankring, ordningen var økonomisk gunstigere, og sentralisering ikke var ønskelig, fordi det tok oppmerksomheten bort fra andre viktige statsoppgaver, som forsvarsvesenet. Endringer i det eksisterende system ville føre til problemer, fordi organiseringen og finansieringen av tjenester mellom stat og den enkelte by var svært komplisert.⁵⁶⁷

Det skjer ikke grunnleggende endringer i forholdet mellom stat og kommune med hensyn til andel av BNP. Staten dominerte de offentlige tjenestene i hele perioden, med rundt 70 prosent.

14. 7 OPPSUMMERING

Offentlig virksomhet i perioden frem til 1865 var i hovedsak basert på prinsipper karakteristisk for agrarøkonomien. Påstanden tar utgangspunkt i studier av lønssystemer, som bekrefter at det skjedde små og få endringer. Flere overgangsordninger gjorde seg imidlertid gjeldende. Flere av disse var innført lenge før 1830. Overgang til fast lønn over statskassen kom for mange yrkesgrupper ikke før på 1900-tallet. Offentlig forvaltning var i en langvarig omstillingsfase. Undersøkelsen viser at den ikke var ”motor” i moderniseringsprosessen, noe som blir bekreftet med at næringens andel kun utgjorde 2,8 prosent av BNP i 1865. Selv om næringene opplevde vekst, var denne større i andre deler av økonomien. Sammensetning av tjenestene viser imidlertid, at offentlig sektor var mer moderne i 1865 enn i 1830, uttrykt som statskirkens og militærvesenets reduserte andel av de offentlige tjenestene.

---

⁵⁶⁶ *Storthings-Efterretninger 1836-1854*, 2det Bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1893, s. 260-263.

⁵⁶⁷ I diskusjonen ble forholdet mellom Bergen og staten trukket fram. En rekke inntekter gikk direkte til staten mot at denne finansierte deler av byens politivesen.

Resultatene bekrefter tradisjonelle synspunkter om at formannskapslovene for by og land i 1837 ikke ledet til økt engasjement i kommunal aktivitet, men at det fra årene omkring 1850 skjer et skifte. Dette er særlig knyttet til byene.

Appendiks 1

Tabell A1.1 Uforutsette og tilfeldige utgifter 1851

1. Omkostninger ved utgivelse av kystkart
2. Omkostninger ved utgivelse av amtskart
3. Omkostninger ved litografering samt 25 avtrykk av kart
4. Statsråders skyssutgifter i Sverige, diettgodtgjørelse
5. Utgifter ved sykes og fattiges kur og underhold
6. Pensjon til bispinne Munch
7. Understøttelse, Vallø saltverks pensjonister
8. Trykking av lover mv
9. Trykking av kapiteltakstene
10. Trykking av juryinnstillinger
11. Trykking av blanketter
12. Trykking av femårsberetninger
13. Tilsyn med stutterianlegg
14. Utgifter ved konsul Konows reise til Madrid
15. Utgifter ved flytting av marmorblokker
16. Belønning for redning av norsk skipsbesetning
17. Reisestipend for å gjøre seg kjent med brolegging, vannledning og kloakk
18. Reiseutgifter til landbruksmøte
19. Utgifter ved ordning av sølvverkets arkiv
20. Utgifter ved undersøkelse av inspektør M.s kassabeholdning
21. Kjøpesum for ervervet gård
22. Rettsbeløp
23. Sentralkommisjonen i anledning av kolerasykdommen bevilget honorar
24. Bidrag til istandsettelse av våningshus
25. Erstatningsbeløp til innrulleringssjefer
26. Bidrag til postutgifter
27. Kontrollkommisjonen for forskjellige sinnsykehusasyler bevilget honorar
28. Tollkasserer diettgodtgjørelse
29. Innrulleringssjef Due honorar for tilsyn med stiftsgården
30. Justermesteren for leverte mål/vekt
31. Utgifter ved bearbeidelsen av de ekstraordinære magnetiske observasjoner
32. Istandsettelse av bro i Røldal
33. Utgifter ved telegrafering angående fødsel
34. Forskjellige mindre utgiftsposter
35. Skyssutgifter

Kilde: "Extract af Norges Riges Statsregnskab for Aaret 1851", Storthings Forhandlinger i Aaret 1854, Femte Deel, Chr. Grøndahl, Christiania.

Appendiks 1

Tabell A1. 2 Gasjelister

- *A, Liste som i Overeensstemmelse med Grundlovens § 75 Litr. i forelægges det ordentlige Storting over midlertidigen bevilgede Gager, der gennem Finants-Departementets Statsbogholderi anvises til Udredelse af den almindelige Statscasse.*
- *B, Liste som i Overeensstemmelse med Grundlovens § 75 Litr. i forelægges det ordentlige Storting over midlertidigen bevilgede Gager, der udredes af særskilte Fonds.*
- *C, Liste over nye Gager og Gagetilæg, der skulle foreslaaes bevilgede af det ordentlige Storting til Udredelse af den almindelige Statscasse.*
- *D, Liste over Gager og og Gagetilæg, der skulle foreslaaes bevilgede af det ordentlige Storting til Udredelse af særskilte Fonds.*
- *E, Liste over Gager, der have været anviste gennem Statsbogholderiet til Udredelse af den almindelige Statscasse, men ere blevne besparelse efter Affattelsen af de Stortinget forelagte Gagelister, eller ere foreslaaet besparede eller kun bevilgede for indeværende Budgettermin.*
- *F, Liste over de Gager der have været udredede af særskilte Fonds, men ere blevne besparede efter Affattelsen af de Stortinget forelagte Gagelister, eller foreslaaes besparede.*
- *G, Forklaring over den Deel af Civilreglementet, som en detail anvises gennem Statsbogholderiet til Udredelse af Statscassen, med tilføiet Opgave deals af besparede eller til Besparelse foreslaaede, og deals af forslagsviis opførte Gager.*
- *H, Forklaring over den Deel af Civilreglementet, som udredes af særskilte Fonds, med tilføiet Opgave deals af besparede eller til Besparelse foreslaaede, deals af forslagsviis opførte Gager.*

Kilde: "S. No. 13. Angaaende Gager", Storthings Forhandlinger i Aaret 1854, Anden Deel, trykt i flere Bogtrykkerier, Christiania, s. 191-253.

Appendiks 2

Tabell A2.1 Lønn og emolumenter til ansatte ved straffeanstaltene i Bergen 1828-1839, 1851, 1857, 1862, i kroner

Stilling	Lønn 1839	Lønn 1851	Lønn 1857	Lønn 1862	Emolumenter
Prest	1200	2400		2680	
Forsanger og lærer	400	800			
Lege		200		240	
Overgevaldiger		400		964	Fri bolig
Gevaldigere				4440	
Overinspektør	1800	1400		2292	Fri bolig, lys og brensel
Underinspektør	640	640		640	Fri bolig, lys og brensel
Fabrikkmester		600		720	120 for fri bolig, lys og brensel
Verksmester	600				
Vaktmester	480	960		1152	Fri bolig, lys og brensel
Portner	400	480		596	
4 oppsynsbetjenter a 480	1920(4)	1920(4)		2304	Inkludert hus, lys og brensel
Verksmesterinne		480		576	Inkludert hus, lys og brensel
Klokker				480	
Bud		48		48	
Kapteinvaktmesteren				656	
Spisemesteren				960	
Spisemester				1136	
Tjenestepiker				320	
Lege	160	224		320	
Til sammen	9465	10552	22 168*	20 524	

* Tallet omfatter emolumenter og dyrtidstillegg.

Kilder: Beretning om Beskaffenheden af Norges Strafanstalter og Fangepleie samt Betænkning og Indstilling om en Reform i begge, efter fremmede Staters Mønster; afgiven af den under 10. Sept. 1837 nedsatte Commission til at meddele Betænkning angaaende Strafanstaltene bedre Indretning m.v, Chr. Grøndahl, Christiania 1841, "Dok. No. 13. Angaaende Gager og Lønninger ved Strafanstalterne", Storthings Forhandlinger i Aaret 1854, Sjette Deel, Christiania, s. 115-122, "S. No. 3. Angaaende Regulering af Norges Riges Indtægter og Udgifter for Tidsrummet fra 1ste Juli 1857 til 1ste Juli 1860", Storthings Forhandlinger i Aaret 1857, Første Deel, s. 5-10, "S. No. 4. Angaaende Norges Riges Indtægter og Udgifter for Tidsrummet fra 1ste April 1863 til 1ste April 1866", Storthings Forhandlinger Aar 1862-1863, Anden Deel, Christiania, s. 11-16, "Dok. No. 50. Opgave over Lønninger til Embedsmænd og Betjente ved Strafanstalterne", Storthings Forhandlinger i Aarene 1865-1866, Syvende Deel, Christiania.

Appendiks 2

Tabell A2.2 Lønn og emolumenter til ansatte ved straffeanstaltene i Trondheim 1828-1839, 1851 og 1862, i kroner.*

Stilling	Lønn				Emolumenter
	1839	Lønn 1851	Lønn 1857	Lønn 1862	
Prest	700	1200		1400	
Lege		320		768	
Overgevaldiger		400		1056	Fri bolig
Lærer		400			
Klokker		160		336	
Lærer		120			
Gevaldigere				4796 (11)	
Overinspektør	1600	1600		3200	Fri bolig, lys og brensel
Underinspektør	576	720		1266	Fri bolig, lys og brensel
Fabrikkmester	480	800		960	320 for bolig, lys og brensel
Fabrikkassistent		600		960	240 for bolig, lys og brensel
Regnskapsfører		600		720	320 for bolig, lys og brensel
vektere		2688 (7)		3640(7)	
3 kustos	1092			1056	
Kateketen				1840	
Kapteinvaktmesteren				480	
Spisemesteren				1376	
Assistent				520	
Bakeren				576	
Spisemesteren				1136	
Verksmesteren				628	
Verksmesterinne	240				
Portner	364	384			
2 kvinnelige betjenter a 384		768		920	
Klokker og skolelærer	160	160		182	
Lege	320	400			
Til sammen	8957	11320	31480**	27816	

* Tallene i parentes viser til antall ansatte, slik at lønnssummen som oppgis er samlet lønn for alle.

** Tallet omfatter dyrtidstillegg og emolumenter.

Kilder: Beretning om Beskaffenheden af Norges Strafanstalter og Fangepleie samt Betænkning og Indstilling om en Reform i begge, efter fremmede Staters Mønster; afgiven af den under 10. Sept. 1837 nedsatte Commission til at meddele Betænkning angaaende Strafanstalternes bedre Indretning m.v, Chr. Grøndahl, Christiania 1841, "Dok. No. 13. Angaaende Gager og Lønninger ved Strafanstalterne", Storthings Forhandlinger i Aaret 1854, Sjette Deel, Christiania, s.115-122, "S. No. 3. Angaaende Regulering af Norges Riges Indtægter og Udgifter for Tidsrummet fra 1ste Juli 1857 til 1ste Juli 1860, Storthings Forhandlinger i Aaret 1857, Første Del, Christiania, s. 5-10, "S. No. 4 Angaaende Norges Riges Indtægter og Udgifter for Tidsrummet fra 1ste April 1863 til 1ste April 1866, Storthings Forhandlinger Aar 1862-1863, Anden Deel, Christiania, s. 11-16, "Dok. No. 50. Opgave over Lønninger til Embedsmænd og Betjente ved Strafanstalterne", Storthings Forhandlinger i Aarene 1865-1866, Syvende Deel, Christiania.

Appendiks 2

Tabell A2.3 Lønn og emolumenter til ansatte ved Christiansand tukthus, 1828-1839, 1851, 1857, 1862 i kroner.

Stilling	Lønn 1839	Lønn 1851	Lønn 1857	Lønn 1862	Emolumenter
Forstander	1400	1400		1620	Fri bolig, lys og brensel
Overvaktmester		680		816	120 for fri bolig, lys og brensel
Vaktmester	480	480		576	120 for fri bolig, lys og brensel
Portner	288	300		404	Fri bolig, lys og brensel
Vektene a 364	364	2912		3968	80 hver for hus, lys og brensel
Nattvektene				380	
Fabrikkmester	768	1200		1400	
Assistent		768		920	Fri bolig, lys og brensel
Verksmesterinne	192	400		576	Fri bolig
Farver		336		404	
Lege		240		288	
Prest	400	1400*		1620	
Kirkesanger og skolelærer		384		460	
Assistent		96			
Lærer		100		240	
Til sammen	3892	10696	15400**	13672	

* Prestestillingen ble opprettet i 1849. Før den tid ble dette arbeidet utført av sognepresten.

** Tallet omfatter emolumenter og dyrtidstillegg.

Kilder: Beretning om Beskaffenheden af Norges Strafanstalter og Fangepleie samt Betænkning og Indstilling om en Reform i begge, efter fremmede Staters Mønster; afgiven af den under 10. Sept. 1837 nedsatte Commission til at meddele Betænkning angaaende Strafanstaltens bedre Indretning m.v, Chr. Grøndahl, Christiania 1841, "Dok. No. 13. Angaaende Gager og Lønninger ved Strafanstalterne", Storthings Forhandlinger i Aaret 1854, Sjette Deel, s.115-122, Christiania, "S. No. 3. Angaaende Regulering af Norges Riges Indtægter og Udgifter for Tidsrummet fra 1ste Juli 1857 til 1ste Juli 1860", Storthings Forhandlinger i Aaret 1857, Første Deel, Christiania, s. 5-10, "S. No. 4 Angaaende Norges Riges Indtægter og Udgifter for Tidsrummet fra 1ste April 1863 til 1ste April 1866", Storthings Forhandlinger Aar 1862-1863, Anden Deel, Christiania, s. 11-16, "Dok. No. 50. Opgave over Lønninger til Embedsmænd og Betjente ved Strafanstalterne", Storthings Forhandlinger i Aarene 1865-1866, Syvende Deel, Christiania.

Appendiks 3

Tabell A3.1 Oppbygging av statens BNP-bidrag, i 1000 kroner

År	Poster i statsregnskapet	Sjømilitær etaten	Landmilitær etaten	Statsinstitusjoner	Variable og andre faste inntekter	Statens BNP-bidrag
1830	2 672	424	1 488	329	596	5 509
1831	2 534	425	1 485	330	671	5 445
1832	3 193	427	1 486	329	676	6 111
1833	3 156	426	1 471	331	677	6 061
1834	3 075	430	1 451	333	680	5 969
1835	3 014	426	1 451	336	686	5 913
1836	2 993	454	1 437	334	697	5 915
1837	3 083	485	1 424	338	704	6 034
1838	3 227	484	1 424	341	724	6 200
1839	3 381	511	1 633	361	730	6 616
1840	3 377	540	1 681	365	733	6 696
1841	3 480	539	1 581	365	770	6 735
1842	3 325	542	1 595	376	683	6 521
1843	3 339	533	1 703	373	732	6 680
1844	3 243	538	1 734	376	724	6 615
1845	3 334	525	1 610	384	724	6 577
1846	3 238	528	1 815	394	825	6 800
1847	3 677	530	1 835	397	833	7 272
1848	3 593	556	1 866	400	874	7 289
1849	3 419	494	2 015	422	978	7 328
1850	3 486	623	1 921	425	1 030	7 485
1851	3 451	454	1 779	454	1 019	7 157
1852	3 575	510	1 948	515	1 002	7 550
1853	3 559	610	1 973	517	846	7 505
1854	3 520	939	2 013	519	933	7 924
1855	3 642	608	2 272	540	860	7 922
1856	3 720	572	2 147	545	986	7 970
1857	4 615	637	2 178	636	996	9 062
1858	4 346	691	2 680	717	1 130	9 564
1859	4 106	647	2 737	702	1 114	9 306
1860	4 172	646	2 640	660	1 150	9 268
1861	4 125	565	2 460	675	1 120	8 945
1862	4 066	633	2 922	680	1 091	9 392
1863	4 048	604	2 638	710	1 127	9 127
1864	4 113	1 131	4 510	717	1 127	11 598
1865	4 200	704	2 454	741	1 127	9 226

Appendiks 3

Tabell A3.2 Områdeinndeling av statens tjenester, i 1000 kroner

År	Administrasjon	Forsvar	Undervisning	Helse og sosial	Samlet
1830	3 278	1 912	255	64	5 509
1831	3 158	1 910	255	122	5 445
1832	3 759	1 913	255	184	6 111
1833	3 767	1 897	257	140	6 061
1834	3 741	1 881	259	88	5 969
1835	3 703	1 877	262	71	5 913
1836	3 696	1 891	260	68	5 915
1837	3 775	1 909	265	85	6 034
1838	3 951	1 908	267	74	6 200
1839	4 112	2 144	283	77	6 616
1840	4 099	2 221	283	93	6 696
1841	4 238	2 120	283	94	6 735
1842	4 003	2 137	294	87	6 521
1843	4 062	2 236	289	93	6 680
1844	3 960	2 272	289	94	6 615
1845	4 049	2 135	294	99	6 577
1846	4 052	2 343	301	104	6 800
1847	4 504	2 365	301	102	7 272
1848	4 460	2 422	302	105	7 289
1849	4 325	2 509	314	180	7 328
1850	4 479	2 544	314	148	7 485
1851	4 459	2 233	319	146	7 157
1852	4 567	2 458	378	147	7 550
1853	4 382	2 583	378	162	7 505
1854	4 430	2 952	378	164	7 924
1855	4 459	2 880	378	205	7 922
1856	4 655	2 719	378	218	7 970
1857	5 569	2 815	421	257	9 062
1858	5 459	3 371	462	272	9 564
1859	5 184	3 384	445	293	9 306
1860	5 271	3 286	405	306	9 268
1861	5 164	3 025	420	336	8 945
1862	5 068	3 555	412	357	9 392
1863	5 069	3 242	454	362	9 127
1864	5 131	5 641	459	367	11 598
1865	5 210	3 158	483	375	9 226

Appendiks 3

Tabell A3.3 Statens tjenester i prosent av BNP

År	Statens tjenester i prosent av BNP
1830	3,3
1831	3,3
1832	3,7
1833	3,5
1834	3,4
1835	3,3
1836	3,2
1837	3,3
1838	3,5
1839	3,4
1840	3,5
1841	3,4
1842	3,1
1843	3,2
1844	3,1
1845	2,9
1846	2,9
1847	3,2
1848	3,4
1849	3,5
1850	3,5
1851	3,2
1852	3,2
1853	2,8
1854	2,5
1855	2,3
1856	2,3
1857	2,7
1858	2,9
1859	2,6
1860	2,5
1861	2,3
1862	2,2
1863	2
1864	2,6
1865	1,9

Appendiks 3

Tabell A3.4 Samlet lønn og kapitalslit i statsforvaltningen,
i tusen kroner

År	Samlet lønn og kapitalslit
1830	5 845
1831	5 780
1832	6 455
1833	6 408
1834	6 320
1835	6 270
1836	6 276
1837	6 405
1838	6 615
1839	7 044
1840	7 135
1841	7 188
1842	6 974
1843	7 153
1844	7 103
1845	7 078
1846	7 312
1847	7 780
1848	7 802
1849	7 854
1850	8 008
1851	7 689
1852	8 092
1853	8 058
1854	8 490
1855	8 504
1856	8 585
1857	9 790
1858	10 342
1859	10 148
1860	10 131
1861	9 840
1862	10 313
1863	10 054
1864	12 574
1865	10 226

Appendiks 3

Tabell A 3.5 Statens tjenester i 1830-priser

År	Statens tjenester
1830	5 509
1831	5 345
1832	6 065
1833	6 104
1834	6 082
1835	5 015
1836	5 991
1837	6 119
1838	6 302
1839	6 741
1840	6 841
1841	6 944
1842	6 730
1843	6 757
1844	6 675
1845	6 556
1846	6 676
1847	6 977
1848	7 050
1849	7 063
1850	7 209
1851	6 864
1852	7 158
1853	7 061
1854	7 264
1855	7 131
1856	6 947
1857	8 356
1858	9 015
1859	8 790
1860	8 710
1861	8 512
1862	8 940
1863	8 644
1864	10 968
1865	8 679

Appendiks 4

Tabell A4.I. Amtskommunale tjenester, i 1000 kroner

År	Undervisning	Administrasjon	Helse og sosial	Samlet
1830		52	87	139
1831		64	87	151
1832		68	87	155
1833		68	87	155
1834		66	87	153
1835		69	87	156
1836		71	87	158
1837		76	87	163
1838		94	87	181
1839		120	87	207
1840		119	87	206
1841		122	87	209
1842		125	87	212
1843		125	87	212
1844	2	119	87	208
1845	5	117	87	209
1846	11	117	87	215
1847	18	115	87	220
1848	19	129	87	235
1849	21	121	83	225
1850	24	118	83	225
1851	24	109	83	216
1852	24	108	83	215
1853	26	109	83	218
1854	27	106	83	216
1855	27	113	88	228
1856	27	108	88	223
1857	30	105	88	223
1858	30	104	88	222
1859	30	102	88	220
1860	30	106	88	224
1861	30	109	88	227
1862	30	114	88	232
1863	30	109	88	227
1864	30	112	88	230
1865	30	109	88	227

Undervisning omfatter amtjordbruksskoler, beregnet som antall skoler multiplisert med lønn som bestyrer/førstelærer etter regnskapene fra amtjordbruksskolen i Stavanger. I følge tabell 10.7 s. 190, ble flere av skolene nedlagt på slutten av 1850-tallet og begynnelsen av 1860-tallet. Undersøkelser av regnskapsposten *Landbruksskoler* i *Amtmannsberetningene* bekrefter imidlertid ikke en slik dramatisk utvikling. Jeg har derfor latt beløpet for 1857 gjelde for hele perioden 1857-1865.

Administrasjon omfatter posten *Amtformannskapene* i *Amtmannsberetningene* 1849-1865, samt opplysninger om tilsvarende utgifter ekstrahert fra de forskjellige *Amtformannskapsforhandlingene* 1838-1848. Vakhold av arrestanter in natura er beregnet etter opplysninger i *Kommunekommisjonens innstilling av 1835* og utredninger i forkant av Fengselsloven av 1857. Årlige tall er konstruert ved hjelp av serie for antall fanger i tukthus og slaveri 1830-1865.

Helse- og sosial omfatter posten *Vaksinasjonsutgifter* i *Amtmannsberetningene* og *Kommunekommisjonens innstilling*. For årene 1830 til 1848 har jeg forutsatt at disse utgjorde 29 000 kroner. For årene 1849-1865 har jeg brukt årlig gjennomsnitt av vaksinasjonsutgiftene etter opplysninger ekstrahert fra *Amtmannsberetningene*. Beregninger for ansatte ved amtsykehusene er basert på regnskapsmaterialet etter amtsykehuset i Stavanger 1843-1865, samt enkeltopplysninger fra andre kilder som *Wedervangarkivet*. Årene 1830-1854 har jeg forutsatt 15 sykehus, og for årene 1855-1865 17 sykehus.

Appendiks 4

Tabell A4.2 Bykommunale tjenester, i 1000 kroner

År	Undervisning	Administrasjon	Helse- og sosial	Samlet
1830	125	188	131	444
1831	127	189	139	455
1832	130	189	135	454
1833	134	189	135	458
1834	137	189	136	462
1835	141	190	137	468
1836	143	190	133	466
1837	146	202	132	480
1838	148	202	140	490
1839	148	202	163	513
1840	154	212	174	540
1841	158	221	157	536
1842	162	221	150	533
1843	167	221	150	538
1844	175	222	148	545
1845	177	223	158	558
1846	183	228	161	572
1847	187	234	160	581
1848	187	235	162	584
1849	195	233	161	589
1850	203	281	176	660
1851	208	298	185	691
1852	227	294	197	718
1853	242	305	202	749
1854	256	307	194	757
1855	271	319	193	783
1856	287	341	195	823
1857	289	352	198	839
1858	306	368	203	877
1859	323	402	236	961
1860	343	384	236	963
1861	365	389	234	988
1862	385	416	247	1 048
1863	404	431	247	1 082
1864	425	466	253	1 144
1865	447	458	260	1 165

Undervisning omfatter lønn til lærere ved allmueskolen, inkludert kirkesanger, og lønn til lærere ved borger- og realskoler.

Administrasjon er ansatte i lokal administrasjon, politi-, brann-, feier-, justis- og vektervesen i kjøp- og ladesteder. Beregningene for politivesenet har den kongelige proposisjon av 1839 som utgangspunkt, samt primærkildeundersøkelser fra flere byer. Utviklingen i Christiania står i en særstilling, med store endringer fra slutten av 1850-årene. For årene fra og med 1857 er det beregnet dyrtidstillegg for stillinger som fikk slikt via statskassen. Brann- og feiervesenet har utgangspunkt i *Amtmannsberetningene* og forutsetning om at 80 prosent av utgiftene gikk til lønn. For vektervesenet er også *Amtmannsberetningene* utgangspunkt, og forutsetning om at 90 prosent gikk til lønn. Lønnsutgiftene til arrestvesenet er beregnet som en fast sum på knapt 14 000 kroner hele perioden. Årlige tall for kemner, revisor og formannskapssekretær er fremkommet med utgangspunkt i opplysninger fra Farsund, Stavanger, Bergen og Christiania. Opplysninger om Borgermestere m.fl. er ekstrahert fra *Departements Tidende* og lønnskommisjonsarbeid presentert i *Storthings Forhandlinger* i 1871.

Helse og sosial er ansatte i institusjoner, fattigforstandere, byleger og jordmødre. Beregningene er basert på regnskapsmateriale etter sykehusene i Bergen og *Den kombinerte innretning* i Stavanger. For andre stillinger er beregningene basert på opplysninger i bystyreforhandlinger o.l. Opplysninger om antall jordmødre og lønn er hentet fra kommisjonsinnstillingen fra 1898, og forutsetning om to jordmødre i hver by.

Appendiks 4

Tabell A4.3 Tjenester produsert i landdistriktene, i 1000 kroner

År	Administrasjon	Helse og sosial	Undervisning	Samlet
1830	23	15	352	390
1831	23	16	379	418
1832	23	17	380	420
1833	23	18	374	415
1834	23	19	371	413
1835	23	20	381	424
1836	23	21	395	439
1837	23	22	403	448
1838	37	23	413	473
1839	37	24	429	490
1840	37	25	437	499
1841	37	26	423	486
1842	38	27	426	491
1843	38	28	434	500
1844	38	29	446	513
1845	39	30	467	536
1846	39	31	488	558
1847	39	32	528	599
1848	39	33	520	592
1849	39	34	526	599
1850	39	35	532	606
1851	40	36	547	623
1852	41	37	570	648
1853	41	38	589	668
1854	41	39	648	728
1855	42	40	698	780
1856	42	41	762	845
1857	42	42	801	885
1858	42	47	851	940
1859	42	46	894	982
1860	44	52	955	1 051
1861	44	51	1 022	1 117
1862	44	51	1 079	1 174
1863	44	53	1 117	1 214
1864	44	54	1 146	1 244
1865	45	55	1 165	1 265

Administrasjon er lønn til skriver/ regnskapsfører, forutsatt en lønn på 40 kroner i hele perioden, basert på undersøkelser av primærkildemateriale. I tillegg har jeg beregnet lønn til en bygdevekter i hvert formannskapsdistrikt på 64 kroner, basert på opplysninger i *Amtformannskapsforhandlingene* i Stavanger 1843.

Helse og sosial er jordmødre, og beregningene omfatter pengelønn og *in-natura* del. Utvikling i antall er hentet fra Kommissjonsinnstillingen i 1898.

Undervisning omfatter allmueskolen, dvs. lønn som omgangskolelærer og lærer ved faste skoler samt kirkesanger.

Appendiks 4

Tabell A4.4 Kommunale tjenester inndelt etter områdene helse og sosial, undervisning, administrasjon og statskirken, i 1000 kroner

År	Helse og sosial	Undervisning	Administrasjon	Statskirken
1830	233	477	263	1 200
1831	242	506	276	1 300
1832	239	510	280	1 290
1833	240	508	280	1 270
1834	242	508	278	1 260
1835	244	522	282	1 290
1836	241	538	284	1 340
1837	241	549	301	1 369
1838	250	561	333	1 400
1839	274	577	359	1 400
1840	286	591	368	1 460
1841	270	581	380	1 410
1842	264	588	384	1 430
1843	265	601	384	1 590
1844	264	623	379	1 570
1845	275	649	379	1 600
1846	279	682	384	1 650
1847	279	733	388	1 760
1848	282	726	403	1 660
1849	278	742	393	1 650
1850	294	759	438	1 620
1851	304	779	447	1 630
1852	317	821	443	1 660
1853	323	857	455	1 700
1854	316	931	454	1 770
1855	321	996	474	1 820
1856	324	1076	491	1 920
1857	328	1120	499	1 920
1858	338	1187	514	1 820
1859	370	1247	546	1 850
1860	376	1328	534	1 920
1861	373	1417	542	1 750
1862	386	1494	574	1 750
1863	388	1551	584	1 750
1864	395	1601	622	1 750
1865	403	1642	612	1 750

Appendiks 4

Tabell A4.5 Kommunale tjenester med og uten statskirken, i 1000 kroner og som andel av BNP

År	Kommunale tjenester uten statskirken	Kommunale tjenester medregnet statskirken	Prosent av BNP (inklusive statskirken)
1830	973	2 173	1,3
1831	1 024	2 324	1,4
1832	1 029	2 319	1,4
1833	1 028	2 298	1,3
1834	1 028	2 288	1,3
1835	1 048	2 338	1,3
1836	1 063	2 403	1,3
1837	1 091	2 461	1,3
1838	1 144	2 544	1,4
1839	1 210	2 610	1,4
1840	1 245	2 705	1,4
1841	1 231	2 641	1,3
1842	1 236	2 666	1,3
1843	1 250	2 840	1,4
1844	1 266	2 836	1,3
1845	1 303	2 903	1,3
1846	1 345	2 995	1,3
1847	1 400	3 160	1,4
1848	1 411	3 071	1,4
1849	1 413	3 063	1,5
1850	1 491	3 111	1,5
1851	1 530	3 160	1,4
1852	1 581	3 241	1,4
1853	1 635	3 335	1,2
1854	1 701	3 471	1,1
1855	1 791	3 611	1,1
1856	1 891	3 811	1,1
1857	1 947	3 867	1,1
1858	2 039	3 859	1,2
1859	2 163	4 013	1,1
1860	2 238	4 158	1,1
1861	2 332	4 082	1,1
1862	2 454	4 204	1
1863	2 523	4 273	1
1864	2 618	4 368	1
1865	2 657	4 407	0,9

Appendiks 4

Tabell A4.6 Samlet lønn og kapitalslit i kommunalforvaltningen, i tusen kroner*

År	Samlet lønn og kapitalslit
1830	1 645
1831	1 694
1832	1 717
1833	1 722
1834	1 730
1835	1 762
1836	1 785
1837	1 833
1838	1 974
1839	2 066
1840	2 123
1841	2 137
1842	2 142
1843	2 196
1844	2 242
1845	2 305
1846	2 369
1847	2 416
1848	2 437
1849	2 465
1850	2 537
1851	2 594
1852	2 665
1853	2 741
1854	2 833
1855	2 950
1856	3 116
1857	3 398
1858	3 590
1859	3 847
1860	3 964
1861	4 122
1862	4 296
1863	4 413
1864	4 570
1865	4 657

* For å oppnå målet om sammenlignbare NHNA, er ikke statskirken med i beregningene.

Appendiks 4

Tabell A4. 7 Kommunale tjenester i faste 1830-priser

År	Kommunale tjenester
1830	2 173
1831	2 203
1832	2 233
1833	2 240
1834	2 259
1835	2 273
1836	2 287
1837	2 317
1838	2 373
1839	2 433
1840	2 470
1841	2 488
1842	2 501
1843	2 508
1844	2 515
1845	2 528
1846	2 558
1847	2 566
1848	2 604
1849	2 614
1850	2 695
1851	2 734
1852	2 751
1853	2 798
1854	2 787
1855	2 819
1856	2 860
1857	2 947
1858	3 044
1859	3 175
1860	3 224
1861	3 330
1862	3 420
1863	3 457
1864	3 519
1865	3 541

Appendiks 5

Tabell A5.1 Statens og kommunenes BNP bidrag, i 1000 kroner, og i prosent av BNP

År	Statens BNP-bidrag	Kommunenes BNP-bidrag, inklusiv statskirken	Offentlige tjenesters BNP bidrag	Andel av BNP i %	Oppjustert etter prinsipper i kapittel 13
1830	5 509	2 173	7 682	4,6	
1831	5 445	2 324	7 769	4,7	
1832	6 111	2 319	8 430	5,1	
1833	6 061	2 298	8 359	4,9	
1834	5 969	2 288	8 257	4,7	
1835	5 913	2 338	8 251	4,6	
1836	5 915	2 403	8 318	4,5	
1837	6 034	2 461	8 495	4,6	
1838	6 200	2 544	8 744	4,9	
1839	6 616	2 610	9 226	4,8	
1840	6 696	2 705	9 401	4,8	
1841	6 735	2 641	9 376	4,7	
1842	6 521	2 666	9 187	4,4	
1843	6 680	2 840	9 520	4,5	
1844	6 615	2 836	9 451	4,4	
1845	6 577	2 903	9 480	4,2	
1846	6 800	2 995	9 795	4,2	
1847	7 272	3 160	10 432	4,6	
1848	7 289	3 071	10 360	4,8	
1849	7 328	3 063	10 391	4,9	
1850	7 485	3 111	10 596	5	
1851	7 157	3 160	10 317	4,6	
1852	7 550	3 241	10 791	4,6	
1853	7 505	3 335	10 840	4	
1854	7 924	3 471	11 395	3,6	
1855	7 922	3 611	11 533	3,4	
1856	7 970	3 811	11 781	3,4	
1857	9 062	3 867	12 929	3,8	
1858	9 564	3 859	13 423	4	
1859	9 306	4 013	13 319	3,7	
1860	9 268	4 158	13 426	3,6	
1861	8 945	4 082	13 027	3,4	
1862	9 392	4 204	13 596	3,2	3,3
1863	9 127	4 273	13 400	3	
1864	11 598	4 368	15 966	3,5	3,6
1865	9 226	4 407	13 633	2,8	2,9

Appendiks 5

Tabell A5.2 Offentlige tjenester i Norge, medregnet kapitalslit, i 1000 kroner*

År	Offentlige tjenester
1830	7 500
1831	7 500
1832	8 200
1833	8 100
1834	8 100
1835	8 000
1836	8 100
1837	8 200
1838	8 600
1839	9 100
1840	9 300
1841	9 300
1842	9 100
1843	9 300
1844	9 300
1845	9 400
1846	9 700
1847	10 200
1848	10 200
1849	10 300
1850	10 500
1851	10 300
1852	10 800
1853	10 800
1854	11 300
1855	11 500
1856	11 700
1857	13 200
1858	13 900
1859	14 000
1860	14 100
1861	14 000
1862	14 600
1863	14 500
1864	17 100
1865	14 900

* Statskirken er ikke inkludert.

Appendiks 5

Tabell A5.3 Offentlige tjenester i 1830-priser, i 1000 kroner

År	Kommunale tjenester	Statens tjenester	Offentlige tjenester
1830	2 173	5 509	7 682
1831	2 203	5 345	7 548
1832	2 233	6 065	8 298
1833	2 240	6 104	8 344
1834	2 259	6 082	8 341
1835	2 273	6 015	8 288
1836	2 287	5 991	8 278
1837	2 317	6 119	8 436
1838	2 373	6 302	8 675
1839	2 433	6 741	9 174
1840	2 470	6 841	9 311
1841	2 488	6 944	9 432
1842	2 501	6 730	9 231
1843	2 508	6 757	9 265
1844	2 515	6 675	9 190
1845	2 528	6 556	9 084
1846	2 558	6 676	9 234
1847	2 566	6 977	9 543
1848	2 604	7 050	9 654
1849	2 614	7 063	9 677
1850	2 695	7 209	9 904
1851	2 734	6 864	9 598
1852	2 751	7 158	9 909
1853	2 798	7 061	9 859
1854	2 787	7 264	10 051
1855	2 819	7 131	9 950
1856	2 860	6 947	9 807
1857	2 947	8 356	11 303
1858	3 044	9 015	12 059
1859	3 175	8 790	11 965
1860	3 224	8 710	11 934
1861	3 330	8 512	11 842
1862	3 420	8 940	12 360
1863	3 457	8 644	12 101
1864	3 519	10 968	14 487
1865	3 541	8 679	12 220

Appendiks 5

Tabell A5.4 Deflatorer

År	Lærere, landdistrikt	Geistligheten	Lærere i byer
1830	100	100	100
1831	105,6	107,9	100,9
1832	98,6	107,7	99,8
1833	100,5	105,5	98,4
1834	98	104,5	97,2
1835	99	107,3	97
1836	101	110,8	97
1837	101	113,3	96,6
1838	102	115,6	96,1
1839	104,6	115,4	96
1840	105	120,6	95,2
1841	100,5	115,9	94,4
1842	100	116,8	94,6
1843	100,5	129,7	95,5
1844	102	128	95,9
1845	105,6	130,4	97
1846	109,1	133,2	98,1
1847	116,8	141,6	100,2
1848	113,7	132,3	99,9
1849	113,7	130,4	100,1
1850	113,7	127,4	100,4
1851	115,7	126,9	100,6
1852	119,4	129,7	101,9
1853	121,8	131	103,4
1854	132,6	136,6	105,8
1855	141,2	139	108
1856	152,3	143,9	111
1857	158,4	142,6	104,8
1858	164,5	132,6	102,9
1859	169,1	131,5	102,7
1860	176,7	134,1	102,9
1861	184,9	116,3	103,4
1862	185,4	116,3	103,5
1863	187,8	116,3	104
1864	191,9	116,3	104,4
1865	191,9	116,3	104,9

Appendiks 6

Tabell A6.1 Offentlige tjenester i prosent av BNP, Norge, Sverige og Finland*

År	Norge	Finland	Sverige
1830	4,5		4,9
1831	4,5		5
1832	5		4,6
1833	4,7		4,6
1834	4,6		4,9
1835	4,4		4,4
1836	4,4		4,5
1837	4,5		4,6
1838	4,8		4,5
1839	4,7		4,3
1840	4,8		4,3
1841	4,7		4,5
1842	4,4		4,3
1843	4,4		4,4
1844	4,4		4
1845	4,2		4,6
1846	4,2		4,5
1847	4,5		4,4
1848	4,7		4,3
1849	4,9		4,2
1850	4,9		4,2
1851	4,6		4,3
1852	4,6		4,2
1853	4		4,4
1854	3,6		3,9
1855	3,4		3,5
1856	3,4		3,1
1857	3,9		3
1858	4,2		3,6
1859	3,9		3,7
1860	3,8	5,1	3,7
1861	3,6	4,9	3,6
1862	3,5	5,2	3,7
1863	3,3	5	3,9
1864	3,8	5,2	4
1865	3,1	5	4

* Beregningene er basert på lønn og kapitalslit, eksklusiv statskirken.

Kilder: Krantz, Olle, Historiska Nationalräkenskaper för Sverige: Offentlig verksamhet 1800-1980, Lund 1987, s. 82, s. 186f., Krantz, Olle, Swedish Historical National Accounts 1800-1980 – Aggregated Output Series, Preliminary version, Umeå 2001, s. 12-13, Hjerpe, Riitta, Finland's Historical National Accounts 1860-1994, Calculation Methods and Statistical Tables, Jyväskylä 1996, s. 121.

Appendiks 6

Tabell A6.2. Kommunale og statlige tjenester i Norge og Sverige, i prosent av BNP*

År	Norge, stat	Sverige, stat	Norge, kommune	Sverige, kommune
1830	3,3	4,2	1,3	1,6
1831	3,3	4,4	1,4	1,7
1832	3,7	4	1,4	1,3
1833	3,5	4,1	1,3	1,2
1834	3,4	4,3	1,3	1,3
1835	3,3	3,9	1,3	1,2
1836	3,2	3,9	1,3	1,2
1837	3,3	4	1,3	1,3
1838	3,5	3,9	1,4	1,3
1839	3,4	3,8	1,4	1,1
1840	3,5	3,7	1,4	1,1
1841	3,4	3,9	1,3	1,3
1842	3,1	3,7	1,3	1,3
1843	3,2	3,8	1,4	1,2
1844	3,1	3,4	1,3	1,1
1845	2,9	3,8	1,3	1,4
1846	2,9	3,8	1,3	1,4
1847	3,2	3,7	1,4	1,3
1848	3,4	3,4	1,4	1,5
1849	3,5	3,4	1,5	1,3
1850	3,5	3,3	1,5	1,4
1851	3,2	3,4	1,4	1,5
1852	3,2	3,4	1,4	1,4
1853	2,8	3,5	1,2	1,4
1854	2,5	3	1,1	1,2
1855	2,3	2,7	1,1	1,3
1856	2,3	2,4	1,1	1,1
1857	2,7	2,4	1,1	1,1
1858	2,9	2,9	1,2	1,2
1859	2,6	3	1,1	1,2
1860	2,5	3	1,1	1,2
1861	2,3	2,9	1,1	1,2
1862	2,2	2,9	1	1,3
1863	2	3,1	1	1,3
1864	2,6	3,3	1	1,3
1865	1,9	3,1	0,9	1,4

* Beregningene omfatter lønn.

LITTERATUR OG KILDER

BØKER, ARTIKLER, MANUSKRIFTER OG SMÅSKRIFTER:

Aschehoug, T. H, *De norske Communers Retsforfatning*, Christiania 1897.

Aubert, Vilhelm, Torgersen, Ulf, Lindbekk, Tore og Sonja Pollen, *Akademikere i norsk samfunnsstruktur 1800-1950*, Tidsskrift for samfunnsforskning, 1:4, 1960.

Aukrust, Odd, *Nasjonalregnskap. Teoretiske prinsipper*, Samfunnsøkonomiske studier nr. 4, Statistisk sentralbyrå, Oslo 1955.

Basberg, Bjørn L, Nordvik, Helge W. og Gudmund Stang (red.), *I det lange løp: Essays i økonomisk historie*, tilegnet Fritz Hodne, Fagbokforlaget 1997.

Benum, Edgeir, *Sentraladministrasjonens historie*, Bind II, Universitetsforlaget, Oslo 1979.

Berg, Ragnar og Grytnes, Nils, *Andebu kommunes historie 1837-1991*, Andebu 1994.

Berg, Roald, *Norsk forsvarshistorie*, bind 2, Eide forlag, Bergen 2001.

Berge, Johannes, *Trondhjem bystyre 1827-1842, fra eligerede mænd til formandskab*, Trondhjemske samlinger, utgitt av Trondhjems historiske forening, rekke 3, hefte 5-6, Trondheim 1960.

Bjerke, Juul, *Langtidslinjer i norsk økonomi*, Samfunnsøkonomiske studier nr. 16, Statistisk sentralbyrå, Oslo 1966.

Bjerve, Petter Jacob (red.), *Nasjonalregnskap, modell og analyse. En artikkelsamling til Odd Aukrusts 60-års dag*, Samfunnsøkonomiske studier nr. 26, Statistisk sentralbyrå, Oslo 1975.

Bjørsvik, Elisabeth og Per Kåre Sky, *En festning i utvikling og forandring, Bergenhus 1646-1996*, Johs. Grefslie Trykkeri a.s, 1996.

Bjørsvik, Elisabeth, "Public services in Norway 1830-1865 within the framework of historical national accounts", i Jonsson, Gudmundur, *Nordic Historical National Accounts*, workshop VI, Reykjavik 2003, s. 125-136.

Boeck, Thorvald, *Efterretninger om geistlige Embeder i Norge*, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1870.

Brautaset, Camilla, *Norsk eksport 1830-1865 i perspektiv av historiske nasjonalregnskaper*, NHH oktober 2002.

Broch, Ole Jacob, *Kongeriget Norge og Det norske Folk, Dets sociale Forhold, Sundhedstilstand, Næringsveie, Redningsvæsen, Samfærdselsmidler og Ekonomi*, Det steenske Bogtrykkeri, Kristiania 1876.

Broch, Ole Jacob, *Statistisk Årbog 1867-1871*, P.T. Mallings Forlagsboghandel, Kristiania 1871.

Bugge, Ivar, *Kommunal forvaltning*, Kommunalforlaget 1986.

Cappelen, Ådne, Gleditch, Nils Petter og Olav Bjerkholt, *Guns, butter and growth: the case of Norway*, Statistisk sentralbyrå, Norge 1992.

Chan, Steve og Alex Mintz (ed.), *Defense, welfare and growth perspectives and evidence*, Routledge 1992.

Christensen, Jørgen Peter (red.), *Nordiske historiske nationalregnskaber*, Workshop 3, København 1998.

Dahl, T. P., *Unionsforsvar eller nasjonalt forsvar*, hovedfagsoppgave i historie, UiB 1967.

Dahl, W. S., *Landdistrikternes Kommunalforvaltning. En Haandbog for kommunale Ombudsmænd*, Den norske Forlagsforening, Christiania 1878.

Diewert, W. Erwin og Kevin J. Fox, "Can measurement error explain the productivity paradox?", *Canadian Journal of Economics*, Vol 32, No. 2, April 1999.

Drevland, Paal, *Offentlig forvaltning i historisk nasjonalregnskap, beregninger for 1949-1969*, Avdeling for økonomisk statistikk/Seksjon for nasjonalregnskap, Notater 2004/34, Statistisk sentralbyrå 2004.

Eloranta, Jari (red.), *Nordiska historiska nationalräkenskaper*, workshop 2, Jyväskylä 1997.

Ersland, Geir Atle, *Frå leidang til totalforsvar*, Gyldendal undervisning, Oslo 1999.

Ersland, Geir Atle og Terje H. Holm, *Norsk forsvarshistorie*, Bind 1, Eide forlag, Bergen 2000.

Ertresvaag, Egil, *Bergen bys historie*, bind III, Alma Ater Forlag, Bergen 1995 (2. opplag).

European System of Accounts, Office for Official Publications of the Europeans Communities, Brussels- Luxembourg, 1996.

Fimreite, Anne Lise, Flo, Yngve og Tommy Tranvik, *Lokalt handlingsrom og nasjonal integrasjon. Kommuneideologiske brytninger i et historisk perspektiv*, Makt- og demokratiutredningen 1998-2003, nr. 50.

Fiskaa, Haakon M, *Gjaldkar og Byfogd. Historikk og biografi 1125-1975*, Universitetets husbibliotek, Oslo 1980.

Fladby, Rolf, Imsen, Steinar og Harald Winge, *Norsk historisk leksikon*, J. W. Cappelen forlag, 2. utgave, Oslo/Gjøvik 1990.

Fløttum, Erling Joar, *Nasjonalregnskapet i Norge, System og beregningsmetoder*, Samfunnsøkonomiske studier nr. 45, Statistisk sentralbyrå, Oslo 1980.

Elisabeth Bjørsvik: *Offentlige tjenester i Norge 1830-1865 innenfor rammen av historiske nasjonalregnskaper*

Fløttum, Erling Joar, *Norwegian National Accounts. Documentation of the Compilation and Methods Applied*, Documents 96/6, Statistisk sentralbyrå, Oslo 1996.

FN, OECD et. al., *System of National Accounts*, London, Paris, New York 1993.

Greve, Tim, *Riksrevisjonen 1816-1966*, Universitetsforlaget 1966.

Grytten, Ola Honningdal, "A deflator for private consumption in Norway 1819-1871", i Jonsson, Gudmundur, *Nordic Historical National Accounts*, Workshop VI., Reykjavik 2003, s. 165-196.

Grytten, Ola Honningdal (red.), *Nordiske historiske nasjonalregnskaper*, Workshop IV, Fagbokforlaget, Bergen 1999.

Grytten, Ola Honningdal, "Output, Input and Value Added in Norwegian Agriculture, 1830-1865", i Jonsson, Gudmundur, *Nordic Historical National Accounts*, Workshop VI., Reykjavik 2003, s. 47-76.

Grønhaug, Finn, *Levekåra til lærarane på landet i førre århundre. Ei gransking av lønns- pensjons- og utdanningstilhøve for lærarane i allmuge/folkeskulen på landet i Norge i tidsbolken 1826-ca. 1900*, hovedfagsoppgave i pedagogikk, Universitetet i Oslo, 1982.

Hanisch, Tore Jørgen, *Om valget av det gode samfunn*, artikler om økonomi og historie, Høyskoleforlaget 1996.

Hansen, Stein og Tor Skoglund, *Beregning av sysselsetting og lønn i nasjonalregnskapet*, Statistikk/seksjon for nasjonalregnskap, notater 97/21, SSB 1997.

Hasund, S. og I. Nesheim (red.), *Landbruksundervisningen i Norge 1825-1925*, J. W. Cappelens Forlag, Oslo 1926.

Helgheim, Johannes J., *Allmugeskolen i byane*, Universitetsforlaget 1981.

Helgheim, Johannes J., *Allmugeskolen paa bygdene*, H. Aschehoug & co, Oslo 1980.

Hjerppe, Riitta, *Finland's Historical National Accounts 1860-1994: Calculation Methods and Statistical Tables*, Jyväskylä 1996.

Hjerppe, Riitta, *The Finnish Economy 1860-1985. Growth and Structural Change*, Bank of Finland, Helsinki 1989.

Hodne, Fritz, *Norges økonomiske historie 1815-1970*, Cappelen, Oslo 1981.

Hodne, Fritz og Ola H. Grytten, *Norsk økonomi i det 19. århundre*, Fagbokforlaget, Bergen 2000.

Hodne, Fritz, *Stortingssalen som markeds plass. Statens grunnlagsinvesteringer 1840-1914*, Universitetsforlaget 1984.

Holm, Terje H, *Hær og samfunn, en studie i de konsekvenser hærens organisasjon hadde på sivilsamfunnet på slutten av 1700-tallet, med særlig vekt på forholdene i Østfold*, Hovedfagsoppgave i historie, UiO 1978.

Holst, Christian, *Statistiske Tabeller vedkommende det lærde Skolevæsen i Norge*, Jacob Chr. Abelsted, Christiania 1859.

Holst, Christian, *Statistiske Tabeller vedkommende Underviisningsvæsenets Tilstand i Kongeriget Norge ved Udgangen af 1837*, Christiania 1840.

Horlings, Edwin, *The economic development of the Dutch service sector 1800-1850. Trade and transport in a premodern economy*, Neha Amsterdam 1995.

Hovland, Edgar, "Aktuelle skatteproblemer for hundre år siden", særtrykk av *I forskningens lys*, Oslo 1974.

Johansen, Karl Egil, *På sjølvstyr gjennom 150 år: Hordaland fylkeskommune 1837-1987*, J. W. Eides Forlag, Bergen 1987.

Jonsson, Gudmundur og Magnus Magnusson (ed.), *Hagskinna, Sögulegar hagtölur um Island, Icelandic Historical Statistics*, Reykjavik 1997.

Jonsson, Gudmundur, "Non-Market Production: What to count and how?", i Eloranta, Jari, *Nordiska Historiska Nationalräkenskaper*, Workshop 2, Jyväskylä 1997, s. 47-56.

Jonsson, Gudmundur, "The gross domestic product of Iceland, 1870-1945", i Grytten, Ola H., *Nordiske Historiske Nasjonalregnskaper*, Workshop IV, Fagbokforlaget 1999, s. 7-25.

Killi, Alf, *Arkivkunnskap*, Statsarkiva, Universitetsforlaget 1987.

Kiær, A. N., *Indtægts- og formuesforhold i Norge*, H. Aschehoug & Co, Kristiania 1892-1893.

Kiær, A. Th., *Akershus amt 1814-1914, en oversigt over amtets økonomiske og kulturelle udvikling i hundreaaret 1814-1914 med enkelte oplysninger fra de senere aar*, Det steenske Bogtrykkeri, Kristiania 1921.

Kiær, F. C., *Norges Læger i det nittende Aarhundrede (1800-1886)*, Alb. Cammermeyer, Mallinske Bogtrykkeri, Christiania 1888.

Kjærheim, Kristina, *Mellom kloke koner og hvitklede menn. Det norske jordmorvesenet på 1800-tallet*, Universitetet i Oslo, Oslo 1980.

Kraft, Jens, *Historisk-topografisk Haandbog over Kongeriget Norge*, Jacob Dybwad Forlag, Christiania 1845-1848.

Krantz, Olle, *Historiska Nationalräkenskaper för Sverige: Offentlig verksamhet 1800-1980*, Lund 1987.

Krantz, Olle (red.), *Nordiska Historiska Nationalräkenskaper*, workshop I, Umeå University, Umeå 1994.

Elisabeth Bjørsvik: *Offentlige tjenester i Norge 1830-1865 innenfor rammen av historiske nasjonalregnskaper*

Krantz, Olle, *Swedish Historical National Accounts 1800-1998, aggregated output series*, Umeå 2001, preliminary version.

Krantz, Olle og Carl Axel Nilsson, *Swedish National Product 1861-1970: new aspects on methods and measurement*, CWK Gleerup, Lund 1975.

Kristensen, Fred., *Drammen brannvesen, 7. desember 1864-1964*, Harald Lycke & Co., Drammen 1964.

Kristiansen, Oskar, *Norges Finanser 1814-1830*, Cammermeyers Boghandel, Oslo 1931.

Kærgård, Niels, "The Danish national product in the pre-modern period", i Jonsson, Gudmundur, *Nordic Historical National Accounts*, workshop VI, Reykjavik 2003, s. 33-46.

Kaartvedt, Alf, Danielsen, Rolf og Tim Greve (red.), *Det norske Storting gjennom 150 år*, bind I-IV, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 1964.

Larsen, Øivind, "Das Krankenhauswesen in Norwegen im 19. Jahrhundert", *Studien zur Krankenhausgeschichte im 19. Jahrhundert im Hinblick auf die Entwicklung in Deutschland*, Forschungsunternehmen der Fritz Thyssen Stiftung, Vadenhoeck & Ruprecht, Gröttingen 1976, s. 221-241.

Larsen, Øivind, Berg, Ole og Fritz Hodne, *Legene og samfunnet*, Oslo 1986.

Lindahl, Erik, Dahlgren, Einar og Karin Kock, *National Income of Sweden 1861-1930*, I-II, London 1937.

Lindmark, Magnus og Peter Vikström (red.), *Nordiska Historiska Nationalräkenskaper*, Workshop V, Umeå Universitet, Umeå 2001.

Maddison, Angus, *Monitoring the World Economy 1820-1992*, OECD, Paris 1995.

Maurseth, Per, *Sentraladministrasjonens historie*, Bind I, Universitetsforlaget, Oslo 1979.

Melby, Kari, *Kall og kamp. Norsk sykepleierforbunds historie*, J. W. Cappelens forlag, 1990.

Millward, Robert, "Productivity in the UK services sector: Historical trends 1856-1985 and comparisons with the USA 1950-85", *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52, 1990.

Minde, Kjell Bjørn, og Jan Ramstad, "The development of real wages in Norway about 1730-1910", *Scandinavian Economic History Review*, vol. XXXIV: No. 2, 1986, s. 90-121.

Morgenstjerne, C., *Om Fængselsvæsenet*, Særtryk af Norsk Retstidende, Kristiania 1873.

Mykland, Knut, *Trondheims historie*, Bind 3, Universitetsforlaget 1997.

Mykland, Liv og Kjell-Olav Masdalen, *Administrasjonshistorie og arkivkunnskap, Kommunene*, Universitetsforlaget 1987.

Næss, Hans Eyvind (red.), *Folkestyre i by og bygd. Norske kommuner gjennom 150 år*, Universitetsforlaget 1987.

Elisabeth Bjørsvik: *Offentlige tjenester i Norge 1830-1865 innenfor rammen av historiske nasjonalregnskaper*

Næss, Hans Eyvind (red.), *For rett og rettferdighet i 400 år. Sorenskrivere i Norge 1691-1991*, Oslo 1991.

Olafsen, Arent, *Våre lensmenn, et bidrag til den norske lensmannsstands historie gjennom 700 år*, E. Sems trykkeri, Halden 1930.

Olafsen, Arent, *Våre sorenskrivere, sorenskriverinstitusjonen og sorenskrivere i Norge II 1814-1927*, A/S O. Fredr. Arnesen bok- og Akcidenstrykkeri, Oslo 1945.

Plathe, Jarle, *Kristiansand brannvesens historie i anledning av det faste brannkorps 100 års jubileum 1862-15. september-1962*, Fædrelandsvennens trykkeri, Kristiansand 1962.

Pryser, Tore og Asbjørn Svarstad, *Den røde hane i 150 år. Brannvesenet i Lillehammer i en historisk oversikt*, Lillehammer 1982.

Sandvik, Gunnar, *Prestegard og prestelønn. Studiar kring problemet eigendomsretten til dei norske prestegardane*, Universitetsforlaget 1965.

Scholliers, P. og V. Zamagni (ed.), *Labour's Reward, Real Wages and Economic Change in 19th - and 20th Century Europe*, 1995.

Schweigaard, Anton Martin, *Norges Statistik*, Johan Dahls Bogtrykkeri, Christiania 1840.

Schøitz, Johannes, *Den militaire Høiskole*, Kristiania 1919.

Seip, Anne-Lise, *Sosialhjelpstaten blir til. Norsk sosialpolitikk 1740-1920*, Gyldendal norsk forlag, Oslo 1994 (andre utgave).

Seip, Helge, *Kommunenes økonomi*, Oslo 1949.

Sejersted, Francis, *Demokratisk liberalisme*, Det blå bibliotek, Oslo 1993.

Sjurseth, Karl, *Hordaland fylke 1837-1937*, J. D. Beyer A/S Boktrykkeri, Bergen 1937.

Slagstad, Rune, *De nasjonale strateger*, Pax Forlag A/S, Oslo 1998.

Smits, Jan-Pieter, Horlings, Edwin og Jan Luiten van Zanden, *Dutch GNP and its components, 1800-1913*, Groningen Growth and Development Centre, monograph series No. 5, Groningen 2000.

Smits, Jan-Pieter, "Historical National Accounts: Where do we go from here?", i Jonsson, Gudmundur, *Nordic Historical National Accounts*, Workshop VI, Reykjavik 2003, s. 9-32.

Sparre, C., *Norges sjøforsvar 1814-1914*, Aschehoug & Co, Kristiania 1914.

Steen, Sverre, *Amt og stat 1837-1860*, Oslo 1973.

Steen, Sverre, *Lokalt selvstyre i Norges bygder*, J. W. Cappelens forlag, Oslo 1968.

Stiroh, Kevin J., "What Drives Productivity Growth?", *FRBNY Economic Policy Review*, March 2001.

Elisabeth Bjørsvik: *Offentlige tjenester i Norge 1830-1865 innenfor rammen av historiske nasjonalregnskaper*

Strand, Rolf, *Brannvern i Molde gjennom 250 år*, EKH trykk, Molde 1998.

Sørensen, Øystein, *Anton Martin Schweigaards politiske tenkning*, Universitetsforlaget 1988.

Todsén, Steinar, *Nasjonalregnskap: Beregning av realkapitalbeholdninger og kapitalslit*, Avdeling for økonomisk statistikk/Seksjon for nasjonalregnskap, Notater 97/61, Statistisk sentralbyrå 1997.

Torgersen, Ulf, *Profesjoner og offentlig sektor*, Tano 1994.

Tveite, Stein, Hovland, Edgar, Rysstad, Sigurd og Even Lange (red.), *Det som svarte seg best. Studier i økonomisk historie og politikk*, Oslo 1990.

Tvethé, Martin Braun, *Norges Statistikk*, Chr. Tønsbergs Forlag, Christiania 1848.

Van Ark, Bart, Monnikhof, Erik og Nanno Mulder, "Productivity in services: an international comparative perspective", *Canadian Journal of Economics*, Vol. 32, No. 2, April 1999.

Wolff, Edward N., "The productivity paradox: evidence from indirect indicators of service sector productivity growth", *Canadian Journal of Economics*, Vol. 32, Nr. 2, April 1999.

INTERNETT:

www.brannmuseet.no/brannhistorie.htm

www.ggdc.net

www.hive.no/tekster/sem-slagen.kulturhistorie2-2.kommunale-selvstyre.html

[www.http://unstats.un.org/unsd/sna1993](http://unstats.un.org/unsd/sna1993)

www.nationalaccounts.niwi.knaw.nl

www.stortinget.no/om_stortinget/budsjettbehandlingen

www.straffet.com/kriminalomsorg/historikk.htm

www.sv.ntnu.no/ish/forsa/osterhaug.htm

www.trondheimkommune.no/psmaler/fullsidebredde/asp?thisId=1000112746

AMTFORMANNSKAPSFORHANDLINGER:

Agershuus Amtformandskabs Forhandlinger i Aaret 1838, Jacob Chr. Abelstad, Christiania 1838.

Elisabeth Bjørsvik: *Offentlige tjenester i Norge 1830-1865 innenfor rammen av historiske nasjonalregnskaper*

Agershuus Amtformandskabs Forhandlinger i Aarsmødet 1845, Chr. Schibsted, Christiania.

Agershuus Amtformandskabs Forhandlinger i Aarsmødet 1846, Chr. Schibsted, Christiania.

Agershuus Amtformandskabs Forhandlinger i Aarsmødet 1847, Chr. Schibsted, Christiania.

Agershuus Amtformandskabs Forhandlinger i Aarsmødet 1848, Chr. Schibsted, Christiania.

Agershuus Amtformandskabs Forhandlinger i Aarsmødet 1849, Chr. Schibsted, Christiania.

Bratsbergs Amtformandskabs Forhandlinger i Aaret 1845, P. Feilberg, Skien.

Bratsbergs Amtformandskabs Forhandlinger i Aaret 1846, P. Feilberg, Skien.

Bratsbergs Amtformandskabs Forhandlinger i Aaret 1847, P. Feilberg, Skien.

Bratsbergs Amtformandskabs Forhandlinger i Aaret 1848, P. Feilberg, Skien.

Bratsbergs Amtformandskabs Forhandlinger i Aaret 1849, P. Feilberg, Skien.

Hedemarken Amtformandskabs Forhandlinger i Aaret 1843, Chr. Grøndahl, Christiania 1844.

Hedemarken Amtformandskabs Forhandlinger i Aaret 1848, J. G. Hovis Enkes Bogtrykkeri, 1849.

Kristians Amtformandskabs Forhandlinger i Aaret 1841, H. D. Selmer, Lillehammer 1842.

Kristians Amtformandskabs Forhandlinger i Aaret 1844, H. D. Selmer, Lillehammer.

Kristians Amtformandskabs Forhandlinger i Aaret 1845, H. D. Selmer, Lillehammer.

Kristians Amtformandskabs Forhandlinger i Aaret 1847, H. D. Selmer, Lillehammer.

Kristians Amtformandskabs Forhandlinger i Aaret 1849, H. D. Selmer, Lillehammer.

Nordre Bergenhuus Amts første Amtformandskabs-Møde, Chr. Dahl, Bergen 1838.

Nordre Bergenhuus Amts Andet Amtformandskabs-Møde, Chr. Dahl, Bergen.

Nordre Bergenhuus Amtformandskabs-Møde i Aaret 1843, C.C.C.W. Prahls Bogtrykkeri, Bergen.

Stavanger Amtformandskabs Forhandlinger for Aaret 1838, Statsarkivet i Stavanger, D20k

Stavanger Amtformandskabs Forhandlinger for Aaret 1839, Statsarkivet i Stavanger, D20k

Stavanger Amtformandskabs Forhandlinger for Aaret 1840, Statsarkivet i Stavanger, D20k

Stavanger Amtformandskabs Forhandlinger for Aaret 1841, Statsarkivet i Stavanger, D20k

Stavanger Amtformandskabs Forhandlinger i Aaret 1842, Statsarkivet i Stavanger, D20k

Elisabeth Bjørsvik: *Offentlige tjenester i Norge 1830-1865 innenfor rammen av historiske nasjonalregnskaper*

Stavanger Amtformandskabs Forhandlinger i Aaret 1843, Statsarkivet i Stavanger, D20k

Stavanger Amtformandskabs Forhandlinger i Aaret 1844, Statsarkivet i Stavanger, D20k

Søndre Bergenhus Amtformandskabs Forhandlinger i Aaret 1838, Chr. Dahl, Bergen.

Søndre Bergenhus Amtformandskabs Forhandlinger i Aaret 1846, Chr. Dahl, Bergen.

Søndre Bergenhus Amtformandskabs Forhandlinger i Aaret 1850, Chr. Dahl, Bergen.

Søndre Bergenhus Amtformandskabs Forhandlinger i Aaret 1857, Chr. Dahl, Bergen.

Søndre Trondhjems Amtformandskabs Forhandlinger i Aaret 1844, Thorkild Borg, Trondhjem.

Søndre Trondhjems Amtformandskabs Forhandlinger i Aaret 1845, Thorkild Borg, Trondhjem.

Søndre Trondhjems Amtformandskabs Forhandlinger i Aaret 1846, Thorkild Borg, Trondhjem.

Søndre Trondhjems Amtformandskabs Forhandlinger i Aaret 1847, Thorkild Borg, Trondhjem.

Søndre Trondhjems Amtformandskabs Forhandlinger i Aaret 1848, Thorkild Borg, Trondhjem.

Søndre Trondhjems Amtformandskabs Forhandlinger i Aaret 1849, Thorkild Borg, Trondhjem.

BERETNINGER, INNSTILLINGER OG BETENKNINGER:

Beretning om Beskaffenheden af Norges Strafanstalter og Fangepleie samt Betænkning og Indstilling om en Reform i begge, efter fremmede Staters Mønster, Chr. Grøndahl, Christiania 1841.

Beretning om Christiania Almueskolevæsen. Tilleggshefte til Folkevennen 1856:1, Christiania 1856.

Beretninger om Den oeconomiske Tilstand m.m i Norge ved Udgangen af Aaret 1835, Chr. Grøndahl, Christiania 1836.

Beretning om Kongeriget Norges oeconomiske Tilstand i Aarene 1836-1840, Guldberg & Dzwonkowskis Bogtrykkeri, Christiania 1843.

Beretning om Kongeriget Norges økonomiske Tilstand i Aarene 1840-1845 med tilhørende Tabeller, Chr. Schibsted, Christiania 1847.

Beretning om Kongeriget Norges økonomiske Tilstand i Aarene 1846-1850 med tilhørende Tabeller, Elling, Christiania 1853.

Beretning om Kongeriget Norges økonomiske Tilstand i Aarene 1851-1855 med tilhørende Tabeller, Chr. Schibsted, Christiania 1858.

Beretning om Kongeriget Norges oekonomiske Tilstand i Aarene 1856-1860 med tilhørende Tabeller, Chr. Schibsted, Christiania 1863.

Beretning om Rigets oekonomiske Tilstand i Aarene 1861-1865, I. H. Tønsberg, Christiania 1867 & 1868.

Beretning om Skolevæsenets Tilstand i Kongeriget Norges Landdistrikt for Aarene 1861-1863, Chr. Schibsted, Christiania 1866.

Beretning om Skolevæsenets Tilstand i Kongeriget Norges Landdistrikt for Aarene 1864-1866 og Rigets Kjøbstæder og Ladesteder for Aaret 1867, B. M. Bentzen, Christiania 1869.

Beretning om Skolevæsenets Tilstand i Kongeriget Norges Landdistrikt for Aaret 1867, B. M. Bentzen, Christiania 1867.

Beretning om Sundhedstilstanden i Norge i Aaret 1845, Det Steenske Bogtrykkeri, Christiania 1887.

Beretning om Sundhedstilstanden og Medicinalforholdene i Norge i 1859, Det Steenske Bogtrykkeri, Christiania 1861.

Beretning om Sundhedstilstanden og Medicinalforholdene i Norge i 1860, Det Steenske Bogtrykkeri, Christiania 1863.

Beretning om Sundhedstilstanden og Medicinalforholdene i Norge i 1861, Det Steenske Bogtrykkeri, Christiania 1864.

Beretning om Sundhedstilstanden og Medicinalforholdene i Norge i 1862, Det Steenske Bogtrykkeri, Christiania 1864.

Beretning om Sundhedstilstanden og Medicinalforholdene i Norge i 1863, Det Steenske Bogtrykkeri, Christiania 1865.

Beretning om Sundhedstilstanden og Medicinalforholdene i Norge i 1864, Det Steenske Bogtrykkeri, Christiania 1866.

Beretning om Sundhedstilstanden og Medicinalforholdene i Norge i 1865, Det Steenske Bogtrykkeri, Christiania 1867.

Betænkning angaaende Forslag til en ny Lønningsmaade for geistlige Embedsmænd og Betjente samt motiveret Udkast til Lov om Forandringer i Geistlighedens Lønning og hvad dermed staaer i Forbindelse, Chr. Grøndahl, Christiania 1846.

Betænkning og Indstilling fra den ved Kongelig Resolution af 1ste September 1858 nedsatte Commission angaaende Almueskolevæsenet, W. C. Fabritius, Christiania 1859.

Elisabeth Bjørsvik: *Offentlige tjenester i Norge 1830-1865 innenfor rammen av historiske nasjonalregnskaper*

Femtiars-Beretning om Christiania Kommune for Aarene 1837-1886, J. Chr. Gundersens Bogtrykkeri, Christiania 1892.

Formandskabs Indstillinger for Bergen 1837-1864, Bergen byarkiv.

Indstilling angaaende Reform i Bergen Byes Vagt- og Brandvæsen, afgiven af en i følge Formandskabsbeslutning af 17de December 1859 nedsat Committee, Chr. Dahl, Bergen 1862.

Indstillinger fra Bergens Formandskab og de dertil knyttede Repræsentantbeslutninger for Aaret 1865, R. Dahls Bogtrykkeri, Bergen 1866.

Indstillinger fra Bergens Formandskab og de dertil knyttede Repræsentantbeslutning for Aaret 1866, R. Dahls Bogtrykkeri, Bergen 1867.

Indstillinger fra Drammen Formandskab, Bilag til "Adressen" No. 109, 1842.

Indstilling fra en af Justitsdepartementet nedsat Komite til Behandling af Spørgsmaalet om en mulig Forbedring af de offentlig ansatte Jordmødres Kaar med Forslag til Lov om Jordmødre, Johannes Bjørnstads Bogtrykkeri, Kristiania 1898.

Meddelelser om Det norske Fængselsvæsen i det 19de Aarhundrede, H. Aschehoug & Co., Kristiania 1904.

Om Commune-Udgifterne og Commune-Bestyrelsen, Chr. Grøndahl, Christiania 1835.

Prestelønnings-Kommissionens Forslag angaaende Geistlighedens Lønningsmaade, Ophævelse af Konge- og Kirketiende samt Kirke- og Kirkegaardsvæsenet, Grøndahl & Søns Forlag, Christiania 1895.

Sager, behandlede af Trondhjems Formænd og Repræsentanter i Aaret 1879, Lie & Sundte Bogtrykkeri, Thronhjem 1880.

Stavanger bystyres forhandlinger m.v. 1837-1843, Dreyers grafiske anstalt, Stavanger 1919.

Stavanger bystyres forhandlinger 1844-1850, Dreyer aksjeselskap, Stavanger.

Stavanger bystyres forhandlinger 1851-1855, Dreyer aksjeselskap, Stavanger.

Stavanger bystyres forhandlinger 1856-1861, Dreyer aksjeselskap, Stavanger 1967.

Underdanigst Indstilling fra den ved Kongelig Resolution af 29de Juli 1874 nedsatte Kommission til at tage Lensmændenes Lønningsforholde under Overveielse m.m., Kristiania 1875.

PERIODIKA:

Departements Tidende, alle årganger 1829-1870.

Elisabeth Bjørsvik: *Offentlige tjenester i Norge 1830-1865 innenfor rammen av historiske nasjonalregnskaper*

Geistlig Stat og Kalender for Kongeriget Norge, udarbeidet af Otto M. Hansen, J.W. Cappelens Forlag, Kristiania 1863.

Norges Hof og Statscalender.

LOVER OG FORORDNINGER:

Mejlænder, Otto, *Almindelig Norsk Lovsamling for Tidsrummet 1660-1870*, Mallings Forlagsboghandel, Christiania 1872.

Lov angaaende Almueskolevæsenet paa Landet.

Lov af 14. Januar 1837 om Formandskaber paa Landet.

Lov om Formandskaber i Kjøbstæderne, samt om Bestyrelsen af Kjøbstædernes almindelige Commune-Anliggender, Stockholm Slot den 14de Januar 1837, Chr. Grøndahl, Christiania.

Love, Resolutioner, Reglementer, Instruxer, Skrivelser m.v. vedkommende Fængselsvæsenet 1814-1897, Johannes Bjørnstads Bogtrykkeri, Christiania 1898.

Skoleplan for Nordre og Søndre Trondhjems Amters Landbrugsskole paa Rotvold i Strinden, Rotvold Landbruksskole 1. pb. 36/jc29, Top Uhl, Universitetsbiblioteket i Trondheim.

Udkast til Lov om Medicinalvæsenet i Norge med Motiver, udarbeidet af en naadigst anordnet kongelig Commission, Chr. Grøndahl, Christiania 1844.

STORTINGSFORHANDLINGER OG STORTHINGS-EFTERRETNINGER:

Storthings-Efterretninger 1814-1833, 3die Bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1882

Storthings-Efterretninger 1836-1854, 1ste Bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1888

Storthings-Efterretninger 1836-1854, 2det Bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1893

Storthings-Efterretninger 1836-1854, 3die Bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1904.

Storthings-Efterretninger 1836-1854, 4de Bind, Jacob Dybwads Forlag, Christiania 1911.

Storthings Forhandlinger i Aaret 1833, Femte Deel, Chr. Grøndahl, Christiania 1834.

Storthings Forhandlinger i Aaret 1845, Første Deel, Chr. Grøndahl, Christiania

Storthings Forhandlinger i Aaret 1845, Sjette Deel, Chr. Grøndahl, Christiania.

Storthings Forhandlinger i Aaret 1848, Første Deel, Christiania.

Storthings Forhandlinger i Aaret 1848, Fjerde Deel, Christiania.

Storthings Forhandlinger i Aaret 1848, Femte Deel, Christiania.

Storthings Forhandlinger i Aaret 1851, Tredie Deel, Christiania.

Storthings Forhandlinger i Aaret 1854, Anden Deel, Christiania.

Storthings Forhandlinger i Aaret 1854, Femte Deel, Christiania.

Storthings Forhandlinger i Aaret 1854, Sjette Deel, Christiania.

Storthings Forhandlinger i Aaret 1857, Første Deel, Christiania.

Storthings Forhandlinger i Aaret 1857, Tredie Deel, Christiania.

Storthings Forhandlinger i Aaret 1857, Femte Deel, Christiania.

Storthings Forhandlinger i Aaret 1857, Sjette Deel, Christiania.

Storthings Forhandlinger i Aarene 1859-1860, Tredie Deel, Christiania.

Storthings Forhandlinger i Aarene 1859-1860, Femte Deel, Christiania.

Storthings Forhandlinger Aar 1862-1863, Anden Deel, Christiania.

Storthings Forhandlinger Aar 1862-1863, Tredie Deel, Christiania.

Storthings Forhandlinger Aar 1862-1863, Femte Deel, Christiania.

Storthings Forhandlinger Aar 1862-1863, Ottende Deel, Christiania.

Storthings Forhandlinger i Aarene 1865-1866, Anden Deel, Christiania.

Storthings Forhandlinger i Aarene 1865-1866, Tredie Deel, Christiania.

Storthings Forhandlinger i Aarene 1865-1866, Sjette Deel, Christiania.

Storthings Forhandlinger i Aaret 1871, Tredie Deel, Christiania.

Storthings Forhandlinger i Aaret 1880, Femte Deel, Det Steenske Bogtrykkeri, Christiania.

STATISTIKK :

B. No. 1 Criminalstatistiske Tabeller for Kongeriget Norge for Aaret 1860, Chr. Schibsted, Christiania 1863.

B. No. 1 Criminalstatistiske Tabeller for Kongeriget Norge for Aaret 1865, Chr. Schibsted, Christiania 1869.

B. No. 3 Tabeller til Oplysning om Stemmerets- Indtægts- og Skatteforholdene i Norge i Aaret 1868, 1871.

C. No. 5 Tabeller over de Spedalske i Norge i Aaret 1860, Det steenske Bogtrykkeri, Christiania 1861.

C. No. 5 Tabeller over de Spedalske i Norge i Aaret 1861, Det steenske Bogtrykkeri, Christiania 1862.

C. No. 5 Tabeller over de Spedalske i Norge i Aaret 1862, De steenske Bogtrykkeri, Christiania 1863.

C. No. 5 Tabeller over de Spedalske i Norge i Aaret 1863, Det steenske Bogtrykkeri, Christiania 1865.

C. No. 5 Tabeller over de Spedalske i Norge i Aaret 1864, Det steenske Bogtrykkeri, Christiania 1865.

C. No. 5 Tabeller over de Spedalske i Norge i Aaret 1865, Det steenske Bogtrykkeri, Christiania 1867.

C. No. 7 Tabeller vedkommende Norges almindelige Brandforsikrings-Indretning for Bygninger, forsaauidt angaaer dens Virksomhed i Aarene 1847-1863, Det steenske Bogtrykkeri, Christiania 1865.

C. No. 7 Tabeller vedkommende Norges almindelige Brandforsikrings-Indretning for Bygninger, forsaauidt angaar dens Virksomhed i Aarene 1871-1878, Det steenske Bogtrykkeri, Kristiania 1882.

D. No. 1b. Oversigt over Kongeriget Norges Finantser i Aarene 1850-1876, 1878.

NOS X. 178. *Statistiske oversikter 1948*, Statistisk sentralbyrå, H. Aschehoug & Co, Oslo 1949.

NOS XI. 63. *Fortegnelse over Norges offisielle statistikk 1828-1950*, SSB, H. Aschehoug & Co, Oslo 1951.

NOS XI. 109, *Nasjonalregnskap 1930-1939 og 1946-1951*, SSB, Oslo 1949.

NOS XI. 143. *Nasjonalregnskap 1900-1929*, Statistisk sentralbyrå, Oslo 1953.

NOS XI. 185. *Nasjonalregnskap 1938 og 1948-1953*, SSB, Oslo 1954.

NOS XII 163. *Nasjonalregnskap 1865-1960*, Statistisk sentralbyrå, Oslo 1965.

NOS C 182. *Standard for næringsgruppering*, Statistisk sentralbyrå, Oslo-Kongsvinger 1997.

NOS C 188. *Historisk statistikk 1994*, SSB, Oslo-Kongsvinger 1995.

Elisabeth Bjørsvik: *Offentlige tjenester i Norge 1830-1865 innenfor rammen av historiske nasjonalregnskaper*

NOS C 426. *Nasjonalregnskapsstatistikk 1978-1996, produksjon, anvendelse og sysselsetting*, Statistisk sentralbyrå, Oslo-Kongsvinger 1997.

Statistiske Tabeller vedkommende Underviisningsvæsenets Tilstand i Kongeriget Norge ved Udgangen af Aaret 1840, Christiania 1843.

Statistiske Tabeller vedkommende Undervisningsvæsenets Tilstand i Kongeriget Norge i Aaret 1853, Chr. Schibsted, Christiania 1857-58.

UPUBLISERT MATERIALE:

WEDERVANGARKIVET

Mappe W 15: Lønninger.

Mappe W 16: Lønninger.

Mappe W 324: Fortegnelse over ekstrahert lønnsmateriale.

Mappe W 426: Diverse lønninger.

Mappe W 427: Diverse lønninger.

Mappe W 429: Diverse lønninger.

Mappe W 028: Kommunale lønninger, Farsund 1838-1904.

Mappe W 382: Christiania, torvpriser, 1830-1870.

Mappe W 273: Christiania, varepriser, ca. 1830ff.

Mappe W 023: Priser på jordbruksvarer, amtsykehuset i Hedemark 1851-1878.

RIKSARKIVET

Hyllenr. 2A02862, pakkenr. 246, Rikshospitalet, "Desisjoner til regnskaper 1838-1872".

Hyllenr. 3A02933, Universitetet. Budsjett.

Hyllenr. 3A03027, pakkenr. 97, Mandal Borgerskole 1847-1876.

Hyllenr. 3A02934, De høyere skoler, Innberetninger 1853/1854, 1855/1856.

Hyllenr. 3A03052, pakkenr. 344, Abnormalvæsenet, Trondhjem offentlige døvstum institutt 1833-1874.

Hyllenr. 3A02937, pakkenr. 41 a, Oppgaver over Byerne og Landet 1853-1857.

Hyllenr. 3A02935, pakkenr. 13.

Hyllenr. 3A02935, pakkenr. 16.

Hyllenr. 3A03045, pakkenr. 292, Lærerlønn 1860-1890.

Hyllenr. 3A08946, pakkenr. 53, Legers inntekter 1840-1853.

Hyllenr. 3A08954, pakkenr. 88, Rikshospitalet 1823-1862.

Hyllenr. 3A08953, pakkenr. 78.

Hyllenr. 3A088.12, serie E, "Fortegnelse over de Medicinalvæsenet vedkommende Embeder, Fonds og Indretninger ca. 1830".

STATSARKIVET I OSLO

Hyllenr. 3C09015, pakkenr. 92, Innberetninger angående formannskapet i Skedsmo.

STATSARKIVET I STAVANGER

Amtmannen i Stavanger:

311 CH 14 2.42.3.4 Amtsykehusets regnskap antegnelser/bilag 1843-1880.

311 CH 11 2.42.3.4 Amtsykehusets regnskap 1840-1853.

311 CH 15 2.42.3.4 Amtsykehusets regnskap 1844-1845.

311 CH 20 2.42. 3.4 Amtsykehusets regnskap 1856-1867.

311 CG 1 2.42.2.8 Amtskolekassens regnskap 1863-1873.

322 CI 2 2.45.4.8 Skolevesen: Landbruksskolen 1845-1895.

313 CC 1 2.42.5.1 Fengselsregnskap 1864-1875.

BERGEN BYARKIV

Hyllenr. 004/104, Herredskassereren i Årstad, regnskapsprotokoll 1839-1883.

Hyllenr. 008/502, Fana.

Hyllenr. 004/301, Haus/Arna kommune.

INTERKOMMUNALT ARKIV HORDALAND

1263,121, Raa.1, Lindaas heradskasse, regnskap m/bilag 1841-1866.

1261, 121, Raa.1, Manger heradskasse, regnskap 1849-1891.

BYARKIVET I TRONDHEIM

Brannvesenet nr. 55-58.

Trondheim sykehus, kontobøker, pasienter 1839-1846.

Trondheim sykehus, kontobok, 1846-1850.

Trondheim sykehus, kontobok 1852-1860.

Strinda, formannskapet, forhandlingsprotokoller 1837-1863.

Byneset, formannskapet, forhandlingsprotokoll 1837-1871.

Leinstrand, formannskapet, forhandlingsprotokoller 1837-1868.

Forhandlingsprotokoll for Strindens Skolekommission og senere for Lade, Malvik og Bratsbergs Skolekommissioner 1829 til 1861.

Forhandlingsprotokoll for Lade Skolekommission 1861-1889.

INTERKOMMUNALT ARKIV ROGALAND

Hyllenr. 019C1, Sandnes kommune, Formannskapet, Forhandlingsprotokoll 1862-1875.

Hyllenr. 019C1, Sandnes kommune, Formannskapet, Magistrat/Borgermester, korrespondanse og saksdokumenter 1863-1935.

Hyllenr. 019F2, Sandnes kommune, Kemnerkontoret, trykte regnskaper 1864-1955.

Katalognr. 38H4, Koppervik kommune, Formannskapet, Forhandlingsprotokoll 1866-1874.

Katalognr. A.1.2, Egersund kommune, Formannskapet, Forhandlingsprotokoll 1837-1852.

Katalognr. A.1.2, Egersund kommune, Formannskapet, Forhandlingsprotokoll 1852-1866.

Hyllenr. 003B1 og 2, Egersund kommune, Kemneren, Kommuneregnskaper 1837-1844.

Hyllenr. 1026H1, Sokndal kommune, Sogndal ladested, Formannskapet/kommunestyret, møtebok 1858-1887.

Hyllenr. 026H2 Sokndal kommune, Sogndal ladested, Kemnerkontoret, regnskapsdokumenter 1859-1866.

Hyllenr. 002C5, Egersund kommune, Helleland kommune, Formannskapet, møtebok 1837-1866 .

Hyllenr. 1008G1, Hå kommune, Formannskapet, møtebok 1837-1865.